
TÜRK KÜLTÜRÜ
İNCELEMELERİ
D e r g i s i

The Journal of Turkish Cultural Studies

21

Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi

Kültür Ocağı Vakfı (KOCAV) kuruluşu olan
KOCAV Yayıncılık Tanıtım, Araştırma, Eğitim Hizmetleri Ltd. Şti. yayımdır.

Yayın Türü

İlmî ve Edebî

Dizgi-Mizanpaj

Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi Dizgi Servisi

Baskı-Cilt

Bayrak Yayıncılık Matbaa San. ve Tic. Ltd. Şti.
Küçük Ayasofya Cad. Yabacı Sokak, No: 2/1
Sultanahmet/İstanbul
Tel: 0212 638 42 02

Kapak Tasarım

Sena Ajans

ISSN 1302-4787

Yönetim Yeri/Address for Correspondence

Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi
Ayşekadın Hamamı Sokak, Nr. 26
0089894 Süleymaniye/İstanbul-TÜRKİYE

Tel: (0212) 519 99 70-1

Belgegeçer: (0212) 519 99 72

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü

Prof. Dr. Nihat ÖZTOPRAK

Teknik Sorumlu

Yard. Doç. Dr. Recep AHISHALI

ahishali@marmara.edu.tr

Tanıtım Sorumlusu

Doç. Dr. Muzaffer DOĞAN

mdogan@marmara.edu.tr

Abone İşleri/Subscription

Nursel ÖMEROĞLU

nurselomeroglu@hotmail.com

© *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*
Dergimizdeki yazılar kaynak gösterilerek iktibas edilebilir.
Yazıların her türlü sorumluluğu yazarlarına aittir.

Sayı/Issue: 21 • 2009 GÜZ/AUTUMN

TÜRK KÜLTÜRÜ
İNCELEMELERİ
— D e r g i s i —

The Journal of Turkish Cultural Studies

21

HAKEMLİ VE ULUSLAR ARASI DERGİ

Bu dergi
MLA International Bibliography,
Turkologischer Anzeiger
isimli uluslar arası indeksler
ve
ULAKBİM Sosyal Bilimler Veri Tabanı
tarafından taranmaktadır

KOCAV
İstanbul 2009

KOCAV Adına sahibi

Dr. Ali ÜREY
aliurey@kocav.org.tr

EDİTÖRLER/EDITORS

Genel/Editor-in-chief

Prof. Dr. Nihat ÖZTOPRAK
noztoprak@marmara.edu.tr

Tarih/History

Prof. Dr. Ali AKYILDIZ
akyildiz63@yahoo.com

Edebiyat/Literature

Dr. Üzeyir ASLAN
uaslan@marmara.edu.tr

SEKRETERLER/SEKRETARIES

Tarih/History

Dr. Yüksel ÇELİK
yuksekelik@hotmail.com

Edebiyat/Literature

Dr. Hakan TAŞ
hakanibrahim@hotmail.com

DANIŞMA KURULU/ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Ali AKYILDIZ (*Marmara Üniversitesi*)
Prof. Dr. Feridun M. EMECEN (*İstanbul Üniversitesi*)
Prof. Dr. Günay KUT (*Boğaziçi Üniversitesi*)
Prof. Dr. İlber ORTAYLI (*Galatasaray Üniversitesi*)
Prof. Dr. İsmail ÜNVER (*Ankara Üniversitesi*)
Prof. Dr. Kemal BEYDİLLİ (*Yeditepe Üniversitesi*)
Prof. Dr. Orhan BİLGİN (*Marmara Üniversitesi*)
Prof. Dr. Süleyman Hayri BOLAY (*Gazi Üniversitesi*)
Prof. Dr. Yahya AKYÜZ (*Ankara Üniversitesi*)

YAYIN KURULU/EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Zekeriya KURŞUN
Prof. Dr. Mustafa S. KAÇALIN
Prof. Dr. Sebahat DENİZ
Doç. Dr. A. Haluk DURSUN
Doç. Dr. Mustafa KÜÇÜKAŞÇI
Doç. Dr. Muzaffer DOĞAN
Yard. Doç. Dr. Ali KARACA
Yard. Doç. Dr. Mehmet TAŞTEMİR
Prof. Dr. Cemal YILDIZ
Prof. Dr. Emel KEFELİ
Prof. Dr. Ahmet KANLIDERE
Doç. Dr. Muhammet GÜR
Doç. Dr. Orhan SÖYLEMEZ
Doç. Dr. Erhan AFYONCU
Yard. Doç. Dr. Durmuş HOCAOĞLU
Yard. Doç. Dr. M. Hanefi BOSTAN
Yard. Doç. Dr. Recep AHISHALI

İNGİLİZCE SORUMLULARI

Prof. Dr. Ahmet KANLIDERE
Doç. Dr. Orhan SÖYLEMEZ

ANA DİLİ SORUMLULARI

Dr. Mehmet GÜNEŞ
Evrin ULUSAN

YURT DIŞI TEMSİLCİLERİ/CORRESPONDENTS ABROAD

A B D / U S A

Walter G. ANDREWS
2908 131st Pl. NE
Bellevue, WA 98005 USA

İ S K O Ç Y A / S C O T L A N D

Dr. Christopher FERRARD
8 Dublin Street EH 1 3 PP
Edinburgh/SCOTLAND
e-mail: ferrard@aol.com

J A P O N Y A / J A P A N

Dr. Nobuo MISAWA
TOYO University Department of Socio-Culture System
2-11-10, Oka, Asaka-shi
SAITAMA 35-0007 JAPAN
e-mail: misawa@toyonet.toyo.ac.jp

K I B R İ S / C Y P R U S

Dr. Kadir ATLANSOY
Doğu Akdeniz Üniv. Fen-Edebiyat Fak.
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Gazimağusa/KKTC Mersin 10 TR
e-mail: atlansoy@emu.edu.tr

K İ R G İ Z İ S T A N / K Y R G Y Z S T A N

Döölötbek SAPARALİYEV
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi
Kırgızistan Bişkek
Tinçtik köçüsü, 56
720000 KIRGIZİSTAN

K U V E Y T / K U W A I T

Dr. Faisal ALKANDARI

Kuwait University

History Dept.

KUWAIT

e-mail: falkandari@yahoo.com

M A C A R I S T A N / H U N G A R Y

Prof. Dr. Géza DÁVID

ELTE Török Filológiai Tanszék

Budapest

Muzeum krt, 4/D

H-1088 HUNGARY

e-mail: davidgeza@hotmail.com

S U U D Í A R A B I S T A N / S A U D I A R A B I A

Dr. Mohammad M. Al-QURAINI

P.O. Box. 5074 Pin Code 31982

Al-Hassa/S. ARABIA

Y U N A N I S T A N / G R E E C E

Prof. Dr. Evangelia BALTA

Fondation Nationale de la Recherche Scientifique

48 av. Vass. Constantinou

11635 Athènes-GREECE

e-mail: evabalta@eie.gr

İÇİNDEKİLER

Tarih

- Ersin GÜLSOY*
Malatya Sancağı'nın İlk Tahrîri 1-22
- Ali Sinan BİLGİLİ*
Osmanlı ve Safevi Hâkimiyetlerinde Tiflis (XVIII. Yüzyıl) 23-62
- Meral BAYRAK (FERLİBAŞ)*
Alemdar Mustafa Paşa'nın Muhallefatı 63-120
- Ayla EFE*
Tensikat-ı Mülkiyye: İzmit ve Gelibolu Uygulaması 121-154

Edebiyat

- Ozan YILMAZ*
Klasik Türk Edebiyatı'nda Bir Deyim: Ter Düşmek 155-170
- Ömer ZÜLFE*
Rahîkî [ö. 953/1546] ve Şiirleri 171-198
- Orhan SÖYLEMEZ-Özlem KALE*
Roman Kahramanı 'At'lar: Cahil, Gülsarı, Dorukısrak ve Dilara 199-220
- Bâki ASİLTÜRK*
1980 Kuşağı İçerisinde Kadın Şairler 221-238

Kitabiyat

- Muhittin ELİAÇIK*
Bavyera Devlet Kütüphanesi'nde Mahbubun Sıfatlarına Dair Risale
Miftâhü't-Teşbih'ten Bir İntihal mi? 239-280
- Recep AHİSHALI*
Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi Bibliyografyası (XI-XX) 281-308

MALATYA SANCAĞI'NIN İLK TAHRİRİ

*Ersin GÜLSOY**

ÖZET

Malatya I. Selim zamanında 1516 Mercidabık Savaşı'ndan önce Osmanlı topraklarına katılmıştır. Osmanlı idaresinde bir sancak merkezi olarak belirlenen Malatya yeni kurulan Vilâyet-i Arap'a bağlanmıştır. Osmanlılar yeni ele geçirdikleri bölgelerde toprağın tasarruf biçimini, alınacak olan vergi miktarını ve bu vergilerin taksimatını tespit maksadıyla tahrir işlemini gerçekleştirirdi. Daha sonra da bu tahrirler belirli aralıklarla yenilenirdi. Malatya ve çevresi Osmanlı hakimiyetine geçtikten sonra tahrir işlemine başlanılmış ve bu sayım H. 925/M. 1519 tarihinde tamamlanmıştır. Sancağın bu ilk tahririnde bölgenin Osmanlı ve Osmanlı öncesi tarihi ile ilgili orijinal bilgiler yer almaktadır. Arguvan adının Memlûk ve Osmanlı dönemindeki kullanılışı, sancakbeyleri ve bölgeye yerleşen yöriik teşekkülleri hakkındaki bilgiler defterdeki önemli kayıtlar arasındadır.

Anahtar Kelimeler

Malatya, Sancak, Arguvan, Tahrir, Harbendeli

Osmanlılar, Malatya havalisini ilk defa 1399 yılında topraklarına katmış ancak yaklaşan Timur tehlikesi yüzünden, 1401'de tekrar Memlûklere iade etmek zorunda kalmışlardır¹. Daha sonra I. Selim'in (1512-1520), 24 Ağustos 1516 Mercidabık Zaferi'nden önce sadrazam Sinan Paşa tarafından Osmanlı ülkesine katılmıştır². Malatya Osmanlı hakimiyetine geç-

* Yrd. Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi Tarih Eğitimi Anabilim Dalı. egulsoy@atauni.edu.tr

¹ Malatya, Kâhta, Gerger, Behisni, Elbistan, Divriği ve Darendede havalisininin 1399 yılındaki fethi ile ilgili Osmanlı ve Memlûk kaynaklarında verilen bilgiler ve bunların değerlendirilmesi için bkz. Ersin Gülsoy, "XVI. Asrın İlk Yarısında Divriği Kazası Vakıfları", *İlmî Araştırmalar*, İstanbul 1995, I, 108.

² Keşfi, *Selimnâme*, Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi Bölümü, No. 2147, vr. 76a; Muhammed Harb Abdülhamid, *I. Selim'in Suriye ve Mısır Seferi Hakkında İbn İyâs'da Mevcut Haberlerin Selimnâmelerle Mukayesesi (XVI. Asır Osmanlı-Memlûk Kaynakları Hakkında Bir Tedkik)*, İstanbul Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1980, s. 112.

tikten sonra sancak merkezi olarak belirlenmiş ve yeni teşkil olunan Vilâyet-i Arap'a bağlanmıştır³.

Osmanlılar toprağın mülkiyet ve tasarruf biçimini, alınacak olan vergi miktarını, bu vergilerin taksimatını yani hâs, zeâmet, timâr, vakıf ya da mülk oluşunu tayin ve tespit maksadıyla belirli aralıklarla arazilerini sayıma tâbi tutarlardı. Bu işleme tahrîr denilirdi. Bu tahrîrlerin sonucunda hazırlanan defterler mufassal, icmâl, evkaf-emlâk ve piyade-müsellem defterleri olarak bilinirlerdi⁴.

Arşivlerimizde yer alan kaynaklara göre Malatya Sancağı 1519-1560 dönemi içerisinde dört defa tahrîr olunmuştur⁵. Fetihten sonra sancağın ilk tahrîrinin 1519 yılında tamamlandığı anlaşılmaktadır. Bu sayıma ait iki defter Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Maliyeden Müdevver Defterler (MAD) tasnifinde yer almaktadır. Bunlardan ilki 3332 numarada kayıtlı olan vakıf ve mülk defteridir. Evkaf ve emlâk defterleri, vakıf arazi miktarı çok olan bölgeler için müstakilen hazırlanırdı. Buna gerek görül-

³ Ömer Lütfi Barkan, "H. 933-934 (M. 1528-1529) Malî Yılına Ait Bir Bütçe Örneği", *İktisat Fakültesi Mecmuası (İFM)*, XV/1-4, İstanbul 1954, s. 306.

⁴ Daha geniş bilgi için bkz. Ö. L. Barkan-Enver Meriçli, *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri*, Ankara 1988, I, 1-144; Ö. L. Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri Hakana Mahsus İstatistik Defterleri (1)", *İFM*, II/1, İstanbul 1941, s. 20-59; H. İnalçık, *Hicrî 835 Tarihli Süret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, Ankara 1987, s. XI-XXXI; Feridun M. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazâsı*, Ankara 1989, s. 2-3; aynı mlf., "Mufassaldan İcmale", *Osmanlı Araştırmaları*, İstanbul 1996, XVI, 37-44; aynı mlf., "Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Osmanlı Tahrir Defterleri", *Tarih ve Sosyoloji Semineri Bildiriler*, İstanbul 1991, s. 143-155; Erhan Afyoncu, *Osmanlı Devlet Teşkilâtında Defterhâne-i Âmire (XVI-XVIII. Yüzyıllar)*, Marmara Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1997, s. 22-25.

⁵ Bu dönemde Malatya Sancağı 1519, 1530, 1547 ve 1560 yıllarında sayıma tâbi tutulmuştur. Sancağın 1530 yılında yapılan tahrîrinin sonuçları Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Tapu Tahrir Defterleri Tasnifi (TD)* nr. 408, 387, 156 ve 163 numaralı defterlerde kayıtlı bulunmaktadır. Malatya'nın 1547 yılına ait tahrir sonuçları BOA, *TD*, nr. 997 ve 257 numaralı defterlerde; 1560 tahrîrinin sonuçları ise Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadîme Arşivi (TKGM KKA), *TD*, nr. 142 ve 545, BOA, *TD*, nr. 323 ve 324 numaralı defterlerde kayıtlıdır. Bu sayımın mufassal defteri yayınlanmıştır (Refet Yınanç-Mesut Elibüyük, *Kanunî Devri Malatya Tahrir Defteri (1560)*, Ankara 1983). Vakıf ve mülk arazisi oldukça fazla olan Malatya Sancağı'nın ilk tahrîri ile 1530 ve 1560 tahrîrlerinde ayrı vakıf ve mülk defteri tanzim olunmuştur.

meyen bölgelerin vakıf ve mülk kayıtları, mufassal defterlerin sonuna yazılırdı. Osmanlı tahrîr geleneğinin önemli bir boyutunu oluşturan bu kayıtlar, Osmanlı şehir tarihleri için oldukça önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Bu bilgilerden herhangi bir bölgedeki hayır eserinin mevcudiyetini, semtini, vakıflarını, zaman zaman da bânîsi ve tesis tarihini tespit etmek mümkün olmaktadır⁶. Defter baş kısmından eksiktir. Malatya Sancağı'na ait bilgiler defterin başlangıcında yer aldığı için bu tarihte sancakta yer alan hayır eserleriyle vakıfları, evlatlık vakıflar ve mülklerin bir kısmı maalesef kayıptır. Ayrıca varsa bölge için düzenlenilmiş kanunnâme ve Malatya Sancağı'nın başında olması gereken mukaddime yer almamaktadır. Defterin Malatya Sancağı ile ilgili bilgilerinin kayıtlı olduğu bölümünde herhangi bir tarih yer almamaktadır. Ancak Divriği Sancağı'na ait bilgilerin başında bulunan mukaddimedeki evâsıt-ı Rebiülevvel 925 (13-22 Mart 1519), Darende Sancağı'na ait mukaddimedeki evahir-i Rebiülevvel 925 (23 Mart-1 Nisan 1519), defterin sonunda ise 23 Rebiülevvel 925 (25 Mart 1519) tarihinde Edirne'de tamamlandığı ifade edilmektedir⁷. Malatya Sancağı'na ait bilgiler eksik olmasaydı tahminen o mukaddimedeki de evâil-i Rebiülevvel 925 (3-12 Mart 1519) tarihi yazılmış olacaktı. Demek ki tahrîr işlemini gerçekleştirmiş olan il-yazıcısı ve kâtipler topladıkları müsvedde bilgilerle Edirne'ye geldikten sonra bölgenin defterlerini hazırlamaya başlamışlar ve yirmi üç gün içerisinde her üç sancağın evkaf ve emlâk defterini hazırlamışlardır. Bu bilgilerden Malatya Sancağı ile ilgili kayıtların evâil-i Rebiülevvel 925 (M. 3-12 Mart 1519) tarihinde tamamlandığı anlaşılmaktadır.

Defterde tahrîrin emini ve kâtibi hakkında herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Buna rağmen 1530 tahrîrinin vakıf ve mülk kayıtlarını ihtiva eden defterdeki bir takım bilgilerden bölgenin ilk tahrîrinin eminliğini Hama kadısı Mevlânâ Sinan'ın yapmış olduğu anlaşılmaktadır. Malatya Sancağı mülk sahiplerinden Şeyh Hasan Bey evladının mülkleri ifade edilirken bölgenin ilk tahrîrini Hama kadısının gerçekleştirdiği zikredilmektedir. Yine Malatya Kadı Mehmed Mescidi vakfında önceki tahrîr emininin Mevlânâ Sinan olduğu belirtilmektedir. Burada daha önceki tahrîr

⁶ Ersin Gülsoy-Mehmet Taştemir, *1530 Tarihli Malatya, Gerger, Kâhta, Behisni, Hısn-ı Mansur, Divriği ve Darende Kazâları Vakıf ve Mülk Defteri*, Ankara 2007, s. XXIII.

⁷ BOA, *Maliyeden Müdevver Defterler Tasnifi (MAD)*, nr. 3332, s. 16, 44, 50.

emini olarak belirtilen Mevlânâ Sinan'ın defterin bir başka yerinde bölgenin ilk emini olduğu kaydedilmiştir⁸.

Defterde Malatya Sancağı'na ait sadece dokuz sahife bulunmaktadır. Buradaki kayıtlar bir kısım mülklerden ibarettir. Bu kısımda Malatya Sancağı'nda 1519'daki toplam yirmi iki mülk sahibinin adı ve mülkleri ifade edilmiştir. İki tane de vakıf kaydı yer almaktadır. Tertip hususiyeti itibarı ile geliri olan mülk gayr-ı menkul sayısı birden fazla ise başlık konularak altında bir açıklama verilmiş ve peşine gayr-ı menkuller sıralanmıştır. En sonda yıllık gelir toplam olarak ifade edilmiştir. Geliri olan mülk sayısı bir tane ise buna başlık konulmaya gerek görülmemiş köy ya da mezraanın mülk hissesi ve yıllık geliri ifade edilmiştir. Altında yer alan açıklama kısmında kimin mülkü olduğu kaydedilmiştir.

Malatya Sancağı'nın 1519 yılı tahrîrine ait ikinci defter, BOA, *MAD*, nr. 15450 numarada kayıtlı olan icmâl defterdir. Tamamı 30 sahife olan defterin 1-24. sahifeleri arasında Malatya Sancağı'na ait bilgiler yer almaktadır. Burada sancaktaki padişah ve sancakbeyi hâsları ile timârlar eksiksiz olarak kayıtlıdır. Defter sonundan eksik olduğu için Divriği Sancağı'na ait sadece padişah ve sancakbeyi hâsları bulunmaktadır. Diğer bilgiler kayıptır. Birinci sahifedeki mukaddimeden anlaşıldığına göre H.925 Rebiülahir evâhîrinde tamamlanmıştır (M. 21-30 Nisan 1519). Defterde önce padişah hâsları, sonra o tarihte Malatya sancakbeyi olan İskender Bey'in hâsları, arkasından İskender Bey'den önce Malatya sancakbeyi olan ve 1519'da Musul sancakbeyliği görevinde bulunan Mehmed Bey bin Yahya Paşa'nın hâsları en sonda da sancaktaki timâr kayıtları belirtilmiştir. Burada klasik icmâl defterler tertibinden farklı olarak timâr sahiplerinin adına yer verilmemiştir. Sadece köy veya mezraanın adı ve dirlik hissesinin senelik geliri kaydedilmiştir. Defterler halebî akçe hesabına göre tutulmuştur⁹.

⁸ "... ibtidâ-i fetihde vilâyet emini olan merhûm Mevlânâ Hama kadısı..." (BOA, *TD*, nr. 156, s. 102). "... sâbıkan vilâyet kitâbet eden Mevlânâ emin Sinan ..." (BOA, *TD*, nr. 156, s. 20). "... ibtidâ-i fetihde vilâyet kâtibi olan Mevlânâ Sinan ..." (BOA, *TD*, nr. 156, s. 58). E. Gülsoy-M. Taştemiş, *Vakıf ve Mülk Defteri*, s. XXV.

⁹ İcmâl defterde padişah hâslarının ve Malatya sancakbeyi İskender Bey'in hâsları olan şehir gelirlerinin toplam kısmında "yekûn be-hesâb-ı akçe-i halebî" ifadesi yer almaktadır (BOA, *MAD*, nr. 15450, s. 1-2). Kanunî devri Çukurabad Livası kanunnâmesinde 50 halebî akçenin 20 Osmanlı akçesine karşılık geldiği ifade edilmektedir. Buna göre 2,5 halebî akçe bir Osmanlı akçesi değerindedir (Ö.L. Barkan, *XV ve XVI. Asırlarda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları Kanunlar*, İstanbul 1943, I, 204).

Osmanlı sınırları içerisindeki herhangi bir bölgenin ekonomik ve sosyal tarihinin yazımında tahrîr defterleri önemli bilgiler içerir. Bu defterlerde yer alan geçmişe yönelik atıflar, bölgenin Osmanlı öncesi tarihinin aydınlatılmasında eşsiz birer kaynak durumundadır. Özellikle Türk-İslâm devletlerinden Osmanlılara intikal eden yerlerde bu bilgiler daha geniş ve doyurucudur. Osmanlılar bu devletlerden kendilerine tevarüs eden askerî sınıf beratlarını, dinî ve hayrî eserlerin vakıflarını tanımakta ve geçerli kılmaktaydılar. Bu eserlerin vakfiye, temessük ve murabbaa gibi belgeleri tetkik edilerek umumiyetle bu bilgiler tahrîr defterlerine kaydedilirdi. Kadı, müderris, zâviyedâr, imam, hatip, müezzin, sipahi, sipahizâde vs. askerî sınıf mensuplarının beratları yenilenerek, statüleri tanımlıydı. Ayrıca bu bölgelerde bazen eski kanunlar hiç değiştirilmeden uygulamaya konulurdu. Böylelikle Osmanlılar yeni fethettikleri bölgelerdeki âdetlerle halkın alışık bulunduğu vergi şekillerini belli bir zaman yürürlükte bırakarak, onların Osmanlı idaresine alışmalarını kolaylaştırmış oluyordu¹⁰. Bu sayede Anadolu Selçuklu, Akkoyunlu, Memlûk Devletleri ile Anadolu Beylikleri'ne ait pek çok tarihî bilgiyi bu defterde bulmak mümkündür. Bu çalışma çerçevesinde Malatya'nın ilk tahrîrinde yer alan mülk sahipleri ve bunlardan bir kısmının Memlûk Devleti zamanındaki görevleri, Malatya'nın ilk idarî taksimatı, sancak idarecileri ve sancak kırsal kesimine yerleşen yörük teşekkülleri değerlendirmeye tâbi tutulacaktır.

Bilindiği gibi bu havalide mâlikâne-dîvânî sistemi uygulanmaktaydı. Bu sistem içerisinde köy, mezraa ve arazilerin vakıf ve mülk hisseleri umumiyetle mâlikâne hisseleri oluyordu. Yani vakıf ve mülk olarak belirlenen yerlerde topraktan ve toprak üzerinde yaşayan köylülerden alınan

¹⁰ Mesela Diyarbekir Beylerbeyliği'nin yapılan ilk tahrîrinde bazı sancaklarda Akkoyunlu Devleti'ne ait kanunlar yürürlükte bırakılmıştı (Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, Ankara 1991, s. 157-163; M. Mehdi İlhan, *Amid (Diyarbakır) 1518 Tarihli Defter-i Mufassal*, Ankara 2000, s. 85-87, 122-125; A. Nezihi Turan, *XVI. Asırda Ruha (Urfa) Sancağı*, Ankara Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1993, s. 2-3, 9-10; Ö. L. Barkan, "Osmanlı Devrinde Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan Bey'e Ait Kanunlar", *Türkiyede Toprak Meselesi Toplu Eserler*, İstanbul 1980, I, 546-573). Aynı şekilde Memlûk Devleti'nden intikal eden bazı bölgelerde Kayıtbay Sultan kanunları belirli bir zaman uygulanmıştı. Mesela Sis Sancağı'nın ilk tahrîrlerinde yer alan Kayıtbay Sultan kanunu için bkz. Yusuf Halaçoğlu, "Tapu-Tahrîr Defterlerine Göre XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Sis (=Kozan) Sancağı", *Tarih Dergisi (TD)*, İstanbul 1979, XXXII, 888-889.

her türlü vergi bu birimlere aktarılmıyordu. Sadece toprağın kuru mülkiyet hakkı vakfedilmekteydi veya mülk hissesi olarak ayrılmaktaydı. Bu vakıf ya da mülkiyet hakkına mâlikâne hissesi denilmekte olup, toprağın mahsulünden alınan öşür miktarının yarısını ifade ediyordu. Bu miktarın diğer yarısı ve toprak üzerinde yaşayan köylülerden alınan her türlü örfi vergiler, dîvânî hissesi adı altında hâs, zeâmet ve timârlara aktarılıyordu¹¹.

A. 1519 Tahrîrine Göre Malatya Sancağı'nda Mülk Sahipleri ve Gelirleri

Malatya Sancağı'nın 1519 tarihli tahrîr defterinde toplam yirmi iki mülk kaydı yer almaktadır. Bu mülk sahiplerinin isimleri ve elde ettikleri yıllık gelir miktarları aşağıda tablo hâlinde gösterilmiştir.

TABLE I. 1519 Yılında Malatya Sancağı'nda Mülk Sahipleri ve Yıllık Gelirleri (Halebî Akçe Olarak)

<i>Sıra No</i>	<i>Mülk Sahibinin Adı</i>	<i>Yıllık Gelir</i>
1	Bay Sunkur Bey	276
2	Veyis bin Yusuf bin Muhammed	1498
3	Hacıye Hatun (Nefise Hatun binti Sührab Bey)	2284
4	Ulu Bey (Ahmed bin İlyas bin İbrahim eş-şehr Ulu Bey)	1668
5	Buğra Bey bin Tatcara	1647
6	Ahi Mehmed bin Emir ve Emir bin Emir	681
7	Şah Yusuf bin Halil bin Baydara	1210
8	Ağacan bin Musa bin Muhammed	944
9	Hüseyin Bey bin Kara Davud	1548
10	Abdülaziz ve Pulluca oğlu Hacı Mehmed	168
11	Hacı Hüseyin bin Hamza bin Ali el-hattâbî	165
12	Kadı Kasım Oğulları	12975
13	Seydi Ahmed bin Hasan eş-şehr Tacir Oğlu	777
14	Muallimü'l-hayyâtîn Şeyhi bin Ali	455
15	Pir Mihmadlu evladından Budak Bey ve kardeşleri	3612
16	Kadı Ali Oğulları Sadullah ve Hasan Çelebi	1092

¹¹ Ö. L. Barkan, "Malikane-Divani Sistemi", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, İstanbul 1939, II, 118-185.

17	Buti/Poti Oğulları	6881
18	Kömi Kalesi Naibi Rüstem Bey bin Ahmed	19944
19	Bekir Bey Oğulları Ahmed ve Mehmed Çelebi	10385
20	Yunsur Bey ibn-i Nasır Bey bin Yar Ali Bey	2372
21	Aşkar oğlu Piri Bey bin Hüseyin Bey ve kardeşi Ali	4715
22	Muşar Kalesi Naiblerinden Seydi Bey bin Mehmed Bey ve amcazâdeleri Yakub ve Ahmed	3161
TOPLAM		78457

Defterde Malatya Sancağı'na ait mülk kayıtlarının sonunda sancağın tamamındaki mülk arazilerden elde edilen yıllık gelirin 95981 halebî akçe olduğu kayıtlıdır¹². Kayıtlı olan mülklerden elde edilen yıllık gelir 78457 halebî akçe olduğuna göre 17525 halebî akçe yıllık geliri olan mülk arazi defterde yer almamaktadır. Gelir itibarı ile bakıldığı zaman 1519 yılında sancaktaki mülk arazi gelirinin yaklaşık % 82'sinin kaydının defterde yer aldığı görülmektedir. Defterde kayıtlı olan mülkler içerisinde en fazla yıllık gelir, 19944 halebî akçe ile Kömi Kalesi nâibi Rüstem Bey'e aittir. Bunu sırasıyla Kadı Kasım Oğulları'nın ve Bekir Bey Oğulları'nın mülk geliri takip etmektedir. En az yıllık geliri olan mülk ise Hacı Hüseyin bin Hamza'ya aittir.

Mülk sahipleri içerisinde bir hanımın varlığı dikkati çekmektedir. Hacıye Hatun diye bilinen bu hanımın gerçek ismi Nefise Hatun'dur. Mülk kaydının altında belirtilen şeceresine göre Sührab Bey'in kızı ve Şeyh Hasan Bey'in torunudur. Nefise Hatun adına yaptırılan kümbet, bugün Eski Malatya'da (Battalgazi) şehir surları dışında, Meydanbaşı Mahallesi'nde yer almaktadır. Kümbetin kubbesi tuğladan, diğer kısımları düzgün kesme taştan yapılmıştır. Kitabesi olmayan yapının içerisindeki mezarın şâhîde taşında Nefise Hatun'un kimliği belirtilmektedir¹³. Bu bilgidен, adına kümbet yaptırılacak kadar önemli bir kişilik olan Nefise Hatun'un bölgenin nüfuzlu ailelerinden olduğu, babası ve dedesinin Memlûkler zamanında askerî sınıfa mensup kişiler oldukları anlaşılmaktadır. Nefise Hatun'un mülkleri beş köyün belirtilen hisselerinden meydana gelmekteydi. Bunlardan başka da mülklerinin olduğu ancak bura-

¹² BOA, MAD, nr. 3332, s. 12.

¹³ Hasan Demirbağ vd, *Battalgazi Tarihî Eserler*, Malatya 2000, s. 26.

larda herhangi bir üretim faaliyetinin yapılmadığı ifade edilmektedir¹⁴. Nitekim 1530 tarihine gelindiğinde bu gayr-ı menkullere ilaveten bir köy ve üç mezraanın ifade edilen mâlikâne hisseleri ile bir değirmenin 1/8 hissesinin de Nefise Hatun'un mülkü olduğu kaydedilmiştir. Bütün bunlardan elde edilen yıllık gelir 4342 akçedir¹⁵.

Mülk sahipleri arasında iki kadı ailesi bulunmaktadır. Bunlardan birincisi Kadı Kasım Oğulları adıyla kaydedilmiştir. Mülk köy ve mezraalara 1519 yılında Kadı Abdülvehab Çelebi, dört kardeşi ve bir amcazâdeleri tasarruf etmektedir. Belirtilen şecereye göre Abdülvehab Çelebi'nin babası Abdurrahman ve dedesi Kasım da kadıdır. Defterde belirtilmemesine rağmen bunların Malatya'da bu görevi yaptıkları aşikardır. Sülaleye adını veren Kadı Kasım'dan başlamak üzere üç nesil burada kadılık yapmışlardır. Ailenin 1519'da 12975 halebî akçe yıllık geliri olan mülkleri dokuz köy ve altı mezraanın belirtilen mâlikâne hisselerinden oluşmaktaydı¹⁶. Kadı Kasım oğulları 1530 tarihinde Ömer Bey Mescidi Mahallesi'nde ikamet ediyorlardı. Aile üyeleri Kadı Kasım'ın torunu Halil Çelebi ve kardeşi çocukları ile amcazâdelerinden oluşan on iki erkek üye tarafından temsil edilmekteydi. Tasarruflarında olan mülkler için her türlü örfî vergi ve avâız-ı dîvâniyeden muaf tutulmuşlardı¹⁷.

¹⁴ BOA, MAD, nr. 3332, s. 3.

¹⁵ E. Gülsoy-M. Taştemir, *Vakıf ve Mülk Defteri*, s. 77-78; Bu gelir 1548 tarihine gelindiğinde 6489 akçe olmuştur (BOA, TD, nr. 323, s. 44).

¹⁶ BOA, MAD, nr. 3332, s. 6-7.

¹⁷ “Mezkûrûn Halil Çelebi ve karındaşı oğulları Abdurrahman ve Abdülgaflar ve Hidayetullah ve Abdürrezzak ve Abdülkadir ve Fazlullah ve Abdülgani ve ammzâdeleri Mevlânâ Hatîb Şemseddin ve oğulları Abdülkerim ve Abdülaziz ve Abdüllatif eben an ceddin âyân-ı vilâyetden ve eşrâf-ı memleketden kazâ ve tedrîs tasarruf ide gelmiş vâcibü'r-riâye ve lâzımü'l-ihitirâm Kadı Abdurrahman bin Kadı Kasım bin Mevlânâ Hayreddin Halil nâm azîzlerin evlâdından oldukları ecilden eyyâm-ı çerâkeseden ilâ yevminâ hazâ Nâhiye-i Şehr'de Kadı Köyi ve Ebu Rehme ve Niğa ve Cevani nâm mezraalarda ve Nâhiye-i Kasaba'da Decde nâm karyede ve sâir müteferrika yerlerde ki beyne'n-nâs ma'rûfdur tasarruflarında olan yerlerinin ve bağçelerinin ve âsiyâblarının ve resm-i küvvârelerinin öşr-i şer'ilerini edâ itdükten sonra cânib-i dîvânîlerinden resm-i çift ve âdet-i ağnâmdan ve nüzülden ve ulakdan ve mîrî kibelinden karz alınmaktan ve mecmû'ı avâız-ı dîvâniye ve tekâlif-i örfiyeden mu'âf ve müsellemlerine pâdişâh-ı âlem-penâh hullidet hilâfete hû hazretlerinden mu'âfnâme-i şerifleri olduğu ecilden ber-müceb-i mu'âfnâme-i sultânî tafsîl-i mezkûr üzere kemâkân defter-i cedîde mu'âf ve müsellemler kayd olundılar” (BOA, TD 408, s. 2).

Diğer mülk ise Kadı Ali Oğulları Sadullah ve Hasan Çelebi'ye aittir. Ailenin mülkü Balaban ve Mandere Köyleri'nin yarım mâlikâne hissesinden meydana gelmekteydi ve 1519 yılındaki senelik geliri 1092 halebî akçeydi¹⁸. Kadı Ali oğulları 1530 tarihinde Küçük Mescidi Mahallesi'nde oturuyorlardı. Ailenin erkek üyeleri Hasan Çelebi, Sadullah Çelebi ve Mehmed Çelebi avâriz-ı divâniyeden muaf kaydolunmuşlardı¹⁹. Bu ailenin de mülkleri olan gayr-ı menkullerinin sayısı 1519 yılına göre hayli fazladır ve senelik geliri 2095 akçedir²⁰.

İki mülk sahibi ailenin de kale nâibi oldukları görülmektedir. Bunlardan ilki olan Rüstem Bey'in 1519'da Kömi Kalesi nâibi olduğu anlaşıl-maktadır. Rüstem Bey'in bu tarihte emlâki on bir köy ve altı mezraanın defterde kaydedilen malikâne hisselerinden ibarettir²¹. Daha sonraki tarih-lerde evlâdının elinde olan mülkler de Rüstem Bey'in adıyla kaydedilmiş-tir²². Diğer aile ise Muşar Kalesi nâipliği görevinde bulunmuştur. Ailenin beş köyün belirtilen mâlikâne gelirlerinden oluşan mülkü, 1519 yılında daha önce bu görevi yapmış olan Seydi Bey ve amcası oğulları Yakup ve Ahmed'in ellerindedir. Köylerin mülk hisselerinden bu tarihte elde edilen gelir 3161 halebî akçedir²³.

Görevi açık olarak yazılan mülk sahiplerinden bir diğeri Malatya Şehri'ndeki Küçük Mescidi'nin imamı Abdülaziz'dir. Onun Pulluca oğlu Hacı Mehmed'le ortak olduğu mülkü Besalık Mezraası'nda altı yedi çablık²⁴ bir tarladan oluşmaktadır²⁵. Geriye kalan mülk sahiplerinin çoğu-

¹⁸ BOA, MAD, nr. 3332, s. 8.

¹⁹ “Mezkûrlar kadîmden kadızâdelar olub avâriz virmezler imiş ber karâr-ı sâbık avârizdan mu'âf kayd olundu” (BOA, TD, nr. 408, s. 6).

²⁰ E. Gülsoy-M. Taştemir, *Vakıf ve Mülk Defteri*, s. 88-89.

²¹ BOA, MAD, nr. 3332, s. 9.

²² BOA, TD, nr. 156, s. 85-86; nr. 323, s. 43.

²³ BOA, MAD, nr. 3332, s. 12.

²⁴ Çab, Malatya bölgesinde kullanılan bir hacim ölçüsüdür. 1530 tarihli Malatya Sancağı kanunnâmesinde belirtildiğine göre 24 Malatya kilesine eşdeğerdir. Yine bu kanunnâmede Malatya kilesinin İstanbul kilesinin yarısı olduğu ifade edilmektedir (BOA, TD, nr. 387, s. 883). XVI. Yüzyılda bir İstanbul kilesi, 20 okka yani 25,6589 kg. buğday ve un, 23,093 kg. arpa karşılığıydı (Cengiz Kallek, “Kile”, *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXV, 569). Buna göre bir Malatya kilesi buğday ve unda 12,8294, arpada 11,5465 kg. değerindeydi. Yukarıda geçen ifadeden anlaşıldığına göre alan ölçüsü olarak bir çab 24 Malatya kilesi tahılın ekilebileceği alanı ifade etmektedir.

²⁵ BOA, MAD, nr. 3332, s. 5.

nun bey ünvanıyla anılması ve kayıtların sülale isimleriyle ifade edilmiş olması bunların hemen hepsinin Osmanlı öncesi dönemde askerî sınıfa mensup olduklarını göstermektedir.

B. 1519 Tahrîrine Göre Malatya Sancağı'nda Hâs ve Timârlar

Sancağın aynı tarihte hazırlanan icmâl defteri padişah hâsları ile başlamakta arkasından Malatya sancakbeyi İskender Bey ve Musul sancakbeyi Mehmed bin Yahya Paşa'nın hâsları ifade edilmektedir. En sonda sancaktaki dirlikler kaydedilmiştir. Sancaktaki padişah hâsları altı köyün belirtilen hisseleri ve Teküder Köyü'nden Fırat Nehri'nin karşısına gidiş gelişlerden elde edilen sefine gelirinden oluşmaktadır. Bunlardan 1519 yılında elde edilen senelik gelir 37088 halebî akçedir²⁶. Ancak sancaktaki cizye gelirlerinin nereye aktarıldığı hususunda defterde herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Padişah hâsları içerisindeki köylerin cizye gelirlerinin hâs içerisindeki gelir toplamına dahil edilmediği görülmektedir. Defterde padişah hâsları içerisinde yer alan gayr-ı müslimlerin yaşadığı köylerde hâsı başlığından sonra *gayr-ı ez cizye, hâric-i vakf ve cizye* gibi kayıtlar düşülmüştür. Bu kayıtlardan anlaşılan söz konusu köylerdeki vakıf hissesi ile cizye vergisinin dışında kalan gelirin padişah hâssı olduğudur. Sancakbeyi hâsları içerisinde de böyle bir gelir bulunmamaktadır. Aslında genel olarak bütün Osmanlı ülkesinde cizye ve âdet-i aġnâm gibi maktu vergiler padişah hâslarına tahsis olunurdu²⁷. Ancak o tarihte Malatya Sancağı cizye gelirinin nereye aktarıldığı hususunda bir şey söylemek eldeki belgelere göre mümkün gözükmemektedir.

Malatya Sancağı'nın 1519 yılında sancakbeyi olan İskender Bey'in hâsları tüm şehir gelirleri ve Şehir, Kasaba Nâhiyeleri'ndeki bütün köy ve mezraaların belirtilen hisseleri ile Kederbert Nâhiyesi köy ve mezraalarının büyük bir kısmının kaydedilen hisselerinden meydana gelmektedir²⁸.

²⁶ Bu tarihte hepsi Ağca Dağ Nâhiyesi'ne bağlı olup, defterde belirtilen hisseleri padişah hâssı olan köyler şunlardır: Güvenc Oğlı, Zurincan, Kirmane, Ağınsur, Amusi ve Mişüge/Mişevge (BOA, MAD, nr. 15450, s. 1).

²⁷ Ö. L. Barkan-E. Meriçli, *Hüdavendigâr*, s. 18.

²⁸ BOA, MAD, nr. 15450, s. 2-9.

TABLO II. 1519 Yılında Malatya Sancakbeyi İskender Bey'in Hâsları (Halebî Akçe Olarak)

<i>Sıra No</i>	<i>Birim</i>	<i>Senelik Gelir</i>
1	Şehir Gelirleri	261321
2	Şehir Veliliği Nâhiyesi	70727
3	Kasaba-i Ulyâ Nâhiyesi	133323
4	Kederbert Nâhiyesi	68383
TOPLAM		533754

Sancaktaki Musul mîrlivâsı Mehmed Bey bin Yahya Paşa'nın hâsları Kederbert Nahiyesi'nde Mihmatlu (Mihmadlu) Yörükleri'nin yaşadığı köy ve mezraaların defterde kaydedilen hisseleri ve Argadun, Cubas Nâhiyeleri bütün köy ve mezraaları, Kîçik Hacılı Nâhiyesi'nin ise büyük bir kısım köy ve mezraalarının ifade edilen hisselerinden oluşmaktadır²⁹.

TABLO III. 1519 Yılında Musul Sancakbeyi Mehmed Bey'in Malatya Sancağı'ndaki Hâsları (Halebî Akçe Olarak)

<i>Sıra No</i>	<i>Birim</i>	<i>Senelik Gelir</i>
1	Kederbert Nâhiyesi	30200
2	Argadun Nâhiyesi	83665
3	Kîçik Hacılı Yörükân Nâhiyesi	69877
4	Cubas Nâhiyesi	117616
TOPLAM		301358

Ağca Dağ Nâhiyesi'ndeki padişah hâsları dışında kalan köy ve mezraaların belirtilen hisseleri ve Kara Hisar, Muşar ve Kömi Nâhiyeleri'ndeki bütün köy ve mezraaların vakıf ve mülk hisselerinden geri kalan gelirleri ile Kederbeyt Nâhiyesi'ne bağlı dört köy, Kîçik Hacılı Nâhiyesi'nde Harbendelü Yörükleri'nin yaşadığı köylerin belirtilen hisselerinden elde edilen gelir timârlı sipahilere tahsis olunmuştur³⁰.

²⁹ BOA, *MAD*, nr. 15450, s. 9-15.

³⁰ BOA, *MAD*, nr. 15450, s. 16-24.

TABLO IV. 1519 Yılında Malatya Sancağı'nda Timârlara Ayrılan Gelirler (Halebî Akçe Olarak)

<i>Sıra No</i>	<i>Birim</i>	<i>Senelik Gelir</i>
1	Ağca Dağ Nâhiyesi	43482
2	Kederbert Nâhiyesi	10508
3	Kiçik Hacılı Nâhiyesi	2720
4	Kara Hisar Nâhiyesi	23988
5	Muşar Nâhiyesi	38672
6	Kömi Nâhiyesi	45959
7	Harbendeli Yörükleri	40292
TOPLAM		205621

Görüldüğü gibi Malatya Sancağı'ndan 1519 yılında hâs ve timâr olarak ayrılan gelirin miktarı 1077821 halebî akçedir. Bunun 872200 halebî akçesi sancakta yer alan üç hâs gelirine, geriye kalan 205601 halebî akçesi timârlar için ayrılmıştır. Hâsların toplam mîrî gelirler içerisindeki payı % 81'dir. Bu gelir içerisinde timârlara ayrılan pay %19'dur. Sancaktaki hâslar içerisinde en yüksek payı 533754 halebî akçe (yaklaşık 213500 osmanlı akçesi) ile Malatya sancakbeyi İskender Bey almaktaydı. İskender Bey'in hâslarının kendisinden önceki sancakbeyi Mehmed Bey'in hâslarına göre bir hayli artmış olduğu gözlenmektedir. Sancağın Osmanlı idaresine geçtikten sonraki ilk beyi Mehmed Bey 400000 halebî akçelik hâs tasarruf etmekteydi³¹. Malatya'nın ilk sancakbeyi olan ve 1519'da Musul sancakbeyliği görevinde bulunan Mehmed Bey'in hâslarının 301358 halebî akçelik kısmı Malatya Sancağı'ndan karşılanmaktaydı. Hâslar içerisinde en az miktarı padişah hâsları oluşturmaktaydı. Defterlerin bir kısmının eksik olmasından dolayı sancak genelinde arazi gelirlerin mîrî, vakıf ve mülk- lere dağılımı tespit edilememektedir. Ancak sancaktaki hâs ve timâr gelir- leri ile mülk gelirlerini kıyaslamak mümkündür. Sancaktaki bütün mülk- lerden elde edilen gelirin 95981 halebî akçe olduğu yukarıda ifade edil-

³¹ Ö. L. Barkan, "Bütçe Örneği", s. 306.

mişti. Buradan anlaşılan sancaktaki mülk gelirinin on bir katından daha fazlasının hâsalar ve dirliklere tahsis olunduğudur.

C. Malatya Sancağı İle İlgili Yeni Tespitler

1. İdarî Yapı ve Sancak Yöneticileri

Her iki defterde de Malatya Sancağı'nın idarî yapısı, sancak yöneticileri ve Osmanlı tahrîr geleneğine ışık tutacak bir takım orijinal bilgiler yer almaktadır. Bu defterlerde Şehir Nâhiyesi'nin tam adı, *Şehir Veliliği* olarak ifade edilmektedir. Ayrıca şehir yakınlarındaki bir köy veya mezraanın yeri belirtilirken "*şehir veliliginde*" tabiri kullanılmıştır. Bu durum tahrîr defterlerinde kullanılan terminoloji açısından önemlidir. Bilindiği gibi "veli" kelimesinin bir anlamı da yakın, bir şeye yakın olan demektir³². Osmanlı tahrîr geleneğinde bu durumlar genellikle *nezd* ve *kurb* kelimeleleriyle ifade edilmiştir. Mesela *der nezd-i şehir*, *der kurb-i şehir* ibareleri bu defterlerde çok sık karşılaşılan tabirlerdir. Malatya'nın bu ilk tahrîr defterinde bunların yerine *veli* tabiri kullanılmıştır³³.

Defterlerde Malatya Sancağı'nın ilk idarî taksimatı ile ilgili kayda değer bilgiler yer almaktadır. Sancak ilk ve bunu takiben yapılan 1530 tahrîrine göre tek kazâdan müteşekkildir. Her iki tahrîrde belirtilen nâhiyeler, aşağıdaki tabloda mukayeseli olarak verilmiştir.

³² Mevlüt Sarı, *El-Mevârid Araçça-Türkçe Lûgat*, İstanbul 1982, s. 1684.

³³ Veli kelimesinin bu manadaki kullanımına ait defterlerdeki ifadeler aşağıdadır: "Nâhiye-i şehir veliligi an 'îmâl-i Malatya" (BOA MAD, nr. 15450, s. 3). "Mezraa-i Siblistan şehir veliliginde" (BOA, MAD, nr. 3332, s. 4). "Karye-i Yumrı Kilise şehir veliliginde" (BOA, MAD, nr. 3332, s. 4, 9). "Mezraa-i Berasiye şehir veliliginde" (BOA, MAD, nr. 3332, s. 5). "Mezraa-i Besalık nâm-ı diger Fesus nâm-ı diger Karalar şehir veliliginde" (BOA, MAD, nr. 3332, s. 5). "Mezraa-i Eryazı şehir veliliginde" (BOA, MAD, nr. 3332, s. 6). "Karye-i Keramus şehir veliliginde" (BOA, MAD, nr. 3332, s. 7). "Mezraa-i Mağaracık şehir veliliginde" (BOA, MAD, nr. 3332, s. 11).

TABLO V. 1519 ve 1530 Yıllarında Malatya Sancağı'nın İdarî Taksimatı

<i>Sıra No</i>	<i>1519 Tahrîri Nâhiyeleri</i>	<i>1530 Tahrîri Nâhiyeleri</i>
1	Şehir Veliligi	Şehir
2	Kasaba-i Ulyâ	Kasaba
3	Kederbert (Kederbeyt)	Kederbert (Kederbeyt)
4	Mihmatlu Yörükân	-----
5	Argadun	Arğavun
6	Kiçik Hacılu	Kiçik Hacılu
7	Cubas	Cubas
8	Ağca Tağ	Ağca Tağ
9	Kara Hisar	Kara Hisar
10	Muşar	Muşar
11	Kömi	Kömi

Yukarıdaki tabloya göre ilk bakışta Malatya Sancağı'nın 1519'da on bir, 1530'da on nâhiyesinin olduğu görülmektedir. İlk tahrîrde var olup, 1530 taksimatında görülmeyen birim Mihmatlu Yörükân Nâhiyesi'dir. Ancak defterler dikkatle incelendiği zaman bu nâhiyenin bir idarî birim olmadığı, malî bir ünite olduğu anlaşılmaktadır. Bu nâhiyeye bağlı olarak gösterilen köy ve mezraaların hepsi idarî olarak Kederbert Nâhiyesi'ne bağlıdır. Mihmatlu Yörükân olarak kaydedilen nâhiyeye bağlı on bir köy ve bir mezraada adı geçen yörükler ilk zamanlar yılın belli kesiminde yaşamaktaydılar. Daha sonra zaten bu köylere yerleşmişlerdir. Kederbert Nâhiyesi'ne bağlı köy ve mezraaların büyük bir kısmının vakıf ve mülk hisseleri haricinde kalan gelirleri, Malatya sancakbeyi İskender Bey'in hâssıdır³⁴. Mihmatlu Yörükleri'nin yaşadığı bu on bir köy ve bir mezraanın vakıf ve mülk hisselerinin dışında kalan gelirleri ise Musul sancakbeyi Mehmed Bey'in hâssıdır³⁵. İşte hem Mihmatlu yörük

³⁴ BOA, *MAD*, nr. 15450, s. 7-8.

³⁵ BOA, *MAD*, nr. 15450, s. 9.

topluluğunun yaşadığı yerleri belirlemek hem de gelirlerin taksimatındaki farklılığa işaret etmek için böyle bir ayrıma gerek görülmüştür.

Bu defterlerden elde ettiğimiz diğer önemli bir bilgi Malatya sancakbeyleri ile ilgilidir. Ömer Lütfi Barkan tarafından yayınlanan TSA. D.9772 numarada kayıtlı ve H. Şevval 927- Receb 928/ M. Eylül 1521-Haziran 1522 olarak tarihlenen listede Malatya sancakbeyi olarak Yahya Paşa oğlu Mehmed Bey zikredilmekte ve hâslarının 400000 halebî akçe olduğu ifade edilmektedir³⁶. Oysa 1519 yılında Malatya sancakbeyi İskender Bey'dir. Ayrıca bu görevi Mehmed Bey'den devralmıştır³⁷. Söz konusu Mehmed Bey ise bu tarihte Musul sancakbeyidir ve haslarının önemli bir miktarı Malatya Sancağı'ndan karşılanmaktadır³⁸. Malatya'nın Osmanlı hakimiyetine geçmesinden sonra buraya atanan ilk sancakbeyi olan Mehmed Bey, en fazla 1519 yılına kadar bu görevi yapmış ve bu tarihten evvel görevini İskender Bey'e devrederek, kendisi Musul sancakbeyliğine tayin olunmuştur. Dolayısı ile 1521-1522 yıllarında Mehmed Bey bin Yahya Paşa'nın Malatya sancakbeyi olması mümkün değildir. Bu güne kadar yapılan araştırmalarda sancağın bu ikinci beyi İskender Bey'den hiç bahsedilmediği gibi 1519-1520 yıllarında sancakbeyi olarak Mehmed Bey gösterilmektedir³⁹.

Aynı durum Musul Sancağı için de geçerlidir. Barkan'ın yayınladığı listede verilen Seydi Ahmed Bey, sancağın ilk beyi olmalıdır ve 1519 yılından önce bu görevden ayrılmıştır. Yerine Yahya Paşa oğlu Mehmed Bey atanmıştır. Musul'la ilgili yapılan araştırmalarda Seydi Ahmed Bey'in 1520 yılında sancakbeyi olduğu ifade edilmektedir. Oysa yukarıda belirtildiği gibi Seydi Ahmed Bey 1519 yılından evvel bu görevi bırakmıştır. Ayrıca verilen sancakbeyi listelerinde Mehmed Bey hiç zikredilmemekte ve onun Malatya ile olan ilgisi ifade edilmemektedir⁴⁰. Bu bilgilere göre Bar-

³⁶ Ö. L. Barkan, "Bütçe Örneği", s. 306.

³⁷ "Hâshâ-i İskender Beg mirlivâ-i Malatya an tahvîl Mehmed Bey bin Yahya Paşa" (BOA, MAD, nr. 15450, s. 2).

³⁸ "Livâ-i Malatya hâshâ-i Mehmed Beg bin Yahya Paşa mîr-livâ-i Musul an tahvîl hod ber vech-i zamîme" (BOA, MAD, nr. 15450, s. 9).

³⁹ Göknuur Gögebakan, *XVI. Yüzyılda Malatya Kazası (1516-1560)*, Malatya 2002, s. 53.

⁴⁰ Ahmet Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*, Fırat Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ 1998, s. 59.

kan'ın yayınladığı listenin tarihi en azından Vilâyet-i Arap ve Diyarbekir Beylerbeyliği için 1516-1518 olarak değerlendirmeye alınmalıdır⁴¹.

Bugün Malatya'nın bir ilçesi olan Arguvan, Osmanlı klasik döneminde Malatya'nın bir nâhiyesi idi. Bu nâhiyenin adı 1519 yılı sayımının icmâl defterinde Argadun, vakıf ve mülk defterinde ise Argun olarak ifade edilmektedir⁴². Daha sonraki tahrîrlerde Argavun şekline dönüşen bu ismin 1519 yılındaki Osmanlı ilk tahrîrindeki kullanım şekli oldukça dikkat çekmektedir. Çünkü bu yerleşim yerinin adının Argun ya da Argadun olarak ifade edilmesi bugüne kadar bilinmeyen bir husustur.

Arguvan, Müslüman Arapların Bizans'a karşı yardım ettikleri Paulikianlar tarafından kurulmuş bir şehirdir. Bu yerleşim yerinin ismi o dönemde Argaun, Argavoun, Argalous olarak ifade edilmekteydi⁴³. Bilindiği gibi bölge Malazgirt Zaferi'nden sonra Türkler tarafından ele geçirilmiştir. Malatya ve havalisi Danişmendli, Selçuklu hakimiyetinden sonra İlhanlı ve Memlûk idare sahası içerisinde yer almıştır. Argun kemirgen sınıfından bir hayvanın adıdır. Kaşgarlı Mahmud'un belirttiğine göre boyu yarım arşın uzunluğunda olan bu hayvan, duvar yarıklarındaki serçeleri avlardı. O zaman Argun adıyla bilinen bu hayvanın Türkiye Türklerinin gelincik dedikleri kemirgen olması muhtemeldir. Argun cesareti, atılganlığı ve enerjisi sebebiyle Türkler tarafından çocuklarına isim olarak konulmuştur. Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın çocuklarından birinin adı Arslan Argun idi. Selçuklular döneminde pek çok ünlü kişi bu adı taşımıştır. İlhanlıların dördüncü hükümdarı Argun Han bu ismi taşıyan

⁴¹ Diyarbekir Beylerbeyliği'nin ilk idarî taksimatı için bkz. N. Göyünç, "Diyarbekir Beylerbeyliği'nin İlk İdarî Taksimatı", *TD*, İstanbul 1969, XXIII, 23-34; Mehmet Ali Ünal, "XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Diyarbekir Eyâleti'ne Tâbi Sancakların İdarî Statüleri", *X. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara 1994, V, 2211-2220.

⁴² 1519 tarihinde Arguvan adının tahrîr defterlerindeki yazılış şekli ve sahifeleri aşağıdadır: "Nâhiye-i Argadun an i'mâl-i Malatya-i mahrûse" (BOA, *MAD*, nr. 15450, s. 10). "Karye-i Argadun" (BOA, *MAD*, nr. 15450, s. 10). "Karye-i Görke der nâhiye-i Argun" (BOA, *MAD*, nr. 3332, s. 3). "Mezraa-i Kara Kaya der nâhiye-i Argun" (BOA, *MAD*, nr. 3332, s. 6). "Karye-i Kablus der nâhiye-i Argun" (BOA, *MAD*, nr. 3332, s. 7).

⁴³ Ernst Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, çev. Fikret Işıltan, İstanbul 1970, s. 53; W. Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, çev. Mihri Pektaş, İstanbul 1960, s. 379.

ünlü şahsiyetlerin başında yer alır. Ayrıca Memlûkler zamanında Argun yaygın olarak kullanılan şahıs adlarından biridir⁴⁴. Bu nâhiyenin adının İlhanlılar ve Memlûkler zamanında şehrin idaresinde önemli bir yeri olan Cemaleddin Hızır'ın soyundan Argun Şah Hatun'a izafeten Argun olarak belirlendiği anlaşılmaktadır. Malatya Köseadağ Savaşı'ndan sonra Hülagü ve Abaka Hanlar tarafından yapılan taksimlerde Selçuklu ailesine mensup şehzadelerin idaresine verilmişti. Bir müddet sonra İlhanlıların Anadolu Umumi valisi Emir Çoban'a mâlikâne olarak tahsis edilmiştir. Bu sıralarda Memlûk Sultanı Nasır, Dimaşk Naibi Seyfeddin Tonguz komutasında bir orduyu Malatya üzerine göndermiştir. Muhasaraya dayanamayacağı anlayan İlhanlı valisi ve halk şehri teslim etmek zorunda kalmışlardır⁴⁵. Bu İlhanlı valisi Emir Çoban'ın adamlarından Cemaleddin Hızır'dır. Melik Nasır kendisine yumuşak davranmış, hatta yağmalanan mallardan bir kısmını ona iade etmiştir. Onun soyundan gelen Mirza Mira lakaplı Şehabeddin Hızır, Memlûk emirleri arasında yer almış ve Malatya valiliği görevinde bulunmuştur. Kendisinden sonra oğlu Nureddin Mehmed'in de bu görevde bulunduğu anlaşılmaktadır. Şehabeddin Hızır ve oğlu Nureddin Mehmed'in valilikleri sırasında kendileri ve bu aileye mensup kişiler Malatya'da birçok hayır eseri yaptırmışlardır. Şehabiye-i Kübrâ, Şehabiye-i Sigârî ve Hankâh Medreseleri, Darû's-saade Câmisi, Uluca Hatun, Argun Şah Hatun ve Pervane Hatun Zâviyeleri bu aileye mensup şahıslar tarafından yaptırılmıştır⁴⁶.

Bu aileye mensup olan Argun Şah Hatun adına bir türbe ve bir zâviyenin yaptırıldığı vakıf defterlerinde ifade edilmektedir. Türbe ve zâviyenin sancağın hangi bölgesinde olduğuna dair bu defterlerde herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Ayrıca bu yapılardan günümüze intikal etmiş bir kalıntı da bulunmamaktadır. Elimizdeki bilgiler bu eserlere tayin edilen vakıflarla sınırlıdır. Mâlikâne hisseleri Argun Şah Hatun Türbesi'ne vakfedilen üç köy, Kiçik Hacılı Nâhiyesi sınırları içerisindedir. Ayrıca Argun Şah Hatun'un evlatlık vakfı olan köy ve mezraalardan bir kısmı Argun ve Kiçik Hacılı Nâhiyeleri'nde yer almaktadır. Bu bilgiler-

⁴⁴ Faruk Sümer, "Argun", *DİA*, III, 355.

⁴⁵ E. Honigmann, "Malatya", *İslâm Ansiklopedisi (İA)*, VII, 237-239.

⁴⁶ N. Göyünç, "Memlûk Devrinde (Eski) Malatya'da Bir Aile", *Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi Tebliğler III Türk Tarihi*, İstanbul 1985, I, 245-247.

den Malatya'da görev yapmış iki validen birinin torunu, diğerinin kızı olan bu hanımın bölge ile yakından ilgisinin olduğu açıktır. Bütün bunlara dayanarak Malatya'nın idaresinde ve sosyal hayatında çok önemli roller oynayan bu aileden Argun Şah Hatun'a izafeten bu nâhiyeye eski adına oldukça benzeyen Argun ismi Memlûkler döneminde kullanılmıştır. Osmanlıların bölgede yaptıkları ilk tahrîrde Memlûk etkisiyle Argun ve Argadun yazılışları benimsenmiştir. Daha sonraki tahrîrlerde Argavun imlasiyle yazılmış ve son olarak Arguvan şekline dönüşerek bugünkü söylenişini kazanmıştır.

2. İktisadî Yapı ve Yörük Teşekkülleri

Bugüne kadar yapılan araştırmalarda 1530 yılından önce Malatya'daki iktisadî hayat ve şehirden alınan vergiler ortaya konulamamıştır. Bu ilk tahrîr sayesinde Malatya'nın Osmanlı hakimiyetine geçmesinden hemen sonra şehirdeki ekonomik faaliyetler ve bunlardan alınan vergileri tespit etmek mümkün olmaktadır. Şehirden alınan vergiler sancak-beyi hâssı olduğu için icmâl defterde kayıtlı durumdadır.

1519 Yılında Malatya Şehri'nden Alınan Vergiler

An nefsi-i Malatya ve ba'zı tevâbi-i O.

Mahsûl-i boyahâne. Fî sene 36000.

Mahsûl-i ihtisâb maa tamga. Fî sene 28800.

Mahsûl an mukâtaa-i humhâne ve bâc-ı siyâh der şehir ve nâhiye-i kal'a-i Kömi. Fî sene 18000.

Mahsûl-i bâc-ı ganem fî sene 18000.

Mahsûl an kıst-ı han-ı Sultan fî sene 15000.

Mahsûl-i çeltük maa resm-i mukâtaa fî sene 90000.

Mahsûl-i resm-i çift-i merdmân-ı şehir ki der mezârî reâyâ zirâat-kend. 43 çift beher çift 75. Fî sene 3225.

Mahsûl-i ispençe-i gebrân-ı nefsi-i Malatya. 192 neferen beher nefer fî 38. Fî sene 7296.

Mahsûl-i resm-i arûs ve niyâbet ve bâd-i hevâ ve beytü'l-mâl ve mâl-ı gâib ve mâl-ı mefkûd ve yava ve kaçgun ve cürm ü cinâyet der nefsi-i şehir ve ba'zı kurâ. Fî sene 45000.

Yekûn be hesâb-ı akçe-i halebî 261321.

Şehrin ihzariye geliri bu toplamın içerisinde belirtilmemiş, sancak-beyi hâsalarının sonunda 4000 halebî akçe olarak ifade edilmiştir⁴⁷. Bu gelir de eklendiği zaman 1519 yılında Malatya Şehri iktisadî faaliyetlerinden 265321 halebî akçe vergi tahsil edildiği anlaşılmaktadır. Bu ilk sayımın mufassal kayıtları elimizde olmadığından şehrin mahalleleri ve Müslüman nüfus hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır⁴⁸. Ancak şehirde yaşayan gayr-ı müslim nüfusu tespit etmek mümkün olmaktadır. Yukarıdaki bilgilere göre Malatya'da 1519 yılında 192 nefer ispençeye tâbi nüfus yaşamaktaydı. Bu nüfus 1530 yılında Malatya'nın dört mahallesinde 185 hâne 47 mücerred olmak üzere 232 nefere yükselmiştir⁴⁹. Yine bu verilerden hareketle 1519'da Malatya'da dokuma faaliyetinin hayli canlı olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü bu faaliyetlerin göstergesi konumunda olan Malatya'daki boyahâneden 1519'da 36000 halebî akçe yıllık vergi alınmaktaydı⁵⁰. Yine Osmanlı şehirlerindeki ticarî faaliyetlerin bir ölçüsü durumunda olan ihtisâb vergisinin özellikle komşu sancaklarda bulunan şehirlere göre oldukça yüksek oluşu (28800 halebî akçe=11520 osmanî akçe) Malatya'da ticarî faaliyetlerin canlılığını göstermektedir. Nitekim aynı tarihlerde Harput'un 5000, nâhiyeleriyle birlikte Kemah'ın 7000 osmanî akçelik, Behisni'nin 4500, Hısn-ı Mansur'un 3500 halebî akçelik ihtisâb gelirleri vardı⁵¹.

Defterlerdeki diğer önemli bilgiler Malatya Sancağı'nda yaşayan konar-göçer teşekkülleriyle ilgilidir. Bu sayımın mufassal defterinin olmamasından dolayı nüfuslarını ortaya koymak mümkün olmasa da yaşadıkları köyler ve ödedikleri vergiler tespit edilebilmektedir. Bunlardan ilki Küçük Hacılu Nâhiyesi'yle ilgilidir. İcmâl defterde nâhiyenin adı ifade

⁴⁷ BOA, MAD, nr. 15450, s. 8.

⁴⁸ Malatya'nın 1530 ve 1560 yıllarındaki mahalleleri ve şehirdeki tarihî eserler için bkz. N. Göyünç, "Kanûnî Devrinde Malatya Şehri", VII. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler, Ankara 1973, II, 654-659.

⁴⁹ BOA, TD, nr. 408, s. 13-17; nr. 387, s. 890-891.

⁵⁰ Bu vergi 1530 yılında 24000 osmanî akçe olarak tahsil olunmuştur (BOA, TD, nr. 408, s. 17; nr. 387, s. 891).

⁵¹ M. A. Ünal, XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566), Ankara 1989, s. 147; İsmet Miroğlu, Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566), Ankara 1990, s. 158; Mehmet Taştemir, XVI. Yüzyılda Adıyaman (Behisni, Hısn-ı Mansur, Gerger, Kâhta) Sosyal ve İktisadî Tarihi, Ankara 1999, s. 125, 153.

edilirken “Nâhiye-i Kîçik Hacılı Yörükân an i‘mâl-i Malatya” başlığı konulmuştur. Bu başlıktan anlaşıldığı kadarıyla bölgeye adını veren Kîçik Hacılı Yörükleri’dir. Bu teşekkül daha önce konar-göçer hayatı çerçevesinde burada hayatlarını devam ettirirken Osmanlı fethiyle veya daha önce yerleşik hayata geçmişler ve bu nâhiyenin köylerini meydana getirmişlerdir. Günümüzde Arguvan İlçesi sınırları içerisinde yer alan bu bölge tamamen Kîçik Hacılı Türkmen taifesi tarafından iskan edilerek bu güne kadar gelmiştir.

Defterde adı geçen ikinci konar-göçer teşekkülü, Mihmatlu (Mihmadlu) Yörükleri’dir. Bu grup Kederbert Nâhiyesi sınırları içerisinde aşağıda belirtilen on bir köy ve bir mezraada hayatlarını devam ettirmekteydiler.

Karye-i Fecennik. Hâsıl 2655.

Karye-i Ilıcak. Hâsıl h(âric)-i mülk 2295.

Karye-i Orucgi/Örucgi. Hâsıl h(âric)-i mülk 2295.

Karye-i Şeyhler. Hâsıl 4373.

Karye-i Zâviye. Hâsıl h(âric)-i vakf 2628.

Karye-i Han-ı Sultan. Hâsıl h(âric)-i mülk 2238.

Karye-i Kızıl Kenise nâm-ı diger Kara Küçük. Hâsıl 4350.

Karye-i Merimi nâm-ı diger Dolaklı. Hâsıl 2040.

Karye-i Hacı Köyi. Hâsıl 888.

Mezraa-i Uzunca Kuyı. Hâsıl 528.

Karye-i Karacalu maa Çemeş. Hâsıl 5910.

Malatya Sancağı’nda gördüğümüz diğer yörük teşekkülü Harbendelülerdir. Halep Türkmenlerinden olan Harbendelüler, 1526’da on sekiz, 1536’da yirmi iki, 1550’de on dokuz, 1570’de otuz beş cemaatten oluşmaktaydı⁵². Memlûk Devleti zamanından beri Malatya bölgesine yaylak amacıyla gelen Harbendelülerden bir grup bazı alanlara yerleşerek,

⁵² Bu cemaatlerin isimleri ve nüfusları için bkz. İlhan Şahin, “XVI. Asırda Halep Türkmenleri”, *Tarih Enstitüsü Dergisi Prof. Tayyib Gökbilgin Hatıra Sayısı*, İstanbul 1982, XII, 703-704; Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Halep Sancağı (1516-1566)*, Elazığ 2003, s. 195-198.

köyler oluşturmaya başlamıştır. Bu durum Osmanlıların yaptıkları ilk tahrîrden itibaren görülmektedir. Nitekim 1519 tahrîrine göre sancağın Kîçik Hacılı Nâhiyesi'ne bağılı üç, Kara Hisar Nâhiyesi'ne bağılı beş köy ve bir mezraaya Harbendelü yörüklerinin yerleştikleri kayıtlıdır. Bu mezraa ve köylerden alınan vergiler timâra tahsis olunmuştur⁵³. Bu tarihte nüfusları hakkında bilgi bulunmayan Harbendelüler aşağıda belirtilen mezraa ve köylerde yaşamaktaydılar. Bu yörük teşekkülünce meskun köylerde 1530'da 109, 1560'da 193 nefer nüfus yaşamaktaydı⁵⁴.

Cemâat-i Harbendeli Yörükân

Karye-i Kara Hisar. Hâsıl 2467.

Karye-i Anbarcık. Hâsıl 75.

Karye-i Kurd Kulu. Hâsıl 162.

Karye-i Çemeş tâbi-i Kara Hisar. Hâsıl 120

Karye-i Ağca Ağıl. Hâsıl 1272.

Mezraa-i Garub. Hâsıl 720.

Karye-i Ağca Kal'a maa Ağca Şehir ve Alu Köyi. Hâsıl h(âric)-i cizye 35476.

Sonuç olarak Osmanlı sınırları içerisindeki herhangi bir bölgenin ekonomik ve sosyal tarihinin yazımında tahrîr defterleri önemli bilgiler içerir. Bu defterlerde yer alan geçmişe yönelik atıflar, bölgenin Osmanlı öncesi tarihinin aydınlatılmasında eşsiz birer kaynak durumundadır. Malatya ve havalisi Memlûklerden Osmanlılara intikal etmiştir. Memlûk Devleti'nin bölgedeki mülk kayıtları ve uyguladığı dirlik sistemi bu ilk tahrîrde kayıtlı durumdadır. Bu kayıtlardan Memlûkler zamanında Malatya'da gören yapan kadılar ve kale nâiplerinden bir kısmı tespit edilebilmektedir. Özellikle kadılık mesleğinde aynı sülaleden dede, oğul, torun üç nesil Malatya kadılığı görevinde bulunmuşlardır. Bu defterlerde Malatya ve Musul Sancakları'nın ilk sancakbeyleri ile ilgili bugüne kadar

⁵³ BOA, MAD, nr. 15450, s. 24.

⁵⁴ G. Gögebakan, "Osmanlı Hakimiyetine Geçtiği Dönemde Malatya Yöresindeki Aşiretler", XIII. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler, III/3. Kısımdan Ayrı Basım, Ankara 2002, s. 6.

bilinmeyen bilgiler yer almaktadır. Osmanlı tahrîr geleneğinde çok sık kullanılan nezd ve kurb tabirleriyle birlikte aynı anlama gelen veli kelimesinin de yerinin olduğu bu defterlerin tetkikinden anlaşılmaktadır. Ayrıca bugünkü Arguvan İlçesi'nin adının İlhanlı ve Memlûk dönemlerinde Argun ve Argadun olarak söylendiği ve bunun Osmanlı ilk tahrîrine yansıdığı görülmektedir. Bu ilçe ve köylerinin tamamen Küçük Hacılu Türkmenleri tarafından iskan edilmiş olduğu bu defterlerdeki önemli bilgiler arasındadır.

“THE FIRST TAHRİR OF MALATYA SANDJAK”

Abstract

Malatya was conquered by the Ottoman during the rule of Selim I before Merçidabık War in 1516. Malatya, which was established as a Sandjak centre under the Ottoman Rule, was connected to newly-established Vilâyet-i Arap. Ottomans used to carry out tahrîr in order to determine the way of the use of the land, the tax rate to be taken and the distributions of these tax rates in the newly captured areas. Then, these tahrîrs were renewed at intervals. After Malatya and its surroundings were captured by the Ottoman Rule, tahrîr was begun and this process was completed in A.D. 1519. Original knowledge about the history of the region before and after Ottoman have taken the place in this first tahrîr of the sandjak. The use of name of Arguvan in the reign of Memlûk and Ottoman and sandjakebys and knowledge of yoruk formations settling in the region one among important registers.

Keywords

Malatya, Sandjak, Arguvan, Tahrîr, Harbendelu.

OSMANLI VE SAFEVİ HÂKİMİYETLERİNDE TİFLİS
(XVIII. YÜZYIL)

*Ali Sinan BİLGİLİ**

ÖZET

Günümüzde Gürcistan'ın başkenti olan Tiflis, Sasaniler tarafından kurulmuş, VI. asırda Gürcülerin payitahtı olmuştur. Tarihi süreçte Kartli, Sasani, Hazar, Bizans hâkimiyetinde kalan Tiflis, VII. yüzyılda Müslüman Araplar, 1069'da Selçuklu Türkleri tarafından fethedilmiştir. Ardından Gürcüler, Harzemşahlılar, Moğollar, Timurlular, Akkoyunlular ve nihayet Safeviler şehri ele geçirmiştir. Safevi döneminde Gürcü beylerince yönetilen şehir, 1578 ve 1723'de iki kez Osmanlı idaresine alınmıştır. Osmanlı yönetimi şehri sistemine dâhil etmek için, 1728'de bir tahrir yaptırmıştır. Bu işlem sonucu meydana gelen tahrir defterleri; şehrin gerek Safevi, gerekse Osmanlı idaresindeki sosyo-ekonomik durumunu ve idari yapısını ortaya koymaktadır. Bu defterler temel alınarak, Osmanlı ve Safevi belge ve kaynakları ile seyahatname ve araştırma eserlerden de istifade edilerek, Tiflis'in XVIII. asrın ilk yarısındaki sosyo-ekonomik ve idari yapısı ile kuruluşun günümüze gelişimi genel olarak ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Gürcistan, Osmanlı Devleti, Safevi Devleti, Tiflis tarihi, Tiflis'in idari yapısı, Tiflis'in mahalleleri, Tiflis'in nüfusu, Tiflis ekonomisi ve vergiler, Tiflis vakıf ve tarihi eserleri.

Osmanlı ve Safevi hâkimiyetlerinde Tiflis (XVIII. yüzyıl) konulu bu araştırmanın amacı, XVIII. yüzyıla ait Osmanlı arşiv belgeleri (1723-1735 tarihleri arasında tutulan tapu- tahrir, mühimme ve maliyeden müdevver defterler ile diğer perakende evrak) ile Osmanlı ve Safevi kroniklerini kaynak alarak, Tiflis'in; fizyonomik, sosyal ve ekonomik yapısını, etnik ve demografik durumunu, idari teşkilattaki statüsünü ortaya koymaktır. Böylece gerek Safevi ve gerekse Osmanlı dönemi Tiflis'inin tarih yazımına katkıda bulunulması beklenmektedir. Zira Gürcistan ve payitahtı Tiflis üzerine şimdiye kadar yapılan çalışmaların çoğunluğunda (M. F. Kırzıoğlu ve H. M. Karamanlı'yı hariç tutmak gerekir) Safevi dönemini de yansıtan

* Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi Sosyal Bilgiler Eğitimi. sbilgili@atauni.edu.tr

Osmanlı arşiv belgeleri kaynak olarak kullanılmamış, seyahatnâmelere ve tarihi kaynakların yetersiz veya abartılı malumat ve bilgilerine müracaat edilmiştir. Bunun sonucunda demografik durum, ekonomi v.s. konularda tam manasıyla gerçeği yansıtamayan veya eksik bilgiye dayalı eserler vücuda getirilmiştir. İşte, Osmanlı arşiv belgeleri ve de en mühimi tapu-tahrir defterleri gibi büyük ölçüde gerçekçi kaynakların verdiği malumat bu eksikliği giderecektir.

Tiflis Coğrafyası: Günümüzde Gürcistan (Georgia) Cumhuriyeti'nin başkenti olan Tiflis, kuzeyindeki Büyük Kafkas sıradağları ile güneyindeki Küçük Kafkas Dağları'nın arasındaki çöküntü sahasında yer alır. Bu saha tektonik hareketler ve Kür (Kura/Mtkvari) Nehri'nin getirdiği alüvyonların birikmesi sonucunda oluşmuştur. Çevresinde yüksekliği 460 m. ile 730 m. arasında değişen tepeler vardır. Kür Nehri'nin iki yakasında yerleşen şehir, 41° 43' kuzey paraleli ile 44° 48' doğu meridyeninin kesişme sahasındadır. Büyük Kafkasların kuzeyden gelen soğuk hava kütlelerini önemli ölçüde engellemesi ve Karadeniz'den Tiflis'e doğru uzanan doğal oluk sayesinde iç kesimlere kadar gelen sıcak ve nemli hava akımının etkisinde kalması, Tiflis'te yağışlı ve ılıman bir iklimin hâkim olmasını sağlar. Şehrin doğusuna gidildikçe karasal iklim özellikleri görülür.

Tiflis şehrinin adı Gürcüce; "İsnis Tsihe", "Tphili", "Tphilisi", "Tphilis-kalaki" veya "Thbilisi" (თბილისი), Ermenice; "Tphhis", Arapça; "Teflis" veya "Taflis", Türkçe; "Tiflis" veya Evliya Çelebi'ye göre "Bitlis" şeklindedir. Bu isim şehrin yakınında bulunan sıcak su kaynaklarına (kaplıca) (Gürcüce'de sıcak anlamına gelen "tphili") istinaden verilmiştir¹.

Tiflis Tarihine Kısa Bir Bakış: Tiflis, Kartli Krallığı'nın V. yüzyıl başlarında Sasani (224-651) hâkimiyetine girmesinden itibaren önem kazanmıştır. Sasani valisinin Kartli'nin merkezi olan Mtsheta² yerine, Tiflis'te oturması, buranın gelişmesini ve VI. yüzyılda Mtsheta'yı geride bırakarak

¹ El-Belâzuri, *Fütûhu'l-Bıldân*, (Çev. Mustafa Fayda), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987, s. 278; Evliya Çelebi, *Seyahâtname*, İstanbul 1314, II, 318; Niko Berdzenişvili-Simon Canaşa, *Gürcistan Tarihi*, çev. Hayri Hayrioğlu, Sorun Yayınları, İstanbul 1997, s. 87, 163; V. Minorsky, "Tiflis", *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, XII/1, 264; Robert Lyall, *Travels in Russia, the Krimea, the Caucasus and Georgia*, London 1825, s. 511.

² Mtsheta, günümüzde Tiflis'e 20 km. mesafededir.

Kartli'nin merkezi olmasını sağlamıştır³. Kartli Kralı I. Daçi, VI. yüzyılın başlarında başkenti Tiflis'e taşımıştır. Kartli, Sasani, Hazar ve Bizans hâkimiyetinde kalan Tiflis, VII. yüzyılda Habib b. Mesleme komutasındaki Müslüman Arapların eline geçmiştir (25/645-646). Araplar Tiflis'i, Sisecan ve Arran ile birlikte "Birinci İrminiye" şehirlerinden biri saymışlardır⁴. Habib, Tiflis halkına canları, kiliseleri, havraları, mabetleri serbest bırakarak dinlerini rahatça yaşama sözü vermiş, karşılığında hane başına bir dinar cizye istemiştir. Bu iyi muamele karşısında birçok Tiflisli Müslümanlığı kabul etmiştir. Şehre bir de kadı tayin edilmiştir. Habib'den sonra Sa'id el-Cüreşi, ondan sonra Mervan b. Muhammed vali atanmışlardır⁵. Bu dönemde Hazar Türkleri akınlarda bulunarak 764 ve 799 tarihlerinde Tiflis'i ele geçirmişlerdir⁶. Ardından Abbasi, Saci, Salari, Şeddadi ve Bagrat hâkimiyetinde kalan Tiflis ve çevresi⁷, 1048'den itibaren Selçuklu akınlara sahne olmuş ve 1069'da Sultan Alparslan tarafından fethedilmiştir. Alparslan şehrin yönetimini Gence hâkimi Fadlun'a vermiştir. Selçuklu

³ *Gürcistan Tarihi*, çev. M. F. Brosset, çev. H. D. Andreasyan, haz. E. Merçil, TTK Yayınları, Ankara 2003, s. 112, 147; N. Berdzenişvili - S. Canaşia, *a.g.e.*, s. 86.

⁴ El-Belâzuri, *a.g.e.*, s. 278; İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, s. 105; Şemseddin Sami, *Kamusü'l-A'lâm*, Kaşgar Neşriyat, Ankara 1996, III, 1657.

⁵ El-Belâzuri, *a.g.e.*, s. 224, 289, 297; Yakut el-Hamavi, *Mu'cem el-Büldan*; Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1998, s. 128-129, 175; Mesudi, *Muruc ez-Zeheb*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2004, s. 97.

⁶ Hazarların Tiflis'i ilk ele geçişi, Ziebel Kağan ve Bizans İmparatoru Heraklius ile birlikte yapılan 628 seferiyle olmuştur (M. İ. Artamonov, *Hazar Tarihi, Türkler, Yahudiler, Ruslar*, çev. A. Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2004, s. 200, 320, 329; Arthur Koestler, *Onüçüncü Kabile*, çev. B. Dişbudak, Plato Yayınları, İstanbul 2007, s. 18, 48; *Gürcistan Tarihi*, s. 191, 219). Ayrıca Hazarların Tiflis ile ilgileri hakkında bkz. Hudûd al-'Alam, "The Regions of the World" *A Persian Geography*, Trans. V. Minorsky, Oxford Press, London 1937, s. 456-458.

⁷ Abbasi hâkimiyeti esnasında Tiflis emirliği 826'dan itibaren Şu'ayboğullarına verilmiştir. Önce Ali b. Şu'ayb, daha sonra İshak b. İsmail b. Şu'ayb, Tiflis emiri olmuştur. İshak (Sahak) (833-853) halifeden bağımsız bir İslâm emirliği kurarak başına buyruk hareket etmeye başlamıştır. Bunun üzerine halife, 853'de Buğa et-Türki komutasında bir birliği Tiflis'e göndermiştir. Buğa et-Türki, Tiflis'i ele geçirmiş ve İshak'ı öldürmüştür (İbn Hurdazbih, *a.g.e.*, s. 140; *Gürcistan Tarihi*, s. 226-229; Hüsametdin M. Karamanlı, "Gürcistan", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1996, XIV, 312; N. Berdzenişvili-S. Canaşia, *a.g.e.*, s. 121). Sacoğlu Yusuf ve Bagratlar hakkında bkz. *Gürcistan Tarihi*, s. 189-426.

döneminde (1118) kuzeyden gelen 45.000 hane Kıpçak ile güneyden gelen Oğuz (Türkmen) kitleleri Gürcistan coğrafyasına yayılarak bölgede bir Türk varlığı oluşturmuşlardır. Ayrıca Tiflis şehir merkezine Türkmen tacirler yerleşmiştir. Tiflis'in güneyine yerleşenler Borçalı, Kazak ve Şemseddinlü, Oğuz boylarının ilk öncüleridir. Gürcü kralı II. David, Kıpçakların yardımıyla 1122'de Selçuklu hâkimiyetine son vermiş ve başkentini Kutaisi'den Tiflis'e taşımıştır. Selçuklular, II. David'in zulmü karşısında Tiflis Müslümanlarının şikâyeti üzerine birkaç kez bölgeye akın düzenlemiş iseler de bir başarı sağlayamamışlardır⁸.

Kraliçe Tamara döneminde parlak günler yaşayan Tiflis, 1221'de Moğol saldırısına uğramış, ancak Kral IV. Georgi (Laşa) onları püskürtmüştür. 1226'da Celalü'd-din Harzemşah'ın zapt ettiği şehir halkına aman verilmiş ve Abhazy'a gitmelerine müsaade edilmiştir. Şerefü'l-mülk'ün vali atandığı şehir, 1231'de Harzemşahların elinden çıkmıştır. 1236'da harap hale gelen şehir, burayı işgal eden Moğollar tarafından yeniden imar edilmiştir. 1283'de Kür'ün taşmasıyla gelen sel şehre büyük zayıat vermiştir. Olcaytu'nun ölümüne kadar (1316) İlhanlıların elinde kalan şehir, V. Giorgi tarafından Gürcü hâkimiyetine sokulmuştur⁹.

V. Bagrat'ın (1360-1395) saltanatı sırasında Timur'un eline geçen şehir (1386), kralın Müslüman olmasıyla onun idaresine verilmiştir. Ancak V. Bagrat ve daha sonraki kral VII. Giorgi'nin müslümanlara iyi davranma ve haraç ödeme şartlarını kabul etmelerine rağmen, ikiyüzlü siyaset uygulamalarına kızan Timur, onları cezalandırmak için, 1392-1403 yılları arasında muhtelif defalar Tiflis'e girmiş ve son seferinde şehri Halil Mirza'nın iktasına katmıştır¹⁰. Seyyah Clavijo, Timur'un Gürcistan fetihlerinin bölge-

⁸ *Gürcistan Tarihi*, s. 291, 316, 322, 324; Ş. Sami, *a.g.e.*, III, 1658; N. Berdzenişvili-S. Canaşa, *a.g.e.*, s. 142-143.

⁹ Ş. Sami, *a.g.e.*, III, 1658; A. G. Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, çev. İlyas Kamalov, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2005, s. 26, 42, 153; N. Berdzenişvili-S. Canaşa, *a.g.e.*, s. 163, 189.

¹⁰ Nizamüddin Şami, *Zafer-nâme*, çev. Necati Lugal, TTK Yayınları, Ankara 1949, s. 120-121, 329; Şerafe'd-din Ali Yezdi, "Zafer-nâme-i Emir Timur, (Tercüme-i Zafer-nâme)", haz. Tanju Oral, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1991, s. 96; İbn Arabşah, *Aca'ibü'l-makdûr fi neva'ib-i Timûr*, çev. Murteza b. Ali Nazmizâde, *Tarih-i Timurleng*, İstanbul 1142, s.155; A. G. Galstyan, *a.g.e.*, s. 162-163; V. Minorsky, *a.g.m.*, s. 270; Toma Metsopski (*Timur ve Haleflerinin Tarihi*, haz. G. Solmaz, Ankara 2002, s. 14-15), Bagrat'ın önceden Yahudi iken daha sonra Hıristiyan olduğunu, Timur'un baskısıyla dininden döndüğünü yazar.

nin sulh ve sükûna kavuşmasını sağladığını belirtir (1404)¹¹. Timur'un vefatından sonra, I. Aleksandre, Tiflis'teki Timurlu hâkimiyetine son vermiştir (1413). 1437'de Şahrüh bir sefer yapmışsa da, Aleksandre ona hediyeler göndererek şehre girmemesini sağlamıştır. Ancak az sonra Kara-koyunlu Cihan Şah Tiflis'i zapt etmiştir (1440). Şehir, 1477'de İmareti kralı II. Bagrat'ın saldırılarına karşı koyamayacağını anlayan Kartli kralı III. Konstantine (1469-1505) tarafından Akkoyunlu Uzun Hasan Bey'e teslim edilmiştir. Şehrin idaresini Sufi Halil-i Musullu'ya veren Uzun Hasan'ın vefatından sonra Konstantine, şehri işgal etmiştir. Bunun üzerine Sultan Yakub, Sufi Halil'i Tiflis üzerine göndermiş ve 4 Şubat 1489'da şehir yeniden zapt edilmiştir¹².

Devletin kuruluşundan itibaren Safeviler, Tiflis'i hâkimiyet sahasına almaya çalışılmışlardır. Nitekim Şah I. İsmail, 929 (1522-1523)'da şehri zapt etmiş ve Kür'ün sağ kıyısında köprübaşında bir cami yaptırmıştır. Bu esnada Kartli kralı olan IX. Giorgi (1525-1534) Osmanlıların vasalı olarak tanınmıştır¹³. Gürcüler ile Safeviler arasında el değiştiren şehre Şah I. Tahmasp dört sefer düzenlemiştir¹⁴; 1540'da Tiflis ve Bartis'i ele geçirdiğinde I. Louarsab'ın tayin ettiği şehir hâkimi Gülbad¹⁵ İslam'ı kabul ettiğinden,

¹¹ Klaviyo, *Timur Devrinde Semerkand'a Seyahat*, çev. Ö. R. Doğrul, Nakışlar Yayınevi, İstanbul 1975, s. 81.

¹² Ebu Bekr-i Tihrani, *Kitâb-ı Diyarbekriyye*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2001, s. 342; Hasan-ı Rûmlu, *Ahsenü't-Tevârih*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2006, s. 239, 541-542, 583; John E. Woods, *Akkoyunlular, Aşiret, Konfederasyon, İmparatorluk, 15. Yüzyıl Türk-İran Siyaseti Üzerine Bir İnceleme*, çev. S. Özbudun-Ek; N. Sakaoğlu, Milliyet Yayınları, İstanbul 1993, s. 202, 277; N. Berdzenişvili-S. Canaşa, *a.g.e.*, s. 210. V. Minorsky, *a.g.m.*, s. 272'de Tiflis'in yönetiminin Konstantin'e verildiğini yazar. Buna karşılık Seyyah J. Barbaro (*Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, çev. Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2005, s. 111) ise, Uzun Hasan Bey'in Tiflis'e girdiğinde halkın göç ettiğini, bu yüzden hiçbir mukavemetle karşılaşmadan şehri ele geçirdiğini, Kartli, İmareti ve Korkara (Kvarkvare) Gürcü krallarıyla barış yaptığını ve Tiflis hariç diğer yerlerin idaresini Gürcü emirlerine verdiğini yazar.

¹³ M. Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi (1451-1590)*, TTK Yayınları, Ankara 1993, s. 98, 124.

¹⁴ Tahmasp'ın seferlerini Hasan-ı Rumlu ve İskender Türkmen, 1540, 1546, 1551 ve 1554 olarak, Vahuşt, Brosset ve Minorsky 1536, 1548, 1553 ve 1558 olarak verirler (Oktay Efendiye, *Azerbaycan Safeviler Devleti*, Bakı 1993, s. 92-93).

¹⁵ N. Berdzenişvili-S. Canaşa, *a.g.e.*, s. 219'da Gürcüce adının Gulbaati Mouravi olduğunu yazar. Kırzioğlu (s. 172) ise bu ismi Kelbad olarak verir.

idaresini ona vermiştir. 962 (1555) Osmanlı-Safevi anlaşmasıyla (Amasya) Tiflis ve çevresi Safevilerin olurken¹⁶, I. Louarsab Tiflis'e saldırmaya devam etmiştir. Bunun üzerine Tahmasp 1558'de dördüncü seferine çıkarak Barati, Gori ve Atani'yi ele geçirmiş ve Louarsab öldürülmüştür. Louarsab'ın yerine kral olan oğlu I. Simon (1558-1600), Şaban 968 (Mayıs 1561)'de Tiflis'i almak isteyince, Gence-Karabağ hâkimi Ziyadoğlu Şahverdi Sultan onun üzerine yürüyerek şehri kurtarmıştır. Aynı yıl Tahmasp'a bağlılığını bildiren ve ihtida eden Simon'un kardeşi David (Davud Han) Kartli kralı ilan edilmiş ve Tiflis yönetimi ona verilmiştir. Simon, şehri almak için çeşitli teşebbüslerde bulunmuş ise de başarılı olamamış ve 976 (1569)'da esir edilerek Kazvin'e götürülmüştür¹⁷.

Tiflis'te Osmanlı Hâkimiyetinin Tesisi: Osmanlıların Safevi sınırlarına dayanmasından bir müddet sonra Şirvan, Dağıstan ve Tiflis hanları (Davud Han), Safevi tahakkümüne karşı Osmanlılardan yardım talebinde bulunmuşlardır. Bunun üzerine harekete geçen Lala Mustafa Paşa, 20 Cemaziyelahir 986 (24 Ağustos 1578)'de Tiflis'i zapt etmiştir. Fetihden az önce Davud Han döneklilik ederek Safevi tarafına geçmiş ve Tiflis halkının bir kısmını göç ettirmiştir. Lala Mustafa Paşa, Erzurum'a döndükten sonra (21 Kasım 1578), İmam Kulu Han, Halife Ensar, Kazak Dönmez Bey ve Simon komutasındaki Safevi-Gürcü birlikleri zaman zaman Tiflis'e saldırmışlardır. Osmanlı kuvvetlerinin direnişi ve 1578'de Hasan Paşa'nın, 1580'de Koca Sinan Paşa'nın ve 1584'de Rıdvan Paşa'nın takviyesi karşısında şehri alamamışlardır. Osmanlılar karşısında başarı elde edilemeyeceğini anlayan Safeviler, 1590'da sulh anlaşması imzalamış ve Tiflis'i Osmanlılara bırakmışlardır. Davud Han da çareyi Osmanlı tarafına geçmekte

¹⁶ Bu anlaşma ile İmaret, Dadyan, Güryel, Tao bölgeleri Osmanlı, Kartli, Kahet, Mosuk bölgeleri Safevi nüfuz bölgelerine ayrılmıştır (H. M. Karamanlı, a.g.m., s. 314; O. Efendiyev, a.g.e., s. 83).

¹⁷ Hasan-ı Rûmlu, *Ahsanu't-Tawârih*, Editör C. N. Seddon, Baroda 1931, I, 401, 414-415, 417-418, 441-442; İskender Beg Türkmân, *Târih-i Âlem Ârâ-yı Abbâsi*, Tahran 1334-1335, I, 84, 88-90; Bekir Kütükoğlu, "Tahmasp I", *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, XI, 642; V. Minorsky, a.g.m., s. 272. Safevi hükümeti David'e güvenmediğinden olsa gerek Şahkulu Sultan Karıncaoğlu'nu zaman zaman David'in yanına göndererek mühim işleri ona yaptırıyordu (İskender Türkmân, a.g.e., I, 138).

bulmuştur¹⁸. Ancak Simon'un saldırıları son bulmamış; 26 Şevval 1001 (26 Temmuz 1593)'de, Tiflis ve civarını şenlendirmek üzere Osmanlıların bölgeye yerleştirdikleri Bozulus Türkmenlerine saldırarak, pek çok kişiyi öldürmüş ve hayvanlarını yağmalamıştır. Ardından, 18 Rebiülevvel 1002 (12 Aralık 1593)'de Tiflis'e gitmeye çalışan Osmanlı kuvvetlerine saldıran Simon, sonunda yakalanarak İstanbul'a gönderilmiş ve 1600'de burada ölmüştür¹⁹. Tiflis'te Osmanlı hâkimiyeti Şah I. Abbas'ın şehri ele geçirdiği 1603'e kadar devam etmiştir²⁰.

Fetihten elden çıkışa kadar geçen süre içerisinde mu'tâd usul gereği Tiflis'in tahrir edilmesi gerekiyordu. Ancak Kafkasya'da zapt edilen yerlerin elde tutulabilmesi pek zordu. Özellikle Tiflis, daimi surette Safevi-Gürcü birliklerince tazyik ediliyordu. Bölgede hâkimiyetin tam olarak sağlanamaması ve güvenliğin olmaması sebebiyle tahrir işlemi yapılamamış, Osmanlı vergi ve toprak sistemi yürürlüğe konulamamıştır. Bunun üzerine yıllık vergi alma yoluna gidilerek, Kartli kralı Aleksandr'dan 30 yük ipek vergi olarak alınmıştır²¹.

Şah I. Abbas, Kartli'nin yönetimine başlangıçta II. Loursab'ı (1605-1616) getirmiştir. Ancak daha sonra itaatsizliği sebebiyle onu öldürtmüş ve 1025 (1616)'de bizzat bölgeye gelerek idareyi Müslüman olmuş VI. Bagrat'a vermiştir. 1623'de Gürcistan'a gönderilen Kaçkay Han'ın Gürcüleri kötü davranması sebebiyle, Zilkade 1034 (Ağustos 1625)'de Tahmuras Han isyan etmiş ve Kaçkay Han'ı yenerek Kartli'yi ele geçirmiştir²². 1634'de Müslüman olan Keyhüsrev (Rüstem) Tiflis hanı yapılmıştır. Keyhüsrev, Safevi

¹⁸ Selaniki Mustafa Efendi, *Tarih-i Selâniki*, haz. Mehmet İpşirli, TTK Yayınları, Ankara 1999, I, 119, 124, 151-152; İskender Türkmân, *a.g.e.*, I, 235, 265; *Tarih-i Osman Paşa*, (Yay. Yunus Zeyrek), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001, s. 4, 7, 23, 58, 67; Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 292-293, 341, 344; Bekir Kütükoğlu, "Mustafa Paşa", *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, VIII, 735; Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyâsi Münasebetleri, 1578-1612*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1962, s. 92-98.

¹⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Mühimme Defteri (MD)*, nr. 71, s. 125, 167; Selaniki, *a.g.e.*, II, 833-835.

²⁰ İskender Türkmân, *a.g.e.*, II, 716-718.

²¹ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1983, III/1, 61-62.

²² İskender Türkmân, *a.g.e.*, II, 868, 898, 901, 920; *Topçular Kâtibi Abdulkâdir (Kadri) Efendi Tarihi (Metin ve Tahlil)*, haz. Ziya Yılmaz, TTK Yayınları, Ankara 2003, II, 809-810.

örf ve âdetlerini Gürcistan'da yerleştirdiği gibi, Gürcü halkının sosyal hayatını iyileştirici tedbirler almıştır. 1658'de yerine geçen evlatlığı Şah I. Navaz (Vahtang Muhranbatoni), babasının politikalarını devam ettirmiş ve bölgenin imarı için çalışmıştır. Tiflis hanlığına 1676'da Şah II. Navaz (XI. Giorgi), 1688'de I. İrakli (Nazar Ali Han) tayin edilmiştir. I. İrakli, Rusya'da eğitim görmüş birisi olup, Tiflis'te bazı yenilikler yapmak istemiş, ancak tavadların (asilzadeler) muhalefetiyle karşılaşmıştır. 1703'de vali tayin edilen VI. Vahtang zamanında şehrin ticareti canlanmış ve şehirde bir matbaa kurulmuştur (1709). Bu matbaada Şota Rustaveli'nin "Vephis Tkaosani" (Kaplan Postu Giymiş Şövalye) gibi edebi ve diğer alanlarda eserler basılmıştır. Ayrıca Gürcü tarihinin yazılması için bir heyet teşkil edilmiş, Sulhan Saba Orbeliani tarafından Gürcüce sözlük yazılmış ve şair Arçil'in milli hislere hitap eden şiir kitabı yayınlanmıştır. VI. Vahtang'ın Rusya'ya meyletmesi ve Afganlara karşı Şah Hüseyin'in yardım istegine katılmaması yüzünden 1714'de valilikten alınmış ve Tiflis'in idaresi İese (Ali Kuli Han)'ye verilmiştir. 1716'da İslam'ı kabul edince tekrar vali yapılan VI. Vahtang, 1723'de Petro ile anlaşınca bir kez daha valilikten alınmıştır. Yerine atanan Kaheti valisi Muhammed Kulu Han (III. Konstantine), Safevi, Gürcü ve Lezgi birlikleriyle 8 Mart 1723'de Tiflis'e girmiştir²³.

XVIII. asır başlarında İran'ın içinde bulunduğu buhrandan ve Rus ilerlemesinden rahatsız olan Osmanlılar, 1723'de üç koldan Safevi ülkesine yürümüşlerdir²⁴. İlk askeri hareket cenub-i Kafkasya'ya yapılarak; Erzurum

²³ *Târih-i İsmail Asım (Küçük Çelebi-zâde) Efendi*, İstanbul 1282, s. 46; *Osmanlı-İran-Rus İlişkilerine Ait İki Kaynak*, çev. H. D. Andreasyan, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1974, s. 46, 54-55; Sevda Ali Kızı Süleymanova, "XVIII. Yüzyılda Azerbaycan'ın Güney Batısındaki Osmanlı Sınır Muhafızları", *Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara 1999, I, 634; V. Minorsky, a.g.m., s. 273; N. Berdzenişvili-S. Canaşıa, a.g.e., s. 255-269.

²⁴ Bir koldan Van valisi Köprülü-zâde Abdullah Paşa Azerbaycan'a, bir başka koldan Bağdat valisi Hasan Paşa Hemedân ve Kirmanşâhân taraflarına saldırmışlardır (BOA, MD, nr. 132, s. 75, tarih; Evâil-i Rebiülevvel 1137/ Kasım 1724; Tofiq Mustafazade, *XVIII Yüzyıllık-XIX Yüzyıllık Evvelerinde Osmanlı-Azerbaycan Münasibetleri*, Bakı 2002, s. 15-26; H. Memmedov Karamanly, "XVI-XVIII Yüzyıllar Osmanlı-Safevi Savaşları", *Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara 1999, I, 503-505; *Osmanlı-İran-Rus İlişkilerine Ait İki Kaynak*, s. 36; İ. Hakkı Uzunçarşılı, "XVIII. Asırda Osmanlı-İran Münasibetleri", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, XII, 513-516.

beylerbeyi Silahdar İbrahim Paşa, 20 Ramazan 1135 (23-24 Haziran 1723)'de Tiflis'i fethetmiş ve şehrin yönetimini VI. Vahtang'ın oğlu İbrahim Bey (Bakar/Şah Navaz)'e vermiştir²⁵. Bir Ermeni kaynağı, Türklerin şehre girdiğinde halka çok iyi davrandıklarını, yağma yapmadıklarını ve esir almadıklarını yazar²⁶. İstanbul da bölge yöneticilerine halktan ağır vergiler alınmamasını emretmiştir²⁷. Silahdar İbrahim Paşa daha fazla ilerlemeyerek Tiflis'te kalınca, Ruslar Bakû'yü işgal etmiştir. Osmanlı hükümeti, İbrahim Paşa'yı bu tedbirsizliği yüzünden azlederek yerine, Diyarbakır valisi Arifi Ahmed Paşa'yı serdar tayin etmiştir (9 Temmuz 1723)²⁸. İstanbul muahedesiyle (1136/1724) Ruslar da Tiflis'teki Osmanlı nüfuzunu kabul etmişlerdir²⁹.

Askeri harekâtın bitmesini müteakip, mimar İbrahim Ağa tarafından Tiflis ve Celayir Kaleleri onarılmaya başlanmış³⁰, Tiflis'in arazi tahriri yapı-

²⁵ Osmanlı ilerleyişi sırasında Tiflis yönetiminde Muhammed Kulu Han bulunuyordu. Vahtang ise şehirden ayrılmıştı. Osmanlılarla ilişkisi olmasına rağmen fetihten sonra şehre gitmeyen Vahtang, 1724'de Rusya'ya göç etti. Ancak Vahtang'ın ailesinden pek çok kişi Tiflis'te kalarak Osmanlı hizmetine girdi. Nitekim oğlu İbrahim Paşa Tiflis beylerbeyi olurken, kardeşi İlyas Mustafa Paşa (Yese Han)'ya da 7 Cemaziyelevvel 1136 (3 Mart 1724)'da Kahet Beylerbeyiliği yurtluk-ocaklık olarak verildi. 27 Zilhicce 1137 (6 Eylül 1725)'de de Kartlı'den bazı yerler ocaklığına bağlandı. İlyas Mustafa Paşa'nın oğlu Abdullah da 7 Cemaziyelahir 1136 (3 Mart 1724)'da Somhit sancakbeyliğine getirildi (Çelebi-zâde, *a.g.e.*, s. 46-48; Fahameddin Başar, *Osmanlı Eyâlet Tercihâtı (1717-1730)*, TTK Yayınları, Ankara 1997, s. 154, 158). Tiflis'in anahtarı 6 Şevval 1135 (10 Temmuz 1723)'de III. Ahmed'e takdim edildi (Çelebi-zâde, *a.g.e.*, s. 48).

²⁶ *Osmanlı-İran-Rus İlişkilerine Ait İki Kaynak*, s. 47.

²⁷ BOA, Cevdet, Dâhiliye (C.DH), 192/9573, 29 Ramazan 1135 (3 Temmuz 1723).

²⁸ BOA, Cevdet, Askeriye (C.AS), 778/32935, 29 Zilhicce 1136 (18 Eylül 1724); Çelebi-zâde, *a.g.e.*, s. 71-72; İbrahim Paşa'ya, 4 Safer 1136 (3 Kasım 1723)'de Gence Beylerbeyiliği tevcih edildi. Ahmed Paşa 22 Cemaziyelevvel 1136 (17 Şubat 1724)'ya kadar Tiflis muhafazasında bulundu (F. Başar, *a.g.e.*, s. 154-155).

²⁹ Çelebi-zâde, *a.g.e.*, s. 158-161; *Osmanlı Devleti İle Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri-II (1575-1918)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 1993, s. 28-35.

³⁰ 5 Şevval 1136 (27 Haziran 1724) tarihli bir kayda göre, tamirata başlanması için önce keşif yapılmıştır (BOA, C.AS, 1204/53949). Tiflis muhafızı İshak Paşa'nın marifetiyle de ihtiyaç maddeleriyle ilgili bir keşif defteri tutulmuştur (BOA, *Maliyeden Müdevver Defterler (MAD)*, nr. 18393). Tiflis kalelerinin tamirat işleri daha sonraki yıllarda da devam etmiştir. Nitekim 29 Safer 1138 (6 Kasım 1725) tarihli bir kayıttan tamiratın sürdüğü anlaşılmaktadır (BOA, C.AS, 583/24550).

mı, idari teşkilat, vergi ve toprak sistemi düzenlenmiş ve vakıf müessesesi tesis edilmiştir. Defterhane'den gönderilen Avni Efendi ile iki şakird tarafından 29 Şaban 1136 (21 Temmuz 1724)'dan az sonra başlatılan tahrir işlemi, 24 Ramazan 1140 (4 Mayıs 1728)'ta tamamlanmış³¹ ve İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Tapu-Tahrir Defterleri (TTD) katalogunda yer alan 897 ve 900 numaralı tahrir defterleri tutulmuştur³².

Osmanlılar Tiflis'i ele geçirdikten sonra, burası üzerinden Avar, Dağistan, Car-Tala Lezgileri gibi Kafkas halklarıyla ilişkileri geliştirmişlerdir³³. Kartli'de yaşayan Givi Amilakhvari, Luarsab Tarkhnishvili, Erasti Kaplanishvili ve diğer Gürcü beylerine din değiştirmeleri için baskı yapmamışlar ve geçmişten gelen hukuklarını tanıyarak onların mülk topraklarını zeamet olarak kendilerine vermişlerdir. Keza göçen halkın şehre geri getirilmesi ve güvenliklerinin sağlanması³⁴ ile dini inançlarını rahatlıkla yaşamalarını temin için tedbirler almışlardır. Hatta Sultan III. Ahmed,

³¹ BOA, *Cevdet, Maliye* (C.ML), 465/18936. Tahrir işlemi sırasında bazı zorluklar çıkmıştır. Bunların halli için çeşitli hükümler gönderilmiştir. Evâhir-i Safer 1138 (Ekim 1725)'de Tiflis defterdarına ve iki ay sonra Tiflis eyaleti dâhilinde vaki' kasabalar ve köylerin tahriri için tayin olunan muharrire (adı belirtilmemiş) gönderilen hükümlerde tahririn biran önce yapılmasından bahsedilmiştir (BOA, *MD*, nr. 133, s. 31). Diğer taraftan Ekim 1725 (Evâsıt-ı Safer 1138) tarihli bir hükümde Tebriz bölgesinin (BOA, *MD*, nr. 132, s. 394), Şubat 1726 (Evâhir-i Cemaziyelevvel 1138) tarihli Tebriz seraskeri Abdullah Paşa ile Silahdar katibi, Tebriz defterdarı ve muharriri Mustafa'ya gönderilen bir hükümde de; Tiflis, Tebriz, Kirmanşâhân, Hemedân, Erdelân, Luristân, Gence, Revan, Hoy, Tasuç ve Urmiye'nin tahriri için gerekenin yapılması emredilmiştir (BOA, *MD*, nr. 133, s. 76). Tahririn bitim tarihiyle ilgili de iki kayıt vardır; Defterlerin ilk sayfasında 4 Ramazan 1140 (14 Nisan 1728) düşülmüş iken, son sayfasında 24 Ramazan 1140 (4 Mayıs 1728) tarihi verilmiştir.

³² Tiflis eyaleti defteri iki cilt olup, her iki defterin başında da "işbu tahrir defteri ale-d devam düstur'ül- amel tutulmak için defter-i cedid-i hakanide hıfz olunmak buyuruldu. 4 Ramazan sene 140" kaydı ile Sultan III. Ahmed'e ait tuğra vardır. Tiflis merkez alınarak, 897 numaralı defterde eyaletin güney kesimi (Tiflis, Tumanis, Somhit, Akçakal'a, Kazak bölgeleri), 900 numaralı defterde kuzey kesimi (Gori, Muhran, Tiryalid, Kaygulu bölgeleri) toprakları kaydedilmiştir. Tiflis şehri merkezine (Tiflis kalesi) ait kayıtlar 900 numaralı defterde 24-85 sayfaları arasında bulunmaktadır. 897 numaralı defter 559 sayfa, 900 numaralı defter 528 sayfadır.

³³ BOA, *MD*, nr. 135, s. 485-486. Osmanlı-Car-Tala ilişkileri hakkında bkz. Sevda Ali Kızı Süleymanova, a.g.m., s. 631-639.

³⁴ İshak Paşa'ya 29 Zilkade 1145 (13 Mayıs 1733)'de gönderilen hüküm (BOA, C.DH, 214/10686).

Kartli Katolik cemaati lideri Domenti'nin güvenliğinin sağlanması için bir ferman yayınlamıştır. Bütün bunlara rağmen Tiflis'te Osmanlı hâkimiyeti uzun ömürlü olmamıştır. Beylerbeyi İshak Paşa'nın 22 Rebiülevvel 1147 (17 Eylül 1734)'de boşalttığı şehir, 18 Cemaziyelevvel 1148 (6 Ekim 1735)'de Şah Nadir'in eline geçmiştir. Böylece Tiflis'te Osmanlı hâkimiyeti sona ermiştir.

Osmanlı Hâkimiyetinin Sona Ermesinden Sonra Osmanlı-Tiflis Münasebetleri: Şah Nadir bölgeyi ele geçirdikten sonra, Kartli-Kaheti valiliğine 1735'de Ali Mirza (Alexandre)'yi³⁵, 1744'de Kartli'ye Tahmuras'ı, Kaheti'ye oğlu İrakli'yi vali tayin etmiştir. Ancak Şah Nadir'in ölümüyle (1747) ortaya çıkan otorite boşluğundan istifade eden Tahmuras, kendini Kartli kralı ilan etmiş, böylece Tiflis'te Hıristiyan Gürcü yönetimi başlamıştır. Tahmuras, Lezgi ve Şeki hanlarının saldırılarına karşı destek almak için 1760'da Rusya'ya gitmiş, ancak Ocak 1762'de burada ölünce oğlu II. İrakli, Kartli-Kaheti kralı olarak tahta çıkmıştır. Mayıs 1763'de Osmanlıların Gürcistan'a bir seferi olmuş ise de, önemli bir başarı elde edilememiştir. II. İrakli, babasının Rusya'ya yakınlaşma siyasetini devam ettirmiş ve 1769'da bir Rus birliğini ülkeye kabul etmiştir. Rusların desteğiyle 1776 ve 1784 yıllarında Gence, 1783 ve 1787 yıllarında Revan hanlıklarına saldırmıştır. Ancak Çıldır valisi Süleyman Paşa'nın desteklediği hanlar, Tiflis kralı ve Rus ordusunu yenmişlerdir. İrakli, 24 Temmuz 1783'de Rusya ile himaye anlaşması imzalamış ve bir Rus birliğini Tiflis'e getirmiştir³⁶. Buna mukabil Osmanlılar, Azerbaycan, Dağıstan, Revan, Hoy, Şirvan ve Şamahı han-

³⁵ *Osmanlı-İran-Rus İlişkilerine Ait İki Kaynak*, s. 102; Tsısana Abduladze, "XV-XVIII. Yüzyıllar Arası Türk (Osmanlı)-Gürcistan İlişkileri Hakkındaki Osmanlı Belgeleri", *Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara 1999, I, 629.

³⁶ BOA, Hatt-ı Hümayun (HAT), 5/170, 8 Şaban 1183 (7 Aralık 1769); BOA, C.AS, 743/31239, 29 Safer 1184 (24 Haziran 1770); BOA, Cevdet, Hariciye (C.HR), 78/3866, 29 Receb 1193 (12 Ağustos 1779); BOA, HAT, 10/333-C, 19 Şevval 1197 (17 Eylül 1783); 19/908, 29 Zilhicce 1198 (13 Kasım 1784); *Osmanlı Devleti İle Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri, Karabağ-Şuşa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Şirvân, Şeki, Revan, Kuba, Hoy-I (1578-1914)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 1992, s. 64, 74-75, 84-85, 94-100, 135 vd; II, 66-76, 86, 92-94; Çeşmi-zâde Mustafa Reşid, *Çeşmi-zâde Tarihi*, haz. Bekir Kütükoğlu, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayını, İstanbul 1993, s. 2-6; T. Mustafazade, *a.g.e.*, s. 158, 195; V. Minorsky, *a.g.m.*, s. 275. Ayrıca Ruslar, Tiflis'e asker sevkıyatını kolaylaştırmak için yeni yollar inşa etmişlerdir (*Arşiv Belgeleri*, I, 85-89).

lıklarını birleştirme teşebbüsünde bulunmuş ve Tiflis'e bir saldırı planlamıştır. Ayrıca 1199 (1785) ve 1201 (1787)'de Dağıstan Avar hâkimi Ammi (Ümmi) Han komutasındaki Lezgiler, Tiflis havalisini yağmalamıştır. Osmanlıların Tiflis ve Rusya'ya savaş açacağı yolundaki beklentiler üzerine Tiflis'teki Rus birliği, 1787'de şehirden ayrılarak geri dönmüştür³⁷.

XVIII. asrın sonlarına doğru, İran, Azerbaycan ve Gürcistan'ı ele geçirerek İran Devleti'ni yeniden diriltmek iddiasıyla ortaya çıkan Kaçar Ağa Muhammed Han'a karşı, Gence, Şuşa, Tiflis, Dağıstan ve Şirvan hanları birleşerek karşı koymaya çalışmışlardır (9 Mayıs 1795). Buna rağmen Ağa Han, Rebiülevvel 1210 (Eylül 1795)'da Tiflis'i zapt etmiş, ancak Tahran'a döndüğünde II. İrakli Tiflis'i geri almıştır³⁸. II. İrakli zaman zaman Gence'yi Tiflis'e katmak için teşebbüsler bulunmuş ise de, başarılı olamamış ve 1798'de ölmüştür. Yerine geçen oğlu XII. Georgi, tam bir Rus taraftarı olarak Kartli-Kaheti krallığının Rusya'ya ilhakı politikası uygulamıştır. Bu yönde gösterdiği çabalar ancak ölümünden (1800) sonra sonuç vermiş ve Rusya, 12 Eylül 1801'de Kartli-Kaheti krallığını ilhak etmiştir³⁹. 1803'de Rusların Alazan (Kanık) çayı geçidinde mağlup ettiği Çar-Balaken topluluğunun liderleri Tiflis'te yaptıkları toplantıda Rusya'nın idaresi altına girdiklerini belirten mukaveleyi imzalamışlardır⁴⁰. XII. Georgi'nin yerine

³⁷ BOA, HAT, 24/1225, 15 Muharrem 1200 (18 Kasım 1785); 27/1290, 11 Muharrem 1202 (23 Ekim 1787); 27/1308, 23 Muharrem 1202 (4 Kasım 1787); *Arşiv Belgeleri*, I, 109-112; *Arşiv Belgeleri*, II, 86. Osmanlı tanımıyla "ehl-i İslâm'dan olup, öteden beri devlet-i âliyyenin hizmetinde bulunan" Lezgiler (*Arşiv Belgeleri*, II, 62), Avar, Conketay, Akkuşa, Carutale ve İlisulular ile birlikte Osmanlıların Tiflis'e yapacağı saldırıya katılmak için asker göndermişlerdir (Selh-i Rebiülahir 1199/Mart 1785 *Arşiv Belgeleri*, I, 90-93, 106-109). Çıldır valisi Süleyman Paşa, Rusya ve Tiflis'e karşı açılacak savaş için serasker tayin edilmiştir (11 Muharrem 1202/23 Ekim 1787, *Arşiv Belgeleri*, I, 115-121).

³⁸ BOA, HAT, 160/6688-A, 13 Rebiülevvel 1210 (27 Eylül 1795); Muhammed Cafer Hürmüci, *Târih-i Kâçâr*, Tahran 1344, s. 7-10, 18; Mehdi Bamdad, *Târih-i Ricâl-i İrân*, Tahran 1347, I, 178-179; *Arşiv Belgeleri*, I, 141-144, 148.

³⁹ Kral öldüğünde biraderi Aleksandra, Osmanlı Devleti'ne müracaat ederek Tiflis Hanlığı'nın kendisine verilmesini istirham etmiştir (BOA, HAT, 161/6721-G, 1 Rebiülevvel 1215/23 Temmuz 1800). *Arşiv Belgeleri*, I, 149-153; T. Mustafazade, *a.g.e.*, s. 241; V. Minorsky, *a.g.m.*, s. 276.

⁴⁰ Bu antlaşmaya göre Çar-Balakenliler her yıl Rus hazinesine 220 pud ipek vermeyi taahhüt etmekte idiler (Zekeriya Türkmen, XIX. Yüzyıl Başlarında Rusya'nın Güney Kafkasya Politikası (1800'lerin Başından 1828 Türkmençay Antlaşmasına Kadar), <http://yordam.manas.kg/ekitap/> s. 13.

geçen III. İrakli (Heraklius), Tiflis hanlığının devamı için Osmanlı ve Rusya devletleri arasında iki taraflı politika izlemiştir. Nitekim 1805’de İstanbul’a gönderdiği bir mektupta bağlılığını belirterek; Ruslar karşısında hanlığını muhafaza edebilmek için destek sağlayabileceğini ümit etmiştir. İrakli’nin siyasetine rağmen, ilki 1804’te çıkan pek çok halk ayaklanmasını kanla bastıran Rusya, 1804-1864 arasında Gürcistan’ın diğer bölgelerini de ele geçirmiştir. İç isyanlar nedeniyle bu işgale karşı çaresiz kalan Osmanlı Devleti, 1829 Edirne antlaşması ile Rusya’nın bölgedeki hâkimiyetini tanımıştır. Ancak Kafkasya’ya ilgisini devam ettirmiş ve Tiflis’te kurulan Başşahbenderlik vasıtasıyla bölgede olup bitenleri takip etmiştir. Öte yandan Ruslar, Tiflis’i, Kafkasya Piyade Nişancı Livası’nın merkezi yapmışlardır⁴¹.

XX. yüzyıl başlarında Tiflis’te çeşitli halk ayaklanmaları, saldırılar ve asayişsizlikler baş göstermiştir⁴². 7 Haziran 1905’de Tiflis Ermenileri, Müslümanlara saldırı hazırlığında iken yakalanmışlardır. Tiflis’te meydana gelen bu olaylar, Osmanlı hükümetince yakından takip edilmiştir⁴³. Şehirde örfi idare ilan edilmesine rağmen olaylar durdurulamamış; yağma, saldırı, cinayet ve soygunlar alenen yapılmaya başlamıştır. Bunun üzerine Tiflisli bazı Müslüman aileler Türkiye’ye göç etmek zorunda kalmışlardır⁴⁴. Bölgede Ermeni saldırılarının artması üzerine de Kafkas Müslümanları, Osmanlı hükümetinin de bilgisi ve desteği dâhilinde “Difâ’i” isimli “İttihâd-ı İslâm Cemiyeti”ni kurmuşlardır. Bu cemiyetin bir şubesi de Tiflis’te açılmıştır (18 Muharrem 1325/2 Mart 1907)⁴⁵. Osmanlıların Tiflis’e ilgisi Birinci Dünya Savaşı’na kadar sürmüştür⁴⁶.

⁴¹ *Osmanlı Devleti İle Kafkasya, Türkistan ve Kırm Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dâir Arşiv Belgeleri*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müd. Yay, Ankara 1992; Z. Türkmen, a.g.m., s. 14.

⁴² 18 Kânunusani 1905’de Maveray-ı Kafkas demiryolu işçileri bir ayaklanma başlatmıştır. Şehirdeki çeşitli fabrikalarda çalışan işçilerin başlattığı grev, zamanla ihtilale dönüşmüş ve işçiler ile güvenlik güçleri arasında kanlı çatışmalar olmuştur. Kırmızı bir bayrak taşıyan bir Gürcü kızının güvenlik güçlerince öldürülmesi olayların büyümesine sebep olmuştur.

⁴³ BOA, Yıldız, Hususi Maruzat (Y. A. HUS), 489/25, 5 Cemaziyevvel 1323 (8 Temmuz 1905); 489/64, 10 Cemaziyevvel 1323 (13 Temmuz 1905); 491/80, 16 Cemaziyelahir 1323 (18 Ağustos 1905).

⁴⁴ BOA, Zaptiye (ZB), 610/81, 83, 97; 82/34, 5-7 Teşrinievvel 1323 (18-20 Ekim 1907).

⁴⁵ BOA, Hariciye Nezareti, Siyasi (HR. SYS), 2776/21, 28 Ağustos 1907; *Arşiv Belgeleri*, II, 128-129, 151, 210-216.

⁴⁶ BOA, HR. SYS., 2397/6, 8 Ocak 1918.

Osmanlı ve Safevi İdari Teşkilatında Tiflis

Tiflis, Sasaniler döneminde Kafkas bölge valiliğinin (eristhav=Farsça: Pitiaşşi) merkeziydi. I. Daçi'nin VI. yüzyıl başlarında başkenti Tiflis'e taşınmasıyla şehir Kartli Krallığı'nın merkezi oldu. Müslüman Arapların hâkimiyeti döneminde İrminiye emirliğinin örfi, kazai ve askeri merkeziydi. Halife buraya bir de kadı tayin etmişti. Kafkasya'daki Arap ordusunun asıl gücü burada konuşlanmıştı⁴⁷. 1122'de Kartli-Kahet Krallığı'nın başkenti yapıldı. Bu krallığın bağlı olduğu Harzemşahlar, Moğollar, Timurlular ve Akkoyunlular devirlerinde bölgenin tabi' krallık ve valilik (tümen=beylerbeyi) merkeziydi. Gürcistan topraklarının Kartli, İmareti (İdare merkezi Kutais) ve Kaheti (İdare merkezi Girim) olmak üzere üç krallığa ayrıldığı III. Konstantine (1469-1505) döneminde Kartli'nin merkezi olma özelliğini devam ettiren Tiflis, Safeviler zamanında Kartli-i Gürcistan eyaletinin merkezi merkeziydi⁴⁸. Eyaletin başında, han veya şah gibi unvanlar taşıyan beylerbeyiler bulunuyordu. Safevi beylerbeyleri çoğunlukla devleti kuran Türkmen beylerinden olmakla beraber, Gürcistan beylerbeyleri (Kartli, Kaheti) kul sisteminden gelen ve genellikle Müslüman olan Gürcü beylerdi. Davud Han, VI. Bagrat, I. Tahmuras, Keyhüsrev, Vahtang, XI. Giorgi, Ali Mirza bunlardandır. Afşar ve Kaçarlar döneminde ise bölge müslüman olmayan Tahmuras, İrakli ve XII. Giorgi gibi kralların idaresine verilmiştir.

Safevi döneminde I. Tahmasp'ın yaptığı idari taksimata göre Tiflis eyaleti, Tiflis çevresi ile Tiflis'in kuzey ve batısındaki Gori, Muhran, Tiryalid, Kevsur, Karakalkan, Kaygulu ve Tumanis'in kuzey bölgelerini içine alıyordu. Tumanis'in güneyi ile Tiflis'in güney kesiminde yer alan Şemseddinlü, Kazak, Borçalı ve Akçakal'a, bölgeleri ise buralarda yoğun Türkmen nüfusu yaşadığından 1540'da Gence beylerbeyliğine bağlandı⁴⁹.

⁴⁷ *Gürcistan Tarihi*, s. 208; N. Berdzenişvili-S. Canaşia, *a.g.e.*, s. 115, 156.

⁴⁸ İskender Türkman, *a.g.e.*, II, 947. Diğer eyaletler; Şirvan (Şamahı), Karabağ (Gence), Çukur-sa'ad (Revan), Azerbaycan (Tebriç), Kalemrevi âl-i Şeker (Hemedân), Diyarbekir (Amid), Erzincan, Irak-ı Acem, Kirmanşâhân ve Kelhûrân, Kirman, Irak-ı Arab (Bağdad), Kandeher, Belh, Merv, Meşhed, Herat, Esterabâd, Huzistan, Bâne, Seyistan ve Luristân'dı.

⁴⁹ Şahin Farzeliyev, *Azerbaycan XV-XVI Asrlarda, Hasan Beg Rumlu'nun "Ahsenü't-Tevârih"*, *adlı eseri üzere*, Bakı 1983, s. 120.

Osmanlılar, 1578 akınıyla ele geçirdikleri topraklarda yaptıkları idari düzenlemeyle Gürcistan arazisini Tiflis, Lori, Gori ve Tumanis olmak üzere dört idari-muhafaza bölgesine ayırdılar⁵⁰. Fetihden hemen sonra (1578) Tiflis, beylerbeylik yapılarak⁵¹, beyliğine Ferhat Paşa oğlu Mehmet Paşa getirildi. 1579'da Hacıbeyzâde Ahmed Paşa, 1580'de Yusuf Sinan Paşa ve 1582'de Ömer Paşa beylerbeyi atandılar⁵². 1590 Osmanlı-Safevi anlaşmasıyla bölgedeki durum normalleşince Osmanlılar gerçek manada bir idari düzenleme yaparak⁵³ 3 Cemaziyelevvel 1000 (16 Şubat 1592)'de Tiflis eyaletini kurdular ve valiliğe Zeyrek Cüce'nin kardeşi Osman Paşa'yı tayin ettiler. Cemaziyelahir 1003 (Şubat 1595)'de Osman Paşa azledilerek yerine Habeş'ten ma'zul Tat Ali Bey atandı. Rebiülahir 1005 (Kasım 1596)'de Behram Paşa Tiflis valisiydi⁵⁴.

Osmanlılar, 1723 seferinden sonra Gürcistan'da Tiflis ve Kahet olmak üzere iki beylerbeylik oluşturdular. Tiflis beylerbeyliği 3 Zilkade 1135 (5 Ağustos 1723)'de kurularak yıllık 40.000 kuruş maktu' vergi ödemek şar-

⁵⁰ Tumanis 1584'de bölgede beylerbeylik yapılan ilk yer olmuş ve Hasan Paşa beylerbeyi olarak atanmıştır (İ. Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul 1972, III, 76). Lori beylerbeyliği de 1584'de Tumanis'ten az sonra kurulmuş, ancak 15 Mart 1593'de Çıldır beylerbeyliğine bağlı bir sancak hâline getirilmiştir. Lakin merkezi yönetim bunu uygun bulmayarak tekrar beylerbeylik yapmış ve Nazar Han'ın idaresine vermiştir (BOA, MD, nr. 70, s. 64, 22 Cemaziyelevvel 1001/24 Şubat 1593; s. 91, 11 Cemaziyelahir 1001/15 Mart 1593). B. Kütükoğlu Tiflis'in yanı sıra, Sohum, Kaheti ve Şirvan'ın beylerbeylik yapıldığını yazar (B. Kütükoğlu, "Mustafa Paşa", s. 735).

⁵¹ İ. H. Uzunçarşılı, (*a.g.e.*, III/1, 59), M. F. Kırzioğlu, (*a.g.e.*, s. 339, 386), B. Kütükoğlu (*Osmanlı-İran*, s. 93) ve T. Abduladze, (*a.g.e.*, s. 626) "beylerbeyi atandığını" yazarlar. Ancak incelenen Osmanlı belgelerinde buraya tayin edilen beylerbeylerin, Osmanlı idari teşkilattaki bilinen eyalet yöneticisi yetki ve sorumluluğu konumundan ziyade, Tiflis Kalesi'nin muhafazasıyla görevli oldukları anlaşılmaktadır. Nitekim Tiflis ve Erzurum beylerbeylerine gönderilen 12 Rebiülevvel 988 (27 Nisan 1580) tarihli hükmünde "Gori, Davud Han'a beylerbeylik tarikiyle tevcih olundu" ifadesi, Tiflis'e atanan beylerbeylerin de benzer durumla atandıklarına delalet eder (BOA, MD, nr. 44, s. 99; B. Kütükoğlu, *Osmanlı-İran*, s. 115).

⁵² BOA, MD, nr. 44, s. 174-175; M. F. Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 340-341, 344; B. Kütükoğlu, *Osmanlı-İran*, s. 93-98, 106.

⁵³ Nitekim Sultan III. Murad'ın 21 Mart 1590'da Şah I. Abbas'a gönderdiği sulh akdi mektubunda Kartli'de Tiflis Tumanis ve Gori'yi idari statüye aldığını belirtmiştir (M. F. Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 389).

⁵⁴ BOA, MD, nr. 69, s. 151; nr. 70, s. 146, 7 Safer 1001/13 Kasım 1592; Selaniki, *a.g.e.*, II, 447, 454; Topçular Kâtibi, *a.g.e.*, I, 180.

tıyla, ocaklık olarak Gürcü asıllı İbrahim Paşa'ya tevcih edildi⁵⁵ ve 1590 idari düzenlemesinde eyalet olan yerler Tiflis'e bağlı sancaklar haline getirildi. Nitekim 1728'de Tiflis eyaleti; Tiflis, Tumanis, Somhit, Akçakal'a, Kazak, Gori, Muhran, Tiryalid ve Kaygulu livalarından oluşuyordu. 1590'dan farklı olarak 1723'de Lori, Gence eyaletine bağlandı. Beylerbeyiliğine evâhir-i Muharrem 1137 (Eylül 1724)'de merkezden Recep Paşa'nın atanmasıyla Tiflis, Osmanlı idari sistemine girmiş oldu⁵⁶. Kahet eyaleti de 6 Muharrem 1136 (6 Ekim 1723)'da kurularak Rumeli beylerbeyliği payesiyle ve ocaklık statüsüyle Muhammed Kulu Han'a tevcih edildi⁵⁷.

TABLO 1: 1728'de Tiflis Eyaleti'nin idari taksimatı

<i>TTD 897'de yer alan liva ve nahiyeler</i>	<i>TTD 900'de yer alan liva ve nahiyeler</i>
1- Tiflis livası; Baratlı, Tumanis, Baydar, Temürçi Hasanlu nahiyelerinden	5- Gori livası; Sisay (Sisi), Bedre, İmlahor, Kara-kalgân ve Şansı nahiyelerinden
2- Somhit livası; Somhit, Taşır, Penik nahiyelerinden	6- Muhran livası
3- Akçakal'a livası	7- Tiryalid livası; Kumarid, Kuçarid nahiyelerinden
4- Kazak livası; İnçe, Çuvaz, Ahıstar, Terek ⁵⁸ nahiyelerinden	8- Kaygulu livası

Osmanlılar da Safeviler gibi zaman zaman Müslüman olan Gürcüleri yönetim örgütünün başına getirmişlerdir. Nitekim Sinan Paşa Luarsab'ın oğlu Yusuf'u, İbrahim Paşa 3 Zilkade 1135 (5 Ağustos 1723)'de yurtluk-ocaklık statüsünde Vahtang oğlu İbrahim Paşa (Bakar)'yı beylerbeyi tayin etmişlerdir. Ancak Osmanlı hâkimiyeti tam manasıyla tesis edildikten sonra merkezden vali tayin edilmiştir. Bu meyanda Tiflis beylerbeyliği, gurre-i Cemaziyelevvel 1136 (Ocak 1724)'da eski Halep valisi Recep Paşa'ya, 29 Zilhicce 1136 (18 Eylül 1724)'da Mehmed Behram Paşa'ya, 2 Şevval 1137 (14 Haziran 1725)'de Çıldır beylerbeyliği üzerinde kalmak ve Tiflis kalesini muhafaza etmek şartıyla İshak Paşa'ya tevcih edildi. İshak

⁵⁵ Çelebi-zâde, *a.g.e.*, s. 69. İbrahim Paşa, 22 Cemaziyelevvel 1136 (17 Şubat 1724)'da Ankara'ya tayin edildi (F. Başar, *a.g.e.*, s. 74).

⁵⁶ BOA, *Tapu-Tahrir Defteri (TTD)*, nr. 897; nr. 900; nr. 903, s. 1-3; BOA, *MD*, nr. 132, s. 94; Çelebi-zâde, *a.g.e.*, s. 195; F. Başar, *a.g.e.*, s. 113, 151, 155-158, 170.

⁵⁷ F. Başar, *a.g.e.*, s. 153.

⁵⁸ H. M. Karamanlı bu ismi "Türk" olarak yazmıştır ("Gürcistan", s. 315).

Paşa'nın görevi 28 Rebiülahir 1140 (13 Aralık 1727) ve 10 Ramazan 1141 (9 Nisan 1729)'de ibka edildi. Haziran 1732'de Şahin Mehmed Paşa Tiflis valiliğine tayin edildi ise de, onun valiliği kısa sürdü ve İshak Paşa tekrar beylerbeyi yapıldı. Şah Nadir'in saldırıları karşısında Eylül 1734'de Tiflis'ten çekilen son Osmanlı ordusunun beylerbeyi İshak Paşa'ydı. Şah Nadir bölgeyi ele geçirdiğinde, Safevi ve Osmanlı idari taksimatını değiştirerek Lori, Borçalı, Kazak ve Şemseddin bölgelerini Kartli'ye bağladı ve idaresini Tahmuras'a verdi⁵⁹. Son olarak Tiflis, 26 Mayıs 1918'de ilan edilen Gürcistan Cumhuriyeti'nin başkenti yapıldığı günden itibaren bu devletin merkezidir⁶⁰.

Osmanlılar, Tiflis'in 1723 fethinden sonra idari teşkilatlanma çerçevesinde bir defterdarlık kurdular. Bu defterdarlık hem Tiflis eyaletinin, hem de Revan seraskeri Ahmed Paşa'nın muhafaza bölgesinin işlerine birlikte bakmaktaydı⁶¹. Tiflis-Revan defterdarlığına ilk olarak 8 Zilkade 1135 (10 Ağustos 1723)'de Tiflis'teki darphanenin emini olan Lam'i Halil Ağa tayin edildi. Lam'i Halil Ağa Tiflis defterdarlığı ve darphane eminliği işlerine bakarken, Revan ordusu muhafaza bölgesinin işlerinin yürütülmesi için Ahmed Paşa'nın ma'iyetinde 27 Rebiülahir 1136 (24 Ocak 1724)'da eskiden Azak defterdar vekili Merami Ahmed Efendi defterdar vekili olarak göreve getirildi. Merami Ahmed Efendi 18 Cemaziyelahir 1137 (4 Mart 1725)'de Tebriz defterdarı olunca yerine Kasım Efendi tayin edildi. Lam'i Halil Ağa'nın vefatı üzerine 27 Rebiülahir 1137 (13 Ocak 1725)'a kadar vekâleten Seyyid Mahmud'un baktığı Tiflis defterdarlığı ve darphane nazırlığı 17 Safer 1138 (25 Ekim 1725)'de Abdurrahman Efendi'ye tevcih edildi⁶².

⁵⁹ BOA, MD, nr. 132, s. 94, 95, 114, 212; nr. 133, s. 55, 185; nr. 135, s. 95, 286; nr. 136, s. 129; BOA, Cevdet, Timar (C.TZ), 79/3909; F. Başar, *a.g.e.*, s. 120; T. Mustafazade, *a.g.e.*, s. 51-53, 128; Fahreddin Nerimanoglu, *Ulu Gence*, Bakı 2000, s. 44-45.

⁶⁰ Tiflis, Birinci Dünya Savaşı sonunda İngiliz, Mart 1921'de Gürcü asıllı Stalin ve Orconikidze'nin yönetimindeki Kızıl Ordu'nun işgallerine uğramıştır. Stalin ülkenin bağımsızlığına son vererek Bolşevik yönetim kurmuş ve Tiflis'i Transkafkasya Sovyet Federe Cumhuriyeti'nin merkezi yapmıştır. Bu hükümete karşı 1924'te bir halk ayaklanması olmuşsa da Sovyet yönetimince kanlı biçimde bastırılmıştır. 1936'da Tiflis merkezli Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulmuştur. Sovyetler Birliği'nin dağılma sürecine girmesinin ardından, 9 Nisan 1991 tarihinde başkenti Tiflis olan bağımsız Gürcistan Cumhuriyeti ilan edilmiştir.

⁶¹ Tevcih kaydında "defterdarlık-ı Tiflis ma'a Revan" ifadesi geçmektedir (F. Başar, *a.g.e.*, s. 275).

⁶² BOA, MD, nr. 133, s. 31, 55; BOA, MAD, nr. 15651 ve 16981; F. Başar, *a.g.e.*, s. 273-276.

Tiflis Şehrinin Fizyonomik Yapısı

Tiflis şehrinin çekirdek yapısının temel ünitesi kaledir. Her ne kadar Minorsky ve N. Berdzenişvili⁶³, ilk kent merkezi mahallinin kükürtlü suların aktığı ılıcalar kısmı olduğunu yazarlarsa da, buranın gerek surlarının olmayışı dolayısıyla Sasani valisinin güvenliği olmayan bir bölgede yaşamayacağı ve gerekse kükürtün insana vereceği rahatsızlık sebebiyle, ilk yerleşmenin burası olması mümkün görünmemektedir. Diğer taraftan Varaz-Bakar (379-393) zamanında Sasani valisi bir kale yaptırdığı sırada, bu kale civarında bir de köy kurulduğuna yönelik bilgiler⁶⁴, Tiflis'in ilk yerleşme nüvesinin Büyük Kale'nin bulunduğu yer olduğunu göstermektedir.

Şehirlerde çoğunlukla tek kale bulunurken, Tiflis'te çekirdek yapıyı oluşturan iki kale vardır. Bunlardan biri Kür nehrinin güneybatısında bir tepe üzerinde inşa edilen Büyük Kale, ikincisi Kür'ün kuzeydoğusunda biraz yüksek bir bölümde inşa edilen Küçük Kale'dir. Her ikisi de başlangıçta iç kale olarak inşa edilmiştir. Tiflis şehri, bu iç kalelerin sur kenarında inşa edilen yapılar ile zamanla bir yerleşme ünitesi haline gelmiştir. Bu yerleşmenin saldırılara karşı korumasız olması üzerine, evleri kuşatacak şekilde surlar yapılmak suretiyle müdafilerin savunma ihtiyacı karşılanmıştır. Böylece Tiflis, nehrin iki kıyısında, iki iç kale, bunların çevresinde oluşan mahalleler ve mahalleleri üçgen şekilde kuşatan⁶⁵ dış surlardan müteşekkil bir şehir haline gelmiştir.

Tiflis büyük iç kalesinin temelleri, IV. yüzyılda Sasaniler tarafından atılmıştır. II. Ardeşir (379-383)'in bölgeye gönderdiği vali, bu dönemde merkez olan Mtsheta'da oturan Gürcü kralı Varaz-bakar'ın hareketlerini takip etmek ve saldırılarına karşı koymak için bu kaleyi inşa ettirmiştir. Gürcü kralı Vahtang Gurgasal (446-499) ile Sasaniler arasındaki savaşlar esnasında tahrip olan kale ve kasaba (Sopheli), Vahtang tarafından yeniden inşa edilmeye başlanmış ve oğlu I. Daçi (499-514) tarafından tamamlanmıştır. Küçük iç kale ise Evliya Çelebi'ye göre Yezdcird (Sasani hükümdarı II. Yezdigerd (438-457)) tarafından yaptırılmıştır. Tiflis'in kentsel büyümesi

⁶³ V. Minorsky, a.g.m., s. 277; N. Berdzenişvili-S. Canaşa, a.g.e., s. 87.

⁶⁴ *Gürcistan Tarihi*, s. 147-148.

⁶⁵ R. Lyall, a.g.e., s. 512.

ise Bagrat hanedanının 575'de işbaşına gelmesiyle başlamıştır⁶⁶. Moğollar ve Safeviler tarafından imar edilen Tiflis Kaleleri, Osmanlıların burayı ele geçirmesinden sonra bir kez daha tamir edilmiştir⁶⁷.

Seyahatnamelerde Tiflis: İslâm coğrafyacı İstahri, Tiflis'in toprak surlarla çevrili, oldukça büyük bir şehir olduğunu ve üç kapısının bulunduğunu yazar. Belazuri, IX. asırda şehrin çam ağacından (şanavhar), Zekeriya Kazvini ise sadece evlerin çatılarının çam ağacından yapıldığını ifade eder. Mesudi, şehrin Kür'ün iki yakasında yerleştiğini belirtir. Hududü'l-Alem'de Tiflis; "çift katlı surlu, gelişen, bayındır, büyük ve güzel bir şehir" olarak tasvir edilir. Yine bu eserin bilgilerine göre, şehir kâfirlere karşı bir sınır noktası olup, Kür şehrin içinden geçer ve sıcak su kaplıcaları vardır. 1477'de Uzun Hasan ile bölgeye gelen J. Barbaro, Tigris ırmağını geçtikten sonra kalabalık ve güzel bir şehir olan Tiflis'e girildiğini yazar. Lala Mustafa Paşa ile birlikte 1578'de Tiflis'e gelen Osman Paşa, "bir dere içinde, ab u havası mutedil, etrafı bağ ve bahçeli bir şehir" olarak tasvir eder. Ayrıca 7-8 tane kaplıca olduğunu ve şehrin içinden akan Kür üzerinde bir köprü bulunduğunu yazar⁶⁸.

XVII. asrın ortalarındaki Tiflis hakkında en tafsilatlı bilgilerden birini Evliya Çelebi vermektedir. Evliya Çelebi şehri şöyle tasvir eder⁶⁹; Tiflis, Kür nehrinin iki kıyısında karşılıklı iki kaleden oluşur. Nehrin güneyinde (sağ) büyük kale, kuzeyinde (sol) küçük kale yer alır. Büyük kaleye "Bitlis" denilir. Bitlis kalesi yapısal olarak daire şeklinde olup, kalenin çevresi 6 bin adım, duvarlarının yüksekliği 60 zira'dır. 70 burcu olan kalenin etrafında hendek bulunmamakla birlikte, kaleye açılan bir köprülü kapı vardır. Kalenin su ihtiyacını karşılamak için Kür kıyısında inşa edilmiş bir su kulesi bulunur. Tiflis hanının da oturduğu Bitlis'te, 600 toprak örtülü ev, cami, han, hamam ve fazla büyük olmayan bir sük (çarşı) yer alır. Tiflis evleri oyma ağaçtan eyvanlı ve kerpiç binalardır. Küçük iç kale Yezdcird tarafın-

⁶⁶ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, II, 318-319; *Gürcistan Tarihi*, s. 112, 147, 162, 167, 185-186; V. Minorsky, *a.g.m.*, s. 264; N. Berdzenişvili-S. Canaşia, *a.g.e.*, s. 86-87.

⁶⁷ BOA, *MAD*, nr. 18393. Tiflis Kalesi'nin tamiri için Tokat'tan otuz beş nacar gönderilmiştir (BOA, C.AS, 399/16489, 27 Receb 1135).

⁶⁸ Mesudi, *a.g.e.*, s. 101; *Hudud al-'Alam*, s. 144; J. Barbaro, *a.g.e.*, s. 49; *Tarih-i Osman Paşa*, s. 23-24; V. Minorsky, *a.g.m.*, s. 276.

⁶⁹ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, II, 318-319.

dan inşa edilmiştir. Yalçın bir kaya üzerinde dört köşeli (murabba) yapısal şekilli, sağlam surlu bir kaledir. Köprübaşında bir kapısı vardır. Bu kalede 300 ev ve bir cami' bulunur. Lakin bedesten ve imaret yoktur. Tiflis kalelerinde 3 bin kişilik bir garnizon bulunur. Büyük iç kalenin doğusunda bir ılıca (kaplıca) yer alır. Bu kaplıca kubbeli bir yapı olup, suyu oldukça sıcak ve şifalıdır.

Tiflis'in XVIII. yüzyıl başlarına (1701) ait umumi bir tasviri Joseph de Tournafort tarafından yapılmıştır⁷⁰. Onun anlatımına göre; Tiflis bütünüyle çıplak bir dağın eteğinde, oldukça büyük ve kalabalık bir kent olup, evleri alçak, az aydınlık ve çoğunlukla kerpiç ve tuğladandır. Surları oldukça alçak ve sokaklarının döşemesi kötü durumdadır. Kalesi kentin üst yanında, çok güzel bir konumda olmakla birlikte, surları ve kuleleri harap durumdadır. Müslüman kale muhafızları aileleriyle birlikte kalede otururlar. Kalenin önündeki talimhane aynı zamanda pazar olarak kullanılır ve yiyecekler bu pazarda satılır. İsfahan'dan Tiflis'e gelirken kente kaleden girilir. Gürcistan hanı bu kalenin küçük limanından geçmek zorunda kaldığından, eğer buyruk almışsa vali onu burada tutuklayabilir. Kent güneyden kuzeye doğru uzanır, kale tam ortada kalır. Kentte büyük bir meydan bulunmamaktadır. Çünkü kentin üzerinde yer aldığı dağın yamacı çok sarp ve kenti boydan boya aşan Kür geçit vermez.

Kentin surları bu yamaca hâkim, kare biçimlidir ve kenarları vadinin dibine dayanır. Kalenin altında bulunan Han Sarayı çok eski olmasına rağmen kullanışlıdır. Sarayın önünde bahçeler, kuşhaneler, doğanlık, meydan ve pazar bulunur. Sarayın ahşaptan büyük bir odası vardır. Duvarları büyük mavi, sarı, keten grisi v.b. cam karolarla kaplıdır. Birkaç Venedik aynası da yer alır. Tavan yıldızlı deri bölmelerden oluşur. Saraydan pek uzakta olmayan kaplıcalar vardır. Bu kaplıcalar Erzurum'daki ılıca'nın gibi suları dayanabilir sıcaklıkta olan güzel bir kaynaktır. Kaplıcalar bakımlı olup, kentin varlıklı kesimi burada eğlenir. Hanın ayrıca kırsal kesimde, Türkiye'den gelirken geçilen dış mahallede bir de yazlık evi vardır. Evin önünde çeşitli bitkilerle bezenmiş bir bahçe yer alır. Büyük vezirin evi kentin en güzel evi olup, odaları yan yana sıralı, ülkenin genel zevkine uygun çiçek figürleriyle bezeli ve duvarları tablolarla süslüdür. Isınmada ge-

⁷⁰ Joseph de Tournafort, *Tournafort Seyahatnamesi*, çev. Ali Berktaş, Kitap Yayınevi, İstanbul 2005, s. 155, 158-164.

nellikle tezek yakılmakla birlikte, odun kullanımını da yaygındır. Şehirde üç cami, beş Ortodoks, yedi Gregoryen kilisesi, Roma'ya bağlı Fransisken pederlerinin kaldığı bir manastır vardır. Camiler kale içerisinde. Bunların ikisi ma'mur, biri harap haldedir.

Ortodoks kiliselerinin dördü kentin içinde, biri kentin dış mahallesindedir. Fransisken Manastırı'nda iki peder ve bir tarikat keşişi görev yapar. Safevi şahının atadığı bir Gürcü patriği ile bir Ermeni metropolu şehrin en büyük dini liderleridir. Ermeni merkez kilisesi, Kür'ün karşı yakasında sarp bir kayanın üstüne kesme taştan yapılmış, kubbeli bir yapıdır. Tiflis piskopusu Sion'un evi de kilisenin yanındadır. Fransisken Kilisesi ise küçük bir yapıdır. Doğu ülkelerinde kiliselerde haç bulunmaz iken, buradaki kiliselerin çan kulelerinde haç bulunur. Tiflis'te herkes kendi barutunu yapabilir. Kükürt ihtiyacı Gence'den, güherçile Tiflis yakınındaki dağlardan sağlanır. Zeytinyağının pahalılığı sebebiyle yemeklerde, çevrede yetişen keten yağı kullanılır. Kırlar keten kaplı olmasına rağmen, onun yalnızca tanelerinden yağ çıkarmak için istifade edilir. Oysa ketenin saplarından çok iyi iplik çıkarılabilir ve kumaşlar dokunabilirdi. Bunu yapmamalarının sebebi keten kumaşların pamuklu kumaş ticaretine zarar verecek olmasıdır. Gürcülerin Vatikan'ın İncil'in yanı sıra, kendi İncilleri var. Kadın ve kızlar, erkeklerden daha eğitilidir. Gürcü kızların çoğu manastırlarda eğitim görür, okuma ve yazma öğrenirler. Hıristiyanlığın gerektirdiği –vaftiz yapmak gibi- görevleri yaparlar.

Tapu-Tahrir defterinde Tiflis: Tahrir defterindeki kayda göre Tiflis şehri, dört kısımdan müteşekkildi⁷¹;

1- “Ribat-ı kal'a-yı Tiflis” (Bitlis=Korçi-kal'a)⁷² veya “enderûn-ı kal'a-yı Tiflis” namıyla kaydedilen “nefs-i Tiflis” kesimi. Kür Nehri'nin

⁷¹ V. Minorsky (a.g.m., s. 277), eski Tiflis'in üçü Kür'ün sağ kıyısında bulunan dört kısımdan teşekkül ettiğini yazar. Tiflis'in XIX. yüzyılın ilk çeyreğine (1822) ait bir tasvirini yapan Robert Lyall (a.g.e., s. 512) da şehrin; birincisi Kür'ün doğusunda bulunan, içinde hamamların bulunduğu küçük Tiflis ya da eski kasaba, ikincisi hamamların kuzeyinde, ırmağın batısında bulunan daha fazla nüfuslu Kala ya da Kale, üçüncüsü diğer bölümlerden Kür ile ayrılan, fakat şehirdeki tek köprü ile bağlanan varoş bölgesi İsni ya da Avlabari olmak üzere üç bölüme ayrıldığını yazar. Ayrıca şehrin üçgen şeklinde surlarla çevrili olduğunu ve altı kapısının bulunduğunu söyler.

⁷² Dabaha ırmağının sağ kıyısındaki Thabor tepesi üzerinde bulunur. 1618, 1755 ve 1785'de tahrip edilmiştir (V. Minorky, a.g.m., s. 277).

güneybatısında yer alır. Evliya Çelebi'nin Bitlis dediği, şehrin merkezi ve mühim kesimini barındıran büyük kaledir. Kalenin önce içinde, daha sonra dışında yapılan meskenler, ticarethane ve ibadethaneler ile büyüdüğünden savunma için iç kalenin etrafı üçgen tarzında surla çevrilmiştir.

Tiflis şehrinin merkezinde “Ribat-ı kal'a-yı Tiflis” ve kalenin etrafında 15 mahalle bulunmaktadır. Bunlardan 14'ü kilise merkezli mahalledir⁷³. İslam kentindeki “mescid/cami” etrafındaki yapılaşma faaliyeti sonucu teşekkül eden mahalle şekli, Tiflis'te de dini mekân “kilise” etrafında kendini göstermiştir. Bu durum İslâm ve Hıristiyan kent oluşumlarının birbirine benzediğini göstermektedir. Şehir merkezinde yer alan mahalleler Tophane, Bedgayer, Simak, Muğni (Moughni), Noreşin (Norachen), Siyon-Gürciyan, Kizik, Sunişah, Ancishat-Kataligoz, Cebakeraşin, Vank, Suserkiz (Sourb-Sargis), Kudra, Allemkallem ve Kamu (Kamoients) adlarını taşımaktadır⁷⁴. Bu mahallerden en büyüğü Cebakeraşin'di. Ondan sonra Simak, Suserkiz ve Sunişah gelir. En küçük mahalle ise Vank'tı⁷⁵.

2- “Küçük kal'a” (Narin kale=Narikala)⁷⁶ veya “bâlâ-yı kal'a-yı Tiflis” namıyla kaydedilen küçük iç kale kesimi. Kür'ün kuzeydoğusunda yer alır. Bu kalede tek bir mahalle ve bir de kilise vardı.

3- “Ribat-ı Celayir” (Celaver=İsani/Nisani)⁷⁷ namıyla kaydedilen kesim. Kür'ün doğusunda yer alır. Bu kalede de tek bir mahalle vardı. Bu

⁷³ Şehirdeki en eski kiliselerden biri Bagratlı Kuropalates Guaram (575-600) tarafından yaptırılmaya başlanılan Sidon (Sion) ve Mukaddes Haç kiliseleridir (*Gürcistan Tarihi*, s. 188).

⁷⁴ Tahrir defterindeki isimlerin yanına parantez içerisinde yazılan isimler için bkz. *Rapports Sur un Voyage Archéologique dans La Georgie et dans L'Arménie 1847-1848*, Par. M. Brosset, St. Petersburg 1850, s. 2-3.

⁷⁵ BOA, *TTD*, nr. 900, s. 24-73. XX. yüzyıl başlarında Tiflis mahallelerinden bazıları Mişel, Elizabet, Uluyar gibi adlar taşıyordu. 1908'de şehrin en büyük mahallesi Uluyar mahallesi idi (*Arşiv Belgeleri*, II, 222).

⁷⁶ Günümüzde Narikala (Gürcüce: ნ ა რ ი კ ა ლ ა) Tiflis Botanik Bahçesi ile Kaplıcalar arasındaki tepede yer alır. Narikala'nın alt avlusunda Aziz Nikoloz Kilisesi vardır. Narikala, IV. yüzyılda “Şuristsihe” adıyla inşa edilmiştir. VII. yüzyılda ve David (1089-1125) döneminde genişletilmiştir. Buraya Narikala (“Küçük Kale”) adını Moğollar vermiştir. Narikala'nın surlarının büyük bölümü 1827 depreminde zarar görmüş ve yıkılmıştır. Tiflis'in sembolü olan Kartlis Deda heykeli, Narikala'nın hemen yakınında yer alır. (<http://www.konapedia.com/Narikala>).

kale, Büyük Kale'ye biraz uzakta bulunduğundan şehrin bir nevi kır kesimini veya varoşunu oluşturuyordu. Halkı bu kaleye bağlı Musakuzı, Mudinillü, Savurdamı, Göynegiren, Araşın, Çukuri, Diduba köyleri vardı.

4- Kaplıcaların bulunduğu "Sa'dâbâd"⁷⁸ adlı kesim. Bu kesimde bir yerleşme olmadığından nüfus barınmıyordu. Burada biri büyük, diğerleri küçük olmak üzere kaplıcalar (hamam) bulunuyordu.

Tiflis Şehrinin Nüfusu

Tiflis, nüfus hareketliliğinin yoğun olduğu, pek çok çatışmanın yaşandığı, bu yüzden halkının göç etmek zorunda kaldığı bir şehirdir. Bir taraftan Gürcü beylerinin kendi aralarındaki, diğer taraftan Safevi-Gürcü, Osmanlı-Gürcü, Safevi-Osmanlı arasındaki çok yönlü mücadeleler nüfus hareketliliğinin başlıca sebepleridir. Osmanlı'nın iki fetih girişimi esnasında da şehir halkının bir kısmının göç ettirilmesi (1578'de Davud Han, 1723'de Muhammed Kulu Han ve Vahtang), nüfusun azalmasına sebebiyet vermiştir. Evliya Çelebi'nin anlattığına göre, XVII. yüzyıl ortalarında şehrin büyük kale kısmında 600, küçük kale kısmında 300 ev vardı. Bu rakamlara göre şehirde 5.000-10.000 kişinin yaşadığı söylenebilir. Evliya Çelebi'den az sonra şehri gezen Chardin (1673) ise şehirde 4.000 evin bulunduğunu veya 20.000 civarında kişinin yaşadığını belirtir⁷⁹. Tournefort, XVIII. asrın hemen başında (1701) şehirde yaklaşık 20.000 kişinin yaşadığını söyler. Bunların da 14.000'inin Ermeni, 3.000'inin Müslüman, 2.000'inin Gürcü ve

⁷⁷ Adını XIV. yüzyılda Irak-ı Arab ve Acem'de büyük bir devlet kurmuş Çağatay ulusunun Celayir boyundan almıştır. Defterde bazı yerlerde Celaver adı kullanılmıştır. Günümüzde Avlabari denilen bölgedeki İسانی (Nisani) kalesidir. Ünlü Gürcü kraliçesi Tamara kraliçe olmadan önce bu kalede yaşamıştır. Tamara zamanında Sagodebel toprakları olarak adlandırılan şehrin mezarlığı kalenin yakınındadır (*Gürcistan Tarihi*, s. 358, 363). Rustavi-Tiflis yolu üzerinde olup, güney-doğudan Tiflis'e girişte Metehi (Avlabari) adlı köprüyü kontrol altında tuttuğundan bir nevi köprübaşı vazifesi görüyordu. Osmanlılar 1723 fethini müteakip Mimar İbrahim Ağa marifetiyle kaleyi tamir ettirmişler (BOA, İbnülemin, Askeriye (İE.AS), 54/4884; BOA, C.AS, 1204/ 53949) ve kalenin muhafazasına gönüllüyan-ı yemin ve yaser, azep, müstahfazan-ı yerlüyan ve bevaban gibi çeşitli askeri birlikler yerleştirmişlerdir (BOA, *MAD*, nr. 16981).

⁷⁸ Şah Safi döneminde Thabor tepesi eteklerine yerleştirilen bir seyyid topluluğuna izafeten bu mevkie "Seyyid-âbâd" denilmiştir. Osmanlı zamanında mesire ve eğlence mahalli hâline gelen bu yere "Sa'âbâd" denilmiştir.

⁷⁹ R. Lyall, *a.g.e.*, s. 511.

500'ünün Roma kilisesine bağlı Katolik Ermeniler olduğunu belirtir. Osmanlılar 1723 fethini müteakip yaptıkları nüfus sayımıyla şehrin nüfusunu tespit etmişlerdir. Bu sayıma göre şehrin tahmini nüfusu 10.000-15.000 kişi (Müslümanlarla birlikte) arasındadır⁸⁰. Ancak tahrir defterinde ayırım yapılmadığından, nüfusun Gürcü, Ermeni ve Yahudi gibi etnik-dini dağılımı tespit edilememiştir⁸¹.

TABLO 2: Şehirdeki gayrimüslim nüfusunun mahallelere göre dağılımı (1728)

<i>Semt</i>	<i>Mahalle</i>	<i>Hane</i>	<i>Bekâr</i>	<i>Papaz</i>	<i>Neferen</i>
Büyük Kale Ribat-ı kal'a-i Tiflis	Allem-kallem	46	2	-	52
	Ancishat-Kataligoz	124	46	-	210
	Bedgayer	41	25	-	102
	Cebakeraşin	399	143	-	785
	Kamu	77	2	1	90
	Kızık	36	14	-	65
	Kudra	24	-	-	25
	Muğni	39	33	-	111
	Noreşin	131	68	-	355
	Simak	270	250	-	680
	Siyon-Gürciyân	177	72	6 ⁸²	360
	Suninşah	163	48	-	294
	Suserkiz	258	31	1	333
	Tophane	43	37	-	110
Küçük Kale	Vank	11	3	1	16
	Kal'a-i Küçük	36	40	-	85
Celayir Kalesi	Ribat-ı Celayir	85	-	-	85
	Çukuri	14	-	-	14
	Diduba	32	-	-	32
TOPLAM		2006	814	9	3804

Kaynak: BOA, *TTD*, nr. 900, s.24-72.

⁸⁰ Bu rakama $(2008 \times 5) + 821 = 10.861$ formülüyle ulaşılmıştır. Papazlardan ikisi hane kaydedildiğinden evli kabul edilmiştir. Ayrıca Tiflis kalelerinde muhafız olarak bulunduran Osmanlı askeri mevcudiyeti ilave edildiğinde şehrin nüfusu biraz daha artacaktır.

⁸¹ Seyahatnamelerde Tiflis'in etnik-dini nüfusu Ermeni, Gürcü ve Müslüman (Türk, İranlı) şeklinde verilmekte, Yahudilerden bahsedilmemektedir. Oysa Osmanlı belgelerinde şehirde Yahudilerin de yaşadığı belirtilmektedir. (BOA, C.AS, 723/30316, 29 Zilkade 1138/29 Temmuz 1726; BOA, C.ML, 592/24426, 29 Cemaziyelahir 1140/11 Şubat 1728).

⁸² Bu papazların ikisi hane olarak kaydedilmiştir.

Tablo 2 verilerine göre, şehrin nüfus yoğunluğu itibariyle en kalabalık mahallesi Cebakeraşın'dı. Ondan sonra Simak, Suserkiz ve Suninşah geliyordu. Nüfusu en az mahalle ise Vank'tı. Tarihi Sion Kilisesi'nin bulunduğu Siyon-Gürciyân mahallesinde 6, Vank, Suserkiz ve Gamu mahallelerinde birer olmak üzere şehirde toplam 9 Hıristiyan din adamı (papaz) yaşıyordu. Papazlar da dâhil olmak üzere bu nüfusun tamamı ispence ödemekle mükellef tutulmuş vergi nüfusudur. İlginç bir nokta, şehirde yaşayan tek bir Müslüman'ın vergi nüfusuna kaydedilmemesidir. Oysa gerek tahrir defterlerinde ve gerekse seyahatnamelerde, şehirde -etnik kökeni tespit edilemeyen- Müslümanların yaşadığı belirtilmektedir⁸³. Mesela; tahrir defterindeki vakıf kayıtları arasında müderris, şeyh, hatip, imam, müezzin, ferraş, kayyum, mütevellî, devirhan, kurrahan, muallim, bevvab, cabi, kaptı, nazır, molla gibi çeşitli görevlerde bulunan 94 hane (tahminen 500-600 kişi) Müslüman kaydedilmiştir. Herhalde dini hizmetliler haricindeki Müslüman nüfusa da vergi muafiyeti tanınmış, bu sebeple de tahrir defterine yazılmamışlardır.

Minorsky, XVIII. asır sonlarına doğru (1783) şehrin nüfusunun artarak bir ara 60.000 kişiye (4.000 ev) çıktığını belirtir. Ancak Minorsky'nin verdiği bu rakam abartılıdır. Zira 4.000 evde 60.000 kişinin yaşadığı doğruysa, bir evde (hane) 15 kişinin yaşaması gerekir. Ev yapısı ve kişilerin

⁸³ Kaynakların yetersizliğinden (Şehirdeki Türk veya Müslüman nüfusu gösterebilecek Avarız Defterleri veya Şer'iyye Sicilleri henüz bulunamadığından), şehirde yaşayan Müslümanların gerek nüfusunu ve gerekse etnik kimliğini tespit etmek mümkün olmamıştır. Ancak tarihi olaylara, Safevi etkisine ve tahrir defterlerindeki şahıs isimlerine bakıldığında, Müslümanların önemli bir kısmının Türk kökenli olduğu söylenebilir. Bununla birlikte şehirde sakin Müslümanlar, Gürcü ve diğer Kafkas kavimlerinden de olabilirler. Bu belirsizlik sebebiyle şehirde yaşayan Türk nüfusu hakkında herhangi bir somut rakam verilememiştir. 1135-1137 (1723-1725) tarihleri arasında tutulan muhasebe, yeniçeri mevacic, kale muhafızları mevacic, yeniçeri mahlûlât ve tashihât ve yoklama defterlerinde Tiflis kalelerinde; yeniçeri, cebeci, topçu, süvari, sekban, yamak, gönüllüyân-ı yemin ve yaser, azap, müstahfazân-ı yerlüyan, bevvab, mehteran, serçavuşân, serzağarcıyân, serdengeçdi, bayrakdar, duacıyan, çavuşan, merdan ve solak gibi askeri sınıf mensuplarının görevli olduğu anlaşılmaktadır. Bunların sayısı, yer değiştirmeler sebebiyle tarihlere göre değişmekte olup, 1000 ilâ 2000 kişi arasındadır (BOA, *MAD*, nr. 3337; nr. 3983; nr. 4251; nr. 16279; nr. 16281; nr. 16977; nr. 16981; nr. 16983; nr. 16985; nr. 20055). Bu askerlerin yanı sıra, muhafazaya tayin edilen paşaların kapı halkları da bulunmaktadır.

hayat süresi dikkate alındığında bir evde 15 kişinin yaşaması pek mümkün görülmemektedir⁸⁴. Ağa Muhammed Han'ın seferinden (1795) sonra yukarıdaki nüfus azalmış ve XIX. asır başlarında (1803) 35.000 kişiye (2.700-3.000 ev) düşmüştür. Bundan sonra da nüfus kaybeden şehrin nüfusu, 1812-1822 yılları arasında 20.000-30.000 arasında olmuştur⁸⁵. 1834'de 25.000 kişi (3662 ev, 4936 aile) civarında olan şehir nüfusu 1850'den itibaren hızla artarak; 1850'de 35.000 kişi, 1865'de 70.000 kişi, 1891'de 110.000, 1897'de 160.000 kişiyi (%38,1'i Ermeni, %26,3'ü Gürcü, %24,8'i Rus⁸⁶) bulmuştur⁸⁷. Son tarihte ve daha sonraki yıllarda şehirdeki Ermeni nüfusunun artmasında Rus Çarlığı'nın önemli bir rolü olup, bazı bölgelerden getirilen Ermeniler buraya yerleştirilmiştir⁸⁸. 1905 olayları sırasında asayişin bozulmasıyla Ermenilerin saldırılarına maruz kalan pek çok Tiflisli Müslüman aile Türkiye'ye göç etmek zorunda kalmıştır⁸⁹. 1332 (1914) tarihli Osmanlı Ordu-yı Hümâyünü Başkumandanlığı Vekâleti Raporuna göre, Tiflis eyaletinde 200.000 Müslüman yaşamaktadır⁹⁰.

⁸⁴ Hane ortalamaları için bkz. Nejat Göyünç, "Hane Deyimi Hakkında", *Tarih Dergisi*, İstanbul 1979, XXXII, 331-348.

⁸⁵ Bu nüfusun dağılımı şöyledir; 1 müftü, 1 Gürcü patriği, 1 Gürcü metropolitan, 55 Gürcü papaz, 1 Ermeni başpiskopus, 8 Ermeni başpeder, 1 Grek başpeder, 3 Grek peder, 73 Ermeni papaz, 4 Katolik papaz, 160 Gürcü prens, 216 Gürcü asilzadesi, 1983 ev, 251 çiftçi, 426 asilzadelerin hizmetçisi, 3684 özel mülkiyetli ev (R. Lyall, *a.g.e.*, s. 511).

⁸⁶ V. Minorsky'nin (*a.g.m.*, s. 277) verdiği Rus nüfusun tamamının şehre gelip yerleşen Rus halkı olmadığı, Rus askeri birliğinin bu nüfusa eklendiği tahmin edilmektedir.

⁸⁷ Ş. Sami, *a.g.e.*, III, 1657; V. Minorsky, *a.g.m.*, s. 277. Ş. Sami, şehirde Gürcü, Ermeni, Türk, İranlı ve Rusların yaşadığını ve eyalet nüfusunun 726.675 kişi olduğunu yazar.

⁸⁸ Türkmen, *a.g.m.*, s. 21; Paul Henze, "Türkiye ve Ermenistan: Eski Sorunlar Yeni Beklentiler", *TİKA, Avrasya Dosyası*, İlkbahar 1996, s. 45.

⁸⁹ Tiflisli Müslümanların Türkiye'ye göçü, Rusların Ermenileri bölgeye yerleştirmesinden itibaren hız kazanmıştır. Nitekim 21 Muharrem 1317 (1 Haziran 1899) tarihli bir belgede Tiflisli muhacir Ali Bey ve akrabalarının Merzifon'a (BOA, Yıldız, Esas Evrakı (Y.EE), 134/1), 16 Zilkade 1321 (3 Şubat 1904) tarihli bir belgede başka bir grubun Adana'ya (BOA, Yıldız, Mütenevvi Maruzat (Y.MTV), 255/133), 5-7 Teşrinievvel 1323 (18-20 Ekim 1907) tarihli belgelerde önce Karahisar'a, sonra Batum'a muhacir (BOA, ZB, 610/81, 83, 97; 82/34) yerleştirilme teşebbüslerinden bahsedilmektedir.

⁹⁰ *Arşiv Belgeleri*, I, 242-243. Tiflis'in nüfusu, 1922'de 234.000 kişi (%36,4'ü Ermeni, %34,5'i Gürcü, %16,5'i Rus, ayrıca Yahudi, İranlı, Azeri Türkü, Alman) iken, 1939'da

Osmanlı ve Safevi Dönemlerinde Tiflis Şehrinin Ekonomik Durumu ve Vergiler

Tiflis şehri, VI. yüzyıldan itibaren siyasi ehemmiyet kazanırken buna paralel olarak ekonomik alanda da gelişme göstermiştir. İlk ekonomik gelişmeler tarım alanında olmuş, Sasani ve Kartli krallıklarının VI-VII. yüzyıllarda yaptırdığı sulama kanalları tarımsal üretimi artırmıştır. Bununla birlikte bölge şehirleriyle yapılan alış-veriş, ticaret ve zanaatın gelişmesini sağlamıştır. Kraliçe Tamara zamanında şehri, İran ve Rusya'ya ulaştıran yeni yollar ve bu yollar üzerinde kervansaraylar inşa edilmiştir⁹¹. Böylece Güney Kafkasya (Türkiye, Azerbaycan, İran) ile Kuzey Kafkasya (Deşt-Kıpçak) arasında ipek yolunun bir tali kolunun geçmesi ve transit ve yerel kervan ticaretinin gelişmesi sağlanmıştır.

1723 fethinden sonra Osmanlı idaresi, Tiflis gelirlerini mukataa yoluyla idare etme yoluna gitmiştir. Bu sebeple şehrin ve civarının gelirleri "mukataa-i nefis-i Tiflis" başlığı altında kaydedilmiştir. Şehrin en önemli gelir kalemini ticarete dayalı vergiler oluşturmaktadır. Bunlardan biri 1.440.000 akçelik meblağla gümrük ve mizân-ı harir vergisidir⁹². Bu gelir, Erzurum, Gence, Şirvan, Zegem ve kuzey Kafkasya'dan Tiflis'e gelen ticaret mallarından alınan vergilerden oluşmaktadır. 1723'de başlayan Osmanlı-Safevi harbi, Osmanlıların İran gümrüğünden sağladıkları gelirin azalmasına sebebiyet vermiştir. Ancak Tiflis'in ele geçirilmesiyle gelirler yükselmiştir. Zira Tiflis'in zaptıyla bir süre için ipek ticareti kontrol altına alınmıştır⁹³. Ticareti yapılan maddeler hububat, pamuk, yün, kumaş, deri, kürk, şarap ve diğer gıda maddeleridir.

Seyyah Tournefort, şehrin en büyük ticaret kaleminin İran'a ve Erzurum yoluyla İstanbul'a satılan kürk ile ülkede üretilen Şemahi ipeği oldu-

519.000 kişiye, 1959'da 694.664 kişiye çıkmıştır (V. Minorsky, a.g.m., s. 277). 1991 sayımına göre şehrin nüfusu 1.279.000 kişidir. Günümüzdeki nüfusu ise 1.350.000 civarındadır. 1922'den günümüze değin hızlı nüfus artışının sebebi, şehrin başkent olması, hizmet sektörünün ve sanayi tesislerinin gelişmesidir.

⁹¹ N. Berdzenişvili-S. Canaşia, a.g.e., s. 111, 159.

⁹² BOA, *TTD*, nr. 900, s. 73.

⁹³ Neşe Erim, "1720-1790 Arasında Osmanlı İran Ticareti", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Tebliğler*, Ankara 1990, s. 571.

ğunu yazar. İpek, Gence'de üretilenlerle birlikte istenen aşırı vergilerden kurtulmak için Tiflis'ten geçirilirdi. Ermeniler kürkleri yerinde alarak İzmir'e ya da Akdeniz'deki diğer iskelelere götürerek Frenklere satardı. Tiflis yöresinden ve Gürcistan'ın geri kalan bölümünden her yıl iki bin deve yükünden fazla kökboyası Erzurum'a gönderilir, Erzurum'dan da Lehistan için dokunan kumaşların boyanmasında kullanılmak üzere Diyarbakır'a gönderilirdi. Ayrıca Hindistan'dan da kök boya getirtilirdi. Tiflis pazarında her çeşit meyve, özellikle de erik ve yazın çıkan pala armutları satılırdı. Erzurum'dan Tiflis'e her hafta kervan gelirdi. Safevi yönetimi sırasında (1701) Tiflis hanının geliri, Safevi şahının ona bağladığı Tiflis gümrüğünden ya da şarap ve kavun girişinden aldığı resimlerden oluşuyordu. Şarap olarak Han'a 40 bin samme ödenirdi⁹⁴. Tiflis'e Şirvan'dan ve Zegem'den ipek yükü gelirdi. Kartli şarabı yurt dışına ihraç ediliyordu. İbrişim ve boya sanayinde kullanılan bir çeşit ot olan Endro (Rubai tinctorum) Hindistan'a kadar gönderiliyordu. Buna karşılık Tiflis'e İran ve Türkiye'den çeşitli mamul mallar ithal ediliyordu. Avrupa mallarına Gürcüler "Pranguli" (Frenk işi) diyorlardı. Şirvan'dan gıda, Revan'dan tuz ve balık, Türkiye'den zeytin ve yağ ithal ediliyordu⁹⁵.

Osmanlılar bütün bu yapılan ticarete bağlı olarak; bac-ı bazar, bac-ı bazar-ı esb ve asara?, bac-ı pây-ı ağnam, ihtisap, resm-i kapan, resm-i kantar, resm-i tömbeki (nargile tütünü), resm-i mâhi-i kadid (kurutulmuş balık eti), resm-i mâhi-i Kür, resm-i sal (Kür nehrinde), tamga-i şem'i-asel ve şem'i-revgan ve resm-i bunçe-pay⁹⁶ vergilerini almışlardır. Bu ticari vergilerin gelirleri Sultan ve beylerbeyi hasları gelirlerine kaydedilmiştir.

⁹⁴ 1700'lerin başında 1 samme 40 batman, 1 batman 6 okka değerindedir (Tournefort, *a.g.e.*, II, 157).

⁹⁵ N. Berdzenişvili-S. Canaşia, *a.g.e.*, s. 263-264.

⁹⁶ Farsça bunçe kelimesidir. Yapıları alıp satanlardan ve bir işle uğraşanlardan alınan vergidir.

TABLO 3: Şehirde Alınan Ticari Vergilerin Cins ve Miktarı (1728)

<i>Verginin Cinsi</i>	<i>Vergi Miktarı (Akçe)</i>	<i>Ait Olduğu Cihet</i>
Resm-i gümrük ve mizân-ı harir	1.440.000	Havass-ı hümayun
Resm-i mâhi-i kadid ve resm-i tömbeki	96.000	Hass-ı mirimiran
Resm-i kapan ve kantar	86.400	Havass-ı hümayun
Resm-i bunçe-pây	72.000	Hass-ı mirimiran
Tamga-i şem‘-i asel ve şem‘-i revgan ⁹⁷	14.000	Hass-ı mirimiran
Bac-ı bazar-ı esb ve asara	12.000	Hass-ı mirimiran
İhtisab ve bac-ı bazar ve ihzariye	10.000	Hass-ı mirimiran
Resm-i sal ⁹⁸	8.400	Hass-ı mirimiran
Resm-i mâhi-i Kür	3.000	Hass-ı mirimiran
Bac-ı pâ-y-ı ağnam	2.000	Hass-ı mirimiran
TOPLAM	1.743.800	

Kaynak: BOA, *TTD*, nr. 900, s.73-75.

Tiflis’te bac, büyük kaledeki pazarda ve Rustavi-Tiflis yolu üzerindeki güneydoğudan Tiflis’e girişteki Metehi (Celayır/Avlabari) köprüsünde olmak üzere iki yerde alınıyordu⁹⁹. Kapan ve kantar resimlerinin konulduğu yer ise büyük kaledeki çarşı (sûk) idi.

Osmanlılar için ticaretten alınan vergilerin yanı sıra, sanayi tesislerinde yapılan üretimden elde edilen vergiler de önemli bir gelir kaynağıydı. Şehirde darphane, boyahane, tahmis (değirmen), kireçhane, kiremithane, sebûhane (testici, kapçı), şem‘ihane (mumhane), salhane, fırın, kasap, debbağhane (derici), süruhabân (meyhane) gibi sanayi tesisleri vardı. Bu tesislerden alınan vergilerin gelirleri Sultan ve beylerbeyi hasları ile vakıflar arasında paylaştırılmıştır.

⁹⁷ Tahrir defterinde bu vergilerin miktarı “tamga-i şem‘i-asel beher vukiyyeden dörder akçe ve ve şem‘i-revgan beher vukiyyeden ikişer akçe havas-ı mirimirana virirler” şeklinde belirtilmiştir (BOA, *TTD*, nr. 900, s. 74).

⁹⁸ Kür Nehri üzerinde taşımacılıkta sal kullanılıyordu. Tiflis’in 1578 fethi sırasında Ude’den Tiflis’e işletilen sallar gibi Ardahan’da yaptırılmak istenen şayka tipi ırmak gemileri ile Tiflis’e erzak gönderilmesi ve ayrıca 1579’da Tiflis-Şirvan arasında yol açılıp gemi işletilmesi düşünülmüştür (M. F. Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 277, 328).

⁹⁹ Özdemiroğlu Osman Paşa tarihinde, “ticaret için gelen bezirgânlar, köprüden geçerken bac öderlerdi” denilmektedir (*Tarih-i Osman Paşa*, s. 24).

TABLO 4: Şehirde Bulunan Sanayi Tesislerinden Alman Vergilerin Cins ve Miktarı (1728)

<i>Verginin Cinsi</i>	<i>Vergi Miktarı (Akçe)</i>	<i>Ait Olduğu Cihet</i>
Boyahane	108.000 ¹⁰⁰	21.800 akçe Havass, 86.200 akçe vakıf
Darphane	100.000	Hass-1 mirimiran
Debbağ	64.800	Vakıf
Kasap	21.600	Vakıf
Tahmis	18.000	Hass-1 mirimiran
Kireçhane, kiremithane ve sebûhane	12.000	9.000 akçe Hass, 3.000 akçe vakıf
Meyhane (süruhabân)	9.200	Hass-1 mirimiran
Fırın	5.390	Vakıf
Şem'hane ve salhane	3.180 ¹⁰¹	Hass-1 mirimiran ve vakıf
Asiyab	480	Hass-1 mirimiran
TOPLAM	342.650	

Kaynak: BOA, *TTD*, nr. 900, s.73-84.

Tablo. 4'den anlaşılacağı üzere, 1728 yılı itibariyle şehirdeki en önemli sanayi tesislerinden biri darphanedir. Tiflis darphanesi Kartli-Kaheti Krallığı merkezi olduktan hemen sonra kurulmuş olup, Tiflis'e hâkim olan devletlerin çoğu burada sikke kestirmiştir. Habib b. Mesleme bu darphaneyi yenilemiştir¹⁰². V.Giorgi, Giorgi akçesi (Giorgauli Tetri) denilen gümüş para bastırmıştır¹⁰³. Safevi ve Osmanlılar dönemlerinde de burası kullanılmıştır¹⁰⁴. 1728 tahrir defterine göre şehirde, 2 adet boyahane, 7 adet debbağ, 30 adet fırın, 10 adet kasap, 2 adet şem'hane, 2 adet değirmen, 2

¹⁰⁰ Bu gelir şehir merkezinde ve eyalette yer alan boyahanelerin yekûnudur.

¹⁰¹ Bu gelir esasen hass-1 mirimirana kayıtlı olmasına rağmen, ahkâm-ı şerif ile İshak Paşa'nın yaptırdığı caminin mütevellisine nakid verilmesi emredilmiştir (BOA, *TTD*, nr. 900, s. 74).

¹⁰² El-Belâzuri, *a.g.e.*, s. 224, 289; Yakut el-Hamavi ve Makdisi'den naklen R. Şeşen, *a.g.e.*, s. 28-129, 175; Mesudi, *a.g.e.*, s. 97.

¹⁰³ N. Berdzenişvili-S. Canaşia, *a.g.e.*, s. 194.

¹⁰⁴ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, II, 261. Ancak 29 Cemaziyelahir 1140 (11 Şubat 1728)'da "Yirmi dört ayarında cedid altın kesilmesi fermanı üzerine darp olunan altının ayarı eksik olduğu sabit olduğundan Revan, Tiflis ve Tebriz darphanelerinde altın kesilmesi" yasaklanmıştır (BOA, Cevdet Darphane (C.DRB), 45/2203).

adet çarşısı (Birisi büyük kalede, birisi Kür'ün kenarında) bulunmaktadır. Burada tespit edilen tesisler, has veya vakıf vesilesiyle defter kaydına girmiş olanlardır. Bu tesislerden özel mülkiyet olarak kullanılanların da mevcut olma ihtimali vardır. Nitekim vakıf kayıtlarında 30 adet dükkân (geliri 7.560 akçe) kayıtlıdır¹⁰⁵ ki, şehirde bundan çok daha fazlasının olacağı muhakkaktır¹⁰⁶.

Seyyahların sitayişle bahsettikleri kaplıcalar da önemli bir vergi kaynağıdır. 1728 tahrir defterinde üç adet kaplıca (hamam) kaydedilmiştir. Bu hamamlardan biri büyük, ikisi küçüktür. Kaplıcaların bulunduğu yerdeki büyük hamamın icara geliri 86.400 akçedir. Aynı hamamın geliri 1812'de 5000 gümüş ruble'yd¹⁰⁷. Sa' dâbâd yakınlarındaki kaplıcanın geliri 24.000 akçe, şehir içindeki Acer Paşa isimli birinin tasarrufundaki diğer bir hamamın geliri 14.400 akçedir. Bu son iki hamamın gelirlerinin yarım hissesi Sultan Ahmed Cami ve medresesi vakfına aittir¹⁰⁸.

Osman Paşa'nın övgüyle bahsettikleri bağ ve bahçeler de bir vergi kaynağıdır. 1728 tahrir defterinde bağ ve bahçe âdeti bildirilmemekle birlikte, buralara yıllık 18.000 akçe vergi bağlanmıştır.

Safeviler, Tiflis'te koyun besiciliği yapan her aileden yılda bir koyunu ağnam vergisi olarak alırlardı. Nitekim 1701'de tüm Gürcistan'dan 40.000

¹⁰⁵ BOA, *TTD*, nr. 900, s. 75.

¹⁰⁶ XX. yüzyıl başlarında şehirde Bozarçiyaniç tütün, Kula Tayrof ve Ali Hanof adlı sabun ve Paralof fabrikaları, matbaa, ayakkabı ve şeker imalathaneleri ile kasaphane vardı. Şehir ulaşımında atlı tramvay kullanılıyordu. Maveray-ı Kafkasya demiryolunun en önemli deposu ve garı burada yer alıyordu. 1905 isyanı bu fabrika ve imalathanelerde çalışan işçiler tarafından çıkarılmıştır (*Arşiv Belgeleri*, II, 128-129). Ş. Sami (*a.g.e.*, III, 1657-58.) de Tiflis'in, Bilâd-ı Kafkasya'nın en büyük ve en meşhur şehri ve Gürcistan'ın payitahtı olduğunu söyledikten sonra şehirde, Rus ve Ermeni mekteb-i idadileri, büyük bir kilise, bir cami, kükürtlü kaplıcalar ve işlek ticaret bulunduğunu, Poti-Batum-Bakü demiryolunun buradan geçtiğini ve Rusların da yardımıyla yapılan sokaklarının dar ve eğri olduğunu yazar. Günümüzde ipek, kimyevi maddeler, deri, kereste, petrol ürünleri, yağ ürünleri endüstrilerinin geliştiği Tiflis önemli bir ekonomik merkez hâline gelme yolunda ilerlemektedir. Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattının kurulmasıyla enerji alanında stratejik bir kavşak hâline gelen Tiflis, Bakü-Tiflis-Kars demiryolunun hizmete girmesiyle de, tarihi ipek yolu canlanacak ve ticaret ve taşımacılıkta mühim merkezlerden biri hâline gelecektir.

¹⁰⁷ R. Lyall, *a.g.e.*, s. 525.

¹⁰⁸ BOA, *TTD*, nr. 900, s. 75.

koyunu vergi olarak toplamışlardır¹⁰⁹. Osmanlılar ise Tiflis'e getirilen koyunlardan Celayir kalesi önündeki köprüden geçerken "bâc-ı pây-ı ağnam" adıyla 2.000 akçe vergi almışlardır.

Safeviler, şehirde yaşayan gayrimüslim halktan kişi başına 6 Abbasi (1 Venedik sikkesi) baş vergisi alırlardı. Bu vergi 300 tümen karşılığı mültezime verilmişti¹¹⁰. Osmanlılar da, Tiflis'te yaşayan gayrimüslimleri ispence adı altında baş vergisi¹¹¹ ödemekle mükellef tutmuşlardı. İspencenin miktarı 981 (1573-74) Gürcistan kanunnamesinde 25 akçe¹¹² iken, 1728'de evli veya bekâr olunmasına bakılmaksızın, iş ve kazanç sahibi olanlar kişi başına 120 akçe ispence ödemekle mükellef tutmuşlardır. Bu meyanda gayrimüslimlerden 440.760 akçe vergi toplanmıştır. Toplanan bu vergi beylerbeyi haslarına dâhil edilmiştir¹¹³.

Şehrin pazarında çalışan ve hükümet emirlerini halka duyuran *münadiler* (tellal)¹¹⁴ için pazar esnafı ve diğer halktan "ser-münadbân", şehrin asayiş ve inzibat işlerine bakan asesler için "ser-asesân", vergi tahsili işlerine bakan subaşılardan için "subaşılık" namıyla çeşitli vergiler alınırdı. 1728'de 10.000 akçe ser-münadbân, 3.000 akçe ser-asesân, 12.000 akçe subaşılık vergisi toplanmıştır¹¹⁵. Bu üç vergi de beylerbeyi hassı gelirlerindedir.

Tiflis'in vergi kalemlerinden biri de badiheva türü (cürm ü cinayet, resm-i arus v.d.) vergilerdir. 1728 tahrir defterinde Somhit, Ağçakal'a, Muhran, Gori ve Yukarı ve Aşağı Karin livalarıyla birlikte, Tiflis şehir merkezi ve livasının badiheva tutarı 60.000 akçe olarak kaydedilmiştir. Ayrıca beytü'l-mâl-i amme vergisi olarak 12.000 akçe alınmıştır. Bu vergiler de beylerbeyi hassı gelirlerindedir.

¹⁰⁹ Tournefort, *a.g.e.*, II, 157.

¹¹⁰ Tournefort, *a.g.e.*, II, 157.

¹¹¹ İspence hakkında geniş bilgi için bkz. Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu, Toplum ve Ekonomi*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1993, s. 56-62.

¹¹² BOA, *TTD*, nr. 525, s. 3.

¹¹³ BOA, *TTD*, nr. 900, s. 74. Tahrir defterinde ispence ödeyen sayısı 3.688 kişi olarak kaydedilmekle birlikte, bu rakam deftere kaydedilen neferin sayısı ile tam uyuşmaktadır.

¹¹⁴ Münadiler için bkz. Erdoğan Merçil, *Türkiye Selçukluları'nda Meslekler*, TTK Yayınları, Ankara 200, s. 179-180.

¹¹⁵ BOA, *TTD*, nr. 900, s. 74.

Tiflis şehir merkezi gelirleri, Sultan ve beylerbeyi hasları ile vakıflar arasında paylaşılmıştır. Buna göre gelirlerin ait olduğu cihet şöyledir;

<i>Ciheti</i>	<i>Miktarı (Akçe)</i>
Sultan Hassı	1.547.800
Beylerbeyi Hassı	909.840
Vakıf	347.730
TOPLAM	2.805.370

Yukarıdaki rakamlara göre, şehir merkezinin gelirlerinin %55,2'si Sultan hassı, %32,4'ü beylerbeyi hassı, %12,4'ü vakıflara verilmiştir. Şehrin ürettiği bu gelirin, İran ve Azerbaycan kentleriyle mukayese edildiğinde zenginlik bakımından orta derecede yer aldığı söylenebilir. Zira Tebriz'in 10 milyon, Gence'nin 6 milyon akçeye yakın gelirleri vardır. Revan'ın geliri ile Tiflis'in geliri birbirine yakındır¹¹⁶. Bu durum Tiflis ile Revan'ın birbirine müsavi şehirler olduğunu göstermektedir.

Tiflis Şehrinde Osmanlı Vakıf Eserleri

Tiflis şehrinde Osmanlıların kurduğu cami ve medreselere ait altı vakıf müessesesi bulunmaktaydı.

1- Sultan Ahmed Cami ve Medresesi

Tiflis'in fethi münasebetiyle Sultan III. Ahmed (1703-1730) adına Hünkar Cami namıyla şehir merkezinde yaptırılan cami ve medrese için kurulmuştur (29/Za/1135 (31 Ağustos 1723)¹¹⁷. Vakfiyesi bulunan¹¹⁸ vakfın gelirlerini Tiflis şehrindeki iki hamam (38.400 akçe), 30 dükkân (7.560 akçe) ve 30 fırın (5.390 akçe) icaresi, Diduba (54.820 akçe), Kaçalan ve Karkun (84.914 akçe) köyleri hâsılları oluşturmaktadır. Vakfın toplam geliri 191.084 akçedir. Bu gelirin harcanacağı kalemleri, görevlilere ödenecek maaşlar ve yapılara yapılacak masraflar oluşturmaktadır.

¹¹⁶ Sadece şehir bazında Tebriz'in 9.605.190 akçe, Gence'nin 5.880.000 akçe, Revan'ın 2.254.600 akçe geliri vardır (Ali Sinan Bilgili, *Osmanlı İran ve Azerbaycanı I*, 16. ve 18. *Yüzyıllar Sosyal ve Ekonomik Tarih*, Bozkır Yayınları, Erzurum 2004, s. 194, 209, 234).

¹¹⁷ BOA, Cevdet Evkaf (C.EV), 513/25934.

¹¹⁸ *Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)*, nr. 43, s. 140-142.

a) Görevlilere ödenecek maaşlar (günlük); Görevlileri III. Ahmed'in hatt-ı hümayunu ile tayin edilmiştir. Müderris Molla Kasım'a 40 akçe, mütevellî Mehmed'e 15 akçe, vaiz Kasım'a 20 akçe, imam Ebubekir Halife'ye 30 akçe, hatip Ebubekir'e 20 akçe, nazır Abdulkerim'e 30 akçe, cabiye 10 akçe, birinci müezzîn Osman'a 15 akçe, ikinci müezzîn Abdi'ye 10 akçe, üçüncü müezzîn Yusuf'a 9 akçe, kâtipler Mehmed ve Abdulkerim'e 15 akçe, kayyumlara (2 kişi) kişi başına 8 akçeden 16 akçe, devirhanlara (5 kişi) kişi başı 2 akçeden 10 akçe, ferraşa 6 akçe, danışmendlere (2 kişi) kişi başına 5 akçeden 10 akçe, bevva 6 akçe, na'athân ve salâhân Osman'a 12 akçe, ekme ve mum yağı işlerine bakanlara (5 kişi) kişi başı 5 akçeden 25 akçe olmak üzere günlük 299 akçe, yıllık 106.440 akçe ödenir.

b) Yapılara yapılacak masraflar (yıllık); Tamir (muamere) için 2.000 akçe, balmumu için 2.000 akçe, mum yağı için 900 akçe, yağ için 4.500 akçe, hasır için 1.000 akçe, carûb (süpürge), kandil v.b. için 1.000 akçe olmak üzere yıllık 11.400 akçe masraf edilir.

Sultan Ahmed Cami ve Medresesi için yıllık harcama tutarı 114.720 akçedir. Gelirine karşılık masraflarının daha düşük seviyede olması sebebiyle vakıf gelirlerinin ziyadesinden 12.118 akçelik miktarı Şirvan hâkimi Davud Han'ın yaptırdığı camiye aktarılmıştır¹¹⁹.

2- İbrahim Paşa Cami

Tiflis fatihi (1723) Erzurum beylerbeyi Silahdar İbrahim Paşa tarafından yaptırılan cami için kurulmuş bir vakıftır. Vakfın geliri; Batı nahiyesinde Bahadır köyü (3.500 akçe) ile Soğanlı köyündeki Gölegir (Kolagir?) çiftliği (7.000 akçe)¹²⁰ hâsılları, boyahane geliri hissesi (59.520 akçe), Celayir

¹¹⁹ BOA, TTD, nr. 900, s. 75-76.

¹²⁰ Çiftlik-i Gölegir der nezd-i Nihader der tasarruf-ı el-hac İbrahim Ağa çiftlik-i mezbûr istila-yı keferede esir olan on iki nefer reaya-yı mezbûr el-hac İbrahim kendü malıyla halas ve azad idüb zira'at etdikleri arazi arazi-i miriyyeden olub yedlerinde bulunan araziye bedeli olmak üzere senede nefis-i Tiflis'de hazret-i sadr-ali ve damad-ı şehriyari olan vezir-i mükerrrem İbrahim Paşa hazretlerinin cami'-i şerifleri evkafına senede yedi bin akçe maktu'at virmek üzere merhum el-hac İbrahim zabt olmağla sabıka vali-yi vilayet-i Tiflis merhum Receb Paşa hazretlerinin buyuruldu şerifleriyle sene seb' ve selasin ve mi'etin ve elf şevvalinin sekizinci günü (8 Şevval 1137/20 Mayıs 1725) tarihiyle çiftlik-i mezbûr defter-i evkafa yedi bin akçe maktu'at mütevellisine teslim eylemek şartıyla kayd olunub hâlâ muhafız-ı Tiflis devletlü

(Celaver) kalesinde İbrahim Ağa'dan satın alınan ev (600 akçe), 2 zemindeki 2 arazi ve 9 dut ağacı geliri (6.000 akçe) olmak üzere toplam 76.620 akçedir. Bu gelirin harcanacağı kalemleri, görevlilere ödenecek maaşlar ve yapılara yapılacak masraflar oluşturmaktadır.

a) Görevlilere ödenecek maaşlar (günlük); Vaiz Abdulkerim Halife'ye 20 akçe, müteveli Abdulkerim'e 16 akçe, hatip Hasan'a 15 akçe, imam Hasan'a 25 akçe, cabi Mehmed'e 8 akçe, bevvara 10 akçe, ferraşa 5 akçe, birinci müezzine 10 akçe, ikinci müezzine 7 akçe, kayyuma 5 akçe, devirhana 4 akçe olmak üzere günlük 118 akçe, yıllık 41.652 akçe ödenir.

b) Yapılara yapılacak masraflar (yıllık); Tamir için 1.500 akçe, balmumu için 1.400 akçe, mum yağı için 900 akçe, yağ için 1.500 akçe, hasır için 500 akçe, süpürge, kandil v.b. için 800 akçe olmak üzere yıllık 7.800 akçe masraf edilir.

İbrahim Paşa Cami için yıllık geliri 76.620 akçe, harcama tutarı 49.456 akçedir. Gelirdeki fazlalığın Mehmed Paşa Cami vakfına aktarıldığı sanılmaktadır¹²¹.

3- Mehmed Paşa Cami

Serdarîkrem İbrahim Paşa'nın kethüdası Mehmed Paşa tarafından Celayir (Celaver) kalesindeki cami için kurulmuş bir vakıftır. Vakfın geliri; Tiflis şehri ve civarındaki 2 boyahaneden (30.380 akçe) ve Recep Paşa'nın mütevellisi yedinde her yıl verilmek şartıyla 9.600 akçe tutarındaki maktu' paradır. Tahrir defteri kayıtları bu paranın İbrahim Paşa Cami vakfından aktarıldığı izlenimi vermektedir. Vakfın toplam geliri 39.980 akçedir. Bu gelirin harcanacağı kalemleri, görevlilere ödenecek maaşlar ve yapılara yapılacak masraflar oluşturmaktadır.

inayetlü vezir-i rûşen-zamir İshak Paşa yesserallahü ma-yürid ve mâ-yeşâ hazretleri tarafından sene tis'a ve selasin ve mi'etin ve elf recebinin yigirmi birinci günü (21 Receb 1139/14 Mart 1727) tarihiyle varid olan buyuruldu şerifiyyeleri üzere çiftlik-i mezbûr balada şerh olunduğı üzere canib-i vakfa beher sene yedi bin akçe maktu'at teslim-i müteveliye itmek şartıyla tahrir-i cedide kayd olundu tahriren şehr-i Şaban-ı muazzam sene tis'a ve selasin ve mi'etin ve elf (10 Şaban 1139/2 Nisan 1727).hasıl bervech-i maktu' 7000 akçe (BOA, TTD, nr. 897, s. 203-204).

¹²¹ BOA, TTD, nr. 900, s. 76-77.

a) Görevlilere ödenecek maaşlar (günlük); Hatip Abdulkerim Halife'ye 5 akçe, imam Abdulkerim'e 15 akçe, müteveli Ahmed'e 10 akçe, birinci müezzin Salih'e 7 akçe, ikinci müezzin Hasan'a 5 akçe, devirhan Salih'e 2 akçe, kayyum Ahmed'e 6 akçe, bevab Ahmed'e 5 akçe, cahramdar (yemekçi) Hasan'a 5 akçe ve musallıka 5 akçe olmak üzere günlük 57 akçe¹²², yıllık 20.178 akçe ödenir.

b) Yapılara yapılacak masraflar (yıllık); Tamir için 1.000 akçe, balmumu için 1.000 akçe, mum yağı için 900 akçe, yağ için 3.000 akçe, hasır için 500 akçe, carûb, kandil v.b. için 100 akçe olmak üzere yıllık 6.800 akçe masraf edilir.

Mehmed Paşa Cami vakfının yıllık harcama tutarı 26.978 akçedir¹²³.

4-Davud Han Cami

Şirvan hâkimi Davud Han tarafından Ribat-ı Tiflis'te yaptırılan cami için kurulmuş bir vakıftır. Vakıf geliri, Sultan Ahmed Cami vakfından aktarılan 12.118 akçedir. Hatibe 4 akçe, imama 9 akçe, müezzine, kayyum ve devirhana 5'er akçe olmak üzere 25 akçe (28 akçe olmalı) günlük, 8.850 akçe yıllık görevlilere ödenecek maaştır. Caminin tamiri, mum yağı, hasır, süpürge ve kandil gibi ihtiyaçları için de 3.132 akçe masraf çıkarılmıştır. Vakfın toplam yıllık masrafları 11.982 akçedir.

5-İshak Paşa Cami ve Medresesi

Haziran 1725'de Tiflis muhafazasına tayin edilen İshak Paşa tarafından yaptırılan cami ve medrese için kurulmuş bir vakıftır. Medresenin yanında bir de sıbyan mektebi açılmıştır. Vakfın gelirlerini, Kür kıyısındaki çarşıdaki bir dükkân (200 akçe), şehir merkezindeki 3 mum yağı (180 akçe), 10 kasap (21.600 akçe), 7 debbağ dükkânı (64.800 akçe) icareleri ile Recep Paşa evkafından mütevellisi yedinde verilmek şartıyla 9.400 akçe maktu' para oluşturmaktadır. Vakfın toplam geliri 96.180 akçedir. Bu gelirin harcanacağı kalemleri, görevlilere ödenecek maaşlar ve yapılara yapılacak masraflar oluşturmaktadır.

¹²² Defterde 57 akçe yazmakla birlikte esas toplam 65 akçe etmektedir.

¹²³ BOA, TTD, nr. 900, s. 77-78.

a) Görevlilere ödenecek maaşlar (günlük); Şeyh ve müderrise 30'ar akçe, hatip mütevellî ve muallim-i sıbyana 20'şer akçe, imama 40 akçe, kâtip, cabi, muallim-i halife-i sıbyan, ikinci müezzin, devirhan, bevtab, mecrûrât-ı kanadil ve 3 nefer ferraşa 10'ar akçe, nazır, müezzin-i molla, kanadil-i minare ve mir-i cabizana 5'er akçe, birinci müezzine 15 akçe, olmak üzere günlük 295 akçe, yıllık 106.230 akçe ödenir.

b) Yapılara yapılacak masraflar (yıllık); Caminin tamiri için 2.000 akçe, balmumu için 2.000 akçe, mum yağı için 900 akçe, yağ için 4.500 akçe, hasır için 1.000 akçe, carûb, kandil vb. için 1.000 akçe, medresenin tamiri için 1.200 akçe olmak üzere yıllık 12.600 akçe masraf edilir.

İshak Paşa Cami ve Medresesi vakfının yıllık harcama tutarı 118.830 akçedir¹²⁴.

6- Sini (سینی) (İsni) Cami ve Medresesi

Celayir (İsni) kalesi önündeki köprübaşındadır. Sini Cami ilk olarak Şah I. İsmail tarafından 929 (1522-23) seferinden sonra inşa edilmiştir¹²⁵. 1723 seferiyle Osmanlılar burayı ele geçirdiklerinde, dergâh-ı ali görevlilerinden Ali Ağa tarafından tamir ettirilerek ibadete açılmıştır. Ayrıca medresenin yanına bir mektep yaptırılmıştır. Tiflis'teki en büyük kaplıcanın icare geliri (86.400 akçe) buraya vakfedilmiştir. Ancak bu gelirin bir kısmı vakıf mütevellisi yedinde verilmek üzere Sultan Ahmed Cami'sine, bir kısmı da Oltu'daki Kadı Ömer Medresesi'ne ayrılmıştır. Geriye kalan gelirin (69.320 akçe) harcanacağı kalemleri, görevlilere ödenecek maaşlar ve yapılara yapılacak masraflar oluşturmaktadır.

a) Görevlilere ödenecek maaşlar (günlük); Müderrise 35 akçe, şeyh Abdulkerim, hatip Ömer, imam Ömer ve muide 10'ar akçe, müezzinler Halil ve Ali'ye 8'er akçe, kayyum Halil, devirhan Halil, kurrahan Ali'ye 2'şer akçe, rân-ı ab ve halife-i mektebe 4'er akçe, mütevellî İsmail Halife'ye 5 akçe, ferraş Halil'e 3 akçe, havace-i mektep Halil Efendi'ye 6 akçe, hacrân-ı medreseye 30 akçe, bevtab ve ferraşa 8 akçe olmak üzere günlük 162 akçe, yıllık 58.320 akçe ödenir.

¹²⁴ BOA, *TTD*, nr. 900, s. 78-80.

¹²⁵ İskender Türkmân, *a.g.e.*, I, 84.

b) Yapılara yapılacak masraflar (yıllık); Caminin tamiri için 1.500 akçe, balmumu için 1.200 akçe, mum yağı için 1.200 akçe, kandil yağı için 600 akçe, hasır ve döşeme için 1.500 akçe, medresenin tamiri için 2.000 akçe masraf edilir. Ayrıca Sultan Ahmed Cami'sine 14.400 akçe, Oltu Kadı Ömer Efendi Medresesi'ne 3.680 akçe ve Tiflis'teki kaplıcanın bakım ve onarımı için 2.000 akçe masraflara kaydedilmiştir. Bu masrafların toplamı 28.080 akçe, vakfın yıllık harcama tutarı 86.400 akçedir¹²⁶.

Yukarıda bahsedilen vakıfların toplam geliri 502.382 akçedir. Ancak bu paranın 36.118 akçesi vakıftan vakfa para transferi olduğundan gerçek gelir toplamı 466.264 akçedir. Bu paranın 347.730 akçesi şehir gelirlerinden, 118.534 akçesi kır kesimi gelirlerinden (hums-ı gallas, adet-i ağnam, resm-i kevvare, resm-i keten, ispence v.d.) sağlanmaktadır. Bütün vakıfların gider toplamı ise 408.366 akçedir.

Sonuç

Araştırmada aşağıdaki sonuçlar elde edilmiştir;

1- Tiflis şehri ve çevresi tarihi süreçte Kartli, Sasani, Hazar, Bizans, Arap, Selçuklu, Gürcü, Harzemşah, Moğol, Timurlu, Akkoyunlu, Safevi, Osmanlı ve Rus hâkimiyetlerinde kalmıştır. Müslüman Arap ordusunun bölgeye gelişinden itibaren Gürcü yöneticiler ile Müslüman ve Türk devletlerin sürekli ilişkisi olmuştur. Bu ilişkiler, Safevi döneminden itibaren ivme kazanmış, Osmanlılar zamanında doruk noktaya çıkmıştır.

2- Osmanlılar ilki 1578-1603, ikincisi 1723-1735 yılları arasında olmak üzere iki kez Tiflis'te hâkimiyet sağlamışlardır. Ancak bu hâkimiyetleri Safevi ve Gürcü saldırıları sebebiyle uzun süreli ve kalıcı olamamış, ilkinde 25 yıl, ikincisinde 12 yıl kalabilmişlerdir. Bu süre zarfında halka ve din adamlarına istimâlet siyaseti uygulamışlar, Ermeni ve Gürcü kaynaklarının da belirttiği gibi baskı ve zulüm yapmamışlardır.

3- 1723 askeri harekâtın bitmesinden sonra Osmanlılar, Tiflis'te arazi tahriri yapmışlar, idari teşkilat, vergi ve toprak sistemi düzenlenmelerinde bulunmuşlar ve vakıf müessesesi tesis etmişlerdir. Nüfus ve arazi sayımı

¹²⁶ BOA, *TTD*, nr. 900, s. 84.

sonucu oluşan tahrir defterleri, Tiflis'in belirli bir döneminin aydınlatılmasına ve tarih yazımının sağlıklı yapılabilmesine katkıda bulunmuşlardır.

4- Osmanlılar Tiflis'i ele geçirdikten sonra, burası üzerinden Avar, Dağıstan, Car-Tala Lezgileri gibi Kafkas halklarıyla ilişkileri geliştirmişlerdir.

5- Tiflis, yüzlerce yıl Müslüman ve Türk idaresinde kalmasına rağmen, bir Türk şehri yapılamamıştır. Nüfus ve mimari yapı itibariyle Müslüman ve Türk kimliği etkin hale getirilememiştir. Bunun temel sebeplerini İran'ın uyguladığı politikaların tutarsızlığında ve Gürcülerin milli kimliklerine ve yurtlarına sahip olmak için gösterdikleri gayrette aramak gereklidir.

6- Türklerin bölgeye gelişinden XX. yüzyıl başlarına kadar -zaman zaman kesintiye uğramakla birlikte- genellikle Türk yönetiminde kalan Tiflis'te bağımsız bir Gürcü Devleti hüküm sürmemiştir. Gürcü yönetimlerinin etkin olduğu dönemlerde dahi bir Türk devletine tabi' olma ihtiyacı duymuşlardır. Safevilerin Gürcistan beylerbeyleri (Kartli, Kaheti) kul sisteminden gelen ve genellikle Müslüman olan Gürcü beyleridir. Osmanlılar da Safeviler gibi zaman zaman Müslüman olan Gürcüleri yönetim örgütünün başına getirmişlerdir. Ancak hâkimiyet tam manasıyla tesis edildikten sonra merkezden vali tayin etmişlerdir.

7- Seyyahların eserlerinde şehirdeki Ermeni nüfusunun fazlalığı dikkati çekmektedir. Ermeniler nüfus fazla olmasına rağmen, Tiflis'te siyasi ve askeri bir güç olamamışlardır.

8- Osmanlı öncesi (1723) ekonomisi çökmüş ve harap haldeki Tiflis, Osmanlıların aldığı ekonomik (vergi düzenlemesi, vakıf kurumları) ve askeri tedbirler (muhafız konulması, kalelerin temini) ile Revan ile müsavi bir şehir haline getirilmiştir. Osmanlıların Tiflis'ten geçen Güney Kafkasya (Türkiye, Azerbaycan, İran) ile Kuzey Kafkasya (Deşt-i Kıpçak) arasındaki ipek yolunun tali kolunu kontrol altına alması ve güvenli bir ortam yaratması; Tiflis'te transit ve yerel kervan ticaretinin gelişmesini sağlamıştır. 1723 fethinden sonra Osmanlı idaresi, Tiflis gelirlerini mukataa yoluyla idare etme yoluna gitmiştir. En önemli gelir kaynakları ticari vergiler ve sanayi tesislerinin geliridir. Bu gelirler, Sultan ve beylerbeyi hasları ile vakıflar arasında paylaştırılmıştır. Bu paylaşım ticaretin ve sanayi üretiminin, dolayısıyla şehir gelirlerinin artmasını sağlamıştır.

“TBILISI UNDER OTTOMAN AND SAFAVID REIGNS (18TH CENTURY)”

Abstract

Tbilisi, the capital of Georgia, was founded by Sassanid, and became the capital of Georgia in 6th century. Tbilisi, having been under Karthli (Georgian), Persians, Khazar and Byzantine Empire reigns in the historical process, was conquered in 7th century by Muslim Arabs and in 1069 by Turks. The city was captured by Seljuk Turks, Khwarezmshah, Mongol, Timurid, Aq Qoyunlu Turcoman and at last by Safavids. Being ruled by Georgian kings during Safavid period was captured by Ottomans in 1578 and 1723. Ottoman administration carried out tahrir process in order to include the city in its system. The tahrir notebooks note the city's both socio-economic and administrative structure under Savafid and Ottoman rule. This study is intended to investigate, in general, the socio-economic and administrative structure of Tbilisi and its development from its foundation until the present time, taking those notebooks as a base and utilizing Ottoman and Safavid documents and sources as well as travel notes and research works.

Keywords

Georgia, Ottoman Empire, Safavid, history of Tbilisi, administrative structure of Tbilisi, neighborhoods of Tbilisi, population of Tbilisi, economy and taxis of Tbilisi, historical works of Tbilisi.

ALEMDAR MUSTAFA PAŞA'NIN MUHALLEFATI

*Meral BAYRAK (FERLİBAŞ)**

ÖZET

Ayanlıktan sadrazamlığa yükselen Alemdar Mustafa Paşa, İstanbul'daki yaşamının dördüncü ayında Yeniçeri ayaklanması sırasında Bâbü'lî'de kuşatılmış ve kendi eliyle yaşamına son vermiştir. Ölümünün ardından Alemdar'ın siyasi gücünün kaynağını oluşturan tüm mal varlığının müsadereesine karar veren devlet, bir taraftan paşanın İstanbul ve Rumeli'deki taşınır ve taşınmaz mallarının tespiti için mübaşirler görevlendirmiş, diğer taraftan da borçları ile alacaklarını tespit ederek kayda geçirmiştir. Borçları ve alacaklarının çok olduğu anlaşılan Alemdar'ın, borçlarının genellikle İstanbul'daki yaşamına ait olduğu, alacaklarının büyük kısmının da sadaret öncesi dönemle ve ekonomik faaliyetleriyle ilgisi bulunduğu tespit edilmiştir. Öncelikle paşanın İstanbul'da ele geçirilen malları satışa çıkarılarak değerleri üzerinden alacaklı olanlara devredilmiş ancak satıştan elde edilen gelir tüm borçların ödenmesine yetmemiştir. Bu durumda taşradan gelecek muhallefati ve vergi birimlerini tasarruf ettiği bilinen Alemdar'ın gerek iltizamında olan yerlerdeki gerekse kredi verdiği tahmin edilen kimse-lerdeki alacaklarını esas alan ödeme planları yapılmış fakat borçların ödenmesi kısa sürede mümkün olmamıştır. Muhallefatın büyük kısmı borç ödemelerine tahsis edildiği için hazine yararına kullanılamamış, sadece Tırnova iltizam gelirinin bir kısmı bazı devlet giderlerine ayrılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Alemdar Mustafa Paşa, Muhallefat, Müsadere, Rusçuk, Hezargrad, Tırnova, Ayan, Voyvoda, Tirsiniklizade İsmail Ağa

Taşrada merkezi otoritenin yerini alan ayanların egemen olduğu dönemde yaşayan ve bu döneme damgasını vuran Alemdar Mustafa Paşa, Osmanlı tarihinin ilgi çeken simaları arasındadır. 1768-74 Osmanlı-Rus Savaşı'nda bayraktar olarak görev yaptığı için Alemdar veya Bayraktar

* Yrd. Doç. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü. mbayrak@ogu.edu.tr

sıfatıyla birlikte anılmıştır.¹ Rusçuk Ayanı Tirsiniklizade İsmail Ağa'nın maiyetinde, en sadık adamlarından biri olarak hizmet etmiştir.² Gerek Pasbanoğlu Osman'a gerekse bölgedeki eşkiyaya karşı sürdürülen mücadeledeki başarıları, kısa zamanda yükselmesine neden olmuştur. Bundan dolayı Hassa Silahşorluğu, Dergâh-ı Âli Kapıcıbaşılığı rütbeleri verilmiş,³ Tirsiniklizade İsmail Ağa tarafından Hezargrad ayanı olması sağlanmıştır.⁴ İsmail Ağa'nın 12 Ağustos 1806 tarihinde öldürülmesinden⁵ sonra Rusçuk ayanı da olan Alemdar,⁶ İsmail Ağa'nın nüfuzu altındaki bütün kaza ayanlarının kendisine bağlılıklarını bildirmeleriyle ayanlar ayanı durumuna gelmiştir.⁷ Alemdar Mustafa, kısa sürede İsmail Ağa'nın dahi elde edemediği Silistre ve çevresinde de egemen olmuş, böylece 45 kazada hüküm sürmeye başlamıştır.⁸

Bâbiâli, Alemdar'ın bölgedeki nüfuzunu tanımak durumunda kalmış hatta Rusçuk ayanlığının ardından kendisine Mirahur-ı evvel payesi vermiştir. 1807 yılının Şubat ayı başında ise III. Selim, devam etmekte olan Rus savaşında Tuna boyunun bölgedeki gücü bilinen Alemdar Mustafa

¹ Ahmed Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, İstanbul 1309, IX, 43; Ali Seydi, *Alemdar Mustafa Paşa*, İstanbul 1329, s. 46; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Meşhur Rumeli Ayanlarından Tirsinikli İsmail, Yılkıoğlu Süleyman Ağalar ve Alemdar Mustafa Paşa*, İstanbul 1942, s. 40.

² Kalost Arapyan, *Rusçuk Âyanı Mustafa Paşa'nın Hayatı ve Kahramanlıkları*, çev. Esat Uras, Ankara 1943, s. 3, [Eserin orijinali Ermenice olup 1815'te yazılmıştır.]; Efdalüddin, "Alemdar Mustafa Paşa", *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*, cüz 10, İstanbul 1329, s. 597.

³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Mühime Defteri (MHM)*, nr. 218, s. 73; BOA, Hatt-ı Hümayun (HAT), 55/2536.

⁴ Efdalüddin, *a.g.m.*, cüz 10, s. 597-598; Ali Seydi, *a.g.e.*, s. 46; İ. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 15-16, 21, 41, 43.

⁵ BOA, HAT, 35/1797; 41/2056; 41/2056.A; 63/2761; 253/14401.A.

⁶ BOA, *MHM*, nr. 224, s. 116.

⁷ Tirsiniklizade İsmail Ağa'nın ölümünü fırsat olarak değerlendiren ve bu sayede bölgede otoritesini güçlendirmeyi planlayan Bâbiâli, Alemdar Mustafa'nın Hezargrad ayanlığı da üzerinde kalacak şekilde Rusçuk ayanlığını kabul etmiş, ancak İsmail Ağa'nın nüfuzu altındaki bölgede egemen olmasını önlemeye çalışmıştır. Buna rağmen halkın ve İsmail Ağa'ya tâbi 41 kaza ayanının desteğini kazanan Alemdar'ın bölgedeki hakimiyetini engelleyememiştir (BOA, HAT, 43/2189; 63/2771; İ. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 44-52).

⁸ BOA, HAT, 56/2580; İ. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 53.

tarafından savunulmasını ve bu gücün devlet yararına kullanılmasını istediği için kendisini Tuna seraskerliği⁹ ile birlikte Silistre valiliğine getirmiştir.¹⁰ Vezaret rütbesiyle paşalığa yükselen Alemdar'ın başarıları şöhretini artırmış, bu hızlı başarı öyküsü onu payitahta ve sadarete ulaştırmıştır.

Kabakçı Mustafa isyanı ile tahttan indirilmiş olan III. Selim'i tekrar tahta geçirmek için İstanbul'a gelen Alemdar Mustafa Paşa,¹¹ 28 Temmuz 1808 tarihindeki saray baskınında onun ölümüne neden olmuş, IV. Mustafa'yı hal' edip II. Mahmud'u tahta çıkartmıştır. Kendisi de sadrazam olarak görevlendirilen Alemdar, kısa süren sadaretinde merkez ile taşra'nın yerel güçlerini uzlaştırmaya çalışmış, Sened-i İttifak olarak bilinen ve hiçbir zaman uygulanmayacak olan sözleşmenin imzalanmasını sağlamıştır.¹² Alemdar'ın reformlardan yana olan tavrı ve uygulamaları Yeniçeri Ocağı'nın yeni bir isyanına yol açmış, şahsına karşı olan bu isyan sırasında Bâbüâlî'de kuşatılan Alemdar¹³ 16 Kasım 1808'de cephaneliği

⁹ BOA, HAT, 261/15081.

¹⁰ Efdalüddin, *a.g.m.*, cüz 10, s. 600-603; Ali Seydi, *a.g.e.*, s. 46-47; İ. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 53-58.

¹¹ Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'ne ait bir belgeden anlaşıldığına göre Alemdar henüz yolda iken Serezli İsmail Bey'in oğlunu, Boğaz nazırı olan Kabakçı Mustafa'yı ortadan kaldırması için bir miktar kuvvetle göndermiş, bu kuvvetler 17 Temmuz 1808 tarihinde Kabakçı Mustafa'yı öldürmüştür. Kendisi de kuvvetleriyle 19 Temmuz'da İstanbul'a girmiştir (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA), E.1826/1; 1826/3). Kabakçı Mustafa'nın öldürüldüğü tarih için bkz. Kalost Arapyan, *a.g.e.*, s. 8. Alemdar Mustafa Paşa hakkında yazılmış tüm eserlerde ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde tespit edilmiş iki belgede, Kabakçı Mustafa'nın, Alemdar tarafından gönderilen Pınarhisar Ayanı Hacı Ali tarafından öldürüldüğü belirtilmektedir (BOA, HAT, 473/23134; BOA, Cevdet Saray (C.SM), 9.A/470). Serezli İsmail Bey'in Selanik ayanı olan Yusuf adında bir oğlu olduğu tespit edilmekle birlikte (*Tarih-i Cevdet*, X, 117), Hacı Ali'nin de oğlu olup olduğuna dair herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

¹² Sened-i İttifak'ın tam metni için bkz. Ali Akyıldız, "Padişahın Otoritesinin Tartışmaya Açılması: Sened-i İttifak", *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İstanbul 2004, s. 83-102.

¹³ Sadrazam olarak atanan kimse, saraya yakın olması nedeniyle ve her zaman devlet işleriyle ilgilenebilmek için Bâbüâlî'nin Harem Dairesi'ne yerleşirdi. Harem Dairesi, Beşir Ağa Mescidi tarafında Tomruk kısmında olup aile üyelerinin kaldığı çeşitli odalar, ara kısımlar ve geçitlerden ibaretti. Alemdar Mustafa Paşa da sadrazam olarak görevlendirildikten sonra burada yaşamıştır (Ali Seydi, *a.g.e.*, s. 67; Mehmet İpşirli, "Bâbüâlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (TDVİA)*, İstanbul 1991, IV, 379).

ateşleyerek kendi eliyle yaşamına son vermiştir.¹⁴ Hızla yükselen paşanın sonu da hızla gelmiş, kısa yaşamında kendisinden söz ettirecek başarılarla ve uygulamalara imza atmıştır.¹⁵

Kısaca hakkında bilgi verilen Alemdar Mustafa Paşa ile ilgili epeyce çalışma yapılmıştır.¹⁶ Söz konusu çalışmalarda paşanın yaşam öyküsüne ve Alemdar Vak'ası olarak anılan olaya ait ayrıntılı bilgiler verilmiş ancak ölümünden sonra müsadere edilen ve onun gücünün kaynağını oluşturan mal varlığına değinilmemiştir. Bu çalışmada, varlıklı bir ailenin mensubu olan Alemdar Mustafa Paşa'nın nüfuzlu bir ayan, ardından sadrazam olmasıyla daha da artan serveti hakkında bilgi verebilmek için devlet tarafından el konulan muhallefatı değerlendirilmiştir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki Alemdar Mustafa Paşa'nın muhallefat kayıtlarını içeren iki

¹⁴ Bu olay sırasında Bâbiâli yanmış, enkazın içinde kalan eşyanın çıkartılmasında görevlendirilecek amelenin yevmiyeleri ve diğer masrafları için hazineden 3.000 kuruş ayrılmıştır. Bu paradan 2.822 kuruş harcanarak kalan 178 kuruş hazineye iade edilmiştir (BOA, MAD, nr. 9726, s. 172). Yeni binanın yapımına 15 Şubat 1810 tarihinde başlanmış, 31 Aralık 1810 tarihinde de inşaat tamamlanarak hizmete açılmıştır (*Tarih-i Ceddet*, IX, 183).

¹⁵ Alemdar Mustafa Paşa'nın cesedi Yedikule dışında bir hendeğe atılmış, 20 yıl kadar sonra buradan çıkartılıp Yedikule mezarlığına nakledilmiştir. İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra da Tarih-i Osmani Encümeni'nin girişimiyle Alemdar'ın kemikleri Zeynep Sultan Camii'nin bahçesine defnedilmiştir (BOA, İrade Mabeyn-i Hümayun (İ.MBH), 6/1329 C.005; İ. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 189).

¹⁶ Bu konuda önceki dipnotlarda belirtilen Kalost Arapyan, Ali Seydi, Efdalüddin ve İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın eserleri sayılabilir. Efdalüddin'e ait makale, yazı dizisi hâlinde Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası'nda uzunca bir süre yayınlanmış olup makalelerin yer aldığı cüzler ve basım yılları şöyledir: (Efdalüddin, "Alemdar Mustafa Paşa", *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*, cüz 9, İstanbul 1329, s. 528-529; cüz 10, İstanbul 1329, s. 595-603; cüz 11, İstanbul 1329, s. 684-696; cüz 12, İstanbul 1329, s. 731-740; cüz 13, İstanbul 1330, s. 796-808; cüz 14, İstanbul 1330, s. 841-856; cüz 15, İstanbul 1330, s. 905-923; cüz 16, İstanbul 1330, s. 969-976; cüz 17, İstanbul 1331, s. 1033-1046; cüz 18 İstanbul 1331, s. 1097-1112; cüz 19, İstanbul 1331, s. 1161-1176; cüz 20, İstanbul 1331, s. 1232-1245; cüz 21, İstanbul 1331, s. 1304-1327.) Ayrıca bkz. *Georg Oğulukyan'ın Ruznamesi 1806-1810 İsyânları, III. Selim, IV. Mustafa, II. Mahmud ve Alemdar Mustafa Paşa*, çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul 1972; Fahri Ç. Derin, "Yayla İmâmî Risâlesi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul 1973, s. 213-272; A. F. Miller, *Mustapha Pacha Bairaktar*, Bucarest 1975. Bunların dışında romanımsı tarzda yazılmış eserler de bulunmaktadır (Arif Oruç, *Alemdar Mustafa Paşa*, İstanbul 1932; M. Rasim Özgen, *Alemdar Mustafa Paşa*, İstanbul 1953; M. Çağatay Uluçay, *Alemdar Mustafa Paşa*, İstanbul 1957; Necati Kotan, *Alemdar Mustafa Paşa*, Adana 1967).

defter esas alınarak hazırlanan bu çalışmada, farklı belge tasniflerindeki bilgilere de yer verilmiştir.¹⁷

Ayanlara Yönelik Birkaç Örnek Müsadere Uygulaması

Müsadere, bilindiği üzere özellikle devlet görevlilerinin haksız bir şekilde elde ettikleri menkul ve gayrimenkullerin tamamına ya da bir kısmına devletin el koyması anlamına gelmektedir. Ancak uygulamada bunun dışına çıkmış, hazinenin ihtiyacı doğrultusunda devlet görevlileri, siviller, hatta suçu sabit olan ilmiye sınıfı mensupları gibi toplumun önemli bir kesimi için uygulanır hâle gelmiştir. Bu işlem sadece ölenler için değil, hayatta olanlar için de uygulanmıştır. III. Selim döneminde hazineye gelir sağlamak amacıyla daha yaygın bir şekilde sürdürülen bu uygulama ayanları da kapsamış, böylece aile bireylerinin bölgedeki nüfuzlarını devam ettirmeleri engellenmeye çalışılmıştır.¹⁸

Alemdar Mustafa Paşa'nın selefi olan Tirsiniklizade İsmail Ağa ile ağabeyinin muhallefatının müsaderesi ayanlara yönelik uygulamaya güzel bir örnektir. Tirsiniklizade İsmail Ağa'nın ağabeyi olan 1791 yılında Rusçuk ayanı iken halka zulmünden dolayı idam edilen Ömer Ağa'nın¹⁹ muhallefatı müsadere edilmiş, hakkında ölüm fermanı çıkartılan İsmail Ağa'nın mallarına da henüz hayatta olduğu hâlde devlet tarafından el konulmuştur. Her iki kardeşe ait olan malların açık artırmayla satışı yapıl-

¹⁷ Söz konusu defterlerden biri olan BOA, *Bâb-ı Defteri Baş Muhasebe Muhallefat Defteri (D.BŞM.MHF)*, 13158/804'de, Alemdar Mustafa Paşa'nın İstanbul ve çevresinde ele geçirilerek satışa çıkarılan her türlü eşyası, silahları, hayvanları ile köle ve cariyeleri kayıtlıdır (BOA, *Maliyeden Müdevver Defterler[MAD]*, nr. 9726'da ise paşanın borçları, alacakları ve borçların ödeme planlarıyla ilgili ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır.

¹⁸ Muhallefat ve müsadere hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yavuz Cezar, "Bir Ayanın Muhallefatı Havza ve Köprü Kazaları Ayanı Kör İsmail-oğlu Hüseyin (Müsadere Olayı ve Terekenin İncelenmesi)", *Belleten*, XLI/161 (1977), s. 41-78; Said Öztürk, *Askeri Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri (Sosyo-Ekonomik Tahlil)*, İstanbul 1995, s. 11-12; Tuncay Ögün, "Osmanlı Devleti'nde Müsâdere Uygulamaları", *Osmanlı*, Ankara 1999, VI, 371-383; Tahsin Özcan, "Muhallefât", *TDVİA*, İstanbul 2005, XXX, 406-407; Cengiz Tömar, "Müsadere", *TDVİA*, İstanbul 2006, XXXII, 65-67; Tuncay Ögün, "Müsadere (Osmanlılar'da)", *TDVİA*, İstanbul 2006, XXXII, 67-68.

¹⁹ İ. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 8; Teodora Bakardjieva, "Kargaşa ve Yaratıcılık Arasında: XVIII. Yüzyılın Sonu ve XIX. Yüzyılın Başında Bir Taşra Kasabasının Hikayesi", *Osmanlı*, Ankara 1999, V, 631, 632.

mıştır.²⁰ Bu uygulamayla Tirsiniklizadelerin gücünü kırmayı amaçlayan devlet, bölgede merkezi otoriteyi hakim kılmak istemiştir. Ancak Tirsiniklizade İsmail Ağa'nın 1796 yılında Rusçuk ayanı olmasını yine de önleyememiştir. Ayanlığı süresince giderek güçlenen İsmail Ağa'nın 1806 yılında öldürülmesinden sonra muhallefatının bir kez daha devlet adına zapt edilmesine karar verilmiştir. Tirsiniklizade İsmail Ağa'nın ölümünün ardından Rusçuk'a gelerek ayan olan Alemdar Mustafa'ya da İsmail Ağa'nın muhallefatına dokunmaması emredilmiştir.²¹ Yapılan inceleme sonunda İsmail Ağa'nın borçlarının muhallefatından fazla olduğu tespit edilmiştir. Çiftlikleri, konakları ve diğer tüm eşyası satılsa da sekbanlara olan ulufe borçları ile esnafın alacakları ödenemeyecektir. Hazineye ve sarraflara da borcu olduğu bilinen İsmail Ağa'nın bütün borçlarını Alemdar Mustafa üstlenmiş, hükümet bir bedel karşılığında muhallefatı kendisine devretmeyi önermiştir.²² Bedel olarak ödenecek miktar konusunda yapılan pazarlıklardan sonra Tirsiniklizade İsmail Ağa'nın muhallefatı, 500 kesenin peşin kalan 300 kesenin de taksit hâlinde ödenmesi koşuluyla toplam 800 kese akçe²³ karşılığında Alemdar Mustafa'ya devredilmiştir.²⁴ Bedel karşılığında muhallefatın devredilmesi yeni bir uygulama olarak hükümet tarafından tercih edilen yöntem hâline gelmiştir. Ölen şahsın alacaklarını tahsil edip borçlarını ödeme işiyle uğraşmak istemeyen hükümet, XIX. yüzyılda yaygın olarak bu yöntemi kullanmıştır.²⁵

²⁰ BOA, Bâb-ı Defterî Başmuhasebe Muhallefat Halifelîği (D.BŞM.MHF), 95/154; 96/61.

²¹ BOA, HAT, 42/2112; 43/2189; İ. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 51.

²² BOA, HAT, 42/2112; 55/2526; 254/14431.

²³ Kесе akçe tabiri ile birlikte kullanılır ve bir kesede 500 kuruş bulunurdu. XIX. yüzyıl başlarında bir kuruş 120 akçeye karşılık gelmekteydi (*Tarih-i Cevdet*, VI, 151, 156; M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1993, II, 247-248).

²⁴ BOA, HAT, 34/1730; 42/2112; 254/14431.

²⁵ Y. Cezar, *a.g.m.*, s. 55-56. Nitekim Saruhan ve Aydın bölgesinde hüküm süren Karaosmanoğlu ailesinin bazı üyelerinin muhallefatı da değerine eşit miktar ödemesi koşuluyla çocuklarına geri verilmiştir (Yuzo Nagata, *Tarihte Âyanlar Karaosmanoğulları Üzerinde Bir İnceleme*, Ankara 1997, s. 168). Ayrıca bkz. Yuzo Nagata-Feridun Emecen, "Bir Ayânın Doğuşu: Karaosmanoğlu Hacı Mustafa Ağa'ya ait Belgeler", *Belgeler*, XXV/29, Ankara 2004, s. 1-72; Feridun Emecen, "Ayân ve Muhallefatı: Karaosmanoğlu Mustafa Ağa", *Ciepo XV. Sempozyum Bildirileri*, Ankara 2004, s. 141-148.

Devlet tarafından el konulan bir başka ayan muhallefatı, Havza ve Köprü Kazaları Ayanı Kör İsmailoğlu Hüseyin'e aittir. Söz konusu muhallefata ait verilerin Alemdar Mustafa Paşa'nın öldüğü yıl olan 1808 tarihli olması, kısaca değinilmesi gerektiğini düşündürmüştür. Yavuz Cezar tarafından çalışılmış olan Kör İsmailoğlu Hüseyin'e ait muhallefat, ayanın ölümünden sonra servet sahibi varlıklı kimselerden olduğu için müsadere edilmiştir. Ayan varlıklı addedilmesine rağmen yazara göre muhallefatı toplam değeri bakımından diğer ayanlar arasında vasat ve mütevazi bir yere sahiptir. Anadolu ayanından olan Hüseyin'in mal varlığı gerçekten de bu çalışmada örnek olarak yer verilen ayan muhallefatının değeri yanında oldukça küçük bir meblağ oluşturmaktadır. Yine de ayanların genellikle gayri meşru yolları kullanarak servet edindikleri görüşünde olan devlet, onlardan geriye kalan malları zapt etmek eğiliminde olduğu için Hüseyin'in mal varlığına da el koymuştur.²⁶ Devletin ayanlara yönelik genel politikası hâline gelen bu uygulama ile bir taraftan hazine için gelir elde edilirken diğer taraftan da feodalleşme eğiliminde olan yerel otoritelerin gücü kırılmıştır.

Muhallefatı miri için zapt edilen ve servetinin neredeyse tamamı meşru olmayan yollarla elde edilmiş olan bir diğer ayan Tepedelenli Ali Paşa'dır. Uzun yıllar Arnavutluk ile bugünkü Yunanistan'ın bir bölümünde egemen olan Ali Paşa'nın devlet için yaptığı hizmetler ve İstanbul'a gönderdiği paralar, kanunsuz davranışlarının göz ardı edilmesini sağlamıştır. Yüzlerce çiftliğin ve sayısız gayrimenkulün sahibi olan paşanın fermanlı ilan edilmesinden sonra kendisiyle birlikte oğullarının da mal varlığına el konulmasına karar verilmiştir. Nitekim 1822 yılında öldürülen paşanın bütün serveti müsadere edilmiştir. Devlet böylece isyan etmek üzere olan Ali Paşa'yı engellediği gibi halkı onun zulmünden kurtarmış, paşanın gücünün kaynağı olan büyük servetini de hazineye aktarmıştır.²⁷ II. Mahmud'un merkezileştirme politikasıyla taşradaki yerel güçlerin nüfuzu bu dönemde büyük ölçüde ortadan kaldırılmıştır.

²⁶ Y. Cezar, *a.g.m.*, s. 41-78.

²⁷ Tepedelenli Ali Paşa'nın muhallefatı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Uzun, "Tepedelenli Ali Paşa ve Mal Varlığı", *Belleten*, LXV/244, Aralık 2001, s. 1035-1077.

Alemdar Mustafa Paşa'nın Serveti Hakkında

Alemdar Mustafa Paşa'nın servetinin büyük bölümü ayanlığı öncesinde ve ayan olduğu dönemde edinilmiştir. Sadaret makamına getirildikten sonra kendisine tahsis edilen gelirler olmasına rağmen oldukça kısa bir süre bu görevde kalması, mal varlığının önemli kısmının önceki döneme ait olduğunu düşündürmektedir. Babası Hacı Hasan gibi Rusçuk'ta hayvan ticareti ve ziraatle uğraşan Alemdar'ın geniş arazileri, çok sayıdaki büyük ve küçükbaş hayvanı onun servetinin artmasını sağlayan gelir kaynaklarıdır.²⁸

Ayanların genelinde görülen kanunsuz yollardan mülk edinme gayreti Alemdar'ın geçmişinde de mevcuttur. "Efendim" dediği Tirsiniklizade İsmail Ağa²⁹ gibi o da yağma ve gasp hareketlerinde bulunmuştur. 1801 yılının Eylül ayına ait bir belgeden anlaşıldığına göre Alemdar Mustafa, Cuma kazası ayanlığını ele geçirmek için uğraşırken Hezargrad'a gelmiş, ölmüş olan Hezargrad Ayanı Hacı Ömerzade'nin oğullarının konaklarını basıp her türlü eşyalarını, hayvanlarını ve ürünlerini gasp etmiştir. Ayrıca kendine taraftar subaşılar aracılığıyla ailenin iltizamında olan köyleri de zapt ederek hasılatını tahsil etmeye başlamıştır.³⁰ İltizam sistemiyle işletilen mukataalar genellikle ayanların servet ve kudretlerinin kaynağını oluşturmuştur. Nitekim Tirsiniklizade İsmail Ağa'ya ihale edilen III. Selim'in kız kardeşi Şah Sultan'ın malikane olarak uhdesinde olan Tırnova mukataası³¹ da ağanın büyük servet sahibi olmasını sağlayarak nüfuzunu artırmıştır.³² Bu nedenle Bâbîâlî, Alemdar Mustafa'nın Rusçuk ayanlığını kabul ettiği zaman selefinin zenginleşmesine ve gücünün artmasına neden olan Tırnova voyvodalığını kendisine vermek istemiştir.³³ Ancak İsmail Ağa'nın muhalefatını satın alan Alemdar, muh-

²⁸ *Tarih-i Cevdet*, IX, 43; Ali Seydi, *a.g.e.*, s. 46; İ. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 40.

²⁹ İsmail Ağa, 1796 yılında ayan oluncaya kadar eşkıyalık yapmış, Rusçuk ve çevresinde halkı katlederek mallarını yağmalamıştır (TSMA, E. 3331; Bulgaristan Milli Kütüphanesi Oryantal Bölümü (NBKM), *Rusçuk Şer'iyye Sicili (R)*, 39, v.7b).

³⁰ BOA, Cevdet Dahiliye (C.DH), nr. 2591.

³¹ BOA, *MHM*, nr. 210, s. 158, 166, 170.

³² 11 Mart 1803 tarihinde Şah Sultan'ın vefatına rağmen İsmail Ağa'nın Tırnova voyvodalığı devam etmiştir. Şah Sultan'ın ölümü hakkında daha fazla bilgi için bkz. Mehmet Ali Beyhan, *Saray Günlüğü (1802-1809)*, İstanbul 2007, s. 67, 117.

³³ İ. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 10, 50.

temelen bundan dolayı Tırnova voyvodalığını da ele geçirmiştir. Böylece Rusçuk ve Hezargrad Ayanı, Tırnova Voyvodası olan Alemdar Mustafa, bu sıfatlarını uzun yıllar devam ettirmeye ömrü vefa etmese de aşağıda belirtileceği üzere iltizamına aldığı gelir kaynakları sayesinde menkul ve gayrimenkul pek çok mülkün sahibi olmuştur.

Alemdar Mustafa Paşa'nın tarım ve hayvancılık dışındaki uğraş alanlarından biri de ticari faaliyetleridir. Özellikle çeşitli yağların ticaretini yaptığı anlaşılan paşanın yağların bir kısmı ile mum imal ettirip, İstanbul'a naklettirdiği bilinmektedir. Ayrıca bal ve peynir gibi yiyecek maddeleriyle çeşitli zahirenin ticaretiyle de uğraştığı muhallefata ait kayıtlarda görülmektedir.³⁴ Alemdar'ın servetinin kaynağını oluşturan iktisadi faaliyetlere kredi ilişkilerini de eklemek gerekir. Muhallefat defterinde "zimemât" olarak kaydedilen veriler, Alemdar'ın ya iltizamında olan yerlerden alacağını göstermekte ya da kredi sağladığı kimselerin borçlarını belirtmektedir. Sadrazam olduktan sonra has gelirine de sahip olan Alemdar Mustafa hakkındaki bu bilgiler, paşanın zenginleşmesini, dolayısıyla idari ve askeri açıdan güçlenmesini sağlayan faaliyetlerin çok yönlü olduğunu göstermektedir.

M u h a l l e f a t ı n M ü s a d e r e s i

Alemdar Mustafa Paşa'nın ayandan olması ve askeri zümreye mensubiyeti mallarına el konulmasını gerektirmiş, ölümünün ardından Rusçuk, Hezargrad ve Tırnova ile çevredeki kazalarda bulunan tüm mal varlığının müsaderesine karar verilmiştir. Rusçuk tarafındaki muhallefatın tespiti ve devlet adına zapt edilmesi için Hacı Mehmed Esad Efendi görevlendirilmiştir.³⁵ Alemdar'ın Tırnova'da bulunduğu ihbar edilen konağı, konak mefruşatı, çiftlikleri, emlak ve akarı ile eşyalarının bir deftere kaydedilip İstanbul'a gönderilmesi de o tarafta olan Hassa Silahşörü Hacı Yusuf Ağa'dan istenmiştir.³⁶ Hezargrad ve civar kazalarda Alemdar'a ait olan her türlü taşınır, taşınmaz ne varsa bunların ayrıca Bergos ve Ahyolu iskelelerindeki yağ, bal ile diğer zahirenin açığa çıkartılması, devlet adına zapt edilerek ürünlerin İstanbul'a gönderilmesi emredilmiştir. Alemdar'ın

³⁴ BOA, *MAD*, nr. 9726, s. 56, 172, 176, 177.

³⁵ BOA, *MAD*, nr. 9726, s. 175, 183; İ. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 190.

³⁶ BOA, Cevdet Maliye (C.ML), nr. 8722; BOA, *MAD*, nr. 9726, s. 57.

Varna'da kalan muhallefatu için de mübaşir olarak Seyyid Hüseyin Şakir Efendi görevlendirilmiştir. Alemdar Mustafa Paşa'nın İstanbul'da Emirgan semtinde bulunan sahilhanesi ise eşyalarıyla birlikte Mustafa Ağa tarafından kaydedilmiştir.³⁷

Sadaret makamında olması dolayısıyla Alemdar Mustafa Paşa'ya tahsis edilen gelirler, kendisinden sonra sadrazam olan Mehmed Memiş Paşa'ya³⁸ aktarılmıştır. Sadrazamlık makamını işgal ettiği yaklaşık 3,5 aylık sürede Alemdar'ın makam geliri olarak eline geçen ve ölümünden sonra da zimmetinde kalan meblağ olarak değerlendirilen 182.978,5 kuruşun, Alemdar'a ait olan başka bazı gelir kalemlerinden tahsil edilerek yeni Sadrazam Memiş Paşa'ya havalesiyle ilgili bir düzenleme yapılmıştır. Böylece Alemdar'ın aşağıda ayrıntılı olarak söz edilecek makam gelinine el konulmuştur.³⁹

Alemdar Mustafa Paşa'nın İstanbul ve civarında tespit edilebilen bütün malı-mülkü ve eşyası da zapt edilmiş, bunlar paşanın borçlarının ödenbilmesi için satışa sunulmuştur. Satılanlar arasında paşanın cariye ve köleleri, evânî-i nühâs denilen bakır kap kacağı, zahiresi, çeşitli cins ve çok miktarda olan atları, at takımları, silahları, giysileri ve bazı ev eşyaları mevcuttur.⁴⁰ Bâbiâli mutfağında da satıldığına dair bir kayda rastlanmayan 21.684,5 vukiyye⁴¹ nohut ele geçirilmiştir.⁴²

İstanbul dışında ise Alemdar Mustafa Paşa'ya ait olduğu saptanan bazı ürünler ele geçirilmiştir. Paşanın Varna'ya nakledilmiş ve yarısıyla mum imal ettirilmiş olan 50.000 kıyye yağının burada bekletildiği öğrenilmiştir. Yağ ve mumlar İstanbul'a gönderilmek üzere paşanın ölüm

³⁷ BOA, *MAD*, nr. 9726, s. 57, 58, 59.

³⁸ Alemdar Mustafa Paşa'nın sadrazam olduğu dönemde sadaret kaymakamı olan Memiş Paşa, 20 Kasım 1808 tarihinde sadrazam olarak atanmıştır. Bâbiâli'nin büyük kısmı Alemdar Vak'asında yandığı için Çağalazade Sarayı'nı kullanmıştır (M.A. Beyhan, *a.g.e.*, s. 105, 272). Memiş Paşa da bu görevde uzun süre kalamamış, 1 Ocak 1809 tarihinde azledilmiştir (*Tarih-i Cevdet*, IX, 52).

³⁹ BOA, *MAD*, nr. 9726, s. 56.

⁴⁰ BOA, *D.BŞM.MHF*, 13158/804.

⁴¹ 400 dirheme eşit olan 1.282 kg. tutarındaki ağırlık ölçüsüdür. Kıyye ve okka da denir (Said Öztürk, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Siyakat Yazısı ve Tarihi Gelişimi*, İstanbul 1996, s. 480; Ali Himmet Berki, *İstilah ve Tâbirler*, Ankara 1966, s. 32, 53).

⁴² BOA, *MAD*, nr. 9726, s. 177.

haberi gelmiş, nakil işlemi gerçekleşmemiştir. Bekletilen yağ ve mumların 15 Şubat 1809 tarihinde Varna kadısı ile ayanı aracılığıyla İstanbul'a gönderilmesi istenmiştir.⁴³ Varna'daki muhallefât için gönderilen Seyyid Hüseyin Şakir Efendi tarafından da Alemdar'ın 12 adet yedek⁴⁴ ve 5 fıçı olmak üzere sade ve don yağı bulunduğu tespit edilmiştir. 148 kuruş tutarındaki nakliye masrafları ile gemi ücretinin hazineден ödeneceği belirtilerek Şakir Efendi'nin bu yağları İstanbul'a göndermesi bildirilmiştir. Ayrıca Varna'da anbarda bulunan 5.060 Varna kilesi⁴⁵ buğday ile 250 kile arpanın Alemdar'a ait olduğu anlaşılmış, reaya zimmetindeki zahirenin tahsili için de emir verilmiştir.⁴⁶

Muhallefatı devlet adına zapt etmekle görevli kimseler tarafından Alemdar'a ait 142 kuruşluk un bedeli dışında nakit para ele geçirilememiştir. *Cevdet Tarihi*'nde verilen bilgilere göre bunun iki nedeni olabilir. Birinci neden; Alemdar'ın kethüdası olan, Köse Kethüda olarak anılan Ahmed Efendi'nin yaklaşmakta olan tehlikeyi fark ederek Alemdar'a ait 14.000 keselik nakit para ile değerli mücevherleri Rusçuk'a götürmek bahanesiyle ve bazı başka nedenlerle İstanbul'dan ayrılmasıdır ki Alemdar'ın ölümünden sonra bu birikimle Rusya'ya kaçmıştır.⁴⁷ İkincisi de büyük bir servetin sahibi olduğu düşünülen Alemdar Mustafa Paşa'nın hazinesini bulmak ümidiyle onun ölümünden birkaç gün sonra Bâbüâlî'nin enkazını kazanlar tarafından, Tomruk Dairesi'nin mahzeninde paşanın cesedinin yanında sandıklar ve torbalar içinde olan çok miktardaki para ve mücevherinin gasp edilmesidir.⁴⁸ Bu bilgilerin doğruluğuna dair net veri olmamakla birlikte Köse Ahmed Efendi'nin, Tırnova Voyvodası Memiş Ağa ile Rusya'ya gizlice gittiği bilinmektedir.⁴⁹

⁴³ BOA, *MAD*, nr. 9726, s. 56.

⁴⁴ Hayvan derisinden imal edilen büyük yağ tulumuna verilen addır (M.Z. Pakalın, *a.g.e.*, III, 613).

⁴⁵ Hububat ölççeği olan kile'nin değeri, yer ve zamana göre farklılık göstermiştir. Standart bir değeri olmamakla birlikte bir İstanbul kile'si, zahirenin cinsine göre 18-20 okka, ortalama 25 kg. olarak kabul görmüştür (M.Z. Pakalın, *a.g.e.*, II, 281).

⁴⁶ BOA, *MAD*, nr. 9726, s. 59, 172.

⁴⁷ *Tarih-i Cevdet*, IX, 16-17.

⁴⁸ *Tarih-i Cevdet*, IX, 39; Efdalüddin, *a.g.m.*, cüz 21, s. 1324-1325.

⁴⁹ BOA, *MAD*, nr. 9726, s. 175, 183.

Bâbîâli, Alemdar'a ait olan her türlü geliri, alacağı, taşınır ve taşınmazı tespit etmeye çalışırken paşanın borçlu olduğu kimseler de zapt edilen muhallefattan alacaklarını tahsil edebilmek için hazine tezkeresi alma uğraşı içerisine girmişlerdir. Hicri takvime göre 27 Ramazan 1223 tarihinde ölen Alemdar'ın,⁵⁰ genellikle Şaban ve Ramazan aylarına ait olmak üzere Bâbîâli'nin günlük ihtiyaçlarını karşılayan müslim ve gayrimüslim esnafa borçlu olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca tüccara ve sarraflara⁵¹ da borcu olduğu tespit edilen paşanın büyük meblağlara ulaşan borçlarının, ele geçirilen eşyasının satışından sonra veya taşradaki muhallefatı ortaya çıktığında ya da alacaklarının tahsil edilmesiyle ödenmesine karar verilmiştir. Ancak bütün alacak ve borç hesapları uzun yıllar devam etmiş, alacaklılar için defalarca ödeme planı yapılmasına rağmen paşanın alacakları tahsil edilemedikçe borçlar da ödenememiştir. Muhallefat defterindeki kayıtlara göre bu durum 1836 yılının ortalarına kadar sürmüştür. Defterdeki son kayıt ise 1840 yılının Ocak ayında alacağını tahsil edemediğini belirten Sebzeçi Yorgi'nin başvurusuyla ilgilidir. Yapılan inceleme sonucunda kendisine paşanın alacaklarının tahsil edilerek borçlarının ödendiği bildirilmiş ve talebi reddedilmiştir.⁵²

Muhallefatin Değerlendirilmesi

Paşanın sosyal statüsüne uygun bir yaşam biçimine sahip olduğunu, müsadere edilen mallarının değerleri ve sayılarının çokluğu ortaya koymaktadır. Ayan, voyvoda, vali ve sadrazam olarak gelir düzeyinin epeyce iyi olduğu anlaşılan paşanın bulunduğu konumla orantılı pek çok gideri de bulunmaktadır. Alacak ve borçlarının çokluğu onun gelir seviyesi hakkında fikir vermekte, ödeyebileceği borcun altına girdiğini dolayısıyla ödeme gücünün olduğunu göstermektedir.

⁵⁰ TSMA, E.1479/6.

⁵¹ İltizam hakkını elde etmek isteyen mültezimin bir sarrafı kefil gösterme mecburiyeti ve peşin olarak ödenmesi gereken paranın da genellikle sarraftan temin edilmesi, mültezim durumunda olan ayanları veya mütesellimleri sarraflara borçlu hâle getirmiştir (Y. Nagata, *a.g.e.*, s. 86-88). Ayan-sarraf ilişkisi hakkında ayrıca bkz. Özcan Mert, "Osmanlı Devleti Tarihinde Âyânlık Dönemi", *Osmanlı*, Ankara 1999, VI, 176). Alemdar Mustafa Paşa da Agop ve Artin adındaki sarraflara 1.280.834 kuruş borçlu olarak vefat etmiştir (BOA, *MAD*, nr. 9726, s. 175).

⁵² BOA, *MAD*, nr. 9726, s. 182.

Gelirleri ve Gayrimenkulleri

Alemdar Mustafa Paşa'nın yukarıda söz edildiği gibi iltizamında olan gelir kaynaklarına sahip olduğu bilinmekle birlikte bunların yıllık gelirlerinin ne kadar olduğu, iltizam veya malikane olarak mı tasarruf edildiği tespit edilememiştir. Muhallefat defterindeki alacak ve borçları esas alan verilerden bazı çıkarımlarda bulunulmuş, sınırlı bilgilerle değerlendirmeye çalışılmıştır.

Tırnova'daki muhallefatın tespitinden ve miri için zapt edilmesinden sorumlu olan Mübaşir Hacı Yusuf Ağa, Alemdar'ın Tırnova civarında alacaklarının bulunduğunu, hangi köylerden veya şahıslardan ne miktarda tahsil edileceğini bildirmiş, önceden havale edilen dışında 150.870,5 kuruş ödeneceğini belirtmiştir. Hangi yıl veya yıllara mahsuben ödenmesi gerektiği belli olmayan bu meblağ; 21 köy⁵³ reayası ile voynuk⁵⁴ reyanın yaşadığı 6 köyden,⁵⁵ Kıptiyan cizyesi bakayasından,⁵⁶ Tırnova'daki bakkallardan,⁵⁷ Soklu ve Tuzluca adını taşıyan 2 mezraanın üç yıllık iltizam bedelinden⁵⁸ ve Tırnova kantarı bakayasını⁵⁹ olan alacaktan tahsil edilerek, hazineye teslim edilmiştir. Bu bilgiler değerlendirildiğinde Alemdar Mus-

⁵³ Köylerin adları ve zimmetlerindeki miktarlar (kuruş cinsinden) şöyledir: Gülfar zimmi 47.681, Rahoviçe-i zir 642,5, Rahoviçe-i bâlâ 1.316,5, Atirde 2.992, Dranova 52.808, Travna 26.217, Leskofça 1.135, Kuruca Ören 130, İstrafya 142, Tusyatlı 194,5, Servezi 937, Elna 1.025, Hoçki 189, Okçular 200, Boyerli 189, Balyova 315, Arnabud 315, İstar 579, Çolak Mahalle 100, Hacer ve Kara Mustafalar köyleri halkı ile Kör Salih Ağa'nın zimmeti 2.000 kuruş (BOA, MAD, nr. 9726, s. 172).

⁵⁴ Seferde ordunun ve devlet adamlarının atlarına bakmak, diğer zamanlarda ise Has ahır ve çayır hizmetinde kullanılmak üzere gayrimüslimlerden, özellikle de Bulgarlar'dan tertip olunan sınıf hakkında kullanılır bir tabirdir. Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Yavuz Ercan, *Osmanlı İmparatorluğunda Bulgarlar ve Voynuklar*, Ankara 1989.

⁵⁵ Voynuk köyleri ve borçları (kuruş cinsinden) şöyledir: İstodina 124, Bele (veya Yele) 162,5, İsleyova 122,5, Veskot 73,5, Rençiçe 14,5, Sehzul 189 kuruş (BOA, MAD, nr. 9726, s. 172).

⁵⁶ Lofçalı Genç Ağa'nın zimmetinde kalan miktar 4.777 kuruştur (BOA, MAD, nr. 9726, s. 172).

⁵⁷ 4.900 kuruş borçlarının olduğu görülmektedir (BOA, MAD, nr. 9726, s. 172).

⁵⁸ Bele (veya Yele) köyünden olan Rüstem Ağa'nın zimmetindeki miktar 1.200 kuruştur (BOA, MAD, nr. 9726, s. 172).

⁵⁹ Hüseyin Alemdar zimmetinde kalan miktar 200 kuruştur (BOA, MAD, nr. 9726, s. 172).

tafa'nın, ticaretini yaptığı bal ve peynir gibi gıda maddelerini sattığı bakallardan alacağı olduğu görülmekte, Tırnova'ya bağlı 27 köy ile 2 mezraanın iltizamında olduğu ayrıca Tırnova Kıptileri'nin cizyesini iltizam yoluyla topladığı ve Tırnova kantarını da yine aynı şekilde işlettiği anlaşılmaktadır. Özellikle cizyenin toplanması, kantarın çalıştırılması ve mezraalar ile Çolak Mahalle, Hacer, Kara Mustafalar adındaki köyler Alemdar tarafından da iltizama verilmiş, bu gelir kaynakları ikinci derecedeki mültezimler eliyle işletilmiştir.⁶⁰ Tahsil edilenler dışında yine iltizamında olması nedeniyle Alemdar'ın, Tırnova'ya bağlı 9 köy halkı zimmetinde kalan 145.506,5 kuruşluk alacağı bulunduğu da saptanmıştır. Ancak bu meblağ 1223 yılı rûz-ı Kasım⁶¹ tevziatından⁶² paşanın alacağı olan miktarla birlikte eski Tırnova Voyvodası Kapıcıbaşı Feyzi Ağa zimmetinde kaldığı iddiasıyla 1816 yılı sonlarında hâlâ hazineye aktarılamamıştır.⁶³

Tırnova'ya bağlı 36 köy ile 2 mezraayı iltizamına aldığı anlaşılan Alemdar Mustafa Paşa'nın Hezargrad reayasından da alacaklı olduğu tespit edilmiş, yine iltizam geliri olduğu tahmin edilen ve bakaya olarak halkın zimmetinde kalan bu miktar 76.536 kuruş olarak kayda geçirilmiştir. 1818 yılı sonlarında hâlâ tahsil edilemeyen söz konusu meblağın 26.536 kuruşu fakir halka isabet eden miktar olarak af ve tenzil edilmiş, kalan 50.000 kuruşun ödemesi ise 1821 yılı Mart ayında tamamlanabilmiştir.⁶⁴

Kızanlık ve Zıştovi kazaları da iltizamında olan Alemdar, hangi yıl veya yıllara ait olduğu belirtilmemekle birlikte 50.000 kuruş Zıştovi reaya-

⁶⁰ BOA, *MAD*, nr. 9726, s. 172.

⁶¹ Rûz-ı Hızır ve rûz-ı Kasım tabirleri, Hicri takvime tâbi olmayan mali işlemlerde kullanılırdı. Rûz-ı Hızır, Rumi takvime göre 23 Nisan, Miladi takvime göre 6 Mayıs (Hıdrellez)'a rastlayan tarihtir. Rûz-ı Kasım ise Rumi takvime göre 26 Teşrin-i Evvel, Miladi takvime göre ise 9 Kasım'dır. Bu tarihler, vade ve taksitlerin başlangıcı olarak baz alınmıştır (M.Z. Pakalın, *a.g.e.*, III, 59-60).

⁶² Kaza masrafları genellikle idareciler tarafından karşılanır, altı aylık dönem sonunda ona onbir oranındaki faiz hesabıyla (yani her on kuruş için bir kuruş faiz alınması suretiyle) mahkeme huzurunda saptanıp avarızhane bazında halktan tahsil edilirdi (Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara 1991, s. 165). Burada söz konusu olan dönem 6 Mayıs 1808 ile 9 Kasım 1808 tarihleri arasındaki altı aylık dönemi kapsamaktadır ki kazaya dair Alemdar Mustafa Paşa tarafından peşinen yapılan harcamalar halktan tahsil edilmiştir.

⁶³ BOA, *MAD*, nr. 9726, s. 180; BOA, C.DH, nr. 9571.

⁶⁴ BOA, *MAD*, nr. 9726, s. 180, 182; BOA, C.ML, nr. 4563.

sından, 15.436,5 kuruş Kızanlık halkından alacaklı görünmektedir. Silistre, Balçık, Şumnu ve Topçu kazalarının da iltizamında olduğu zannedilen paşaya bu kaza ayanları ile Silistre müteselliminin borçlu olmaları buraların ikinci elden iltizama verildiğini düşündürmektedir. Silistre müteselliminden 16.850, Balçık ayanından 69.900, eski Şumnu ayanından 53.815, Topçu ayanından ise 2.637 kuruşluk alacak tespit edilmesi bu idarecilerin ikinci derecedeki mültezimler olabileceğini akla getirmektedir. Bunu doğrulayacak başka bir veriye ulaşılamadığı için paşanın bu şahıslara kredi vermiş olması ihtimali üzerinde de durulabilir. İkinci elden iltizama verildiği düşünülen bir başka gelir kaynağı Rusçuk gümrüğüdür. Alemdar'ın iltizamında olan Rusçuk gümrüğünün ikinci derecedeki mültezimi olduğu tahmin edilen Rusçuklu Abdi Efendi de paşa öldüğünde borçlu kalanlar arasındadır.⁶⁵ Ait olduğu dönem belli olmamakla birlikte Rusçuk gümrüğü gelirinin 296.500 kuruş olduğu, bunun 133.000 kuruşunun Alemdar ölmeden kendisine ödendiği tespit edilmiştir.⁶⁶

Muhallefat kayıtlarından Zıştovi'nin maktu zecriye (alkollü içkiler) rüsumunu tahsil ettiği anlaşılan Alemdar'ın 1223 (1808-09) yılına ait olan 12.000 kuruş tutarındaki zecriye vergisini ödemediği tespit edilmiş, bu borcun paşanın alacağı olan Tırnova ile Hezargrad bakayasından ödenmesine karar verilmiştir. Ancak 1817 yılı Şubat ayı itibarıyla Zıştovi zecriye sandığının alacağı olan bu miktar hâlâ ödenmemiştir. Aynı yılın sonlarına doğru hazineye teslim edildiği kaydedilmiştir.⁶⁷

İltizamına aldığı mukataalar dolayısıyla önemli miktarda gelir sağlayan Alemdar Mustafa Paşa'nın çeşitli yağlar başta olmak üzere bazı ürünlerin ticaretini yaptığı da bilinmektedir. Ancak paşanın ticaret hacmi ve bu yolla sağladığı gelir, mevcut verilerin yetersizliği nedeniyle tespit edilememiştir.

Alemdar Mustafa'nın sadrazam olarak görevlendirildiği döneme ait olan gelirleri hakkındaki bilgiler biraz daha nettir. Buna göre 1785 yılından itibaren sadrazamlara has olarak tahsis olunan Aydın muhassıllığı

⁶⁵ “Zimmet-i Rusçuklu Abdi Efendi an akçe-i hâsılât-ı gümrük-i Rusçuk” (BOA, MAD, nr. 9726, s. 177).

⁶⁶ BOA, MAD, nr. 9726, s. 174, 177, 178.

⁶⁷ BOA, MAD, nr. 9726, s. 176, 181.

varidatı,⁶⁸ (miri payı hariç olmak üzere) sadaret makamına getirildikten sonra Alemdar Mustafa Paşa'ya da verilmiştir. Bu dönemde Karaosmanzade Hacı Hüseyin Ağa'nın uhdesinde olan Aydın muhassıllığını⁶⁹ malikane-has olarak tasarruf ettiği anlaşılan Alemdar'a, 225.000 kuruş değerindeki has geliriyle birlikte 75.000 kuruşluk Aydın cizyesi tahsis edilmiştir. Ayrıca kendisine kalemiyye⁷⁰ geliri aktarılan paşa, sadarete bulunması dolayısıyla bu ödeneği de almıştır. Sadaret makamına ait olan bu gelirler, 28 Temmuz ile 16 Kasım 1808 tarihleri arasında sadrazam olan Alemdar Mustafa Paşa'ya 172.978,5 kuruş değerinde gelir sağlamıştır. 1223 yılına ait bu miktarın 112.922 kuruşu has geliriyle ilgili olarak ödenen taksittir. 36.016,5 kuruş ise kalemiyye ödeneğidir. Kalan 24.040 kuruş da paşanın sadarete kaldığı süreye isabet eden Aydın cizyesi geliridir. Bunların dışında Aydın muhassıllığının 1224 (1809-10) yılına ait gelirinden 10.000 kuruş paşanın zimmetindedir. Böylece paşanın sadarete kaldığı sürede makam geliri olarak toplam 182.978,5 kuruş eline geçmiştir. Ölümünün ardından makama özel bu gelirler halefi Mehmed Memiş Paşa'ya intikal etmiştir. Alemdar'ın bu makamdan elde ettiği gelir de zimmetinde kalmış meblağ olarak değerlendirildiğinden kendisine ait başka gelir kalemleri ile sarrafları ve alacaklarından tahsil etme yoluna gidilerek⁷¹ yeni sadrazama ödenmiştir. Ayrıca Alemdar'ın bazı eşya ve ürünleri de değeri hesap edilerek Memiş Paşa'ya devredilmiştir.⁷² Bu şekilde Alemdar'ın zimmetinde kalmış makam geliri olan 182.978,5 kuruş Memiş

⁶⁸ *Tarih-i Cevdet*, III, 148-149; Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, İstanbul 1986, s. 106-107, 335-336.

⁶⁹ Y. Nagata, *a.g.e.*, s. 45, 50, 78.

⁷⁰ 1697 yılından itibaren malikane sistemine dahil edilen haslarda hassı satın alan malikanecinin hazineye ödediği muacceden başka yıllık ödenek olarak dört taksit hâlinde has mutasarrıfına ödediği "mal" ile birlikte verdiği, mal'in %20'si oranındaki bedeldir (Y. Cezar, *a.g.e.*, s. 42, 313).

⁷¹ Aydın muhassıllığının 1223 yılına ait malı'nın henüz ödenmemiş olan 50.000 kuruş değerindeki dördüncü taksiti Karaosmanzade Hacı Hüseyin Ağa tarafından yeni sadrazama havale edilmiştir. Ayrıca haslardan 1223 yılına ait 4.795 kuruş bakaya, Alemdar'ın sarrafları Agop ve Artin tarafından ödenen 50.000 kuruş ile Alemdar'ın daha önce tersaneye vermiş olduğu paranın ikinci taksiti olan 60.500 kuruş Memiş Paşa'ya aktarılmıştır (BOA, *MAD*, nr. 9726, s. 56).

⁷² BOA, *MAD*, nr. 9726, s. 56; BOA, *D.BŞM.MHF*, 13158/804, s. 4-5. Sadrazam Mehmed Memiş Paşa'ya devredilen eşya ve zahire Ek I'de yer alan tabloda verilmiştir.

Paşa'ya aktarılmıştır. Hatta aktarılan miktar 183.447,5 kuruşa ulaştığı için kömür bedelinden 469 kuruş eksik verilmiştir.⁷³

Alemdar Mustafa Paşa'nın, muhalefat defteriyle bazı belgelere yansıyan gayrimenkullerinin sayıca çok olmadığı görülmektedir. Devlet tarafından muhalefatın tümüyle tespit edilememiş olma ihtimali bunun nedeni olabileceği gibi Alemdar'ın gerçekten aşağıda söz edilenler kadar gayrimenkule sahip olduğu da düşünülebilir. Burada belirtilenlerin dışında başka taşınmazlar hakkında bilgi içeren defter veya belgelere tarafımızdan ulaşılamamış olabileceği de bir başka neden olarak hesaba katılabilir. Tespit edilebildiği kadarıyla Alemdar'ın Rusçuk'a bağlı Koşov Köyü'nde 6 göz değirmeni, Lom nehri üzerindeki taş köprü yakınında bir kahvehanesi, Rusçuk'un Kara Mustafa Mahallesi'nde bir evi ve bir miktar arsası mevcuttur.⁷⁴ Söz konusu değirmen, binaları ve arsasıyla birlikte 1802 yılının sonlarına doğru Tirsiniklizade İsmail Ağa tarafından Rusçuk Gümrük Emini Abdurrahman oğlu Abdi Efendi'den 1.000 kuruşa satın alınmıştır.⁷⁵ Aynı yıl İsmail Ağa tarafından Rus asıllı bir Hristiyan iken Müslümanlığı kabul etmesi nedeniyle azat ettiği kölesine bağışlanmıştır.⁷⁶ Ne şekilde el değiştirdiği bilinmemekle birlikte değirmen sonradan Alemdar Mustafa'ya intikal etmiştir.

Alemdar'ın bunlardan başka Rusçuk'ta herhangi bir gayrimenkulünün bulunmadığı belirtilmesine rağmen 19 Şubat 1822 tarihli bir maliye kaydından, Rusçuk civarındaki Kula Çiftliği yakınında iki dönüm gül bahçesiyle üç dönüm dut bahçesine ve Lom nehrinin karşı kıyısında altı dönüm tarlaya sahip olduğu anlaşılmaktadır. Değeri 500 veya 600 kuruş olarak tahmin edilen tarla ile bahçeler Rusçuk sakinlerinden Manuk'un tasarrufundayken Tirsiniklizade İsmail Ağa'ya intikal etmiş, onun ölümünden sonra da bu gayrimenkullere Alemdar sahip olmuştur. Alemdar Mustafa Paşa öldükten sonra sahipsiz kalan bu arazilerden özellikle dut bahçesi, 1806-12 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında zarar görmüş, Kula Çiftliği mevkiinde bulunan Rus askerleri dut ağaçlarının büyük kısmını kesmiştir. Yarısından fazlası boş kalan bahçenin diğer bahçe ve tarla ile birlikte

⁷³ BOA, MAD, nr. 9726, s. 56.

⁷⁴ BOA, Cevdet Evkaf (C.EV), nr. 27076; BOA, MAD, nr. 9726, s. 174.

⁷⁵ NBKM, R, 10, s. 147-148.

⁷⁶ NBKM, R, 10, s. 38-39.

22 Haziran 1815 tarihinde değerinin altında olmamak kaydıyla müzayede ile satılmasına karar verilmiştir. Ancak altı yıldan daha fazla zaman geçtiği hâlde tarla ve bahçeler alıcı bulamamıştır. Alemdar'ın ölümünden sonra hasılatının kimin üzerinde kaldığı bilinmemekle birlikte bu gayrimenkullerin değeriyle satılması veya muaccele ile dellaliyesinin alınarak malikane olarak verilmesi uygun görülmüştür.⁷⁷

Alemdar Mustafa Paşa'nın Tırnova tarafında da bazı emlakinin bulunduğu tespit edilmiş, muhalledatın miri için zaptıyla görevlendirilen Hacı Yusuf tarafından değerleri takdir edilerek kaydedilmiştir. Toplam 6.050 kuruş değer biçilen Alemdar'a ait bu mülkler arasında, sayısı belirtilmemekle birlikte 2.500 kuruş değerinde olduğu kaydedilen pazar yerindeki pazarcı dükkanları, Marmarlı (?) Mahallesi'nde 600 kuruş değerindeki bağ, Marikol Köyü'nde değerinin 2000 kuruş olduğu belirlenen bir köşk ve ahır, Kayva Köyü'ndeki 150 kuruş olan dam evi sayılmıştır. Ayrıca 300 kuruş değerindeki iki adet değirmen kutru ile değerinin 500 kuruş olduğu belirtilen iki tane köhne oda koşması bu gayrimenkullerle birlikte kaydedilmiştir.⁷⁸ Bacdarlık olarak da anılan pazar yerindeki dükkanlar, eski Tırnova Voyvodası Feyzi Ağa tarafından 2.500 kuruş ödenerek satın alınmıştır. Feyzi Ağa aralarında odaların da bulunduğu bu dükkanları kendi mülkü saydığından bunlardan elde edilecek geliri Tırnova'da Hisar denilen yerde inşa ettirdiği çeşmenin bakım ve onarımı için vakfetmiştir. Ancak vakfın gayri sahih olduğu ve dükkanların değerinin epeyce altında satıldığı ihbar edildiğinden Feyzi Ağa'nın 5.000 kuruş daha ödemesi istenmiştir. Böylece dellaliyesiyle birlikte 5150 kuruş daha ödeyen Feyzi Ağa'ya 26 Eylül 1817 tarihinde dükkanlar ve odalar, halk yararına hayrat olarak kullanılacağı için mülkname verilerek devredilmiştir.⁷⁹ Tırnova'da ele geçirilen diğer mülklerin satışına dair herhangi bir bilgiye ulaşılamamakla birlikte satılmış olmaları ki bunların değeri olarak kaydedilen 6.050 kuruş, yukarıda belirtilen Tırnova'dan elde edilen 150.870,5 kuruşluk gelire beraber işlem görmüş, 156.920,5 kuruş hesap edilen toplam miktar devlete ait bazı giderler için kullanılmıştır.⁸⁰

⁷⁷ BOA, C.ML, nr. 13268.

⁷⁸ BOA, MAD, nr. 9726, s. 172-173.

⁷⁹ BOA, C.DH, nr. 9571.

⁸⁰ BOA, MAD, nr. 9726, s. 172-173; BOA, C.DH, nr. 9571.

Alemdar Mustafa Paşa'nın burada sayılanlar dışında yaşamının son dört ayını geçirdiği İstanbul'un Emirgan semtinde de bir sahilhanesinin bulunduğu bilinmektedir.⁸¹ Ancak değeri ve satılıp satılmadığı hakkında herhangi bir bilgi mevcut değildir.

Satılan Malları

Alemdar Mustafa Paşa'nın İstanbul'da ele geçirilen cariye ve köleleri, giysileri, silahları, hayvanları, çeşitli eşyaları ve gıda maddeleri satışa çıkarılmış, bunların bir kısmı müzayedeye, bir kısmı da muhtemelen piyasa değeri üzerinden satılmıştır.⁸² Paşanın borçlarının çok olması nedeniyle satışa sunulanların önemli bir kısmı değerleri üzerinden alacaklı olanlara devredilmiş, bu şekilde borçların bir kısmı ödenmeye çalışılmıştır.⁸³ Ek'te yer alan tablolarda görüleceği üzere genellikle değeri düşük olan bazı giysiler, silahlar, at takımları, ev ve mutfak eşyaları ile bazı diğer eşya muhtemelen alıcı bulamadığından kabz olunmuştur. Hazine tarafından el konulduğunu tahmin ettiğimiz "makbuz" tabiriyle kaydedilen bu tarz eşyanın nasıl değerlendirildiğine dair bilgiye rastlanamamıştır.

Alemdar Mustafa Paşa'nın çoğu Abaza, Çerkez ve Gürcü olmak üzere cariyeleri ve daha az sayıdaki köleleri, toplam olarak yirmi iki kişi müzayedeye yöntemiyle satılmış, bu satıştan 38.775 kuruş elde edilmiştir.⁸⁴ Paşanın zapt edilen ve kırk parçadan oluşan giysilerinin toplam değeri ise 3.584 kuruşa ulaşmıştır.⁸⁵

Alemdar Mustafa Paşa'nın gemiyle İstanbul'a getirttiği kışlık yiyeceklerine de el konulmuş, 24 fiçı üzüm turşusu, yufka ve tarhanadan oluşan bu yiyecekler 25 Kasım 1808'de satışa sunulmuştur. Her fiçının 10 kıyye kabul edilen darası düşüldükten sonra toplam 1.276 kıyye olarak hesap edilen üzüm turşusunun bir kıyyesi 10 paradan satılmış, böylece

⁸¹ BOA, MAD, nr. 9726, s. 57.

⁸² BOA, D.BŞM.MHF, 13158/804, s. 4-20.

⁸³ BOA, C.ML, nr. 15244; BOA, C.EV, nr. 27076.

⁸⁴ BOA, D.BŞM.MHF, 13158/804, s. 4. Satılan cariye ve köleler ile ilgili bilgiler Ek II'de yer almaktadır.

⁸⁵ BOA, D.BŞM.MHF, 13158/804, s. 11-13, 15. Giyim-Kuşam ile ilgili liste Ek III'te verilmiştir.

tamamının satışından 319 kuruş⁸⁶ gelir sağlanmıştır. 1.735 kıyye olan tarhana ve yufkanın bir kıyyesi de 8 paradan satılmış, 347 kuruş elde edilmiştir. Satıştan elde edilen gelirden iskelede yasakçıya⁸⁷ 18,5 kuruş verilmiş, üzüm turşusu, tarhana ve yufkanın satışından net 647 kuruş ele geçirilmiştir.⁸⁸

Alemdar Mustafa Paşa'nın yaşamında silahların önemli bir yeri olmuş, daha doğrusu sürdüğü yaşam bunu gerekli kılmıştır. Alemdar'ın ölümünün ardından İstanbul'dan kaçırılmış olan ve Silivri tarafında bulunarak el konulan silahları satışa çıkarılmıştır. Ayrıca müsadere kararına rağmen bazı şahıslar tarafından paşanın özellikle gizlenmiş olan ve sonradan bulunan eşyaları arasındaki silahları da ele geçirildikçe diğer eşyalarla birlikte satılmıştır. Satılanlar arasında 82 adet çeşitli ateşli silah, 34 adet bıçak ve 16 kadar da kılıç mevcuttur. Simli olarak nitelenen bütün silahlar ve bıçaklar sade olanlara göre daha değerli olduğu için yüksek fiyatlardan alıcı bulmuştur. Tüm silahlar içinde en değerlisi 5.250 kuruş değerindeki kabzası mücevherlerle süslenmiş olan bıçak,⁸⁹ en az para eden ise 5 kuruş olarak hesaplanan piştov⁹⁰dur. Satışa sunulan bütün silahların toplam değeri de 12.249 kuruştur.⁹¹

Paşanın ele geçirilen 396 at, 8 öküz ile bir buzağı, 6 katır ve 2 tayı da satışa çıkarılmış, toplam 32.827 kuruş elde edilmiştir. Muhtemelen Alemdar'ın maiyetindekiler tarafından da kullanılan ve çeşitli cinslerden olan çok miktardaki bu atların en değerlisi 800 kuruşa alıcı bulan kula esb denilen attır. 610 ve 600 kuruştan işlem gören doru atlar da listede yer alan

⁸⁶ 1 Kuruş 40 paraya eşittir.

⁸⁷ Muhafaza memuru demektir. Kavas da denilmiştir (M.Z. Pakalın, *a.g.e.*, III, 606).

⁸⁸ BOA, *D.BŞM.MHF*, 13158/804, s. 8.

⁸⁹ Söz konusu murassa yatağan (Efdalüddin, *a.g.m.*, cüz 11, s. 684'de belirtilen, Alemdar'ın Tuna seraskeri olduktan sonra Rusya'ya karşı gösterdiği yararlılık üzerine III. Selim tarafından hediye edilen İstanbulkârî murassa pala olabilir. Müzayede sırasında alacağına karşılık Sebzeci Yorgi'nin eline geçmiştir. BOA, *D.BŞM.MHF*, 13158/804, s. 20).

⁹⁰ Tabancadan önce kullanılmış olan iptidai silahlardan birinin adıdır. Bir dönem orduda kullanılmış, yeni silahların kullanımının artmasıyla 1800 yılından itibaren şeyhane ve eğrikılıç ile birlikte kullanılmaz olmuştur (M.Z. Pakalın, *a.g.e.*, II, 779).

⁹¹ BOA, *D.BŞM.MHF*, 13158/804, s. 10-12, 17-18, 20. Bu konuyla ilgili olarak hazırlanan tablo Ek IV'tedir.

değerli atlar arasındadır. Çok değişik fiyatlarla satılan atların en ucuzları ise 9 tanesi 100 kuruşa satılmış olanlardır.⁹² Çok sayıda ata sahip olan paşanın at takımları da oldukça fazladır. Çeşitli özelliklerdeki gâşiye,⁹³ kesme,⁹⁴ teğelti,⁹⁵ puşide denilen örtüler ile eğer ve üzengi gibi takımlarından oluşan 165 kalemden daha fazla olduğu tespit edilen bu takımların satışından toplam 67.815 kuruş elde edilmiştir. At takımları arasında yaldızlı olarak nitelenenler epeyce değerli olup yüksek fiyatlardan alıcı bulmuştur. Değerli bir at fiyatının bir kaç kat üzerindeki bu yaldızlı takımların en pahalısı 3.000 kuruşa satılan yaldızlı sim kabaralı⁹⁶ kesmedir.⁹⁷

Alemdar'ın yastık, yorgan, minder, çul, çuval, sepet sandık, leğen ve ibrik gibi ev yaşamına ait eşyasına da el konulmuş, dikkate değer bir özelliği olmayan ve 128 kalemden oluşan bu gruptaki eşyanın toplam değeri 1.162,5 kuruşa ulaşmıştır. Müsadere edilen eşyanın arasında bulunan ve yaklaşık 137 kalem olan mutfak eşyasının satışından ise 1.308 kuruş gelir sağlanmıştır.⁹⁸

Alemdar'ın zapt edilen eşyaları arasında olan altın ve değerli taşlarla süslenmiş eşyaları da satışa çıkarılmıştır. Çok sayıda olmamakla birlikte bu grupta yer alan eşya ile birkaç elmasın satışından 25.049 kuruş elde edilmiştir.⁹⁹ Bunların dışında üç adet kitap ile un, kahve, kömür, çeşitli özelliklerdeki piştov kuburu¹⁰⁰ gibi bazı eşya, erzak ve yakacak da ele

⁹² BOA, *D.BŞM.MHF*, 13158/804, s. 6-7, 9. Bu konuyla ilgili tablo Ek V' te yer almaktadır.

⁹³ At eğerinin altına örtülen sırmalı veya şeritli örtüdür (Şemseddin Sami, *Kamûs-ı Türki*, İstanbul 1317, s. 960; M.Z. Pakalın, *a.g.e.*, I, 649).

⁹⁴ At eğerlerinin üstüne örtülen örtünün adıdır. Bunun yerine gâşiye de kullanılır (M.Z. Pakalın, *a.g.e.*, II, 249-250).

⁹⁵ Eğerin altına konulan keçeye denir (*Kamûs-ı Türki*, s. 430).

⁹⁶ Kabara, kadife ve çuha üzerine çeşitli yerlerde kullanılan örtülere, araba döşemelerine altın veya gümüşten kabartma suretiyle yapılan oyma çiçeklere verilen addır (M.Z. Pakalın, *a.g.e.*, II, 113).

⁹⁷ BOA, *D.BŞM.MHF*, 13158/804, s. 12-13, 15-19. At takımları ile ilgili veriler Ek VI'dadır.

⁹⁸ BOA, *D.BŞM.MHF*, 13158/804, s. 11-15, 18-19. Ev ve mutfak eşyalarına ait liste Ek VII'de yer almaktadır.

⁹⁹ BOA, *D.BŞM.MHF*, 13158/804, s. 19-20. Değerli eşyalar ile ilgili liste Ek VIII'de verilmiştir.

¹⁰⁰ Bir çeşit silah kılıfıdır (M.Z. Pakalın, *a.g.e.*, II, 308-309).

geçirilerek satışa sunulmuş, un bedeli olan nakit 142 kuruş ile birlikte 5.152,5 kuruş gelir elde edilmiştir.¹⁰¹

Tüm bunların dışında Alemdar'a ait olan ancak nerede ele geçirildiği ve satıldığı tespit edilemeyen 6.611,5 kıyye çerviş yağı ile 5.096,5 kıyye don yağının satışından ise 16.338 kuruş elde edilmiştir.¹⁰²

Böylece İstanbul ve çevresinde miri için zapt edilen Alemdar'a ait bütün malların satışından aşağıdaki tabloda görüleceği üzere 204.907 kuruşluk gelir sağlanmıştır. Bu miktarın 982 kuruşu makbuz olarak kaydedilmiş, kalan 203.925 kuruşluk mal ise paşadan alacağı olanlara alacaklarına mahsuben devredilmiştir.

TABLO I: Alemdar Mustafa Paşa'nın Müsadere Sonucu Satışa Çıkarılan Malları ve Elde Edilen Gelir

<i>Satılan Mallar</i>	<i>Elde Edilen Gelir (Kuruş)</i>
Cariye ve köleler	38.775
Giysiler	3.584
Kışlık yiyecekler	647
Silahlar	12.249
Hayvanlar	32.827
At takımları	67.815
Ev eşyaları	1.162,5
Mutfak eşyaları	1.308
Ziynet ve değerli eşyalar	25.049
Diğer eşyalar, gıda maddeleri vs.	5.152,5
Don ve çerviş yağı (11.708 kıyye)	16.338
GENEL TOPLAM	204.907

¹⁰¹ BOA, *D.BŞM.MHF*, 13158/804, s. 10, 13-14, 16, 18-20. Bu gruba ait liste Ek IX'da yer almaktadır.

¹⁰² Çerviş yağının bir kıyyesi 65, don yağının kıyyesi de 50 paradan işlem görmüştür. Çerviş yağının satışından 10.742,5 kuruş, don yağının satışından ise 6.370 kuruş elde edilmiştir. 774,5 kuruşluk vergi kesintisinden sonraki net kazanç 16.338 kuruş olarak kaydedilmiştir (BOA, *MAD*, nr. 9726, s. 176).

Borçları

Alemdar Mustafa Paşa öldüğünde arkasında epeyce borç bırakmıştır.¹⁰³ Paşanın ölümüyle birlikte borçlu olduğu kimseler alacaklı olduklarını ispat ederek zapt edilmiş olan muhalefattan alacaklarını tahsil etmek üzere müracaatta bulunmuşlardır. Bâbîâli tarafından ellerine hazine tezkeresi verilen alacaklılara, paşanın muhalefatının satışından sonra veya taşradaki muhalefatı ortaya çıktığında ödeme yapılacağı bildirilmiştir. Ancak borçlar bu şekilde ödenemediğinden Alemdar'ın alacakları da borçlara tahsis edilmiştir. Paşanın borçlarının çok olması Bâbîâli'yi borç ödemelerinde tenzilata yöneltmiş, standart bir oran olmamakla birlikte ödenecek borçların hemen hemen hepsinde bir miktar indirime gidilmiştir. Alacaklı durumda olan kimselerin zararına olan bu uygulamaya rağmen devlet kısa sürede Alemdar'ın borçlarını ödeyememiştir.

Ek X'da yer alan tabloda görüleceği üzere soru işareti (?) bulunan yerlerdeki veri eksikliği nedeniyle tenzilat yapılmamış hâliyle borçların tamamının ne kadar olduğu tespit edilememiştir. Buna bağlı olarak toplamda yapılan tenzilat hakkında da bilgi verilememiştir. Tenzilattan sonra ödenecek olan borç tutarının 908.048 kuruş olduğu hesap edilmiştir. Bu durumda gerçek borç miktarının çok daha fazla olduğu açıktır. Satılan malların 203.925 kuruşu da borçlara tahsis edilmiş, ancak 16.338 kuruşluk yağ bedeli sonradan ele geçtiği için ödemesi de sonradan yapılmıştır. Dolayısıyla ilk etapta satılan mallar arasında değerlendirilemeyeceğinden (bu meblağ Ek X'da yer alan tabloda belirtilen ödemeler arasında bulunduğu için) yukarıda verilen, satılarak borçlara tahsis edilen malların değerinden düşülmesi gerekir. Buna göre 1809 yılının ilk aylarındaki satıştan 187.587 kuruşluk ödeme yapılmış, bununla birlikte toplam borç miktarı 1.095.635 kuruşa ulaşmıştır.

Alemdar'ın en fazla Agop ve Artin adındaki iki sarrafa borçlu olduğu görülmektedir. Sarraflardan sonra muhalefattan en çok alacağı olan kimse Karabet isimindeki bir bezirgândır. Bâbîâli'nin yiyecek, yakacak, aydınlatma ve çeşitli eşya ihtiyacını karşılayan esnaftan biri olan Bakkal Petro da üçüncü sırada en fazla alacağı olan şahıstır. Paşanın müslim ve gayrimüslim esnaf ile tüccara çeşitli miktarlardaki borçlarından başka cariye

¹⁰³ Alemdar Mustafa Paşa'ya ait tüm borçları içeren liste Ek X'da verilmiştir.

alımı nedeniyle esirciye, Sır katibi Ahmed Efendi'nin kızlarına, 1223 yılı iltizam bedeli dolayısıyla Zıştovi Kazası zecriye sandığına borçlu olduğu bilinmektedir. On bir askerin iki aylık maaşları ile bazı çalışanların aylıklarını ödeyemeden vefat eden paşa, muhalefat kayıtlarında bu şahıslara da borçlu olarak görülmektedir. Alacaklılar arasında bu sayılanların dışında paşanın kendi kız kardeşi Emine Hanım ile Tirsiniklizade İsmail Ağa Vakfı'nın varlığı da dikkat çekicidir.

Tirsiniklizade İsmail Ağa 1805 yılında Rusçuk'ta 48 adet çeşme, şadırvan ve fiskiyeden oluşan bir vakıf kurmuş, bu su hayratını yaşatabilmek için pek çok gayrimenkul vakfetmiştir.¹⁰⁴ Ölümünden sonra, muhtemelen kendi çocuğu olmadığı için vakfın idaresi konusunda Alemdar'ı yetkili kılmış ve mütevellî olarak bu göreve getirilmesini istemiştir.¹⁰⁵ Alemdar Mustafa vakfın mütevellîsi olduğu dönemde, 1221 yılı rûz-ı Hızırî'ndan 1223 yılı rûz-ı Hızırî'na (6.5.1806-6.5.1808) kadar iki yıllık süreye ait vakıf fazlası olan 6.989 kuruş zimmetindeyken vefat etmiş, dolayısıyla borçları arasında bu meblağ da yer almıştır. 26 Şubat 1816 tarihinde vakıf çeşmelerin tamir ve bakımlarının yapılabilmesi için Tirsiniklizade Vakfı'nın alacağı olan bu para talep edilmiştir. Borcun ödenebilmesi için Alemdar'a ait Rusçuk'ta bulunan kahve dükkanı, ev, arsa ve Koşov Köyü'ndeki değirmenden ibaret gayrimenkullerin müzayede ile satışına, elde edilen gelirin borca karşılık vakfa aktarılmasına karar verilmiştir. Ancak Alemdar, babasının mirasından kız kardeşi Emine Hanım'ın hissesi olan 7.500 kuruşu vermediği ve bu para da zimmetindeyken öldüğü için kız kardeşi mağduriyetini bildirerek alacağına

¹⁰⁴ Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Meral Bayrak (Ferlibaş) – Meryem Kaçan Erdoğan, “Rusçuk'ta Osmanlı Vakıfları”, *Balkanlarda İslam Medeniyeti 3. Uluslararası Kongresi, 1-5 Kasım 2006 Bükreş/Romanya* (Baskıda).

¹⁰⁵ Bu hizmetine karşılık olmak üzere vakıf gelirinden yıllık 500 kuruş tahsis edilmiştir. Vakfiyeye göre vakfın idaresi Alemdar'ın vefatından sonra erkek evlatları tarafından devam ettirilecektir. Soyunun tükenmesi hâlinde bu görev Tirsiniklizade'nin azat ettiği kölelerden birine verilecektir (NBKM, R, 11, s. 5). Nitekim bu şarta istinaden Tirsiniklizade İsmail Ağa'nın azatlı kölelerinden olduğunu iddia eden İsmail adındaki şahıs, Alemdar Mustafa'nın soyunun tükendiğini belirterek mütevellîliğin kendisine verilmesini talep etmiş, 1814 yılında da bu göreve getirilmiştir (BOA, Cevdet Belediye [C.BLD], nr. 3355).

mukabil Koşov Köyü'ndeki 6 göz değirmeni¹⁰⁶ daha önceden talep etmiştir. Bundan dolayı değirmen, 2 Haziran 1815 tarihinde devlet tarafından Emine Hanım'a temlik olunduğundan¹⁰⁷ vakfın alacağı için diğer gayrimenkullerin satılması ve borcun kapatılması uygun görülmüştür.¹⁰⁸

Görüleceği üzere Alemdar'a ait gayrimenkuller, yukarıda söz edilen gül bahçesi, dutluk ve Lom nehrinin karşısındaki tarla da dahil olmak üzere paşanın ölümünün ardından devlet tarafından zapt edilmiş olmasına rağmen hemen değerlendirilememiş, hatta varlıkları bile unutulmuştur. Alacaklarını tahsil etmek için uzun yıllar beklemek durumunda kalan alacaklılara, Alemdar'ın İstanbul'da ele geçirilen eşyalarının satılarak, elde edilen gelirin sadece borç ödemelerine ayrıldığı, bir akçesinin dahi devlet hesabına kullanılmadığı yönünde açıklamalar yapılmış, kalan borçlar için her defasında Alemdar'a ait muhalefat ortaya çıktığında ödeme yapılacağı bildirilmiştir.¹⁰⁹ Nedense borçların ödenmesi için Rusçuk'taki sözü edilen mülklerin satılması ve gelirin bu amaçla kullanılması 1815-16 yıllarına kadar gündeme gelmemiştir.

Ellerine hazine tezkeresi verilerek bekletilen alacaklılar, bazen bu tezkereleri kaybettikleri için yeni tezkere almak amacıyla müracaatta bulunmuşlar, bazen de mağdur olduklarını bildiren, bu nedenle başka bir kaynaktan ödeme yapılmasını öneren dilekçelerle alacaklarını tahsil etmenin yollarını aramışlardır. Birden fazla girişimde bulunan alacaklılar için devlet bazen borç miktarını azaltmak amacıyla tekrar indirim uygulamış, bazen de alacaklı olan şahıslardan bir kısmına alacaklarının tamamı

¹⁰⁶ O günkü (1815-16 yıllarında) değeri 2.500 veya daha iyimser bir tahminle 3.000 kuruş olarak belirtilen değirmen, Alemdar Mustafa Paşa'nın ölümü üzerine Rusçuk Ayanı Boşnak Abdullah'ın adamlarından Yalvak Mehmed tarafından zapt edilmiş hatta muhalefat defterine dahi kaydedirilmemiştir. Yalvak Mehmed'in ölümünden sonra değirmen sahipsiz kalmış ve hayrat olarak kullanılmıştır ki bu sırada ona Emine Hanım talip olmuştur (BOA, C.EV, nr. 27076).

¹⁰⁷ Emine Hanım da değirmeni uzun süre kullanamamış, tasarrufuna verilmesinden yaklaşık olarak bir buçuk yıl sonra vefat etmiştir. Bunun üzerine değirmen devlet tarafından zapt edilmiş, Emine Hanım'ın alacağı olan 7.500 kuruşun (muhtemelen onun varislerine), paşanın Tırnova ve Hezargrad'daki alacaklarından ödenmesine karar verilmiştir. Ancak 27 Kasım 1819 tarihi itibarıyla bu meblağ hâlâ ödenememiştir (BOA, MAD, nr. 9726, s. 174, 175).

¹⁰⁸ BOA, MAD, nr. 9726, s. 174, 175, 180; BOA, C.EV, nr. 27076.

¹⁰⁹ BOA, C.ML, nr. 15244; BOA, C.EV, nr. 27076.

olmamakla birlikte küçük miktarlarda ödemeler yapmıştır. Bu şekilde bir kişinin bütün hesabını kapatmak yerine birden fazla kimseyi memnun etme yoluna gitmiştir. Borçlar ödenemedikçe özellikle paşanın alacağı olan meblağları esas alan ödeme planları da defalarca yapılmış ancak alacaklar tahsil edilemediğinden borçlar yine kapatılamamıştır.

Söz edilen durumlarla ilgili örnek vermek gerekirse; Alemdar'ın vekilharcı olan Süleyman Ağa'ya 9.237,5 kuruş alacağına karşılık 698,5 kuruşluk indirim yapılarak 8.539 kuruş alacağını gösteren 13 Mayıs 1809 tarihli hazine tezkeresi verilmiş, paşanın taşradan gelecek muhallefatından ödeme yapılacağı bildirilmiştir.¹¹⁰ 1810 yılı başında Süleyman Ağa bir dilekçe ile müracaatta bulunmuş, oldukça mağdur olduğunu belirterek alacağının başka bir kaynaktan ödenmesini, paşanın muhallefatı ortaya çıktığında da ödeme yapılan kaynağa aktarılmasını önermiştir. Bu teklif, paşanın diğer alacaklılarına sirayet etmemesi ve emsal teşkil etmemesi kaydıyla olumlu karşılanmış, Süleyman Ağa ile birlikte Seyyid Osman'ın 610, Hocapaşa Fırını ekmekçisi Manos'un 4.150 kuruş olan alacaklarının da başka şahısların muhallefatından ödenmesine karar verilmiştir.¹¹¹

Alemdar Mustafa Paşa'ya verdiği kürklere karşılık alacağı olan bir başka şahıs Kürkçü Yuvan'dır. 80.680 kuruş alacağına karşılık 12.130 kuruş indirim yapılarak paşanın taşradaki muhallefatı ortaya çıktığında ödenmek üzere eline 6 Kasım 1809 tarihinde 68.550 kuruşluk hazine tezkeresi verilmiştir. Ödeme kısa zamanda yapılamadığından Yuvan bu tezkerayı kaybetmiş, 1812 yılı Mayıs ayında tekrar müracaat ederek alacaklı olduğunu gösterir yeni bir tezkere istemiştir. Talebi üzerine tezkere verilmiş, o da ardından kendisine o zamana kadar hiç ödeme yapılmadığını, paşadan alacağı olan bazı esnafa alacaklarının miri maldan ödendiğini, aynı şekilde alacağının devlete ait başka gelirlerden ödenebileceğini bildiren bir dilekçeyi tekrar sunmuştur. Bunun üzerine Yuvan'a alacağının yarısı tenzil olunarak kalanının ödenmesi teklif edilmiştir. Bu teklifi kabul etmeyen Yuvan ancak 18.550 kuruşluk indirime razı olabileceğini, kalan 50.000 kuruşun miri emvalden ödenmesini istemiştir. Bu uygulamanın diğer esnaf için emsal teşkil etmemesi koşuluyla 29 Haziran 1812 tarihinde yeni bir düzenlemeye gidilmiş, 41.467,5 kuruşun Alemdar'ın

¹¹⁰ BOA, MAD, nr. 9726, s. 59.

¹¹¹ BOA, MAD, nr. 9726, s. 174.

alacaklarından, 8.532,5 kuruşun da devlete ait başka gelir kalemlerinden ödenmesine karar verilmiştir. Kürkçü Yuvan yine de alacağını hemen tahsil edememiş, 1815 yılının Şubat ayına kadar kendisine 42.111 kuruş ödenebilmiştir. Kalan borç için aynı tarihte verilen 7.889 kuruşluk tezkereyi de kaybettiğini bildiren Yuvan'a bir kez daha münasip olan miri mal-dan ödenmek üzere 24 Ocak 1819 tarihinde yeni tezkere verilmiştir.¹¹² Söz konusu bu borcun ne zaman ödendiği bilinmemektedir.

Alemdar'dan alacaklı durumda olan bir diğer esnaf Sofcu Pavli adıyla anılan zimmidir. Paşaya verdiği sof¹¹³ bedelinden tenzil edildikten sonra 10.000 kuruş alacağı olan Pavli'ye alacağının Serfice, Köstendil ve Naslıç kazalarının 1807-08 yılına mahsuben ödemekle yükümlü oldukları vergiden havale edileceği bildirilmiştir. Ancak sözü edilen kazalar devlete ödemedikleri tek akçenin dahi olmadığını belirttiklerinden Pavli alacağını tahsil edememiştir. Pavli büyük sıkıntı içine düştüğünü, malının bezirgân malı olduğunu dolayısıyla kendisinden faiziyle birlikte aldığını ve sefil hâle geldiğini belirterek alacağının başka miri emvalden ödenmesini öneren bir dilekçeyi 31 Aralık 1824 tarihinde Bâbîâlî'ye sunmuştur. Kendisine 28 Şubat 1825 tarihinde cevaben, aslında paşanın muhallefatı ortaya çıktığında ödeme yapılacağını belirtildiği, ancak o zamana kadar muhallefatından ve alacaklarından hiç bir şeyin elde edilemediği, bu nedenle iradeye aykırı hareket edilemeyeceği bildirilmiştir.¹¹⁴ Bu tarihe kadar alacağını tahsil edememiş olan Pavli'ye ne zaman ödeme yapıldığı da bilinmemektedir.

Mısır tüccarından olan Ahmed Hoca da Alemdar'dan alacağı olan şahıslardan birisidir. 46.241 kuruş tutarındaki pirinç bedeli olan alacağına karşılık 241 kuruş tenzilat yapılarak kendisine 7 Nisan 1809 tarihinde tezkere verilmiştir.¹¹⁵ Ancak yıllarca ödeme yapılamadığı anlaşılan Ahmed Hoca'ya, Alemdar'a ait yağların satış bedelinden sadece 15.164,5 kuruş aktarılmıştır. 7 Ağustos 1834 tarihine kadar kalan 30.835,5 kuruşluk alacağını bir türlü tahsil edemeyen hocaya aynı tarihte Alemdar'ın alacağı

¹¹² BOA, MAD, nr. 9726, s. 173, 175; BOA, C.ML, nr. 23534; nr. 15244; nr. 4654.

¹¹³ İnce keçi kılından şalı gibi dokunan bir çeşit kumaştır (M.Z. Pakalın, *a.g.e.*, III, 241).

¹¹⁴ BOA, C.ML, nr. 21547; nr. 21480.

¹¹⁵ BOA, MAD, nr. 9726, s. 57.

olan Rüstem Ağa'nın zimmetindeki paradan ödeme yapılacağı bildirilmiştir. Buna rağmen borç yine ödenemediğinden karşılıklı anlaşarak 28.835,5 kuruşluk indirimle gidilmiş ve eline 23 Temmuz 1836 tarihinde 2.000 kuruşluk hazine tezkeresi verilmiştir.¹¹⁶ Bu paranın da ne zaman ödendiği tespit edilememekle birlikte hem bekleme süresi açısından hem de alacaklının rızasıyla büyük oranda tenzilat uygulanması nedeniyle ilginç bir durum olarak değerlendirmek gerekir.

Verilen örneklerden başka pek çok alacaklı için ödeme planları yapılmış ancak çeşitli nedenlerle borç kapatılamadığından yeni düzenlemeler yapmak zorunda kalınmıştır. Son bir örnek olarak değerlendirilen Karabet isimli bezirgân da böylesi durumu yaşayanlardandır. Tenzilattan sonra ödenecek olan gerçek miktar 125.000 kuruş olarak belirlendikten sonra Karabet'e 6 Kasım 1809 tarihli hazine tezkeresi verilmiştir. 31 Mayıs 1814 tarihine kadar Karabet'in alacağı ödenemediğinden bir düzenlemeye gidilmiş, Alemdar'ın henüz tahsil edilememiş alacaklarına dayalı ödeme planı yapılmıştır. Ancak 17 Ekim 1815 tarihine kadar hiçbir ödeme yapılamadığı gibi bu tarihte ödenecek miktar 63.700 kuruşa düşürülmüştür. Buna rağmen 18 Aralık 1819'da borç hâlâ ödenmemiş, alacakları esas alan yeni bir düzenleme daha yapılmıştır. Bundan sonra 19 Haziran 1824 tarihine kadar borcun bir kısmı ödenmiş, söz konusu tarih itibarıyla kalan borcun 26.850 kuruş olduğu tespit edilmiştir. 28 Haziran 1829 tarihinde ise borç miktarı 16.850 kuruş olarak görülmektedir. Bu meblağı ödeyebilmek için bu defa borcu 1830 yılında kapatacak şekilde, miri gelirleri¹¹⁷ esas alan yeni bir düzenlemeye gidilmiştir.¹¹⁸ Bu düzenleme muhalefat defterinde Karabet için yapılan son ödeme planı olmakla birlikte borcun tamamıyla ödenip ödenmediği bilinmemektedir.

Çalışmanın hacmini epeyce artıracığı için burada tüm borçlar ve ödeme planları hakkında bilgi verilememiştir. Değerlendirilen örneklerde görüldüğü üzere Alemdar Mustafa Paşa'nın büyük meblağlara ulaşan

¹¹⁶ BOA, *MAD*, nr. 9726, s. 174, 176, 178.

¹¹⁷ 1244 yılı (14 Temmuz 1828-2 Temmuz 1829) Kesriye cizyesinden 6.500 kuruş, 1245 yılı Şaban ayına (26 Ocak 1830-23 Şubat 1830) ait Kıbtıyan cizyesinden 4.850 kuruş, 1204 (1789-90) ila 1242 (1826-27) yıllarına ait Siverek mukataasından 5.500 kuruş aktarılmıştır (BOA, *MAD*, nr. 9726, s. 174).

¹¹⁸ BOA, *MAD*, nr. 9726, s. 174, 175, 177, 178.

borçlarının ödenmesi uzun yıllar almış, ele geçirilen menkul ve gayrimenkuller ile alacaklar bütün borçları karşılayacak durumda olmadığından veya alacaklar hemen tahsil edilemediğinden büyük sıkıntı yaşanmıştır. Muhallefata ait hesapların tam olarak ne zaman kapatıldığı bilinmemekle beraber alacağı için müracaatta bulunan Sebzeci Yorgi'ye verilen cevabı içeren 23 Mayıs 1840 tarihli son kayıta, Alemdar Mustafa Paşa'nın "...*Mecmû' bakayâsı havâlât ve teslimât ile mesdûd olub açıkda bir guruş bakâyâsına dâir kayd bulunmadığı...*" belirtilmiş, dolayısıyla alacak-verecek kalmadığı ifade edilmiştir.¹¹⁹

Alacakları

Alemdar Mustafa Paşa'nın, muhalefat kayıtlarına yansıyan alacaklarının da çok olduğu tespit edilmiştir.¹²⁰ Alacakların toplamı 1.391.741 kuruş 1 para olarak hesap edilmiş, bu alacak miktarının tümüyle tahsil edilmesi uzun zaman gerektirmiştir. Alemdar'ın alacakları arasında iltizamında olan kazalardaki gelirleri ile Rusçuk gümrüğü hasılatı yer almakta ayrıca Tırnova'nın 1223 yılı Kasım, Hezargrad'ın ise aynı yıla ait Hızır ve Kasım tevziatından alacakları bulunmaktadır. Bunların dışında kayıtlarda hangi nedenle borçlu olduklarından söz edilmeyen bazı şahıslardan önemli miktarlarda alacağı olan paşanın ticaretini yaptığı ürünler dolayısıyla da alacaklı olduğu görülmektedir.¹²¹

Alemdar'ın ölümünün ardından yapılan tespitlere göre paşanın Tırnova kaza ve köylerinden 461.119 kuruş alacağı ortaya çıkmış, Kıpti cizyesi bakayası ile borçlu durumda olan 27 köyden, 2 mezraadan, Tırnova bakkallarından ve Tırnova kantarından tahsil edilen 150.870,5 kuruş hazineye teslim edilmiştir. Ancak geriye kalan 9 köy halkının zimmetindeki 145.506,5 kuruş ile Tırnova'nın 1223 yılı Kasım tevziatına ait olan 164.742 kuruşun tahsili kısa sürede mümkün olmamıştır. 17 Nisan 1816 tarihinde kalan toplam alacak olan 310.248,5¹²² kuruşun tahsili için emir verilmiştir. 1816 yılı sonlarında bu meblağın daha önceden halktan tahsil edildiği ve

¹¹⁹ BOA, MAD, nr. 9726, s. 182.

¹²⁰ Ek XI'de yer alan tablo paşanın alacaklarını göstermektedir.

¹²¹ BOA, MAD, nr. 9726, s. 56, 174, 176-182.

¹²² BOA, MAD, nr. 9726, s. 180 ve BOA, C.DH, nr. 9571'de kalan borcun 310.253 kuruş olduğu belirtilmiştir.

eski Tırnova Voyvodası Feyzi Ağa zimmetinde kaldığı merkeze bildirilmiştir. Bu durum Feyzi Ağa tarafından inkar edildiğinden, yapılan inceleme sonunda alacak olarak kaydedilen paranın bazı giderler için kullanıldığı,¹²³ ağanın zimmetinde kalan paranın 175.000 kuruş olduğu anlaşılmıştır. 50.000 kuruşun peşin, kalan 125.000 kuruşun ise iki eşit taksitte alınmasına karar verilmiştir. Bu düzenlemeye göre peşinat 1817 yılı Mart ayı sonunda, ilk taksit 26 Haziran 1817 tarihinde ödenecektir. İkinci taksitin de 30 Eylül 1817 ila 18 Şubat 1818 tarihleri arasında ödenmesi istenmiştir. Tahsil edilecek olan bu meblağın, Alemdar'ın borçlarına havalesi planlanmıştır.¹²⁴

Alemdar Mustafa'nın Hezargrad'a ait 1223 yılı Hızır tevziatından alacağı olan 84.304 kuruş ile Kasım tevziatından alacağı 88.676 kuruş, kendi akrabası Hassa Silahşoru Süleyman Ağa'nın zimmetinde kalmış ve 7 Haziran 1817 tarihinde Çirmen valisi aracılığıyla bu meblağın tahsil edilerek İstanbul'a gönderilmesi istenmiştir. Buradan gelecek olan toplam 172.980 kuruş da paşadan alacağı olanlara ödenmek üzere tanzim edilmiştir. Paşanın Hezargrad halkı zimmetinde de 76.536 kuruş alacağı tespit edilmiş, bu miktarın 26.536 kuruşu tenzil edilerek kalan 50.000 kuruşun dört eşit taksitte ödenmesi istenmiştir. Taksitler hâlindeki ödeme ancak 22 Mart 1821 tarihinde tamamlanabilmiştir.¹²⁵

Bunlardan başka paşanın, gelirlerinin anlatıldığı bölümde söz edildiği gibi Zıştovi ve Kızanlık reayasından, Silistre mütesellimi ile Şumnu, Balçık ve Topçu ayanlarından alacaklı olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca Rusçuk gümrük gelirinden 163.500 kuruşluk alacak kaydedilmiştir. Tahsil edilmeye çalışılan büyük meblağlara ulaşmış olan bu alacaklar da borç ödemelerine tahsis edilmiştir.¹²⁶ Bazı devlet adamlarına borç verdiği anlaşılan Alemdar'ın alacağı olduğu şahıslardan birisi Baruthaneler Nazırı Mehmed Said Efendi'dir. Mehmed Said Efendi, Maçın ve İbrail için kendisinden istenen nüzül vergisi ödemesi nedeniyle Alemdar'dan 30.000 kuruş borç almış, bir süre sonra da borcunu kapatmıştır.¹²⁷

¹²³ Hatta 99.122 kuruşun, Alemdar'ın ölmeden bizzat kendisi tarafından devlet işleri için harcandığı saptanmıştır (BOA, MAD, nr. 9726, s. 181; BOA, C.DH, nr. 9571).

¹²⁴ BOA, MAD, nr. 9726, s. 172, 180-181; BOA, C.DH, nr. 9571.

¹²⁵ BOA, MAD, nr. 9726, s. 180, 182; BOA, C.ML, nr. 13421.

¹²⁶ BOA, MAD, nr. 9726, s. 174, 177, 178.

¹²⁷ BOA, C.ML, nr. 22593; BOA, MAD, nr. 9726, s. 174.

Veri eksikliği nedeniyle hangi sebepten paşaya borçlu oldukları bilinmeyen bazı kimselerin zimmetinde de önemli miktarda alacak tespit edilmiştir. Alemdar'ın bu şahıslara kredi sağlamış olması muhtemel olabileceği gibi ticaret nedeniyle alacağı bulunması da ihtimal dahilindedir. Nitekim Memiş Paşa'nın vekilharıcı zimmetinde kalan 2.533 kuruş 21 paralık alacak Alemdar'ın zahire ticareti nedeniyledir. Başka bir örnek Köryuna adındaki zimminin 10.000 kuruş tutarında Alemdar'dan satın aldığı sade yağ bedeliyle ilgilidir. Önceden 6.400 kuruş ödeyen zimminin 3.600 kuruş borcu kalmış, Eflak tarafında yaşadığı tespit edilerek 1815 yılı ortalarında Eflak voyvodasından paranın tahsili istenmiştir.¹²⁸ Bu alacağın ne zaman tahsil edildiği bilinmemekle birlikte paşanın borçlarının ödemesi tamamıyla alacakların tahsiline bağlı hâle geldiğinden muhalefat defterindeki her alacak kaydından sonra yeni bir ödeme planı yapılmıştır.

Tıpkı paşanın gayrimenkulleriyle ilgili düzenlemelerin muhalefatın zaptından hemen sonra yapılmaması veya bunların satışa çıkarılmaması gibi alacakları esas alan kayıtların da geç tarihli olması dikkat çekicidir. Defterde 1809 yılında tahsil edilip hazineye teslim edilen 150.870,5 kuruş hakkındaki bilgi dışında, 1814 yılından itibaren başlayan alacak kayıtlarının 24 Mart 1821 tarihine kadar devam ettiği görülmektedir. Tüm alacakların tahsilinin bu tarihte tamamlanıp tamamlanmadığı tespit edilememekle beraber defterdeki 23 Mayıs 1840 tarihli son kayıta muhalefata ait alacak ve borç kalmadığı belirtilmektedir.¹²⁹

Muhalefatın Kullanıldığı Yerler

Alemdar Mustafa Paşa'nın muhalefatı epeyce borç içermesine rağmen elde edilen gelirin bir kısmı borçlar dışında devlet giderlerine aktarılmıştır. Özellikle Tırnova'da yapılan tespitler sonucu paşanın iltizamında olan yerlerden ve bazı küçük esnaftan alacakları tahsil edilmiş, 150.870,5 kuruş tutarındaki bu meblağ ile yine aynı bölgedeki gayrimenkulleriyle bazı eşyalarının satışından ele geçen 6.050 kuruş aşağıda belirtilen miri masraflar için harcanmıştır.¹³⁰

¹²⁸ BOA, MAD, nr. 9726, s. 176, 177.

¹²⁹ BOA, MAD, nr. 9726, s. 174-182.

¹³⁰ BOA, MAD, nr. 9726, s. 172-173, 180; BOA, C.DH, nr. 9571.

Tuna Seraskeri Defterdarı Hüseyin Efendi'ye 52.000 kuruşluk gelir ayrılmış, Halep'teki arabacı ve topçu askerlerin tayinat masrafları için 20.000 kuruş havale edilmiştir. Ayrıca Karadeniz boğazı muhafazasıyla görevli Kocaeli Mutasarrıfı Vezir Ahmed Paşa'nın maiyetinde olanların 9 Mayıs-24 Temmuz 1808 tarihleri arasındaki tayinat giderleri için 11.473,5 kuruş tahsis edilmiştir. Kaptan-ı derya Vezir Seyyid Ali Paşa'ya sadrazam huzurunda giydirilen seraser¹³¹ kaplı samur kürkün bedeli olan 1.500 kuruş da muhalefat gelirinden karşılanmıştır. Yine şeyhülislam için gerekli samur kürk bedeli olarak 1.690 kuruşluk pay ayrılmıştır. Bunların dışında Edirne'de bulunan Vezir Abdurrahman Paşa'nın maiyetindeki piyade ve süvari askerinin tayinatı için 12.078.5 kuruş tahsis edilmiş, Kars, Şahin ve Seddülbahir kalelerindeki topçu, arabacı, humbaracı askerlerinin giderlerini karşılamak üzere de 62.959 kuruş havale edilmiştir. Topçu ocağı askerleri ile zabitleri ve turnacılar için 15.310 kuruş ayrıldığı gibi 3.000 kuruş da satın alınan bazı ürünlere harcanmıştır.¹³²

Genellikle çeşitli yerlerde görevlendirilen askerlerin giderlerini karşılamak için kullanılması planlanan 156.920,5¹³³ kuruşluk gelirin yetersiz kalacağı bir tahsisat yapılmıştır. Nitekim muhalefat kayıtları arasında bazı ödemelerin yapılamadığına ve başka bazı kaynaklardan aktarma yoluna gidildiğine dair bilgilere rastlanmıştır.¹³⁴

Alemdar Mustafa Paşa'nın Tırnova'daki, devlet tarafından henüz tahsil edilmemiş alacaklarından da Tırnova Voyvodası Feyzi Ağa'nın asker ulufeleri ile bazı başka masraflar için 36.130 kuruşluk harcama yaptığı tespit edilmiştir.¹³⁵ Genellikle borç ödemeleri için kullanılan muhalefat gelirinin bu bölümde sözü edilenler dışında nereye tahsis edildiği hakkında başka bilgi edinilememiştir.

¹³¹ Altın ve gümüş iplikle dokunan, kumaşlar arasında en değerlisi olan bir kumaş türüdür (Nurhan Atasoy, "Osmanlı İpekli Kumaşları", *Osmanlı Uygarlığı*, haz. Halil İncalcık-Günsel Renda, Ankara 2004, II, 762).

¹³² BOA, MAD, nr. 9726, s. 172-173.

¹³³ BOA, MAD, nr. 9726, s. 180-181 ve BOA, C.DH, nr. 9571'de miri masraflar için kullanılan bu meblağın 156.916 kuruş olduğu kayıtlıdır.

¹³⁴ BOA, MAD, nr. 9726, s. 173.

¹³⁵ BOA, MAD, nr. 9726, s. 181; BOA, C.DH, nr. 9571.

Sonuç

Alemdar Mustafa Paşa'nın bilinen hayat hikayesine katkı sağlamak amacıyla hazırlanan bu çalışmada onun mal varlığı ele alınmıştır. Ölümünün ardından zapt edilen muhalefatına dair kayıtları içeren iki defter esas alınarak taşınır ve taşınmaz mallarıyla alacak ve borçları tespit edilmeye çalışılmıştır.

Alemdar'ın muhalefatının müsaderesine karar verilmesinden sonra İstanbul'da ele geçirilen cariye ve köleleri, çeşitli yiyecekleri, giyecekleri, silahları, hayvanları, at takımları, ev ve mutfak eşyaları ile bazı değerli eşyaları satışa çıkarılmış, genellikle müzayedeye satılan bu malların büyük kısmı paşadan alacağı olanlara değerleri üzerinden devredilmiştir. Alemdar'ın pek çok kimseye olan ve büyük meblağlara ulaşan borçlarının bir kısmı bu şekilde ödenmiş, fakat satılan mallar tüm borçların ödenmesi için yeterli olmadığından, alacaklılara ödenmesi gereken miktarlarda indirim yapılarak hazine tezkeresi verilmiştir. Oldukça mağdur durumda kalan paşadan alacağı olan bu şahıslara, muhalefat ortaya çıktığında, yani paşaya ait menkul ve gayrimenkul ele geçirildiğinde veya paşanın alacakları tahsil edildiğinde ödeme yapılacağı bildirilmiştir. Alemdar'a ait gayrimenkuller kısa zamanda değerlendirilemediği, alacaklar da kolaylıkla tahsil edilemediği için alacaklı durumda olanlar uzun yıllar beklemek durumunda kalmıştır.

Borçları kadar alacaklarının da çok olduğu anlaşılan paşanın az sayıdaki gayrimenkullerinin Rusçuk ve Tırnova'da bulunduğu tespit edilmiştir. İstanbul'da da bir sahilhanesi bulunan paşaya ait başka taşınmaz kaydına rastlanmamıştır. Oysa Rusçuk ayanlığı öncesinde Hezargrad ayanı olan Alemdar'ın, burada yaşamını sürdürdüğü bir evi ile bazı eşyalarının bulunması muhtemeldir. Aynı şekilde Rusçuk ayanı olduktan sonra Tirsiniklizade İsmail Ağa'nın konağına yerleşen¹³⁶ Alemdar'ın buradaki eşyalarının müsaderesi ve müzayedesiyle ilgili bir kayıt da mevcut değildir. Bu durumda söz konusu taşınır ve taşınmazların başka defterlere kaydedildiği, bu bilgilere de ulaşamadığı düşünülebilir.

Buna karşın, Rusçuk ve Hezargrad ayanı, Tırnova voyvodası, Silistre valisi ve sadrazam sıfatlarını haiz Alemdar'ın siyasi gücünün artmasında

¹³⁶ BOA, HAT, 63/2761; 253/14401.A.

önemli ölçüde etkili olan ekonomik faaliyetleri hakkında bazı bilgiler edinilmiştir. Yapılan değerlendirme sonunda emsalleri gibi gelir durumunun oldukça iyi olduğu anlaşılan Alemdar'ın, ticari faaliyetleri ile iltizam gelirleri, hatta kredi ilişkileri servetinin artmasını sağlamıştır. Bu sayede nüfuzu da artan paşa başta çeşitli yağlar olmak üzere, zahire ve bazı gıda maddelerinin ticaretini yapmış; Tırnova, Kızanlık, Zıştovi ve Hezargrad arazilerini iltizam yoluyla tasarrufunda bulundurmıştır. Ayrıca Tırnova Kıpti cizyesiyle Zıştovi zecriye rüsumunu iltizamına alan Alemdar, Tırnova kantarını ve Rusçuk gümrüğünü de aynı yolla tasarruf etmiştir. Tüm bu gelir kaynaklarından elde edilen gerçek hasılat defterlerdeki verilerin yetersizliği, daha doğrusu bu defterlerin muhalefat bilgilerini yani paşadan geriye kalanları içermesi nedeniyle tespit edilememiştir. Alemdar'ın sadaret makamına özel olarak tahsis edilen gelirleriyle ilgili bilgiler daha net olarak saptanabilmiş, ancak ölümünden sonra makama ait bu gelirler yeni sadrazama intikal etmiştir. Hatta sadaret makamını işgal ettiği dönemde eline geçen meblağ da Alemdar'ın başka gelirlerinden veya alacaklarından tahsil edilerek yeni sadrazama devredilmiştir.

Bu bilgileri değerlendirmek gerekirse; Alemdar Mustafa Paşa'nın satılan mallarının değeri 204.907 kuruşa ulaşmış, bu miktarın 187.587 kuruşu borç ödemeleri için kullanılmıştır. Ödenen bu meblağın dışında indirimlerden sonraki borç miktarı da 908.048 kuruş olarak hesaplanmıştır. Alacakların toplamı ise 1.391.741 kuruş 1 para'ya ulaşmıştır. Tırnova civarındaki gayrimenkuller için 11.050, Rusçuk'ta bulunanlara da yaklaşık olarak 7.600 kuruşluk değer takdir edilmiştir. Varna'da zapt edilen çeşitli yağlar ve zahirenin maddi değerleri hakkında herhangi bir veriye rastlanmamıştır. Hazineye gelir sağlamak amacıyla müsadere uygulayan devlet, Alemdar Mustafa Paşa'nın muhalefatından borcunun çok olması nedeniyle yeterli derecede faydalanamamıştır. Muhalefattan elde edilen gelirin büyük kısmı borç ödemelerine ayrılmış, sadece 193.050,5 kuruşluk miktar bazı devlet giderleri için kullanılmıştır.

Ek I

Alemdar Mustafa Paşa'nın Müsadere Edilen ve Sadrazam Mehmed Memiş Paşa'ya Devredilen Eşya ile Çeşitli Zahiresi (22, 25 Kasım 1808)¹

<i>Eşya veya Ürünün Cinsi</i>	<i>Ağırlığı (Kıyye)</i>	<i>Adedi</i>	<i>Birim Değeri (Para)</i>	<i>Değeri (Kuruş) (Para)</i>		<i>Nerede Ele Geçirildiği</i>
Bakır kapkacak	-	-	-	10.627,5	-	Bâbâli'de
Bakır kapkacak	278	-	100	695	-	Yerebatan Ahırında
Bal	319	-	60	478,5	-	Muhsinoğlu Hanı'nda
Bulgur	424	-	10	106	-	Muhsinoğlu Hanı'nda
Çerviş yağı	1.824	-	70	3.192	-	Kapanda
Fıçı peyniri	80	-	40	80	-	Muhsinoğlu Hanı'nda
İmlek (?)	240	-	26	52 ²	-	Muhsinoğlu Hanı'nda
Kaba hasır	-	126	40	126	-	Muhsinoğlu Hanı'nda
Kömür	17.000	-	260	1.105	-	Muhsinoğlu Hanı'nda
Mısır pirinci	596,5	-	30	447	15	Muhsinoğlu Hanı'nda
Pekmez	469,5	-	11	140,5 ³	16	Muhsinoğlu Hanı'nda
Sade yağ	268	-	80	536	-	Muhsinoğlu Hanı'nda
Tulum peyniri	270,5	-	30	177,5 ⁴	15	Muhsinoğlu Hanı'nda
Un	1413	-	33	388,5 ⁵	3	Muhsinoğlu Hanı'nda
<i>Sadrazama Devredilen Eşya ve Zahirenin Toplam Değeri</i>				18.152,5	9	

¹ BOA, *D.BŞM.MHF*, 13158/804, s. 4-5.

² Bir kıyyesi 26 paradan 240 kıyye 6.240 para olup 156 kuruşa eşittir. Deftere 52 kuruş olarak kaydedilmiştir.

³ Bir kıyyesi 11 paradan 469,5 kıyye 5.164,5 para olup 129,1125 kuruşa eşittir. Deftere 140,5 kuruş 16 para olarak kaydedilmiştir.

⁴ Bir kıyyesi 30 paradan 270,5 kıyye 8.115 para olup 202,875 kuruşa eşittir. Deftere 177,5 kuruş 15 para olarak kaydedilmiştir.

⁵ Bir kıyyesi 33 paradan 1.413 kıyye 46.629 para olup 1.165,725 kuruşa eşittir. Deftere 388,5 kuruş 3 para olarak kaydedilmiştir.

Ek II

Alemdar Mustafa Paşa'nın Müsadere Edilen ve Bâb-ı Defteri⁷de Müzayede ile Satılan Cariye ve Köleleri (26 Kasım 1808)⁶

<i>Cariye ve Köle Adı</i>	<i>Değeri (Kuruş)</i>	<i>Kim Tarafından Satın Alındığı</i>
Sağire (Küçük) Çerkez Nazende	1.550	Gümrük Emini Ağa
Çerkez Sağire Şemsinur	1.350	Gümrük Emini Ağa
Abaza Rüstem Gulâm	500	Maden Kisedarı Sadullah Efendi
Çerkez Mirat	2.000	Mahmud Nedim Bey
Abaza cariye ve kızı	1.615	Menzil Halifesi ⁷ Mehmed Efendi
Çerkez Teknaz	2.200	Mirahur-ı evvel ⁸ Hasan Tahsin Efendi
Çerkez Selim Gulâm	2.200	Osman Ağa
Gürcü Mehmed Gulâm	1.750	Osman Ağa
Zenci Mercan	700	Osman Ağa
Sağire Abaza Nevres	1.800	Sergi Halifesi ⁹ Mustafa Efendi
Çerkez Cezb-fırar	1.250	Serhazin ¹⁰
Çerkez Şemsihan	2.000	Serhazin
Çerkez Şemsitab	2.250	Serhazin
Gürcü Hediye	2.200	Serhazin
Habeşi Zühre	1.000	Serhazin
Sağire Çerkez Hafıza	2.000	Serhazin
Çerkez Sünbül-i ter	2.900	Seyyid Ömer Esiri
Çerkez Kamile	2.000	Sohumlu Memiş Esiri
Çerkez Mahinur	1.510	Sohumlu Memiş Esiri
Gürcü Servinaz	4.000	Şaîr Emini ¹¹ Osman Ağa
Abaza Nevhilal	2.000	Zimmet Halifesi ¹²
<i>Cariye ve Kölelerin Satışından Elde Edilen Toplam</i>	38.775	

⁶ BOA, *D.BŞM.MHF*, 13158/804, s. 4.

⁷ Defterdarlığın mevkuflat kalemine bağlı bulunan bütün menzillerin işlerini ve hesaplarını gören menzil halifelığının başındaki görevlidir (Yusuf Halaçoğlu, "Menzil", *TDVİA*, Ankara 2004, XXIX, 159).

⁸ İstabl-ı Âmire denilen, saray hayvanlarıyla bunların takımlarının idare ve iaşesine ait işlere bakan birimin başındaki memura verilen ünvanıdır (M.Z. Pakalın, *a.g.e.*, II, 542).

⁹ Maliye hazinesinin veznedarıdır. Sergi nazırının muavini olup başdefterdarlığa bağlıdır (Midhat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lügatı*, İstanbul 1986, s. 312).

¹⁰ Hazinesdar başı veya baş veznedar anlamındadır (M.Z. Pakalın, *a.g.e.*, III, 186).

¹¹ Saray hayvanları için arpa, ot gibi ihtiyaç maddelerini temin etmekle görevli memurun ünvanıdır. Arpa emini de denilmiştir (M.Z. Pakalın, *a.g.e.*, III, 305).

¹² Osmanlı maliye teşkilatında baş muhasebe kalemine bağlı olup devlet alacaklarını tahsil işleriyle meşgul olan zimmet halifeligi kaleminin amiridir (M. Sertoğlu, *a.g.e.*, s. 375).

Ek III

Alemdar Mustafa Paşa'nın Müsadere Edilerek Satışa Çıkarılan Giysileri
(16, 20-22 Ocak 1809)

<i>Cinsi</i>	<i>Adet</i>	<i>Değeri (Kuruş)</i>	<i>Paşadan Alacağına Karşılık Kime Devredildiği</i>
Cedid destar ¹⁴	1	40	Behlül Ağa
Çiçekli entari ve kaftan	2 (Biri Kaftan)	25	Behlül Ağa
Savâti kaftan	1	90	Behlül Ağa
Çuka ¹⁵ cebken ¹⁶	1	5	Bostanî Ahmed Ağa
Köhne kaput ¹⁷	1	30	Delil başı ¹⁸
Sâye kaput	1	60	Ebubekir
Çiçekli entari	1	55	Hocapaşalı
Trablus kuşağı	1	50	Hocapaşalı
Çuka biniş ¹⁹	1	35	İbrahim Bayraktar
Köhne kalpak ²⁰	2	20	İshak Ağa
Beyaz Bağdadi şâli ²¹	1	40	İstanbul Ağası ²²
Gezi ²³ kaplı kakum kürk ²⁴	1	110	İstanbul Ağası

¹³ BOA, *D.BŞM.MHF*, 13158/804, s. 11-13, 15.

¹⁴ Kavuk, külah ve fesin etrafına sarılan sarık için kullanılır (Reşad Ekrem Koçu, *Türk Giyim, Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, Ankara 1967, s. 87-88).

¹⁵ Yünlü kumaştan yapılan giysidir. Daha çok eski metinlerde geçen ve Farsça olan bu sözcüğün yerine çuha kullanılmıştır (R.E. Koçu, *a.g.e.*, s. 82-84).

¹⁶ Ceket tarzında eski bir üst giysisidir (R.E. Koçu, *a.g.e.*, s. 51-52).

¹⁷ Kaba kalın kumaşlardan özellikle de kaba şayaktan dikilen paltodur (R.E. Koçu, *a.g.e.*, s. 146).

¹⁸ Tanzimat'tan önce vezir dairelerinde görevli bulunan süvarilerin başındaki kimseye verilen ünvanıdır (M.Z. Pakalın, *a.g.e.*, I, 422-423).

¹⁹ Ulemanın ve yüksek rütbeli olanların giydikleri geniş cüppeye verilen addır. Ancak cüppeden daha geniş ve kolları daha uzundur (M.Z. Pakalın, *a.g.e.*, I, 235).

²⁰ Çeşitli şekilleri olan ve postekiden yapılan başlıktır (M.Z. Pakalın, *a.g.e.*, II, 152-153).

²¹ Tiftikten dokunan ince kumaşa verilen addır (M.Z. Pakalın, *a.g.e.*, III, 307; R.E. Koçu, *a.g.e.*, 214-215).

²² Acemi oğlanlarının kumandanı olup Yeniçeri zabitanının büyüklerinden birinin ünvanıdır (M.Z. Pakalın, *a.g.e.*, II, 92).

²³ Sert ve hareli bir çeşit ipek kumaştır (M.Z. Pakalın, *a.g.e.*, I, 664).

²⁴ Kuzey memleketlerinde bulunan sansar ve gelinciğe benzeyen boz veya siyah kuyruklu hayvanın postundan yapılan çok makbul olan kürk (*Kamûs-ı Türkî*, s. 1031; M.Z. Pakalın, *a.g.e.*, II, 141-142).

<i>Cinsi</i>	<i>Adet</i>	<i>Değeri (Kuruş)</i>	<i>Paşadan Alacağına Karşılık Kime Devredildiği</i>
Müstamel nâfe ²⁵ binış	1	50	İstanbul Ağası
Samur paçası postu kürk	1	45	İstanbul Ağası
Zerdeva ²⁶ paçası kürk	1	50	Kara İsmail
Nâfe binış kürk	1	151	Mıgırdıç
Çuka kaplı elma ²⁷ binış	1	535	Paşalı Ahmed
Köhne müstamel entari	1	30	Paşalı Ahmed
Köhne savâtî entari	1	31	Paşalı Ahmed
Müstamel şâli binış	1	15	Paşalı Ahmed
İhram	1	10	Sergulâm-ı cizye
Çiftlik kontoş ²⁸	4	280 ²⁹	Serhazin
Halebi zenne entarisi	1	30	Serhazin
Ser gezi samur paçası kürk	1	1.500	Serhazin
... ihram	1	80	Seryorgani
Karacalı kuşağı	2	4	Makbuz
Mavi ihram	1	25	Makbuz
Müstamel entari	2	21 ³⁰	Makbuz
Sarı Bağdat şâli	1	32	Makbuz
... entari	1	60	Makbuz
Kaftan ve entari	3 (Biri Entari)	75	-
<i>Giysilerin Toplam Değeri</i>		3.584	

²⁵ Postları kürk olan hayvanların göbek tarafındaki parçalarla yapılan kürklere verilen addır (R.E. Koçu, *a.g.e.*, s. 179).

²⁶ İskandinavya ve Rusya'nın buzlu bölgelerinde yaşayan ve postundan kürk yapılan sansar cinsi küçük bir hayvan olup giysi hâline getirilen kürkü de bu isimle anılır (R.E. Koçu, *a.g.e.*, s. 249).

²⁷ Tilki postunun yanak tarafından yapılan kürkün adıdır (M.Z. Pakalın, *a.g.e.*, I, 522; R.E. Koçu, *a.g.e.*, s. 102).

²⁸ Özellikle Tatar hanları ve beylerinin giydiği dar kollu üst giysisidir (M.Z. Pakalın, *a.g.e.*, II, 293).

²⁹ Her birinin değeri 70 kuruştur (BOA, *D.BŞM.MHF*, 13158/804, s. 13).

³⁰ Entarilerden biri 5, diğeri 16 kuruş değerindedir (BOA, *D.BŞM.MHF*, 13158/804, s. 12).

Ek IV

Alemdar Mustafa Paşa'nın Müsadere Edilerek Satışa Çıkarılan Silahları³¹
(16, 20-22, 26 Ocak 1809)³²

<i>Cinsi</i>	<i>Adet</i>	<i>Değeri (Kuruş)</i>	<i>Paşadan Alacağına Karşılık Kime Devredildiği</i>
Şeşhane ³³	1	30	Avni Efendi
Simli şeşhane	1	150	Bâbîâli Bakkalı
Yaldızlı sim piştov çift	1	500	Bâbîâli Bakkalı
Simlice şeşper ³⁴	1	20	Behlül Ağa
Tüfek	1	27	Darphane Emmini Ser...
Simli gaddâre ³⁵	2	60	Delil başı
Simli piştov	1	35	Delil başı
Filinta ³⁶	1	8	Ebubekir
Kaval tüfek ³⁷	1	10	Ebubekir
Sade piştov çift	1	20	Ebubekir
Simlice piştov	1	30	Ebubekir
Şeşhane	1	26	Eski Kethüda
Yatağan bıçağı ³⁸	1	10	Fenârî
Piştov	1	5	Fenârî
Simli gaddâre	2	40	Fenârî
Simli piştov	2	150	Kadayıfçı

³¹ Tablo, paşadan alacağı olanlara, silahların değeri üzerinden devri esas alınarak hazırlanmıştır. Bu nedenle "Adet" sütununda birden fazla olan miktarların toplam değeri verilmiştir. Örneğin; alacağına karşılık Seryorgani'ye (Yorgancıbaşı'na) devredilen 2 çift simli piştovdan birinin değeri 80 kuruş, diğeri ise 180 kuruştur. Dolayısıyla 2 çift simli piştovun toplam değeri 260 kuruş olarak yazılmıştır (BOA, *D.BŞM.MHF*, 13158/804, s. 11).

³² BOA, *D.BŞM.MHF*, 13158/804, s. 10-12, 17-18, 20.

³³ Namlusunda altı yivi bulunan tüfek veya top'un adıdır (*Kamûs-ı Türki*, s. 777).

³⁴ Eski savaş aletlerinden altı dilimli topuza verilen addır. Soğancık denilen altı başlı topuza da şeşper denir (M.Z. Pakalın, *a.g.e.*, III, 345).

³⁵ Ağız ve iki tarafı keskin bir nevi kılıç (*Kamûs-ı Türki*, s. 962).

³⁶ Kısa namlulu, çakmaklı tüfekler hakkında kullanılan bir tabirdir. Menzil ve ağırlığı diğer tüfeklerden az olduğu için kısa tüfek de denilmiştir (M.Z. Pakalın, *a.g.e.*, I, 628-629).

³⁷ Namlusu yivsiz içi boş tüfek (*Kamûs-ı Türki*, s. 1087; M.Z. Pakalın, *a.g.e.*, III, 344-345).

³⁸ Büyük ve uzun olan bu bıçak belde taşınır bir nevi silahtır (M.Z. Pakalın, *a.g.e.*, III, 607).

<i>Cinsi</i>	<i>Adet</i>	<i>Değeri (Kuruş)</i>	<i>Paşadan Alacağına Karşılık Kime Devredildiği</i>
Sade piştov çift	2	100	Kamili Efendi
Simli piştov	2	102	Kamili Efendi
Simlice piştov çift	1	101	Kamili Efendi
Kaval tüfek	1	60	Kara İsmail
Simli gaddâre	2	120	Kaşıkcı Mehmed
Kaval tüfek	1	40	Koltukçu Sıklı Mehmed
Sade bıçak ve piştov	2	20	Kömürcü Seyyid Osman
Simli tüfek	1	80	Mısır Tüccarı İbrahim Ağa
Simli piştov	1	70	Miri Katip Efendi
Yatağan bıçağı	1	40	Paşalı Ahmed
Karakın yatağan bıçağı	19	70	Paşalı Ahmed
Kaval tüfek	1	20	Paşalı Ahmed
Sade kaval tüfek	1	105	Paşalı Ahmed
Simli yatağan bıçağı	1	50	Paşalı Ahmed
Simli gaddâre	2	62	Paşalı Ahmed
Simli şeşhane	1	140	Sarrac ³⁹ İshak Ağa
Kabzası mücevherli ve yakutlu altın takımlı yatağan bıçağı	1	5.250	Sebzeci Yorgi
Simli piştov çift	1	71	Sergulâm Ağa'ya tâbi
Karabina ⁴⁰ çift	1	190	Sergulâm-ı cizye
Karabina	1	150	Sergulâm-ı cizye
Sade şeşhane	1	55	Serhazin
Simli bıçak	1	40	Serhazin
Kaval tüfek	1	40	Serhazin'e tâbi Mustafa
Sade piştov çift	1	211	Serhazin'e tâbi Mustafa
Simli gaddâre	2	150	Serkassabân
Simli gaddâre	3	230	Serpazarî Yusuf
Altın kakma kaval tüfek	1	250	Seryorgani
Altın kakma şeşhane	1	250	Seryorgani
Filinta	3	70	Seryorgani

³⁹ At takımı yapan ve satan kimsedir. Ayrıca meşin veya sahtiyan üzerine sırma ve ipek işleyerek çeşitli eşyalar üreten esnaf da bu adla anılmıştır (*Kamûs-ı Türkî*, s. 714).

⁴⁰ Osmanlı ordusunda kullanılmış olan ateşli silahlardan biridir. Boyu oldukça kısa, namlusunun ucu geniştir (*M.Z. Pakalın, a.g.e., II, 189*).

<i>Cinsi</i>	<i>Adet</i>	<i>Değeri (Kuruş)</i>	<i>Paşadan Alacağına Karşılık Kime Devredildiği</i>
Kaval tüfek	17	731	Seryorgani
Sade piştov çift	5	250	Seryorgani
Sade şeşhane	1	100	Seryorgani
Sim kabzalı yatağan bıçağı	1	50	Seryorgani
Simli ...	1	250	Seryorgani
Simli yatağan bıçağı	2	220	Seryorgani
Sim bilezikli tüfek	1	170	Seryorgani
Simli kılıç	1	200	Seryorgani
Simli piştov çift	2	260	Seryorgani
Simlice piştov çift	1	80	Seryorgani
Şeşhane	4	120	Seryorgani
Tüfek	2	30	Seryorgani
Yatağan bıçağı	1	25	Tersane Çukadarı Emin Efendi
Sade yatağan bıçağı	1	10	Tersane Çukadarı Emin Efendi
Simli piştov çift	1	100	Tersane Çukadarı Emin Efendi
Simlice karabina	1	41	Tersane Çukadarı Emin Efendi
Yatağan bıçağı	3	42	Makbuz
Kaval tüfek	1	20	Makbuz
Sade kılıç	3	5	Makbuz
Sade piştov	4	30	Makbuz
Simli yatağan bıçağı	1	50	Makbuz
Simli gaddâre	2	60	Makbuz
Simlice piştov çift	1	105	Makbuz
Simlice piştov	1	6	Makbuz
Tüfek	3	36	Makbuz
<i>Silahların Toplam Değeri</i>		12.249	

Ek V

Alemdar Mustafa Paşa'nın Müsadere Edilerek Bâb-ı Defteri'de Satışa Çıkarılan Hayvanları⁴¹
(23, 27-28 Kasım ve 2, 4 Aralık 1808)⁴²

<i>Cinsi</i>	<i>Adet</i>	<i>Değeri (Kuruş)</i>	<i>Paşadan Alacağına Karşılık Kime Devredildiği</i>
Bargir	3	105	Baş Mukataa Odacısı
Doru bargir	1	251	Bostan Kethüdası
Kır esb	1	165	Cizye Kisedarı
Doru esb	1	160	İbiş Ağa
Demir kırı bargir	1	180	Kalemiyye Çukadarı Hasan Ağa
Doru bargir	2	202	Koca Dereli (?) Ömer
Kızıl kır esb	1	411	Maden Kisedarı Sadullah Efendi
Kır esb	1	131	Mehmed Efendi
Kır esb	1	180	Mimar Halifesi Salih Ağa
Bargir	9	100	Sefa Bayraktar
Kır esb	1	30	Sefa Bayraktar
Kula esb	1	202	Sefa Bayraktar
Mısır esb	1	100	Sefa Bayraktar
Kır esb	1	600	Sehim Halifesi Efendi
Demir kırı bargir	1	135	Ser Fenarızade
Kır esb	1	136	Somalı Fettah Ağa
Demir kırtay	1	160	Türkmenoğlu Mehmed
Doru esb	2	1.210	Türkmenoğlu Mehmed
Kır esb	1	200	Türkmenoğlu Mehmed
Bargir	325 ⁴³	19.423	Kıracıbaşı ⁴⁴

⁴¹ Tablo, paşadan alacağı olanlara hayvanların değeri üzerinden devri esas alınarak hazırlanmıştır. Bu nedenle "Adet" sütununda birden fazla olan miktarların toplam değeri verilmiştir. Atların fiyatları cins ve özelliklerine göre farklılık göstermektedir. Örneğin; alacağına karşılık Kıracıbaşı'ya devredilen 2 kula attan birinin değeri 800, diğeri ise 170 kuruştur. Dolayısıyla iki atın toplam değeri 970 kuruş olarak yazılmıştır (BOA, *D.BŞM.MHF*, 13158/804, s. 7, 9).

⁴² BOA, *D.BŞM.MHF*, 13158/804, s. 6-7, 9.

<i>Cinsi</i>	<i>Adet</i>	<i>Değeri (Kuruş)</i>	<i>Paşadan Alacağına Karşılık Kime Devredildiği</i>
Al esb	4	700	Kiracıbaşı
Al tay	1	100	Kiracıbaşı
Araba bargiri çift	3	900	Kiracıbaşı
Doru bargir	29	2.741	Kiracıbaşı
Katır	6	1.430	Kiracıbaşı
Kır bargir	9	970	Kiracıbaşı
Kızıl kır esb	1	110	Kiracıbaşı
Kula esb	2	970	Kiracıbaşı
Öbek kır esb	1	300	Kiracıbaşı
Yağız esb	1	170	Kiracıbaşı
Öküz	9 (Bir tanesi buzağı)	355	Kiracıbaşı
<i>Hayvanların Toplam Değeri</i>		32.827	

⁴³ Kiracıbaşı'ya devredilen bu atlardan 4 tanesi Lağımçı Ocağı'ndan, 128 tanesi de Humbara Ocağı'ndan gelen tobkeşan atlarından olup tanesi 56 kuruştan hesap edilmiştir. Yine Humbara Ocağı'ndan gelen 58 at ise tanesi 102 kuruştan hesaplanarak verilmiştir (BOA, *D.BŞM.MHF*, 13158/804, s. 9). Diğer atlar da ortalama 50 kuruştan devredilmiştir (BOA, *D.BŞM.MHF*, 13158/804, s. 6-7).

⁴⁴ XVIII. yüzyılın son çeyreğinde menziller kira usulüyle işletilmeye başlamış, menzilin idaresinden sorumlu olan kimse için de bu ünvan kullanılmıştır (Y. Halaçoğlu, *a.g.m.*, s. 160).

Ek VI

Alemdar Mustafa Paşa'nın Müsadere Edilerek Satışa Çıkarılan At takımları
(20-22 Ocak 1809)⁴⁵

<i>Cinsi</i>	<i>Adet</i>	<i>Değeri (Kuruş)</i>	<i>Paşadan Alacağına Karşılık Kime Devredildiği</i>
Yaldızlı sim rikab (üzengi) çift	1	1.100	Attar Hacı Ahmed
Al çuka üzere sırmalı kesme	1	3.000	Bâbîâli Bakkalı
Cezayirkârî sim lebeb ⁴⁶ ve başlık	1	950	Bâbîâli Bakkalı
Çuka yedek puşidesi (örtüsü)	11	260	Bâbîâli Bakkalı
Keçe gâşiye	2	20	Bâbîâli Bakkalı
Kılabdân ⁴⁷ peçeli yaldızlı sim raht ⁴⁸ ve başlık	2	3.100 ⁴⁹	Bâbîâli Bakkalı
Mısırlı rikab çift	2	90	Bâbîâli Bakkalı
Mor çuka üzere sırmalı kesme	1	1.500	Bâbîâli Bakkalı
Sırmalı atlas kesme	1	500	Bâbîâli Bakkalı
Sırmalı mor çuka kesme	1	2.250	Bâbîâli Bakkalı
Sim kaplama eğer ve teğelti	6	2.060 ⁵⁰	Bâbîâli Bakkalı
Sim kaplama meşin eğer ve teğelti	1	350	Bâbîâli Bakkalı
Yaldızlı nühâs divan rahtı ⁵¹ ve âbânî ⁵²	1	1.250	Bâbîâli Bakkalı
Yaldızlı sim bargir rikabı çift	1	600	Bâbîâli Bakkalı
Yaldızlı sim kebir raht ve başlık	1	1.500	Bâbîâli Bakkalı

⁴⁵ BOA, *D.BŞM.MHF*, 13158/804, s. 12-13, 15-19.

⁴⁶ Sahtiyan şeritinden örme sade at başlığı için kullanılan sözcüktür (*Kamûs-ı Türkî*, s. 1237).

⁴⁷ Kılab (kullâb) denilen eğirme çarhıyla sarılan sırma ya da tel ile karışık ipek veya pamuk iplik için kullanılan bir sözcüktür (*Kamûs-ı Türkî*, s. 1077).

⁴⁸ Binek atlarına vurulan takımı ifade eden Farsça bir sözcüktür (M.Z. Pakalın, *a.g.e.*, III, 6).

⁴⁹ Bu iki takımdan biri 1.500, diğeri ise 1.600 kuruştan hesaplanmıştır (BOA, *D.BŞM.MHF*, 13158/804, s. 17).

⁵⁰ Bu takımlardan biri 260 kuruştan, üç tanesi 400'er kuruştan, diğeri ikisi ise 300'er kuruştan işlem görmüştür (BOA, *D.BŞM.MHF*, 13158/804, s. 17).

⁵¹ Erkan tarafından divana giderken ve merasim sırasında kullanılan gümüşlü eğer takımına verilen addır (M.Z. Pakalın, *a.g.e.*, I, 467).

⁵² Üzerine safran sarısı dallar işlenmiş açık sarı veya beyaz, ince ipek kumaş (M. Sertoğlu, *a.g.e.*, s. 5).

<i>Cinsi</i>	<i>Adet</i>	<i>Değeri (Kuruş)</i>	<i>Paşadan Alacağına Karşılık Kime Devredildiği</i>
Yaldızlı sim rikab çift	2	1.650 ⁵³	Bâbîâlî Bakkalı
Kadife başlık	1	15	Behlül Ağa
Kayış-ı divânî	-	35	Behlül Ağa
Lehkârî çuka gâşiye	1	200	Behlül Ağa
Lehkârî kadife gâşiye	1	150	Behlül Ağa
Sim kabaralı gâşiye	1	200	Behlül Ağa
Sim raht ve başlık	1	655	Behlül Ağa
Erzurumi raht	1	25	Delil başı
Sim kaplama eğer ve teğelti	1	70	Delil başı
Erzurumi raht ve başlık	1	30	Ebubekir
Simli lebeb ve başlık	1	300	Fenârî
Tabkur kolanı ⁵⁴	2	50	Hasırcı başı
Yaldızlı sim divan rahtı ve âbânî rikab takım	1	2.700	Hasırcı Çelebi Efendi
Çuka gulâmî	1	50	Hasırcı Seyyid
Gulâmî gâşiyesi	1	250	Hasırcı Seyyid
Köhne çuka gâşiye	1	4	Hasırcı Seyyid
Sırmalı gulâmî ve kubur	1	400	Hasırcı Seyyid
Sim karalı gâşiye	1	120	Hasırcı Seyyid
Simli lebeb ve başlık	1	225	Hasırcı Seyyid
Simlice lebeb ve başlık	1	50	Hasırcı Seyyid
Cezayirkârî başlık ve lebeb	1	40	Hocapaşalı
Cezayirkârî gulâmî ile başlık ve lebeb ve rikab ve gâşiye	1	2.010	Hüseyin Ağa (Şem‘-i aselî)
Sim tokalı sırmalı tabkur kolanı	1	60	Hüseyin Ağa (Şem‘-i aselî)
Kadife gâşiye	1	26	İstanbul Ağası
Sırmalı köhne çuka gâşiye	1	25	İstanbul Ağası
Sim raht ve başlık	1	203	İstanbul Ağası

⁵³ Aynı özellikteki bu üzengilerden biri 650, diğeri ise 1000 kuruştan devredilmiştir (BOA, *D.BŞM.MHF*, 13158/804, s. 18).

⁵⁴ Haşayı eğere bağlayan kolanın adıdır (M.Z. Pakalın, *a.g.e.*, III, 370).

<i>Cinsi</i>	<i>Adet</i>	<i>Değeri (Kuruş)</i>	<i>Paşadan Alacağına Karşılık Kime Devredildiği</i>
Simli lebeb ve başlık	1	50	İstanbul Ağası
Simli raht ve başlık	1	165	İstanbul Ağası
Lebeb ve başlık	1	50	Kara İsmail
Sırmalı çuka gâşiye	1	130	Kara İsmail
Sim Erzurumi başlık ve raht	1	60	Kara İsmail
Simli başlık ve raht	1	150	Kaşıkcı başı
Simli lebeb ve başlık	1	250	Kaşıkcı başı
Yıldızlı sim rikab çift	1	1.000	Kömürcü Seyyid Osman
Sim rikab çift	1	600	Mıgırdiç
Yıldızlı sim kabaralı kesme	1	3.000	Mıgırdiç
Mısırfı eğer ve teğelti	1	10	Mustafa Ağa
... gâşiye	1	10	Mustafa Ağa
Köhne kabaralı gâşiye	1	20	Paşalı Ahmed
Simlice sinebend ⁵⁵	1	65	Paşalı Ahmed
Simlice sinebend ve başlık	1	45	Paşalı Ahmed
Yedek puşidesi	5	30	Paşalı Ahmed
Çuka eğer	1	25	Sarrac İshak Ağa
Çuka kullâbı eğer ve teğelti	1	21	Sarrac İshak Ağa
Demir rikab çift	3	15	Sarrac İshak Ağa
Eğer ile rikab ve aba gâşiye	1	15	Sarrac İshak Ağa
Eğer ve sade başlık	1	11	Sarrac İshak Ağa
Keçe gâşiye	7	101	Sarrac İshak Ağa
Kolan ...	Bir miktar	10	Sarrac İshak Ağa
Mısırfı eğer	1	25	Sarrac İshak Ağa
Mısırfı eğer ve gâşiye	1	25	Sarrac İshak Ağa
Mısırfı eğer ve teğelti	2	50	Sarrac İshak Ağa
Zahm ⁵⁶ ve kolan	Bir miktar	50	Sarrac İshak Ağa

⁵⁵ Hayvanların koşumlarında göğüs kısmına gelen kayış için kullanılan sözcüktür (M.Z. Pakalın, *a.g.e.*, III, 229).

⁵⁶ Üzengi kayışına verilen addır (*Kamûs-ı Türkî*, s. 683; M.Z. Pakalın, *a.g.e.*, III, 646).

<i>Cinsi</i>	<i>Adet</i>	<i>Değeri (Kuruş)</i>	<i>Paşadan Alacağına Karşılık Kime Devredildiği</i>
Zibâ (süslü) eğer puşidesi	1	40	Sarrac İshak Ağa
Sim kabaralı güvez çuka gâşiye	1	300	Sarrafa Sanem
Simli haşyet	2	150	Sarrafa Sanem
Sim raht ve başlık	2	960 ⁵⁷	Sarrafa Sanem
Sim kaplama eğer ve teğelti	2	700 ⁵⁸	Sebzeci Yorgi
Tavile takımı ⁵⁹	Bir miktar	80	Sebzeci Yorgi
Yaldızlı sim kabaralı kesme	1	2.000	Sebzeci Yorgi
Sim kaplama eğer	1	205	Sergulâm Ağa
Sırmalı efendi çuka gâşiye	1	141	Sergulâm-ı cizye
Köhne Lehkârî gâşiye	1	22	Serhazin
Kılabdân peçeli yaldızlı sim raht ve başlık	6	9.570 ⁶⁰	Serkassabân
Sim kabaralı gâşiye	1	150	Serkassabân
Sim raht ve başlık	1	280	Serkassabân
Yaldızlı kebir raht ve başlık	1	1.700	Serkassabân
Yaldızlı sim rikab çift	4	4.700 ⁶¹	Serkassabân
... sim rikab çift	1	1.000	Serkassabân
Kılabdân peçeli yaldızlı sim meşin raht ve başlık	1	1.560	Serpazarî Yusuf
Tabkur kolanı	4	50	Serpazarî Yusuf
Yaldızlı sim rikab çift	1	1.000	Serpazarî Yusuf

⁵⁷ Bu takımlardan biri 500, diğeri 460 kuruştan hesap edilmiştir (BOA, *D.BŞM.MHF*, 13158/804, s. 12).

⁵⁸ Her biri 350 kuruştan devredilmiştir (BOA, *D.BŞM.MHF*, 13158/804, s. 17).

⁵⁹ Tavile, hayvan bağlanan ahıra veya çayıra salınan hayvanların ayağına bağlanan ip denir. Listede yer alan tavile takımı da hayvanları bağlamak için kullanılan ip olsa gerektir (*Kamûs-ı Türkî*, s. 913; M.Z. Pakalın, *a.g.e.*, III, 424).

⁶⁰ Aynı özellikteki bu takımlardan biri 1.560, diğeri 1.600, bir diğeri 1.610 ve bir başkası 1.800 kuruştan hesaplanmış, iki tanesi de 1.500'er kuruştan sayılmıştır (BOA, *D.BŞM.MHF*, 13158/804, s. 15, 17).

⁶¹ Bu üzengilerden biri 1.000, diğeri 1.100 kuruştan, iki tanesi de 1.300'er kuruştan devredilmiştir (BOA, *D.BŞM.MHF*, 13158/804, s. 18).

<i>Cinsi</i>	<i>Adet</i>	<i>Değeri (Kuruş)</i>	<i>Paşadan Alacağına Karşılık Kime Devredildiği</i>
Sim raht ve başlık	2	606 ⁶²	Serveri Cemal Mustafa
Sim başlık	1	200	Seryorgani
Başlık	1	2	Seyyid Hafız
Kayış-ı divânî	-	14	Seyyid Hafız
Sim rikab çift	1	250	Süleyman Kılabcı
Sim kabaralı mavi çuka gâşiye	1	391	Şabanoğlu
Sim kabaralı mor çuka gâşiye	1	120	Şabanoğlu
Simlice Erzurumi başlık ve raht	1	30	Şumnulu Seyyid Halil
Sim kaplama eğer	1	170	Tersane Emîni
Simli başlık	1	40	Vekilharç Ağa
Kabartma sırmalı mavi çuka kesme	1	900	Yağlıkcı Seyyid Ömer
Lehkârî çuka gâşiye	1	375	Yağlıkcı Seyyid Ömer
Sim kabaralı mavi atlas kesme	1	1.750	Yağlıkcı Seyyid Ömer
Mor çuka üzere kabaralı kesme	1	1.900	Yasef
Yaldızlı sim kabaralı güvez kadife kesme	1	2.250	Yasef
Çuka gâşiye	1	2	Makbuz
Divan	-	10	Makbuz
Eğer ve teğelti	2	10	Makbuz
Eğer puşidesi	2	4	Makbuz
Erzurumi raht ve başlık	1	10	Makbuz
Kadife gâşiye	3	40	Makbuz
Kadife müstamel gâşiye	1	20	Makbuz
Kaplan postu	1	6	Makbuz
Köhne gâşiye	1	5	Makbuz
Sağrılık	3	10	Makbuz
Sırmalı lebeb ve başlık	1	20	Makbuz
Teğelti	2	6	Makbuz
Yedek puşidesi	2	10	Makbuz
<i>At Takımlarının Toplam Değeri</i>		67.815	

⁶² Bu takımlardan biri 251, diğeri 355 kuruş olarak hesap edilmiştir (BOA, D.BŞM.MHF, 13158/804, s. 12).

Ek VII

Alemdar Mustafa Paşa'nın Müsadere Edilerek Satışa Çıkarılan Ev ve Mutfak Eşyaları
(16, 20-22, 26 Ocak 1809)⁶³

<i>Cinsi</i>	<i>Adet</i>	<i>Değeri (Kuruş)</i>	<i>Paşadan Alacağına Karşılık Kime Devredildiği</i>
Nuhâs-ı zekî (Temiz, halis bakır)	1	21	Bâbüâli Bakkalı
Sepet sandık	1	15	Bâbüâli Bakkalı
Sim şamdan parçası	2	40	Delil başı Hacı Ali
Çit ⁶⁴ yorgan	4	25	Ebubekir
Kilim	2	15	Ebubekir
Çuval	29	100	Hacı Francalacı İstemat
Evânî-i nuhâs (Bakır kapkacak)	Bir miktar	130	Hacı Francalacı İstemat
Kılabdânlı peşkir	2	30	Hasırcı
Leğen ve ibrik	1	25	Hasırcı
Nuhâs sahan ve kapak	10	71	Hasırcı
Sade kapak	4	15	Hasırcı
Sahan ve kapak	8	55	Hasırcı
Sepet sandık	1	10	Hasırcı
Çuval	8	30	Hocapaşalı Ekmekçi
Mavi çuka minder	2	41	İstanbul Ağası
Sahan ve kapak	20	170	Kaşıkcı
Sepet sandık	1	10	Kaşıkcı
Çul	11	150	Kömürcü
Mısırî kapı perdesi	1	20	Mustafa Ağa
Sim En'am kesesi	1	40	Mustafa Ağa
Sahan ve kapak	10	70	Nişastacı
Sepet sandık	1	10	Nişastacı
Tas ve kapak	5	50	Nişastacı
Nuhâs tepsi	2	12	Sarrac İshak Ağa
Sepet sandık	3	35	Sarrac İshak Ağa
Sepet sandık	4	40	Serkassabân

⁶³ BOA, *D.BŞM.MHF*, 13158/804, s. 11-15, 18-19.

⁶⁴ Üzeri çiçekli veya şekilli bir çeşit yerli kumaş demektir (Ömer Demirel-Muhiddin Tuş-Adnan Gürbüz, "Osmanlı Anadolu Ailesinde Ev, Eşya ve Giyim-Kuşam [XVI-XIX. Yüzyıllar]", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, Ankara 1992, II, 725).

<i>Cinsi</i>	<i>Adet</i>	<i>Değeri (Kuruş)</i>	<i>Paşadan Alacağına Karşılık Kime Devredildiği</i>
Nuhâs sahan ve kapak	10	80	Serpazarî Yusuf
Sağır tencere ve kapak	6	55	Serpazarî Yusuf
Çiçekli yorgan	1	25	Seryorgani
Selanikkârî minder ve yasdık	3 (Biri minder)	40	Seryorgani
Nuhâs lenger ve kapak	10	80	Şerbetçi Mehmed
Tencere ve kapak	3	83	Şerbetçi Mehmed
Vasat tencere ve kapak	4	55	Şerbetçi Mehmed
Yaldızlı çanak ve kapak	13	100	Tahsin Efendi
Çit yasdık ve minder	23 (Altısı minder)	250	Tüccar İbrahim Ağa
Leğen ve ibrik	1	30	Vekilharc Ağa
Maden sahan	1	11	Vekilharc Ağa
Nuhâs sahan ve kapak	30	250	Vekilharc Ağa
Sepet sandık	1	10	Vekilharc Ağa
Bohça	3	5	Makbuz
Çatma yasdık ve minder	5 (Biri minder)	6	Makbuz
Çul	4	30	Makbuz
Çuval	2	4	Makbuz
Heybe	2	4,5	Makbuz
Kehribar imame	1	20	Makbuz
Kutu	2	10	Makbuz
Mardinî peşkir	1	21	Makbuz
Minder	3	50	Makbuz
Sepet sandık	1	1	Makbuz
Şâli kürk kabı	1	20	Makbuz
<i>Ev ve Mutfak Eşyalarının Toplam Değeri</i>		2.470,5	

Ek VIII

Alemdar Mustafa Paşa'nın Müsadere Edilerek Satışa Çıkarılan Ziyinet ve Değerli Eşyaları (26 Ocak, 16 Şubat 1809)⁶⁵

<i>Cinsi</i>	<i>Adet</i>	<i>Değeri (Kuruş)</i>	<i>Paşadan Alacağına Karşılık Kime Devredildiği</i>
Altın merkont saaat köstek	1	1.000	Bâbîâli Bakkalî
Elmas 76 kırat ⁶⁶ 1 buğday ⁶⁷	-	5.805	Bâbîâli Bakkalî
Elmas taraklı altın saaat ve köstek elmas	1	5.500	Bâbîâli Bakkalî
Kapağı elmaslı lacivert mineli altın kutu	1	7.050	Bâbîâli Bakkalî
Elmas 3 kırat 3 buğday	-	431,5	Haci Francalacı İstemat
Parisi saaat	1	110	Kadayıfçı
Altın çarklı mercan	1	150	Miri Kâtip Efendi
Altın kakma mümezzak (?) yeşim imame etekliği	6	150	Sebzeci Yorgi
Altın yeşim imame	2	50	Sebzeci Yorgi
Elmas 27 kırat 3 buğday	-	4.757,5	Sebzeci Yorgi
Yakut ve zümrüt hurdası	Bir miktar	25	Sebzeci Yorgi
Altın mümezzak saaat hırdatı	-	20	Serhazin
<i>Ziyinet ve Değerli Eşyaların Toplam Değeri</i>		25.049	

⁶⁵ BOA, *D.BŞM.MHF*, 13158/804, s. 19-20.

⁶⁶ Elmas gibi değerli taşları tartmak için kullanılan ve miskalin yirmi dörtte biri kadar olan ağırlık ölçüsüdür (*Kamûs-ı Türkî*, s. 1124; M.Z. Pakalın, *a.g.e.*, II, 269). Miskal ise İslam toplumlarında kullanıldığı bölge ve zamana göre değişen farklı ağırlıkları ifade etmekle birlikte genellikle orta büyüklükteki 100 arpa ağırlığı yani ortalama 4.25 gr. olarak kabul edilmiştir (Walther Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, çev. Acar Sevim, İstanbul 1990, s. 1; Halil Sahillioğlu, "Akçe", *TDVİA*, İstanbul 1989, II, 225; M.Z. Pakalın, *a.g.e.*, II, 546).

⁶⁷ Miskalin yetmiş ikide biri olan ağırlık ölçüsüdür (*Kamûs-ı Türkî*, s. 316).

Ek IX

Alemdar Mustafa Paşa'nın Müsadere Edilerek Satışa Çıkarılan Diğer Eşyaları ve Gıda Maddeleri (16, 21-22, 26 Ocak, 16 Şubat 1809)⁶⁸

<i>Cinsi</i>	<i>Adet</i>	<i>Değeri (Kuruş)</i>	<i>Paşadan Alacağına Karşılık Kime Devredildiği</i>
Kahve	Bir miktar	3	Attar Hacı Ahmed
Meşinli çark çift	1	23	Ebubekir
Muhsinoğlu Hanı'nda olan dakik (un)	-	250	Hancı
Sırmalı piştov kuburu çift	1	65	Hasırcı başı
Sim kaplama piştov kuburu çift	1	10	Hasırcı başı
Kapak, çengel, silahlık	11	20	İbrahim Bayraktar
Urgan	Bir miktar	70	İshak Ağa
Musavver divan	1	10	Paşalı Ahmed
Piştov kuburu çift	3+1 (Palaska) ⁶⁹	20	Serhazin
Tefsir-i tibyân	1	520	Tersane emini
Sim harbî ⁷⁰	1	100	Vekilharç Ağa
Kömür (60.000 kıyye)	-	3.900	Yeniçeri Ağası
Dakik bahası	-	142	Makbuz
Kapak	5	8	Makbuz
Piştov kuburu	2	4	Makbuz
Piştov kuburu çift	1	2,5	Makbuz
... zeyl	2	5	Makbuz
<i>Tümünün Toplam Değeri</i>		5.152,5	

⁶⁸ BOA, *D.BŞM.MHF*, 13158/804, s. 10, 13-14, 16, 18-20.

⁶⁹ Kayışla çapraz asılan veya bağlanan fişek koymaya yarayan gümüş, tunç veya köseleden yapılan mahfazadır (Ö. Demirel-M. Tuş- A. Gürbüz, *a.g.m.*, s. 727).

⁷⁰ Kısa mızrak tarzında bir çeşit silah olduğu gibi eski tüfekleri doldurmak amacıyla yapılmış demirden alet için de bu sözcük kullanılmıştır (M.Z. Pakalın, *a.g.e.*, I, 737).

Ek XAlemdar Mustafa Paşa'nın Borçları⁷¹

<i>Alacaklılar</i>	<i>Borcun Türü</i>	<i>Borç Miktarı (Kuruş)</i>	<i>Tenzil Miktarı (Kuruş)</i>	<i>Ödenen Miktar (Kuruş)</i>
Attar Seyyid Hacı Ahmed Ağa	Şaban ve Ramazan aylarına ait attariye bedeli	13.903	153	13.750
Bâbiâli Bakkalı Petro	Şaban ve Ramazan aylarına ait sade yağ vs. bedeli	90.180,5	180,5	90.000
Bıçakçı Maşuk ile ortağı Yasef Bezirgân	Şaban ve Ramazan aylarına ait çeşitli cam eşya ve attariye bedeli	24.915,5	415,5	24.500
Çıracı Hasan	Şaban ve Ramazan aylarına ait borç	983	383	600
Françalacı Yani	Şaban ve Ramazan aylarına ait francala bedeli	1.232,5	7,5	1.225
Giridi Hüseyin Ağa	Şaban ve Ramazan aylarına ait şem'-i asel (bal mumu) bedeli	3.457	57	3.400
Hamal Mehmed Beşe	Şaban ve Ramazan aylarına ait odun taşıma bedeli	583,5	13,5	570
Hocapaşa Fırını Ekmekçisi Manos	Şaban ve Ramazan aylarına ait ekmek bedeli	4.200	50	4.150
İstanbul Ağası Halil Ağa	Şaban ve Ramazan aylarına ait odun bedeli	935,5	5,5	930
Kaşıklı Mehmed Beşe	Şaban ve Ramazan aylarına ait kaşık bedeli	2.477,5	27,5	2.450
Kayıklı Süleyman Ağa	Şaban ve Ramazan aylarına ait kalay bedeli	3.091	41	3.050
Mehmed	Şaban ve Ramazan aylarına ait odun kesme bedeli	120	-	120

⁷¹ BOA, MAD, nr. 9726, s. 56-59, 172-180; BOA, C.EV, nr. 27076; BOA, C.ML, nr. 4654; nr. 13018; nr. 15244; nr. 21480; nr. 21547; nr. 23534.

<i>Alacaklılar</i>	<i>Borcun Türü</i>	<i>Borç Miktarı (Kuruş)</i>	<i>Tenzil Miktarı (Kuruş)</i>	<i>Ödenen Miktar (Kuruş)</i>
Mehmed Beşe	Şaban ve Ramazan aylarına ait bakır ücreti	230	5	225
Mıgırdiç	Şaban ve Ramazan aylarına ait nişasta bedeli	1.242	12	1.230
Mumcu Bekir Ağa	Şaban ve Ramazan aylarına ait şem'-i revgan bedeli	4.156	26	4.130
Pirinç Tüccarı Ahmed Hoca (Mısır tüccarından)	Şaban ve Ramazan aylarına ait pirinç bedeli	46.241	29.076,5	17.164,5
Sarrac İshak Ağa	Şaban ve Ramazan aylarına ait borç	848,5	8,5	840
Sebzeci Yorgi	Şaban ve Ramazan aylarına ait sebze ve tavuk bedeli	36.845	345	36.500
Serkassabân Hüseyin Efendi	Şaban ve Ramazan aylarına ait koyun eti bedeli	32.957	57	32.900
Serpazarî Yusuf Beşe	Şaban ve Ramazan aylarına ait çeşitli masraflar	8.931	2.435,5	6.495,5
Seyyid Ahmed	Şaban ve Ramazan aylarına ait hasır bedeli	2.079	29	2.050
Seyyid Osman	Şaban ve Ramazan aylarına ait buhûr (tütsü) bedeli	3.857	57	3.800
Seyyid Osman	Şaban ve Ramazan aylarına ait kahve bedeli	621	11	610
Sütçü Hacı İbrahim Ağa	Şaban ve Ramazan aylarına ait süt vb. bedeli	1.886	36	1.850
Şerbetçi/Şekerci Mehmed Beşe	Şaban ve Ramazan aylarına ait rahl (semer, palan) vb. bedeli	11.885,5	185,5	11.700
Yağlıkçı Seyyid Ömer Ağa	Şaban ve Ramazan aylarına ait eşya bedeli	3.339,5	39,5	3.300
Ahmed	Mercanlı sim raht bedeli	1.500	500	1.000
Ahmed Efendi'nin kızları	Cariye bedeli	7.500	250	7.250

<i>Alacaklılar</i>	<i>Borcun Türü</i>	<i>Borç Miktarı (Kuruş)</i>	<i>Tenzil Miktarı (Kuruş)</i>	<i>Ödenen Miktar (Kuruş)</i>
Alemdar'ın vekilharcı Süleyman Ağa	Çeşitli masraflar ⁷²	9.237,5	698,5	8.539
Düğmecî Mehmed Beşe	-	468,5	68,5	400
Emine Hanım	-	7.500	-	7.500
Esirci Mustafa	Bir Çerkez köle ile üç Gürcü cariye bedelinden geriye kalan	3.000	500	2.500
Françalacı İstemat	Françala bedeli	488,5	3,5	485
Hacı Emin Ağa	-	45.807	6.807	39.000
Hafız Ahmed	Çeşitli masraflar	450	-	450
Hasan Beşe	Çörek bedeli	937	7	930
Hurmacı Tanaş	-	17.640	2.640	15.000
İbrahim Ağa	Sirke bedeli	120	-	120
Karabet bezirgân	-	150.460,5	86.760,5	63.700
Kuyumcu Oseb	-	56.377	8.377	48.000
Kürkçü Yuvan	Kürk bedeli	80.680	30.680	50.000
Lavni	-	26.585	4.085	22.500
Mehmed Emin	Kassâbiyye bedeli (hayvan kesme ücreti)	847,5	2,5	845
On bir (11) nefer	Aylıkları (her ay için 8 kuruştan iki aylık)	176	-	176
Sarraff Agop ve Artin ⁷³	Nakit Para	211.362	33.501	177.861
Seyyid Hüseyin	-	306	56	250
Su yolcu ⁷⁴ Vato	-	1.964	1.064	900

⁷² Yapılan harcamalar; un, ekmek, piriç bedeli, kiler için harcananlar, Ramazan'da fakirlere dağıtılan erzak, nakliye giderleri ile mutfak tamir ücretinden ibarettir (BOA, MAD, nr. 9726, s. 59).

⁷³ Sarrafların alacağı olan toplam miktar 1.280.834 kuruş olup bunun 1.069.472 kuruşu önceden ödenmiştir (BOA, MAD, nr. 9726, s. 175).

⁷⁴ Su yolları ile muslukların tamiri işiyle ilgilenen, suların şehrin çeşitli yerlerinde ve evlerdeki çeşmelerde düzenli akmasını sağlayan kimseler hakkında kullanılan bir tabirdir (M.Z. Pakalın, a.g.e., III, 286).

<i>Alacaklılar</i>	<i>Borcun Türü</i>	<i>Borç Miktarı (Kuruş)</i>	<i>Tenzil Miktarı (Kuruş)</i>	<i>Ödenen Miktar (Kuruş)</i>
Tabbâhîn (ahçılar), Çiniciyân (çini ustaları) ⁷⁵ , Kara kullukcuyân	Aylıkları	7.385	-	7.385
Terzi Mihal	-	12.923	1.923	11.000
Tirsiniklizade İsmail Ağa Vakfı	1221-1223 yıllarına ait iki yıllık vakıf fazlası	6.989	-	6.989
Yağlıkçı Ebubekir Ağa	-	5.265	765	4.500
Yorganî Hacı Esad Ağa	-	40.903	6.203	34.700
Ziştovi zecriye sandığı	1223 yılına ait Ziştovi kazası zecriye iltizamı bedeli	12.000	-	12.000
... Kalfa	-	46.810	10.810	36.000
Mişo	Kuşak (?) bedeli	?	?	1.230
Ekmek Kadayıfçı	-	?	?	245
Hacı Mehmed	-	?	?	2.700
Helvacı Hasan	-	?	?	350
İstemat	-	?	?	21.000
Kalbur Ali	-	?	?	120
Kasap Yako	-	?	?	304,5
Mişel bezirgân	-	?	?	7.300
Mişi bezirgân	-	?	?	3.000
Ohan bezirgân	-	?	?	33.000
Sebzeci Hasan Beşe	-	?	?	983,5
Sofcu Pavli	Sof bedeli	?	?	10.000
Süngerçi Nikola	-	?	?	147,5
Tablacı Mustafa Ağa	-	?	?	147,5
<i>Ödenen Borç Toplamı</i>				908.048

⁷⁵ Acemi oğlanlarından Yeniçeri Ocağı'na yeni kaydedilmiş olup oda hizmetlerinde istihdam olunanlara verilen addır (M.Z. Pakalın, *a.g.e.*, II, 198).

Ek XI

Alemdar Mustafa Paşa'nın Alacakları⁷⁶

<i>Borçlular</i>	<i>Alacak Miktarı (Kuruş)</i>	<i>Ödenen Miktar (Kuruş)</i>	<i>Kalan Miktar (Kuruş)</i>
Acı Angel (Ziştovi reayasından)	146.522	-	146.522
Alemdar Mustafa Paşa'nın cizyedarı Ömer Ağa	12.162	-	12.162
Antalyalı Ahmed Paşa	10.000	-	10.000
Arnavut Alemdar	1.400	-	1.400
Balçık Ayanı Rüstem Ağa	69.900	-	69.900
Baruthaneler Nazırı Mehmed Said Efendi	30.000	30.000	-
Burunsuz Süleyman Ağa	10.000	-	10.000
Eflak Voyvodası Aleko Bey	34.500	-	34.500
Eski Şumnu Ayanı Hacı Bekir Ağa	53.815	-	53.815
Hacı Ömerzade Abdi Ağa	25.000	-	25.000
Hezargrad reayası	76.536	-	50.000 ⁷⁷
Kızanlık reayası	15.436,5	-	15.436,5
Köryuna	10.000	6.400	3.600
Memiş Paşa'nın Vekilharcı	2.533 krş. 21 para	-	2.533 krş. 21 para
Pehlivan Kethüdası Şerif Ağa	16.850	-	16.850
Ruşçuklu Abdi Efendi	163.500	-	163.500
Silistre Mütesellimi Şahinzade Ali Ağa	16.850	-	16.850
Süleyman Ağa	172.980 ⁷⁸	-	172.980
Tırnova Kazası	461.119	150.870,5	175.000 ⁷⁹
Topçu Ayanı Hüseyin Ağa	2.637	-	2.637
Yerköy Topçuları Nüzul Emmini Gediklilerinden Halil Ağa	10.000	-	10.000
Ziştovi reayası	50.000	-	50.000
TOPLAM	1.391.741 krş. 1 para	187.270,5	1.042.686 krş. 1 para

⁷⁶ BOA, *MAD*, nr. 9726, s. 56, 174, 176-182; BOA, C.ML, nr. 4563; nr. 22593; BOA, C.DH, nr. 9571.

⁷⁷ 26.536 kuruşluk meblağ fakir halka isabet eden bölüm olarak değerlendirildiği için affedilmiştir (BOA, *MAD*, nr. 9726, s. 182).

⁷⁸ Süleyman Ağa zimmetinde kalan Hezargrad Kazası'nın 1223 yılı rûz-ı Hızır ve rûz-ı Kasım tevziatına ait olan miktardır (BOA, *MAD*, nr. 9726, s. 182).

⁷⁹ Tırnova'ya ait olan borç 310.248,5 kuruş olarak kaydedilmesine rağmen bunun 135.248,5 kuruşu çeşitli masraflar için kullanılmış dolayısıyla ödenecek borç miktarı 175.000 kuruş kalmıştır (BOA, *MAD*, nr. 9726, s. 181; BOA, C.DH, nr. 9571).

“THE INHERITANCE OF ALEMDAR MUSTAFA PASHA”

Abstract

Alemdar Mustafa Pasha, who has been promoted from a post of ayan (provincial governorship) to the rank of Grand Vizier, on the fourth month of his arrival to Istanbul was surrounded by the rebels as part of a yenissary revolt and had to commit suicide. Upon his death, the Ottoman state decided to confiscate all of his inheritance which was believed to have constituted the basis of his political influence and appointed court criers empowered to determine the value of his movable and unmovable property in İstanbul and Rumelia. His debts and loans, similarly, were also determined and recorded by the state. Seemingly of a huge debt and loan amount left behind, the debts of Alemdar were seen to have been usually owed to his period he spent in İstanbul, while the better part of his loans he was expected to be paid back were rather associated with his economic activities and his pre-vizirate period. First of all his property from İstanbul were put up for sale and the money obtained was transferred to lenders, but the income from the sales did not suffice to pay off his debts. In this case new plans of payment were set up so as to comprise his effects left behind and his loans to be paid to him by those who presumably owed money to him and by the farms taxed by him as he was known to have been the farmer of some public revenue. But nevertheless, the debts could not be paid off in a short time. The most part of the effects, except for the tax-farm revenue from Tirnovo, which was partially used to meet certain state expenditures, could not be utilized by the treasury for a great part of them was assigned to the payment of the debts.

Keywords

Alemdar Mustafa Pasha, inheritance, confiscation, Ruse, Razgrad, Tirnovo, ayan (provincial governor), voivode, İsmail Agha of Tirsinikzade.

TENSİKAT-I MÜLKİYYE: İZMİT VE GELİBOLU UYGULAMASI

*Ayla EFE**

ÖZET

Tensikat-ı mülkiyye; Osmanlı Devleti'nin ülkenin zenginleşmesi halkın refah seviyesinin yükseltilmesi adına uygulamaya koymak istediği programın adıdır. Ekonomik gelişmeyi engelleyen sorunların tespit edilip çözümlenmesi yanında, düzenleyici ve teşvik edici tedbirleri de kapsar. Bu amaçla 1845 yılı içinde, merkezi ve mahalli düzeyde inceleme çalışmalarına başlanır. Ne var ki, bütçe koşulları ciddi araştırma sonuçları ile ortaya çıkarılan ve ekonomik sosyal gelişmeyi sağlayacak bu tedbirlerin aynı anda alınmasını engeller. Bu nedenle Tensikat-ı mülkiyye programı, 1846 yılı içinde, İzmit ve Gelibolu sancaklarında uygulanır. Bu çalışma; Tensikat-ı mülkiyye programının "pilot bölge" olarak nitelenen İzmit ve Gelibolu sancaklarındaki, bu ilk uygulama biçimini yansıtmaya amacındadır.

Anahtar Kelimeler

Kalkınma Planı, Temettuat Sayımları, İmar Meclisleri, İzmit, Gelibolu, Vergi, Pilot Uygulama

Kalkınma, bir ülkenin ekonomik, toplumsal, siyasal alanda arzu edilen değişim ve gelişimini kapsayan bir kavram olduğu gibi aynı zamanda belirlenen hedefe ulaşma çabasını içeren bir süreçtir. Batı dünyasında 14. yüzyılın başlarından 17. yüzyılın sonlarına kadar süren birbiri ile doğrudan veya dolaylı ilişki içinde bulunan, sosyal, iktisadi ve zihni değişmelerin etkileşimi sonucu, iktisadi açıdan büyümüş, kalkınmış, sanayileşmiş sınıflarla tanımladığımız ülkeler, ortaya çıkmıştır. Buna karşın Osmanlı Devleti de, tam bir rastlantı ile 400 yıla yakın bir zaman dilimini kapsayan bu süre boyunca, sürekli büyüyen, genişleyen ve güçlenen bir yapı özelliği taşımıştır. Batının siyasi ve askeri üstünlükleri ile karşılaştığında, değerlendirmeyi Batının üstünlüğünden çok, kendi kusurlarına ve eksiklikle-

* Yard. Doç. Dr., Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.
aefe@anadolu.edu.tr

rine vermiştir. Dolayısıyla 16. yüzyıldan 18. yüzyılın sonuna kadar teşebbüs edilen ıslahat projelerinin hepsinde referansın, üstünlüğü kanıtlanmış kendi parlak geçmişleri olması bu anlayışın bir sonucu olmuştur¹. 19. yüzyıla kadar da bu anlayış hemen hemen hiç değişmemiştir.

19. yüzyıla gelindiğinde ise; Batının Batı olarak yükselmesini sağlayan toplumsal ve ekonomik dinamiklerden çok farklı bir devlet ve toplum yapısına sahip olan Osmanlı Devleti, içte ve dışta önemli sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. Osmanlı yöneticileri, Sanayi Devriminin yol açtığı teknik ilerlemeler sonucunda, Batının iktisadi yayılmasının ne gibi gelişmelere yol açabileceğini kestiremeseler de, özellikle 1798 yılında Napolyon'un Mısır'ı işgaliyle, Batının askeri ilerlemelerinin ne anlama gelebileceğini açık bir şekilde anlamışlardır. Yine Rusya'nın uzun süredir izlediği güneye doğru yayılma politikası, Osmanlı yöneticilerinde kaygı uyandırmaya devam etmiştir². Öte yandan Balkan eyaletlerinde milliyetçiliğin etkisi ile başlayan ayrılıkçı hareketler ve Mehmet Ali Paşa'nın Kütahya ve Nizip'te Osmanlı ordularını yenmesiyle devam eden süreç, devletin toprak bütünlüğü konusunda endişelere yol açmıştır. Dolayısıyla iktisadi açıdan büyüyen sanayileşen Batının karşısında, artık merkezi gücü zayıflayan, kendi iç meselelerini Avrupa'nın gündemine taşıyan bir Osmanlı Devleti vardır.

Bu nedenle 1839 yılının 3 Kasımında Tanzimat'ın ilanında; devletin kuvvetlenmesi, memleketin kalkınması ve huzurun yerleştirilmesi beklentisi hâkimdir. Tanzimat bürokratları tarafından "*imar-ı mülk ve tebaa*" olarak da ifade edebilen bu anlayış, eğitimden sanayiye kadar çağın getirdiği atılımların yapılmasını, bir zorunluluk olarak ortaya çıkarmıştır³. Keza

¹ Mehmet Genç, "Kalkınma Meselemize Tarihi Bir Yaklaşım" *Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2000, s. 334-337.

² Şevket Pamuk, *100 Soruda, Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İstanbul 1993, s. 158-159.

³ Bilhassa Tanzimat'ın mimarı Mustafa Reşit Paşaya göre "...asıl önemli olan, Mehmet Ali'nin yaratmış olduğu tehlike değildir. Düvel-i muazzama'nın müzaharetiyle Mehmet Ali daima bir tehlike olmaktan çıkarılabılırdi. Asıl mühim olan, Osmanlı İmparatorluğunun her gün kuvvetini kaybetmesiydi ve asıl mesele bu inkırazı durdurmaktır." (Şerif Mardin "Tanzimat Fermanı'nın Manası Yeni Bir İzah Denemesi" *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, ed. Halil İncalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, Ankara 2006, s. 111. Aynı düşüncüyü Tanzimat'ın hazırlayıcıları arasında gösterilen Sadık Rifat Paşa, Mustafa Sami Paşa ve Tunuslu Hayrettin Paşa

devlet organlarının karar ve uygulamalarına da açık bir şekilde yansıyan bu anlayışın, ilk önemli ürünü; 1843 yılında Meclis-i Vâlâ' da hazırlanan, daha sonra Meclis-i Ziraat'ta görüşülen program olmuştur. Fakat vergi adaletinin sağlanması, okuma-yazma seferberliğinin ilan edilmesi, yol ve nehirlerin ulaşımına elverişli hale getirilmesi, tarım ve tarım dışı kredi ilişkilerinin düzenlenmesi gibi düzenlemeler içeren bu program uygulanmamıştır⁴.

Bu ilk girişimden olumlu sonuç alınmamış olsa bile, devletin güçlenmesi ve halkın refah seviyesinin artırılması çalışmalarının 1845 yılından itibaren Tensikat-ı mülkiyye adı ile yürütülmeye başlandığını görürüz⁵. Üstelik bu kez daha planlı ve çok yönlü hareket edildiği görülmektedir. Çünkü Tensikat-ı mülkiyye programı; başlıca dört unsurun gerçekleştirilmesini ihtiva etmekle birlikte aynı zamanda ön hazırlık niteliğinde inceleme ve denetleme çalışmalarını kapsadığı görülmektedir⁶. Programın

gibi bürokratlarda da görmek mümkündür. Özellikle Sadık Rıfat Paşa'ya göre; "bir devletin kudret ve mekneti mutasarrıf olduğu arazinin vüsati ile kıyas olunmayıp, memleketin mamuriyeti ve teb'ayyı mevcudesinin kesret-i vüfreti ve hazinesinin serveti ile i'tibar olunur." (Necdet Kurdakul, *Tanzimat Dönemi Basınında Sosyo-Ekonomik Fikir Hareketleri*, Ankara 1997, s. 40-55 ve s. 56-59).

⁴ Programın uygulanamama nedeni, vilayetlerin çoğunun ticari, zirai ve sınaî gelişme sağlanabilmesi için alınabilecek tedbirlere ait gerekli raporları göndermemeleridir (Tevfik Güran "Tanzimat Döneminde Tarım Politikası 1839-1876", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi 1071-1920*, Ankara 1980, s. 273).

⁵ Tensikat-ı mülkiyye'nin kelime anlamı, mülki düzenlemeler, ıslahatlar demektir. Bununla beraber, Tensikat-ı mülkiyye programı ile kast edilen, kelime anlamı değil; eğitimden vergi düzenlemelerine, imar faaliyetlerinden mülki düzenlemelere kadar çok daha kapsamlı, ayrıntılı düzenlemelerdir (Başbakanlık Osmanlı Arşivi [BOA], İrade Mesail-i Mühimme [İ.MSM], nr.78).

⁶ Tensikat-ı mülkiyye programının dayandığı hususlar Ekim 1845 tarihli BOA, İ.MSM, nr.78 de kayıtlı belgeye dayanılarak çıkarılmıştır. Bununla birlikte Tanzimat'ın hazırlayıcılarından birisi olarak bilinen Mehmet Sadık Rıfat Paşa'nın kalkınma söylemi ile bu dört unsur paralelinde hedeflenen kalkınma düşüncesinin örtüşüğünü söylememiz gerekmektedir. Ancak Sadık Rıfat Paşa Osmanlı ülkesinin kalkındırılması için gereken hususları üç nokta üzerinde toplamıştır. Birincisi, tarım ve ticaretin geliştirilmesi için mutlaka kara ve su yollarının yapılması, ikincisi; tarım ve ticaretin artırılması için köylüye tarım kredisi sağlanması, üçüncüsü; gerek halkın sosyal adaletini temin, gerekse varidatının istikrar dâhilinde sağlanabilmesi için, maliye ve vergi işlerinin hak ve adalete uygun bir şekilde tanzim edilmesidir. Fakat Paşaya göre, bu üç koşulun yerine getirilmesi devlet memurlarının aracılığı ile olacağından, memur sınıfının ıslahı da öncelikle yapılması gereken unsurlardandır

ilk unsuru ve esası; vergi sisteminin iyileştirilmesidir. Bunla birlikte bu ilkenin ön koşulu, temettüat sayımlarının sonuçlarının alınmasıdır⁷. İkinci unsur, yol ve nehirlerin ulaşımına elverişli hale getirilmesi ve halka kredi verilmesi gibi maddeleri kapsayan ma'muriyet-i mülkiye konusudur. Programda bu amaçla taşra temsilcilerinin İstanbul'a davet edildiği⁸ ve İmar Meclisleri'nin kurulduğu ifade edilmiştir⁹. Üçüncü unsur; Meclis-i Maarif-i Muvakkat'ın yanında Meclis-i Maarif-i Umumiye'nin kurulması ve ülke genelinde ilk ve orta öğretim kurumlarının yaygınlaştırılması ile bir darülfünununun açılmasıdır. Dördüncü ve son unsur; doğrudan mülki yapıda hedeflenen düzenlemelerle ilgilidir. Özellikle de memurlarının görev ve yetkilerini tanımlayan yeni kanunların hazırlanması bu madde genelinde vurgulanan esas husus olmuştur. Dolayısıyla 1845 yılı içinde, bir biri ardına uygulamaya giren ama aralarındaki bağlantı konusunda, bugüne değin pek de, araştırma yapılmayan taşra temsilcilerinin İstanbul'a daveti, temettüat sayımlarına başlanması, İmar Meclisleri ve Meclis-i

(Kurdakul, *a.g.e.*, s. 69). Tensikat-ı mülkiye konusunda ilk verileri ortaya çıkaran Tefvik Güran'da Tensikat-ı mülkiye'nin üç unsuru ihtiva ettiğine işaret etmiştir. Bunlar, tarımsal ve ticari gelişme için gerekli yolların yapımı ve nehirlerin ulaşımına elverişli hale getirilmesi gibi altyapı yatırımlarının gerçekleştirilmesi, halka tarım ve ticaretlerini geliştirmeleri için kredi verilmesi ve vergi yükünün dağılımının adilleştirilmesidir (Güran, *a.g.m.*, s. 273). Fakat bu üç unsurun daha çok, Tensikat-ı mülkiye'nin İzmit ve Gelibolu uygulaması ile ilgili olduğu görülmektedir.

⁷ Temettüat sayımları, 1845 yılında kazanca göre vergilendirmeyi gerçekleştirme amacıyla dâhil-i Tanzimat olan mahallerde yapılmıştır. Mahalle ve köy ölçeğinde hazırlanan Temettüat Defterlerinin sayım, kayıt ve yazım koşullarının nasıl, kimler tarafından yapılacağına dair ayrıntılı talimatlar hazırlanmıştır (BOA, İ.MSM, nr. 65, BOA, Sadaret Mektubi Kalemi [A.MKT], 27/35).

⁸ Taşra temsilcilerinin İstanbul'a daveti konusunda bilgi için bkz. Metin Ünver, "Tanzimat Taşrasının İstanbul Buluşması: İmar Meclislerinin Kurulma Süreci" *Eskiçağdan Günümüze Yönetim Anlayışı ve Kurumlar*, ed. Feridun Emecen, İstanbul 2009, s. 119–161.

⁹ İmar Meclisleri ise; yine 1845 yılında 5'i Anadolu ve 5'i Rumeli'de olmak üzere 10 ayrı bölgede kurulmuştur. Üç kişilik heyetten kurulu olan meclislerin, ekonomik, sosyal, kültürel vb. alanlara dair çok ayrıntılı tasarlanmış görevleri vardır (BOA, İ.MSM, nr. 45 ve nr. 58). İmar Meclisleriyle ilgili bkz. Musa Çadırıcı *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal Ekonomik Yapıları*, Ankara 1991, s. 201 ve Mehmet Seyitdanlıoğlu "Tanzimat Döneminde İmar Meclisleri" *Osmanlı Tarihi Araştırma Merkezi Dergisi*, S.3, Ankara 1992, s. 323–333. Ayrıca İmar Meclislerinin çalışma programları, çalışma biçimleri ve hazırladıkları raporlara ait bir örnek için bkz. Ayla Efe, "İmar Meclisi Raporuna Göre: Niş Bölgesi" *Uluslararası Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Türk-Bulgar İlişkileri Sempozyumu*, 11–13 Mayıs 2005, Eskişehir s. 261–268.

Maarif-i Muvakkat'ın kurulması gibi girişimlerin, aslında Tensikat-ı mülkiyye programının ön hazırlıkları oldukları anlaşılıyor.

Ne var ki Tensikat-ı mülkiyye programında, bütün unsurların sermayeye bağlı olarak yapılabileceği göz ardı edilmemiştir¹⁰. Zira Tanzimat'ın ilk yılından itibaren, kamu giderlerinin arttığı, hazine gelirlerinin tahsilinde yaşanan gecikmelerden kaynaklanan mali darboğazın yaşandığı bir devrede; İmar Meclislerinin tahmini hesaplamalarına göre, yalnızca yol yapımı ile nehirlerin ulaşımaya elverişli hale getirilmesi ve halkın kredi taleplerinin karşılanması için gerekli olan sermaye miktarı; 54.061 kese 157,5 para/ 27.030.500 kuruş olarak hesaplanmıştır¹¹. Dolayısıyla tarımsal üretimi artırmadan, altyapıyı kurmaya, adil bir vergi düzenini sağlamadan, eğitim faaliyetlerini bir çatı altında düzenlemeye kadar kapsamlı ve ayrıntılı tasarlanan Tensikat-ı mülkiyye programının maliyetini karşılayabilmek, devletin içinde bulunduğu mali durum nedeniyle, o günkü bütçe koşullarının oldukça ötesindedir¹².

Bu nedenle Tensikat-ı mülkiyye programı kademeli bir biçimde ve sınırlı bir bölgede uygulanır. Öncelik vergi yükünün ve dağılımının adil bir düzene kavuşturulmasına ve tarım ve ticaretin geliştirilmesine verilerek, İstanbul'a yakın olmaları nedeniyle İzmit ve Gelibolu sancakları pilot bölge seçilir. Programın yürütülmesi için de Tensikat-ı Mülkiyye Nazırlığı kurulur¹³. Programın yaygınlaştırılıp yaygınlaştırılmayacağına ise, bu pilot uygulamanın sonuçlarına göre karar verilmesi planlanır.

¹⁰ Mehmet Genç, topun barutu misali, sermaye birikiminin iktisadi büyüme için vazgeçilmez bir şart olduğunu fakat aynı zamanda içtimai bakımdan da bir sonuç olduğuna dikkati çeker. Üstelik yalnızca gelir ve tasarrufla alakalı kalmayan karmaşık bir sonuç olduğunu işaret eder. Dolayısıyla iktisadi büyüme ile sermaye birikimi arasındaki ilişki bir totolojidir (Genç, *a.g.m.*, s. 338).

¹¹ BOA, İ.MSM, nr. 129.

¹² Güran, *a.g.m.*, s. 276.

¹³ BOA, İ.MSM, nr. 78. Tensikat-ı mülkiyye numune seçilen Gelibolu sancağı Kaptan Paşa'nın İzmit sancağı ise Serasker Paşa'nın nezaretindedir. Ancak Tensikat-ı mülkiyye işinin önemi, Kaptan Paşa'nın işlerinin yoğunluğu ve İzmit'in sadece kaymakama bırakılmayacak kadar önemli olması nedeniyle, Tensikat-ı mülkiyye Nazırlığı oluşturulmuştur. Yalnız iki sancağında kaymakamlık idareleri korunmuştur. Hüseyin Paşa'ya bir nevi eşgüdüm sağlama görevi verilmiştir. Nitekim Hüseyin Paşa, İstanbul'da ikamet edecek, gerektiği zaman iki sancağa denetimlerde bulunacaktır. Paşaya maaş tahsisi yapılmamıştır. Sadece memuriyetin gerektirdiği harcamaları karşılamak üzere 30 bin kuruş tahsisatta bulunulmuştur. Fakat isterse bu iki sancağın ihtisap rüsumatı kendisine ihale edilebilecektir (BOA, İ.MSM, nr. 2377).

Çalışmamız, İzmit ve Gelibolu sancaklarında Tensikat-ı mülkiyye uygulamasıyla ilgilidir. Amacımız; pilot bölgede temettüat sayımları ve imar meclisleri raporları gibi planlı araştırma sonuçları temel ölçüt kabul edilerek, düzenleyici ve teşvik edici politikaların (halka kredi verilmesi, alt yapı hizmetlerinin yapılması ve verginin düzenlenmesi) nasıl uygulandığını veya niçin uygulanmadığını ortaya koymaktır.

I. Tensikat-ı mülkiyye'nin İzmit ve Gelibolu'da Uygulanması

Ekonomik büyüme ve kalkınma için, ülkenin mevcut kaynak ve imkânlarının en rasyonel ve verimli şekilde kullanılması gerekir. Pilot bölgede Tensikat-ı mülkiyye programını uygulaması da aslında bu anlayışın bir örneğidir. Çünkü mevcut ekonomik imkânlar dâhil-i Tanzimat kapsamındaki bölgelerde, bu programı uygulama şansı vermeyince¹⁴, uygulamaya İzmit ve Gelibolu'da başlanır. 1846 yılında başlanan uygulamanın hedefi de, halka tarım ve ticaretlerini geliştirmek için kredi verilmesi, ticaretin gelişmesini sağlamak üzere yol, köprü tamiri ve nehirlerin ulaşıma elverişli hale getirilmesi ile vergi dağılımının adilleştirilmesinin sağlanması şeklinde belirlenir¹⁵.

1-Halka Kredi Verilmesi: Tanzimat öncesinde sınırlı olmakla birlikte halka kredi verilmeye başlanmıştır. Fakat ödenen bu krediler genellikle kuraklık, göç vb. doğal afetler nedeniyle verilmiştir. Aynı amaçla 1843–1846 yılları arasında da toplam 12,5 milyon kuruş kredi

¹⁴ Dâhil-i Tanzimat veya dâhil-i daire-i Tanzimat tabirleri ile Tanzimat'ın uygulandığı bölgeler(sancak ve eyaletler) anlatılmak istenmektedir. Keza 1840 yılında ilk defa Tanzimat'ın uygulanması Anadolu, Rumeli ve Adalarda başlatılmıştır. Bosna Arnavutluk, Trabzon, Erzurum, Bağdat gibi yerler bu uygulamaya dâhil edilmemiştir. Ancak 1845 yılından itibaren Tanzimat'ın uygulandığı sancak ve eyaletlere yenileri eklenmeye başlamıştır. Örneğin Erzurum, Diyarbakır 1845 yılı Mart ayından itibaren uygulamaya dâhil olmuştur. Ancak Erzurum'da ki uygulama Meclis-i Vâlâ kararı ile 1847 yılına kadar ertelenmiştir. Trabzon ise; 1841 yılında, Bağdat 1845 yılı içinde dâhil-i daire-i Tanzimat'a katılmıştır (Musa Çadırcı, "Tanzimat'ın Uygulanmasında Karşılaşılan Güçlükler 1840–1856" *Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Semineri, Bildiriler*, Ankara 1985, s. 99-104) Tanzimat'ın Bağdat'ta uygulanması için bkz. Ebubekir Ceylan, *Ottoman Centralization and Modernization in The Province of Baghdad 1831–1872*, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2006.

¹⁵ BOA, İ.MSM, nr. 129.

ödenmiştir¹⁶. Tensikat-ı mülkiyye programı çerçevesinde halka kredi verilmesi ise; iki amaca yönelik olmuştur. Bunlardan birincisi; tarımsal üretimi artırmak ve ticareti geliştirmektir. İkincisi; Tanzimat bürokratlarının halka kredi verilmesini bir zorunluluk olarak görmeleridir. Çünkü ekonomik kalkınma için öncelikle üretimin sürdürülebilir olması şarttı. Hâlbuki halk borç kısıkağı içindedir. Özellikle de köylü; tefeci, tüccar, mültezim, sarraf vb. gruplardan çeşitli vesilelerle aldığı borç yüzünden, tasarrufunda bulunan toprağı terk etme riski ile karşı karşıyadır. Hatta bu durum sosyo-ekonomik yapıyı değıştiren bir nitelik kazanmıştır¹⁷. Özellikle sem adı verilen borçlanma yönteminde, tüccarlar köylüye hasat sonunda elde edeceği ürünü, piyasa fiyatının altında bir fiyatla, kendisine satması karşılığında borç veriyorlardı. Bu, bir bakıma ürünün tarlada satılması demektir. Ayrıca üretici, eğer aldığı kredi karşılığında yeterli ürünü teslim edemezse, faiz ödemek zorunda kalıyordu. Bu durumun farkında olan devlet; İmar Meclisleri aracılığı ile hem sem yoluyla borçlanma ilişkilerinin keyfiyeti hakkında bilgilere ulaşmayı planlamıştır. Hem de araştırma bölgeleri içindeki kredi ihtiyacının miktarının tespit edilmesini istemiştir.¹⁸

İmar Meclisleri Raporlarında ise, pilot bölgenin toplam kredi talebinin 7–8 bin keseğe ulaşacağı öngörülmüştür. Devletin içinde bulunduğu mali durum nedeniyle, 6 Şubat 1846 tarihinde kredinin, pilot bölgenin yalnızca İzmit sancağında ve sadece ziraat kredisi talep edenlere verilmesi

¹⁶ BOA, İ.MSM, nr. 602. Tefik Güran, 1843–46 yılları arasında halka ödenen kredinin finansmanının önemli bir bölümünün daha önce piyasaya sürülmüş olan evrak-ı nakdiyye için yıllık faiz paylarının 8 yılda ödenmesi kararlaştırılmışken, 1843 yılında bu sürenin 10 yıla çıkarılmasıyla yıllık faiz ödemelerinde meydana gelen farkın karşılığı olarak yeniden piyasaya sürülecek evrak-ı nakdiyyeden sağlandığını bildirmektedir (*a.g.m.*, s. 275).

¹⁷ Küçük köylüyü borçlanmaya iten nedenlerin başında, zirai üretimin hava şartlarına bağlı olması, kitle halinde hayvan ölümlerine neden olan salgın hastalıklar ile vergi ve vergileme usulü gelmektedir. Köylü bu sebeplerden ortaya çıkan sermaye ihtiyacını resmi kredi piyasasının gelişmemiş olması nedeniyle özel kredi piyasası olarak nitelen tefeci ve tüccar kesimlerinden sağlamaktadır. Özellikle köylünün ürettiğı tarımsal ürünü iç ve dış pazarlara ulaştıran tüccarlara köylülerin borçlanması sosyo-ekonomik yapının değışimine etki yapmaya başlamıştır (Güran, *a.g.m.*, s. 132–138). Ayrıca kırsal borçluluk ilişkisinin incelendiğı bir başka çalışma için bkz. E. Atilla Aytakin “XIX Yüzyılda İki Batı Anadolu Kazasında Kırsal Borçluluk” *Kebikeç*, S. 23, Ankara 2007.

¹⁸ BOA, İ.MSM, nr. 58.

kararı alınmıştır.¹⁹ Bu kararın gerekçesi ise; İzmit'te ziraat kredisi talebinin araç-gereç, hayvan satın alınması ve tohumluk ihtiyacı ile birlikte 3.670 kese olarak tespit edildiği ve bu miktarın 500 kesesinin zaten tohum akçesi olarak, önceden ödendiği gösterilmiştir. Fakat Ziraat müdürleri, köy muhtarları ve kaza müdürlerinin, ziraat kredisi talebinde bulunanları bir kez daha tespit edip, kaza meclisinde düzenlenecek defterlere kaydetmeleri kuralı getirilmiştir. Üstelik kefil gösterilmeden, kredi verilemeyeceği gibi, köy muhtarları ve bölge meclisinin, kredi verilecek kişilere kefil olmaları da şart koşulmuştur. Zira bu koşulların sağlandığına kanaat getirilirse ancak, aylık 5 kuruş faizle ve yetiştirdikleri ürünün hasat zamanında ödenmesi koşuluyla, mal sandığından kredi verilmesine izin verilmiştir. Ayrıca bu kredi tohum, hayvan satın alma, bağ-bahçe ziraatını geliştirme gayesi ile verileceğinden, farklı yerlerde kullanıp kullanmadığının da kontrolü istenmiştir. Yine, geri ödemelerin zamanında ödenip ödenmediğinin yerel meclisler tarafından takip edilmesi beklenmiştir.²⁰

Yeni düzenlemeler sonrasında İzmit sancağına verilen tarımsal kredinin miktarı nedir diye baktığımızda; İzmit sancağının Geyve, Taraklı ve Akhisar kazalarına 497 kese (248.500 kuruş) kredinin, aylık 5 kuruş faiz ve kavi kefil ve senet karşılığında 8 Ekim 1846 tarihinde ödendiğini görürüz.²¹ Bu da, ilk talep edilen kredinin yalnızca % 13,5'i o günkü bütçe

¹⁹ Pilot bölgenin diğer sancağı olan Gelibolu'da ise; Edirne İmar Meclisi tarafından hazırlanan rapora göre, talep edilen kredi miktarı 1890 kese akçedir. Ancak belirlenen bu miktardan olası düşüş beklentisi nedeniyle, kredi talebinde bulunanların, yeniden tespit edilmesi kuralı getirilmiştir (BOA, İ.MSM, nr. 2376. ve nr. 89, lef 18). Fakat Gelibolu'da, yeniden belirlenen bu kredinin ödendiğine dair bir veriye ulaşılamamıştır. Fakat pilot bölgenin dışında kredi talebinde bulunan diğer sancak ve kazaların da kredi talebinin bir kez daha araştırılmasının istendiğini biliyoruz. Zira mahallinden yapılacak yeni inceleme sonrasında kredi talebinin 5-6 bin keseye düşmesinin beklendiği anlaşılıyor. Eğer bu düşüş gerçekleşirse evrak-ı nakdiyye ya da yeni bir vergiye gerek duyulmadan Maliye Hazinesinden bu paranın karşılanabileceği hatta ta'vizden ödenmek koşullu ile Maliye Hazinesinden 6 bin kese tahsis edilebileceği kaydedilmiştir (BOA, İ.MSM, nr. 2414 ve nr. 129).

²⁰ Kaza meclisleri tarafından hazırlanacak bu defterlerde; borç alacak kişinin ismi, borç miktarı, bu borcu nerede, ne amaçla kullanacağı, kendisinin ya da kefilinin tahmini geliri ve ne kadar malı mülkü olduğu kaydedilecektir. Bunun dışında köy muhtarı ihtiyar heyeti veya meclisin kefil olduklarına dair taahhüdü, borcun ne kadar süre için verildiği ve taksit miktarları da defterlere kayıt edilecektir (BOA, İ.MSM, nr. 2416; BOA, Cevdet Dâhiliye [C.DH], nr. 2009).

²¹ Bir kese 500 kuruştur.

koşulları içinde temin edildiğini gösterir. Üstelik önceden ödenen 500 keselik tohumluk zahire karşılığının da, yarısının 1846 diğer yarısının 1847 yılı mahsulünden faiziyle birlikte ödenmesi koşulu getirilmiştir²².

2-Altyapı Yatırımları: Zirai ve ticari gelişmenin sağlanabilmesi için halka kredi verilmesi kadar yolların yapılması ve nehirlerin ulaşımaya elverişli hale getirilmesi gerekmektedir. Aksi takdirde üretim, pazar ve tüketim bölgeleri ile irtibat kurulamaz ve yeterince fayda sağlanamazdı. Bu durumda da, ekonomik büyüme ve gelişme girişimleri eksik kalırdı²³.

Ne var ki, İmar Meclislerinin Meclis-i Vâlâ' ya gönderdikleri raporlarda, 5 Şubat 1846 tarihi itibarıyla ülke genelinde köprü tamiri, yol yapımı ve nehirlerin ulaşımaya açılması gibi altyapı yatırımlarının maliyetinin 8.310.592,5 kuruşa mal olacağını bildirmişlerdir²⁴. Sancak ve kazaların, usta ücretleri ve malzeme fiyatları gözetilerek tahmini çıkarılan bu maliyet hesapları içinde, pilot bölgenin Gelibolu sancağının payı, 124.000 kuruş, İzmit sancağı ve bağlı kazalarının toplam maliyetleri ise; Tablo I' de görülmektedir²⁵;

TABLO I: İzmit Sancağı Altyapı Maliyeti

<i>Kaza</i>	<i>Maliyet/Kuruş</i>
İzmit	3.400
Ağaçlı	2.000
Kandıra	500
Kiymas	5.600
Karasu	3.000
Şeyhler	30.000
Geğbüze	2.000
Kartal	2.500
Beşdivan	650
Karamürsel	50.000
Yalakabat	5.000
TOPLAM	104.650

Kaynak: İ.MSM, nr. 2415

²² BOA, Maliyeden Müdevver Defterleri (*MAD*), nr. 10557,s. 92.

²³ Ayrıca taşradan başkente davet edilen temsilcilerin de dilekçelerinde ağırlıklı duruldukları konu, vergilen indirim yapılması yanı sıra bölgelerine yol, köprü yapımı ve tamiri talebidir (BOA, İ.MSM, nr. 45).

²⁴ BOA, Cevdet Nafia' (C. Nafia), nr. 278; İ.MSM, nr. 129.

²⁵ BOA, İ.MSM, nr. 89, lef 18; nr. 2415.

Ancak bu rakamlar aynen kabul edilip, uygulanmış mı diye baktığımızda; hem İzmit hem de Gelibolu'ya mühendis ve subay gönderilerek belirlenen bu maliyetin bir kez daha kontrol edilip, yeniden saptanması kararının alındığını görürüz. Kuşkusuz bu karar, İmar Meclislerinin hesaplarına duyulan güvensizliğin bir sonucu değildir. Kredi talep edenlerin yeniden saptanmasında olduğu gibi, bu karar da ekonomik koşulların bir getirisi. Yalnız, liman, yol ve nehirlerin keşif, tamirat ve maliyet hesaplarının yeniden tespit edilmesi görevi bu sefer, harbiyeden ve deniz-kara mühendishanesinden görevlendirilen subaylar ile mühendisler verilmiştir²⁶. Üstelik sözü edilen bu subay ve mühendisler sadece İzmit ve Gelibolu'ya değil, İzmir ve Selanik, Varna, Trabzon, Samsun gibi Anadolu ve Rumeli'nin en işlek iskelelerine mal-eşya ve insan gidiş-gelişini kolaylaştırmak için sahilten iç bölgelere kadar uzanacak çift yolun yapılması, İzmir limanının hinterlandı niteliğinde olan ve arazisi verimli Uşak'ın konumundan daha iyi yararlanabilmek için İzmir'le bağlantısının sağlanması, Samsun-Sivas arasında bozuk olan yolun tamir edilmesi, Varna ve Mudanya'ya liman yapılması, İnöz limanının yeniden düzenlenmesi, Meriç, Sakarya, Sapanca ve Kızılırmak'ın ulaşımına açılması için gerekli incelemeyi yapmakla görevlendirilmişlerdir. Ayrıca Selanik, Trabzon ve Antalya'ya da ileride mühendis gönderilmesinin planlandığı fakat yapım ve tamiratta önceliğin pilot bölgeye verileceği ilan olunmuştur. Keza İzmit ve Gelibolu'ya gönderilen mühendis ve subaylara da özel talimatlar verilmiştir²⁷.

²⁶ 12 Kasım 1846'de İzmit ve Gelibolu sancaklarında bulunan liman yol ve nehirlerin keşfi ve tamiri için gerekli olan harcama miktarını tespitle görevlendirilen kara ve deniz mühendishanesinden atanan mühendisler maaş ve harcırah tahsisatı yapmıştır. Fakat Erkân-ı Harbiye'den tayin olunan 2 subaya maaş tahsisine gerek görülmemiştir. Ama 2000'er kuruş harcırah itası yanında menzül vb. masraflar için dönüşlerinde ödeme yapılması koşulu ile deftere kaydetmeleri istenmiştir. Liman ve yolların muayenesi, resimlerinin yapılması ve masraflarının tespiti vb. işlerden sorumlu olmak üzere birer kişinin daha onlarla görevlendirilmesi de uygun görülmüştür (BOA, İ.MSM, nr. 82).

²⁷ Tekfurdağı'na gönderilen mühendisin Tekfurdağı-Edirne yolunun çift yol yapılması, Meriç nehrinin gemi ulaşımına açılması ve özellikle de "muzırat-ı devin" olarak tanımlanan nehir üzerindeki değirmenlerin kaldırılması ve İnöz'e kadar kayıkların rahatlıkla gidip gelmelerinin olanaklı hale getirilmesi için çalışmaların yapıp masrafların saptanması istenmiştir. İzmit'e gönderilen mühendise ise özellikle Sakarya nehri ile Sapanca'nın birleştirilmesi ve Kızılırmak'ın dahi mümkün olduğu surette oralara indirilmesi yollarının aranması için keşfinin yapıp, resimlerinin çit-

3- Vergi Yükünün ve Dağılımının Düzenlenmesi Girişimleri:

Tensikat-ı mülkiyye programının, pilot bölgede uygulamasında en çok önem verilen ve programın başarısı ile eşdeğer görülen temel ilkesi; vergi yükünün ve dağılımının adilleştirilmesi olmuştur. Zira 1840 yılında örfi vergilerin yerine, “virgü-yi mahsusa/virgü” gibi isimlerle bilinen vergi ikame edilmiştir²⁸. Tanzimat’tan önceki vergi uygulamalarından radikal bir kopuşu simgeleyen, bu yeni verginin en önemli farklılığı; vergilendirmede temel olan ölçütlerin yeniden tanımlanmasıdır. Diğer bir deyişle belirli bir bölgenin önceden belirlenmiş sabit miktarlarda vergilendirilmesinin yerini, taşınır taşınmaz mallardan elde edilen kişisel gelirin vergilendirmesi getirilmiştir. Kişisel gelire dayalı vergilendirmenin uygulamaya geçebilmesi için ilk yapılması gereken iş, vergilendirmeye esas oluşturacak taşınabilir ve taşınmaz malların öncelikle tanımlanması ve gelirleriyle birlikte kaydının yapılmasıdır²⁹. 1840 yılında başlanan ancak tamamlanamayan temettüat sayımlarına yeniden başlanma nedeni de, bu ihtiyaçtan kaynaklanmıştır. Çünkü 1840–45 yılları arasında, verginin dağıtımında bazı kazalarda hane, bazı kazalarda ocak, nüfus veya çift esasına göre farklı ölçütlerin kullanılmaya devam edilmesi şikâyetlere neden olmuştur. Her ne kadar verginin tahsilinde iki taksit yerine, çiftçilerin hasat zamanı, tüccar ve esnafın ise bütün yıl içinde taksitle ödeme yapmaları olanağı getirilse de vergilerin ağırlığı, toplanmasındaki yolsuzluklar ve

zilmesinin maliyet hesaplarının çıkarılması görevi verilmiştir (BOA, İ.MSM, nr. 81). Ulaşabildiğim kaynaklara göre pilot bölge kapsamında 1846 yılı içinde fizibilite çalışmaları yapılan altyapıların 1846 yılı içinde yapımına başlandığına dair bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak, Meriç nehrinin, temizlenerek ulaşıma açılması ile ilgili çalışmaların 1853 yılından itibaren yeniden başladığı anlaşılmaktadır (BOA, Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayet [A.MKT.UM], 165/73). Pilot bölge dışında fizibilite çalışmaları yaptırılan Uşak–Karahisar–İzmir ve Gemlik-Bursa yolunun yapımına yönelik çalışmaların ise, 1851 ve 1852 yıllarında yeniden başlatıldığını şu belgelerden izlemek mümkündür (BOA, Sadaret Mektubi Kalemi Mühimme Kalemi [A.MKT.MHM], 47/55; BOA, Sadaret Mektubi Kalemi Nezaret ve Deavir [A.MKT.NZD], 55/74; 21/77; BOA. Hariciye Mektubi Kalemi [HR MKT], 97/45).

²⁸ Tanzimat’la pek çok türü ve tahsil şekli olan örfi vergiler birleştirilerek bir bütün halinde “virgü” adı altında alınmaya başlanmıştır. Bu yeni verginin miktarı Maliye Nezareti tarafından yalnızca liva düzeyinde belirlenmiştir (Tevfik Güran, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları 1841–1861*, Ankara 1989, s. 13).

²⁹ Cengiz Kırılı, “Yoksulluğun İcadı: 1840 Ceza Kanunu, İktidar ve Bürokrasi”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, Sayı 4, Güz 2006, s. 59–60.

haksız uygulamalardan hemen herkes şikâyetçi olmaya devam etmiştir³⁰. Dolayısıyla Tensikat-ı mülkiyye kapsamında, vergi yükünün ve dağılımının düzenlenmesine yer verilmesi, 1840–45 yılları arasında vergi düzenlemelerinde başarılı sonuç alınamamasından kaynaklanmıştır. Diğer bir deyişle kişisel gelire dayalı vergilendirme ya da Tanzimat’la beyan edildiği gibi, kazanca göre eşit vergilendirme hala gerçekleştirilememiştir.

Bununla beraber, pilot bölgede Tensikat-ı mülkiyye uygulaması kapsamında, vergi yükünün ve dağılımının düzenlenmesinden amaç; kişiler ve bölgeler arası adaletli/hakkaniyetli bir vergi dağılımının gerçekleştirilmesi olarak gösterilmiştir. Fakat adalet olgusu “olması gereken” ama “olması gerekenin ne olduğu” konusunda kesinlik içermeyen bir kavramdır. Hele vergi adaleti kişiden kişiye, bölgeden bölgeye ve zamandan zamana göre değişen sübjektif bir nitelik taşır. Günümüzde bile, vergi adaletinin nasıl sağlanacağı konusunda hala tartışmaların sürdüğünü göz önüne aldığımızda, 1846 yılının şartları içinde, “adaletli ya da hakkaniyetli” bir vergi dağılımını sağlama olasılığının son derece belirsizlikler içerdiğini söylemek yanlış olmayacaktır³¹. Diğer yandan Tanzimat bürokratlarının, hazine varidatına zarar vermeden, halkın hoşnutluğunun sağlanarak ve verginin bakaya bırakılmasını engelleyerek, bölgeler ve haneler arasındaki dağılımın adil bir düzene kavuşturulması gibi üç hedefi, başarının ölçütü olarak belirlediklerini görürüz³². 1840–45 arasındaki vergi düzenlemelerindeki başarısızlığı göz önüne aldığımızda, bu üç özel hedefin gerçekleştirilme olasılığının zorluğu daha iyi anlaşılabilir.

³⁰ Güran, *Osmanlı Maliyesi*, s. 13.

³¹ Zira Tanzimat’la birlikte angaryanın kaldırılmış olması Balkanlardaki köylüler arasında vergilerin bir kısmının kaldırılacağı beklentisini doğurmuştur. Yine iltizamın kaldırılması ve verginin devlet memurları tarafından tahsile başlanmasıyla birlikte, vergi vermek istemeyenler tarafından Burdur, Yalvaç, Ayaş vb. bölgelerde bir nevi organize isyan hareketiyle karşılaşılmıştır (Coşkun Çakır, *Osmanlı Maliyesi*, İstanbul 2001, 130–140). Benzer olaylar Niş sancağında da yaşanmıştır. Zira Halil İnalçık’ın tespitlerine göre, hem kalede görevlendirilen Müslüman ahali, hem de vergi ödemeyen çorbacı ile reaya kocabaşları, muafiyetlerinin kaldırılmasından memnun olmamıştır (Halil İnalçık, “Tanzimat’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri” *Belleten*, 1964, 28/112, Ekim 1964, s. 632–637). Dolayısıyla Tanzimat’ın ilanı ile Osmanlı toplumu içinde vergi vermeme gibi bir beklenti içine giren kesimler var olduğu gibi, vergi muafiyetlerinin kaldırılmış olmasına tepki gösteren kesimlerde olmuştur.

³² BOA, İ.MSM, nr. 106.

Buna karşın Mart-Haziran 1846 tarihlerinde, merkezde Meclis-i Vâlâ ve yerel düzeyde İzmit Meclisi tarafından üç aşamada yürütülen çalışmalarla, 1845 yılı vergi dağılımına kıyasla kısmi başarı sağlanmıştır. İlk aşaması İzmit Sancak Meclisi tarafından Mart 1846 tarihinde yürütülen çalışmalarda; İzmit sancağı kazalarının temettüat miktarı, aşar, hane ve nüfus değerleri, 1845 yılı vergi miktarı ile kıyaslanarak dört ayrı vergi tarifesi oluşturulmuştur³³. Ancak kullanılan (hane, nüfus, aşar ve temettü miktarı) ölçütlerin değişken olması, periyodik yoklama zorunluluğunu beraberinde getirdiğinden ve bunun da hazinenin zarara uğramasına yol açacağından hareketle ne yerel düzeyde ne de merkezde, bu tarifeler kabul görmemiştir³⁴. İkinci aşamada, Meclis-i Vâlâ'nın, denetiminde Nisan ve Mayıs aylarında çalışmalar yürütülmüştür. Bu kez, tüm sancak genelinde uygulanacak, sabit ya da tek bir vergi oranının, elde edilip edilemeyeceği yönünde çalışmalar yoğunlaştırılmıştır. Yapılan hesaplamalar sonucunda, 1845 yılında İzmit sancağından hazineye ödenen vergi miktarının (6.542.804,5 kuruş) İzmit sancağının 1845 yılı temettüat miktarına (39.661.639 kuruş) kıyaslanmasıyla elde edilen % 16,5'lik değer, vergi oranı olarak kabulüne karar verilmiştir. Akabinde % 16,5'lik değer üzerinde, vergi ödeyen kazalara indirim, az ödeyenlere zam yapılması yönünde karar alınmıştır³⁵. Ne var ki bu seferde, vergisinden indirim yapılacak olan kaza halkının sevineceği, zam yapılacak olan kaza halkının sızlanacağı anlaşılınca, % 16,5'lik değer de, adil bir paylaşımı getirmeyeceği düşünülerek vazgeçilmiştir. Zira vergisi %16,5' luk değer altında olan kazaların, bu değer üzerinde olanlarla kıyaslanınca hafif görüldüğü, yoksa zam yapılırsa, onların durumunun ağırlaşacağından memnuniyet yaratmayacağı ve bakaya kalma olasılığının artacağı anlaşılmıştır. Kısacası gerek İzmit Meclisinin yaptığı hesaplamalar gerekse Meclis-i Vâlâ'nın hesaplamalarının, başarının ölçütü olarak belirlenen üç hedefe ulaşmayı sağlamayacağı öngörülerek, uygulaması kabul edilmemiştir.

Nihayetinde Tensikat-ı mülkiyye Nazırı Hüseyin Paşa, İzmit Muhasıslı Mustafa Arif, İzmit ileri gelenlerinden Kahraman zade Mustafa Bey'in de katıldığı görüşmelerde, İzmit halkının talep ettiği, 900 keselik vergi

³³ İzmit Sancak Meclisi tarafından hazırlanan vergi çizelgeler için bkz. Ek 1.

³⁴ BOA, İ.MSM, nr. 106, lef 9.

³⁵ Meclis-i Vâlâ tarafından % 16,5'lik değer üzerinde olan kazalara indirim az olanlara zam yapılması kararı doğrultusunda hazırlanan çizelgeler için bkz. Ek 2.

indiriminin yapılması kabul edilmiştir. Fakat sözü edilen 900 keselik indirimi, İzmit sancağının toplam vergi yükünden indirim yapılması şeklinde algılamak doğru olmaz. Çünkü indirimi düşünülen miktar, sadece 600 kese'dir. Bu da, İzmit'in pilot bölge olması ve halkının yardıma fazlasıyla ihtiyacı olması nedeniyle alınmıştır. Kalan 300 kesenin ise, vergisi hafif olan kazalara, yerel meclis kanalıyla zam olarak taksimatı kararlaştırılmıştır³⁶. Kabul edilen bu zam ve indirim miktarlarını, İzmit Muhassılı Mustafa Arif Bey, Haziran 1846 tarihinde, tüm kaza müdürleri, muhtarlar, kocabaşlar ve papazların da hazır bulunduğu meclis toplantısında, temettüat sayım sonuçlarını gözeterek dağıtmıştır³⁷. Tablo II ve III'te İzmit Meclisi'nde yapılan bu dağıtım görülmektedir.

TABLE II: İzmit Sancağında 1845 Yılı Vergi Yüküne Zam Yapılan Kazalar

<i>Kaza</i>	<i>Eski vergi/Kese (1845)</i>	<i>Zam olunan/ Kese</i>	<i>Yeni vergi/Kese (1846)</i>
Akhisar	847.345	40	887.345
Geğbüze	413.540	60	473.540
Kartal	237.370	40	277.370
Şile	295.167	55	350.167
Taşköprü	275.420	45	320.420
Kimas	576.396	15	591.396
Akabat	164.380	4	168.380
Beşdivan	48.172	1	49.172
Beykoz	98.570	20	118.570
Şeyhler	524.497	10	534.497
TOPLAM	3.480.857	290	3.770.857

Kaynak: İ.MSM, nr. 2417

³⁶ İlk etapta bu 900 kesenin taksimatına dair farklı hesaplamalar da yapılmıştır. Bunlardan ilki; 900 kesenin tamamının vergisi hafif olan kazalara pay edilmesidir. İkincisi; 900 kesenin üçe ayrılarak taksim edilmesi yönündedir. Fakat İzmit'in pilot bölge olması, krediye fazlasıyla ihtiyaç duyması ve de Padişahın merhametinin bir nişanesi olarak 600 kesenin af ve indirimine karar verilmiştir (BOA, İ.MSM, nr. 106).

³⁷ İzmit Sancak Meclisinde yapılan taksimat esnasında; öngörülen 300 keselik zam miktarının 290 kesesini, kazalar arasında hakkaniyetle muhassıl dağıtmıştır. Ancak geri kalan 10 keselik zam miktarının, her ne kadar az bir miktar olsa da, paylaşılmasının kazalara ağır gelebileceği gerekçesi ile indirimi talep edilmiştir. Muhassılın bu isteği merkezde olumlu karşılanmıştır. Zira muhassıl, bakaya kalmadan vergilerin zamanında tahsil edileceği konusunda garanti vermiştir (BOA, İ.MSM, nr. 2417, lef 4).

TABLO III: İzmit Sancağında 1845 Yılı Vergi Yükünde İndirim Yapılan Kazalar

<i>Kaza</i>	<i>Eski vergi/ Kese (1845)</i>	<i>Af olunan Kese</i>	<i>Tadil-i tesviye gereğince yapılan indirim Kese</i>	<i>Yeni vergi/ Kese (1846)</i>
İzmit	1.467.366	50	65	1.352.366
Kandıra	532.433	60	10	462.433
Karasu	306.233	60	20	226.233
Hendek	513.200	55	25	433.200
Sarıçayır	212.670	45	15	152.670
İsafl	167.453	17	---	150.453
Dodurga	149.121	18	---	131.121
Taraklı	415.355	30	40	345.355
Geyve	1.014.830	85	55	874.830
Yalakabat	1.093.347	80	10	1.003.347
Karamürsel	881.200	100	50	731.200
TOPLAM	6.753.208	600	290	5.863.208

Kaynak: İ.MSM, nr. 2417

Dağıtım esnasında Adapazarı, Pazarköy ve Ağaçlı kazalarının vergi yükünde, ne indirim ne de zam yapılmasına gerek duyulmadığından, bu üç kazanın 1845 yılında ödedikleri vergi yükü değişmemiş aynı kalmıştır. Tablo IV'te bu üç kazanın 1845 ve 1846 yıllarına ait ödedikleri vergi miktarları gösterilmiştir.

TABLO IV: İzmit Sancağında 1845 Yılı Vergi Yükünde Değişme Yapılmayan Kazalar

<i>Kaza</i>	<i>1845 Vergi/Kese</i>	<i>1846 Vergi/kese</i>
Adapazarı	1.419.382	1.419.382
Pazarköy	1.207.363	1.207.363
Ağaçlı	221.370	221.370
TOPLAM	2.848.115	2.848.115

Kaynak: İ.MSM, nr. 2417

İzmit Meclisi tarafından gerçekleştirilen bu dağıtımın tablolara yansımada görüldüğü üzere; Adapazarı, Pazarköy ve Ağaçlı dışındaki İzmit sancağına bağlı kazalar arasında vergi yükü dağılımı değişmiştir. Üs-

telik kazaların 1845 gelirlerini temel alıp, kazaların 1845 ve 1846 yıllarında ödedikleri vergiyi kıyaslayarak hazırladığımız Tablo V incelendiğinde görüleceği gibi; kazaların 1846 yılı vergi yükü 1845 yılına kıyasla biraz daha adil bir paylaşımı getirmiş olduğu görülmektedir.

TABLE V: İzmit Sancağının 1845 – 1846 Yıllarına Ait Vergi Miktarları ve Oranları

<i>Kaza</i>	<i>1845 Temettüatı Kese</i>	<i>1845 Vergisi Kese</i>	<i>1845 Vergi oranı %</i>	<i>1846 vergisi</i>	<i>1846 Vergi oranı %</i>
Akhisar	5.823,4	847.345	14,5	887.345	15,23
Geğbüze	6.440,4	413,54	6,4	473,54	7,3
Kartal	3.455,7	237.370	6,5	277.370	8,02
Şile	4.124,5	295.167	7,-	350.167	8,48
Taşköprü	3.303,2	275,42	8,5	320,42	9,6
Kimas	4.026,4	576.396	14,3	591.396	14,6
Akabat	1.118,1	164,38	14,5	168,38	15,05
Beşdivan	304,8	48.172	15,5	49.172	16,1
Beykoz	2.902,7	98,57	3,3	118,57	4,08
Şeyhler	3.101,8	524.497	16,9	534.497	17,2
İzmit	8.912,5	1.467.366	16,4	1.352.366	15,1
Kandıra	3.188,9	532.433	16,5	462.433	14,5
Karasu	1.011,7	306.233	30,-	226.233	22,3
Hendek	1.622,4	513,20	31,6	433,20	26,7
Sarıçayır	585,8	212,67	36,3	152,67	22,9
İsafi	665,8	167.453	25,-	150.453	25,1
Dodurga	837,5	149.121	17,5	131.121	15,6
Taraklı	2.061,8	415.355	20,-	345.355	16,7
Geyve	4.447,6	1.014,83	22,8	874,83	19,6
Yalakabat	3.847,-	1.093.347	28,4	1.003.347	26,08
Karamürsel	3.033,1	881,20	29,05	731,20	24,1
Adapazarı	6.966,5	1.419.382	20,3	1.419.382	20,3
Pazarköy	4.909,4	1.207.363	24,5	1.207,363	24,5
Ağaçlı	2.163,04	221.370	10,23	221,370	10,23

Kısacası, İzmit sancağında verginin tadil ve tesviyesinde başarının göstergesi olan koşullar yerine getirilmiş görülmektedir. Çünkü Taşköprü, Beykoz, Karasu, Geyve ve Geğbüze gibi eski vergileri üzerine zam yapılan kazaların halkı dahi, yapılan yeni dağılımı kabul edip teşekkürlerini bildirmişlerdir³⁸. Böylece bakaya kalma ihtimali ortadan kaldırılmıştır. Vergilerine zam yapılan kaza müdürleri de herhangi bir şikâyetin olmadığını ve vaktinde ödemelerin yapılacağı taahhütünü de bulunmuşlardır. Hatta İzmit muhassılı, İstanbul civarında bulunan kazaların vergisini çarçabuk toplayıp göndereceğini bildirmiştir. Yine hazinenin zarara uğratılmaması koşulunun da, büyük ölçüde gerçekleştirildiği söylenebilir. Keza yapılan düzenleme sonrasında, hazinenin kaybı sadece 600 keselik indirim olmuştur³⁹.

Pilot bölgenin diğer sancağı Gelibolu'da ise, sancağın vergi dağılımının zaten mutedil olduğu gözetilerek farklı bir yöntem izlenmiştir. Vergi oranının elde edilmesine dair izlenen ilk aşama, yani hane, nüfus, temettüat, aşar geliri temel alınıp, 1845 vergisi ile kıyaslaması sonucu elde edilen vergi oranı hesaplamaları Gelibolu'da yapılmamıştır. Ancak merkezde sabit bir vergi oranına dair yürütülen çalışmalar, Gelibolu için de uygulanmıştır⁴⁰. Fakat İzmit'te olduğu gibi sabit vergi oranının adil dağılımı getirmeyeceği düşüncesinden hareketle, doğrudan sancağın toplam vergisinden indirim ve zam yapılması yönünde çalışmalar başlatılmıştır. Sonuçta tıpkı İzmit'te olduğu gibi sancak genelinde 1845 temettüat sayımları gözetilerek, götürü 130 keselik bir indirim yapılması kararı alınmıştır. Yalnız uygulamanın İzmit'ten tek farkı; buradaki taksimatın 130 kesenin (65.000 kuruş) tamamının durumu daha iyi olan (mütehammil)

³⁸ BOA, İ.MSM, nr. 2417, lef 4.

³⁹ İzmit'te, haneler nezdinde yapılacak dağıtımda ise, kıstas yine temettüat sayımları ile belirlenen gelir miktarı olmuştur. Ancak taksimat bir oran nispetinde değil, komşuca kardeşçe yapılmıştır. Dolayısıyla bu paylaşımı bireysel ilişkilerin rol oynayacağı sübjektif bir taksimat olarak görmek mümkündür. Fakat bunu engellemek adına bazı tedbirlerin alındığı görülür. Mesela hanelerin hal ve tehammüllerine göre kaçır kuruş ödemeleri gerektiği, bir önceki yılın aşar ve rüsumatıyla kıyaslanıp dengelenmesi ve eski usulde haksızlık ve himayenin yapıp yapılmadığının tespiti şartı aranmıştır. Ayrıca her aşamanın defterlere kaydedilip, merkeze gönderilmesi koşulu, en azından devletin yapılan işin takipçisi olduğunu göstermektedir (BOA, İ.MSM, nr. 2417, lef 7; nr. 89, lef 13).

⁴⁰ BOA, İ.MSM, nr. 2383; nr. 106, lef 3.

olan kazalara zam yapılarak, dağıtımın gerçekleştirilmesidir⁴¹. Gelibolu Sancak Meclisi, 23 Ağustos 1846 tarihinde, zam ve indirim miktarlarının dağıtımını Tablo VI ve VII'de gösterildiği şekliyle gerçekleştirmiştir.

TABLO VI: Gelibolu Sancağında Vergi Yüküne Zam Yapılan Kazalar

<i>Kaza</i>	<i>1845 vergisi</i> <i>Kese</i>	<i>Zam miktarı</i> <i>Kese</i>	<i>1846 vergisi</i> <i>Kese</i>
Tekfurdağı	839,5	30	869,5
Şarköy	755,9	60	815,9
Malkara	750,5	20	770,5
Firecik	679,2	20	699,2
TOPLAM	3.025,1	130	3.155,1

Kaynak: C.ML, nr. 21608

TABLO VII: Gelibolu Sancağında Vergi Yükünde İndirim Yapılan Kazalar

<i>Kaza</i>	<i>1845 vergisi</i> <i>Kese</i>	<i>İndirim miktarı</i> <i>Kese</i>	<i>1846 vergisi</i> <i>Kese</i>
İnecik	217,9	40	177,9
Gelibolu	1.198,4	60	1.138,4
Mekri	301,1	30	271,1
TOPLAM	1.717,4	130	1.587,4

Kaynak: C.ML, nr. 21608

Zam ve indirim miktarlarının dağıtımını esnasında Gelibolu Meclisinde gerçekleşen müzakerelerden anlaşıldığına göre; yalnızca Tekfurdağı halkının ileri gelenleri, 40 kese olarak düşünülen zam miktarından biraz indirim yapılması talebinde bulunmuştur. Gerekçe olarak da, daha önceden kaza vergisine yangın tulumbası masrafı ve tabip maaşının ilave edilmesi nedeniyle, kazanın vergi yükünün artmış olması gösterilmiştir. Ortaya çıkan bu durum üzerine, Tekfurdağı'na ilk düşünülen zam miktarından 10 keselik (5.000 kuruş) indirim uygun görülmüştür. Ancak karşılığında, 130 keselik zam miktarını, tüm sancak halkının ödeyeceği ve ba-

⁴¹ BOA, İ.MSM, nr. 106, lef 2.

kaya kalmayacağına dair söz alınmıştır. Evreşe, İpsala ve Keşan kazalarının 1845 yılı vergi yükünde ise, herhangi bir değişiklik yapılmasına ihtiyaç duyulmamıştır. Tablo VIII'de bu kazaların 1845 ve 1846 yılı vergi yükleri görülmektedir.

TABLO VIII: Gelibolu Sancağında Vergi Yükünde Değişme Olmayan Kazalar

<i>Kaza</i>	<i>1845 Vergisi/Kese</i>	<i>1846 Vergisi/Kese</i>
Evreşe	200,9	200,9
İpsala	292,4	292,4
Keşan	715,7	715,7
TOPLAM	1.209.-	1.209.-

Kaynak: C.ML, nr. 21608

İzmit'te olduğu gibi; Gelibolu sancağına bağlı 10 kaza genelinde gerçekleştirilen taksimatın 1845 yılına göre, nasıl bir farklılık gösterdiği ve yapılan dağıtımın adil olup olmadığını ortaya koyabilmek için Tablo IX hazırlanmıştır.

TABLO IX: Gelibolu Sancağının 1845 – 46 Yıllarına Ait Vergi Miktarları ve Oranları

<i>Kaza</i>	<i>1845 temettüatı Kese</i>	<i>1845 vergisi Kese</i>	<i>1845 Vergi oranı %</i>	<i>1846 vergisi Kese</i>	<i>1846 Vergi oranı %</i>
Gelibolu	13.656,84	1.198,4	8,77	1.138,4	8,33
İnecik	2.531,8	217,9	8,60	177,9	7,02
Mekri	1.716,6	301,1	17,54	271,1	15,79
Tekfurdağı	15.051,3	839,5	5,57	869,5	5,77
Şarköy	11.442,9	755,9	6,60	815,9	7,13
Malkara	10.200.-	750,5	7,35	770,5	7,55
Firecik ⁴²		679,2		699,2	
Evreşe	2.791,9	200,9	7,19	200,9	7,19
İpsala	3.155,2	292,4	9,26	292,4	9,26
Keşan	5.924,7	715,7	12,07	715,7	12,07

⁴² Firecik kazasının temettuat miktarı bilinemediğinden gelirine göre 1845 ve 1846 yılı vergi oranı üzerine hesaplama yapılamamıştır.

Bu rakamlara göre, Gelibolu sancağının 1845 ve 1846 yılı toplam vergisinde değişme olmamıştır. Sancağın hem 1845 hem de 1846 yılında hazineye ödediği vergi tutarı toplam 5951,5 kese olmuştur. Ancak sancağa bağlı olan 10 kaza genelinde (Evreşe, İpsala ve Keşan kazaları dışındaki) kazaların vergi yükleri değişmiştir. Ayrıca Tablo IX’da görüldüğü üzere, çok sınırlı dahi olsa, yeni dağılımın 1845’e nispetle daha adil paylaşımı getirdiği görülüyor.

II. Uygulamanın Değerlendirilmesi

Tensikat-ı mülkiyye; İzmit ve Gelibolu’da halka, tarım ve ticaretlerini geliştirmek için kredi verilmesi, ticaretin gelişmesini sağlamak üzere yol, köprü tamiri ve nehirlerin ulaşım elverişli hale getirilmesi ile vergi dağılımının adilleştirilmesinin sağlanması hedefiyle uygulaması planlanmıştır⁴³. Genel çerçevesi Ekim 1845 yılında çizilen Tensikat-ı mülkiyye programını ölçüt aldığımızda, pilot uygulamanın 1845 programının sadece birinci ve ikinci unsurlarını ihtiva ettiği görülmektedir. Fakat uygulamadan anlaşıldığı gibi, fiziksel alan ve kapsam açısından daraltılarak pilot bölgede uygulama kararı verilen Tensikat-ı mülkiyye programı, İzmit ve Gelibolu’da daha da “sınırlı” bir şekilde uygulanmıştır. Özellikle halka kredi verilmesi konusunda, öncelik tarımsal krediye verilip, yeni düzenlemeler getirilmiştir. Alt yapı yatırımları ise, fizibilite çalışmaları niteliğinde kalmıştır. Yalnız, ülkenin ekonomik potansiyelini geliştirmek amacıyla, sözü edilen bu fizibilite çalışmalarının çerçevesi mümkün olduğunca ülke geneline yayılmaya çalışılmıştır. Bunun yanı sıra vergi yükünün ve dağılımının düzenlenmesiyle ilgili yürütülen çalışmalarla, az da olsa kısmi iyileştirmeler yapılmıştır. Bu da ülkenin mevcut kaynak ve imkânları dâhilinde mümkün olduğunca rasyonel bir şekilde programın uygulandığını göstermektedir.

Buna karşın, pilot bölgenin ilk sancağı İzmit’in 1845 yılında ödediği vergi miktarı 13.082,18 kese idi. Vergi düzenlemeleri sonrasında sancaktan hazineye 12.482,18 kese vergi ödemesi gerçekleştirilmiştir. Aradaki

⁴³ BOA, İ.MSM, nr. 129.

fark; af ve indirimden kaynaklanan 600 kese'dir. Bu, 1846 yılında sancaktan ödenen vergi miktarının % 4,80'ne karşılık gelmektedir. Bir başka deyişle, 1846 yılı vergisinde 1845 yılına göre % 4,80'lik indirimle gidilmiştir. Bu rakamlara ziraat kredisi talep edenlere ödenen 497 keselik kredi maliyetini (% 3,97) ve tohumluk için verilen 500 keseyi (% 4,0) ilave ettiğimizde, İzmit sancağında pilot uygulamanın parasal büyüklüğünün; 1846 yılında hazineye ödenen 12.482,18 keselik verginin % 12,79'una karşılık geldiği hesaplanabilir. Üstelik vergi düzenlemelerinin kalıcı olduğundan hareket edersek, İzmit sancağından hazineye ödenecek vergi miktarından her yıl yaklaşık % 5'lik bir vergi indirimi yapılacağı şeklinde düşünmek de mümkündür.

Öte yandan Tensikat-ı mülkiyye programının kazalar ve kaza halkı nezdinde bazı getirileri olmuştur. Örneğin İzmit sancağında en önemli getiri; artan üretilimdir. Öyle ki, 1847 yılında halkın tohum ve yiyecek ihtiyaçlarının dışında, hasat zamanından Şubat ayına kadar ürünlerin satışından elde edilen 3.500 keselik (1.786.420 kuruş) bir kazanç söz konusudur. İzmit muhassıllı tarafından hazırlanan pusulaya göre Tablo X'da verdiğimiz bu değerler, İzmit sancağından dışarıya yapılan ilk zahire satışının parasal ifadesidir. Fakat en az onun kadar önemli bir başka gerçeğe daha işaret etmektedir. O da; İzmit sancağı kazalarına yapılan yaklaşık 1.000 keselik krediyi (497 kese nakit ziraat kredisi + 500 kese tohumluk yardımı) temel aldığımızda, onun 3,5 katı üzerinde bir artışı ifade ediyor olmasıdır. Üstelik Şubat ayının başına kadar henüz toplanmayan 505 keselik verginin bakaya kalmadan Mart ayına kadar ödeneceğinin kaza müdürleri tarafından taahhüt edilmesi, vergi düzenlemelerinin 1847 yılındaki olumlu sonucunu göstermektedir⁴⁴.

⁴⁴ BOA, İ.MSM, nr. 2418.

TABLO X: İzmit Sancağı 1847 yılı Hububat Üretimi ve Geliri

<i>Ürün cinsi</i>	<i>Kile</i>	<i>Fiyatı/Kuruş</i>	<i>Geliri/ Kuruş</i>
Buğday	41.650	16	666.400
Arpa	23.000	7	161.000
Yulaf	15.000	5	75.000
Kabluca	2.330	5	11.650
Keten Tohumu	47.000	17	799.000
Dede(?)	2.337	10	23.370
Kokoroz	5.000	10	50.000
TOPLAM	136.317.-		1.786.420.-

Kaynak: İ.MSM, nr. 2418

Yalnız, tarımsal üretim artışı söz konusu olduğunda; toprağın kalitesinin, iklim koşullarının, sulama potansiyelinin, nüfus yoğunluğunun, bölge güvenliğinin vb. bir dizi faktörün daha etkili olacağını göz önüne almak gerekir. Fakat bu koşulların, İzmit Sancağı'nda 1847 yılı hububat üretimine ne derece etkili olduğunu saptamak zordur. Belki burada mütevazı bir çerçevede yaptığımız bu değerlendirme sonradan zenginleştirilebilir. Yine de 1846 yılı pilot uygulamasının hemen ertesi yılında, İzmit sancağının tarımsal üretiminde, böyle bir artışın kayıtlara geçmesini dikkate değer bir veri olarak görmek gerekir. Çünkü pilot uygulama çerçevesinde İzmit sancağına ödenen kredi ve tohumluk yardımı, yalnızca tarımsal üretimi artırmak amacıyla kullanılabilirdi. Ayrıca kredinin bu amaçla kullanılıp/kullanılmadığının sıkı bir şekilde yerel idare tarafından denetlenmesi şartı vardı. Dolayısıyla pilot uygulamanın İzmit sancağında tarımsal üretimi artırma hedefine katkı sağladığını düşünebiliriz.

Pilot bölgenin diğer sancağı Gelibolu'da ise; sancağın 1845 yılında hazineye ödediği vergi miktarında değişme olmamıştır. Dolayısıyla hazineye bir maliyeti de yoktur. Bununla beraber, ilk planlandığı gibi kazalar ve haneler arası vergi dağılımı değiştirilmiştir. Yine bakaya bırakılmayacağına taahhüt edilmesi ve yeni dağılımdan halkın hoşnutluğunun sağlanması bir kazançtır. Bu nedenle Gelibolu sancağı kaza ve halkları için vergi dağılımının düzenlenmiş olması, Tensikat-ı mülkiyye programının bölge halkına sağladığı en önemli getiri olmuştur diyebiliriz.

Tensikat-ı mülkiyye programının bir başka getirisi de, nafia' ve kredi işlerinde kullanılmak üzere Hazine-i Nafia' Fonunun kurulmasıdır. Yalnız bu fonun kaynakları sağlam, güvenilir ve geliştirilebilir değildir⁴⁵. Zaten ta'vizen ödenmek koşulu ile oluşturulmuştur⁴⁶. Çünkü fonun kaynağı; bütçede kayıtlı olmayan ama yaklaşık 20 bin kuruşa ulaşması hesaplanan paradır⁴⁷. Yine de, bu fonu devletin Tensikat-ı mülkiyye programındaki kararlılığının sembolü olarak kabul edebiliriz.

Pilot uygulama ile ortaya çıkan bu sonuçlar, merkezi idare tarafından da kabul edip onaylamıştır. Zira 1847 yılından itibaren Tensikat-ı mülkiyye programının Hüdavendiğar ve Edirne Eyaletlerinde uygulanması kararlaştırılmıştır⁴⁸. Ancak bu tarihten sonraki Tensikat-ı mülkiyye uygulamalarının daha çok vergi düzenlemeleri temel alınarak sürdürüldüğünü görürüz. Zira daha en başında başarının ölçütü verginin adil bir dağılıma kavuşturulması şeklinde beyanda bulunulmuştur. Diğer bir deyişle başarının ölçütü, halka kredi vermek ve altyapı hizmetlerini kurmaktan öte, vergi düzenlemelerine endekslenmiştir.

Bunun haricinde 1846 yılı içinde Tensikat-ı mülkiyye programının diğer iki unsurunun uygulanması açısından önemli bir aşama katıldığı anlaşılmaktadır⁴⁹. Nitekim 1846 yılında kalkınma programının bir parçası

⁴⁵ Fonun iki önemli kaynağı vardı. Bunlardan ilki; 25 Mayıs 1843'den 16 Mayıs 1846'ye kadar Rumeli ve Anadolu'daki kazalara mahalleri emvalinden "havaleten" verilen 1.052.782,5 kuruşluk krediden, devletin alacağı olan 9.403.449,5 kuruş 16 para. Fonun ikinci kaynağı ise; 19 Mart 1846 tarihinde hazineden ta'vizen Ankara, Hüdavendiğar, Bolu ve Varna sancaklarına verilen 2.000.000 kuruşluk krediden devlete geri ödenmesi beklenen 11.403.449,5 kuruşluk paranın fona tahsis edilmesi kararlaştırılmıştır (BOA, MAD, nr. 10557, s. 92-93).

⁴⁶ Ta'vizen deyimi "karşılık olarak" anlamındadır. Borç verme olaylarında "ta'vizen" deyimine yer verildiğinde, alınan borcun, borç verenin bir alacağına mahsup edildiği veya edileceği anlaşılır (Yavuz Cezar *Osmanlı Maliyesinde Bunalm ve Değişim Dönemi*, İstanbul 1986, s. 298).

⁴⁷ BOA, MAD, nr. 13130, s. 124-125 ve 142.

⁴⁸ BOA, İ.MSM, nr. 2285.

⁴⁹ Ekim 1845 tarihli Tensikat-ı mülkiye programının üçüncü ve dördüncü ilkeleriyle ilgili 1846 yılı içinde yeni düzenlemeler yapılmıştır. Örneğin mülki idarede görevli memurların görev ve yetkileri 1846 tarihli talimatname ile yeniden düzenlenmiştir. Bu konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. Ayla Efe, "Tanzimat'ın Eyalet Reformları 1840-64: Silistre Örneği" *Karadeniz Araştırmaları*, S. 22, s. 87-113. Yine 1845 yılında kurulan Meclis-i Maarif-i Muvakkat'ın hazırladığı ve Meclis-i Vâlâ'ya sunduğu rapo-

olarak tasarlanan mülki düzenlemeler konusunda bir yandan eyalet ve sancak sınırlarında değişiklik yapılırken bir yandan da mülki amirlerin yetki ve sorumluluklarına ait düzenlemelere başlanmıştır⁵⁰. Programının eğitimle ilgili ilkesinin bekası konusunda ise, 1846 yılında Meclis-i Maarifi Umumiye'nin kurulduğunu ve artık bu meclis kanalıyla eğitim çalışmalarının yürütüldüğünü ilgili çalışmalardan izleyebiliyoruz⁵¹.

S o n u ç

Çalışmamızda Tensikat-ı mülkiye programının, mülki düzenlemeler ve eğitimle ilgili ilkeleri değil, pilot bölgede ve sadece iki sancakta bir yıllık uygulama yöntemi üzerinde durulmuştur. Sonuç başlığı altında ele aldığımız bu bölümde ise; Tanzimat sonrası kurulmak istenen idari, mali ve iktisadi yapı içinde, pilot uygulamanın yerinin tespitine çalışılacaktır ve de Tanzimat reformlarına olan getirileri üzerinde durulacaktır.

Görüldüğü gibi, Tensikat-ı mülkiye programı 1846 yılında İzmit ve Gelibolu sancaklarında, pilot olarak uygulanmıştır. Osmanlı yönetim geleneğinde, pilot uygulama hiç bilinmeyen ve var olmayan, bir uygulama yöntemi değildir. Buna geçmişten en yakın örnek II. Mahmut döneminde Hüdavendiğar ve Gelibolu sancaklarında uygulanan tahrir çalışmasıdır⁵².

run, Tensikat-ı mülkiye'nin üçüncü maddesi paralelinde hazırlandığı görülmektedir. Zira bu raporda ilk ve orta öğretim kurumlarının yaygınlaştırılması yanında bir Darülfünun kurulma önerisi ve daimi bir eğitim meclisinin kurulmasına yer verildiği bilinmektedir. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Cahit Bilim, *Türkiye'de Çağdaş Eğitim Tarihi*, Eskişehir 2002, s. 148-152. Dolayısıyla, genel çerçevesi Ekim 1845 tarihli İ.MSM 78 numaralı belgede dört unsurun gerçekleştirilmesi üzerine planlanan Tensikat-ı mülkiye programının öngördüğü düzenlemelerin büyük ölçüde 1846 yılı içinde uygulamaya girdiğini söylemek mümkündür.

⁵⁰ Eyalet ve sancakların mülki düzenlemelerine dair 1846 yılında yapılan değişimler için bkz. BOA, *Maliye Defteri (ML)*, nr. 513; nr. 533; BOA. *MAD*, nr. 9061, s. 107.

⁵¹ Bilim, *a.g.e.*, s. 151-152. H. Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi 1774-1923*, Ankara 1974.

⁵² II. Mahmut döneminde tüm örfü vergiler kaldırılarak yerine tek bir vergi konulmasına karar verilmişti. Ancak böyle ciddi bir yeniliğin tüm ülkede uygulamaya konması sakıncalı olabileceğinden, tevziinde ödeme gücü esas alınarak, Anadolu'da Hüdavendiğar Rumeli'de Gelibolu sancaklarında tahrir başlanmıştır. Ancak "Tanzimat-ı Hayriye'ye numune olmak üzere" başlanılan bu tahrir çalışmaları tamamlanmadığından örfü vergilerin eskiden olduğu gibi iltizam usulü ile tahsiline devam edilmiştir (Abdüllatif Şener, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, İstanbul 1990, s. 95).

Dolayısıyla 1846 uygulaması yöntem olarak yeni değildir. Fakat eski pilot uygulamalara kıyasla bir farklılık getirmemiştir de değildir. Keza 1846 uygulamasının en önemli farklılığı; Tanzimat Ferman'ında “mülk ve milleti ihya” şeklinde yerini alan⁵³, 1843'ten beri Tanzimat kurumlarında (Meclis-i Vâlâ ve Meclis-i Ziraat) işlenen, 1845'te ön hazırlık niteliğinde temettüat sayımları ve İmar Meclislerinin çalışmaları temelinde şekillenen programın ilk uygulama şeklidir. Ayrıca düzenleyici ve teşvik edici politikaları içeriyor olması, pilot uygulamaya, devlet himayesinde planlı kalkınma programı vasfını da kazandırmaktadır. Sadece iki sancakta uygulanma nedeni tamamıyla ekonomik gerekçelerden kaynaklanmıştır. Bunun yanında idari düzeyde “Tensikat-ı mülkiye Nazırlığı” adı altında yeni bir görevlendirme yapılmıştır. Fakat bu mevkiinin, bir üst yönetimden ziyade eş güdüm sağlayan bir statüde olduğu anlaşılmaktadır. Asıl çalışmaları, Meclis-i Vâlâ'nın denetiminde muhassıl ve sancak meclisi yürütmüştür. Dolayısıyla pilot bölgede Tensikat-ı mülkiye uygulaması, 1840 tarihinden itibaren taşra teşkilatında görülen ve yerel yönetim geleneğinin oluşması açısından önemli bir kurum olarak değerlendirilen, taşra meclislerinin (sancak meclislerinin), 1846 yılı içindeki görev ve yetki kullanımlarına dair somut örnekler sunmaktadır. Özellikle de vergi yükünün kazalar arasında taksimi konusunda sancak meclisinin “icra gücünü” kullanıyor olması önemlidir. Zira şimdiye kadar sancak meclislerinin genellikle “danışma” niteliğindeki fonksiyonlarına vurgu yapılmıştır⁵⁴.

Bunun yanı sıra mali alana pilot uygulamanın en önemli getirisi; verginin dağıtım ve düzenlenmesinde, bir geçiş sürecini başlatmış olmasıdır.

⁵³ Halil İnalçık, Fermanla “mülk ve milleti ihya” şeklinde yer verilen bu kavramdan hareketle, Tanzimat'ın eski dönemden farklı olarak, yalnız din ve devleti değil, ülkesi ve milleti kalkındırma hedefinin de olduğunu ve Mustafa Reşit Paşanın halka, devlet içinde merkezi bir mevki vermekle, modern Batı devletlerinin temel ilkesi olan “devletin halk için var olduğu” düşüncesinin getirilmek istendiğine vurgu yapmıştır (Halil İnalçık, “Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu” *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, ed. Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, Ankara 2006, s. 97–98).

⁵⁴ 1840 Muhassıllık Meclisleri ile başlayan ve yerel idarenin doğuşunda önemli bir rol üstlenen taşra meclisleri 1842–45 döneminde Memleket Meclisleri olarak isimlendirilmiştir. Daha sonrada sancak ve kaza meclisleri olarak yeni görev tanımları yapılmıştır (Musa Çadırcı, “Osmanlı İmparatorluğunda Sancak ve Kaza Meclislerinin Oluşturulması 1840–1864”, *Yusuf Hikmet Bayur'a Armağan*, Ankara 1985, s. 257–277).

Keza bu süreçteki katkıyı da iki noktada toplamak mümkündür. Birincisi; hem vergi tarifeleri ve vergi oranı hazırlanırken hem de indirim veya zammın dağıtımını esnasında; temettüat sayımlarıyla saptanan “gelirin” esas alınmasıdır. Bu da, Batıda A. Smith tarafından ortaya atılan “genellik, ödeme gücüne göre vergide eşitlik, vergi yükümlülerinin belirliliği” gibi ilkelerin Osmanlıya ilk yansıması olarak görülebilir⁵⁵. İkincisi; amaçlandığı üzere kazalar arası vergi dağılımı değişmiş ve 1846 yılı vergi dağılımının daha adil bir paylaşımı getirdiği görülmüştür. Yine bakaya kalma olasılığı ortadan kaldırılıp, halk memnuniyeti (kabulü ve taahhüt etmesi) sağlanmıştır. Nihayetinde uygulamanın devlet nezdinde de başarılı olduğu kabul görüp, yaygınlaştırılması kararı alınmıştır. Önce Edirne ve Hüdavendigar Eyaletlerinde uygulamaya başlanmıştır. Akabinde de (Temmuz 1847 tarihinden itibaren) Meclis-i Vâlâ’da sancakların temettüat sonuçları ve nüfus mevcutları dikkate alınarak ve de hazinenin zarar görmemesi için Anadolu’da vergisi ağır olan sancaklardan indirim, Rumeli ve Anadolu’da vergisi hafif olan sancaklara zam yapılması kararı alınmıştır. Yalnız, alınan bu kararı, vergi düzenlemeleri konusunda son nokta olarak algılamak doğru olmayacaktır. Çünkü devlet uygulamaya hemen ve birden geçmek yerine, zam ve indirim yapılacak sancak ve kazaların yerel idarecileri ile iletişime geçip, temettüat sayım sonuçlarını tekrar tekrar kontrol edip, indirim ve zam miktarlarını tespit etmiştir⁵⁶. Hatta bazı bölgelerde 1840 yılından itibaren ödenen vergi yükleri, bakaya miktarları dahi yeniden gözden geçirilmiştir. Her bölgenin kendi koşulları içinde ve mümkün olduğunca uygulama alanı genişletilerek, merkez-taşranın işbirliği halinde yürüttüğü bu çalışmalarla, geçmişe kıyasla daha iyi bir aşamaya gelinmiştir.

Özetle ilk söze başladığımızda ifade ettiğimiz üzere, “kalkınma” bir sürece bağlıdır. Avrupa’da kalkınma olgusu yüzyıllara varan bir aşama izlemiştir. Edinilen bilgi birikimi ve artırılan sermaye miktarına dayalı olarak inşa edilmiştir. Ülkemizde ise; ekonomik gerekçelerle programın ilk planlandığından bile daha kısıtlı bir biçimde uygulama zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Diğer bir deyişle de kalkınma hedefi “sermaye” kiskan-

⁵⁵ Şener, *a.g.e.*, s. 197–99.

⁵⁶ BOA, İ.MSM, nr. 147.

cında kalmıştır. Fakat yine de, mali darboğaza rağmen, devlet politikası olarak böyle bir programı uygulama girişimi kayda değer bir çabayı gösterir. Yalnız 1838 Ticaret Antlaşmasının 8 yıl sonrasına denk gelen bir zamanda, Tensikat-ı mülkiye programının uygulamaya girmesinde acaba bu antlaşmanın etkisi olmuş mudur?⁵⁷ Ya da hemen hemen aynı süreçte İngiliz Dışişleri Bakanı Palmerston'un Osmanlı devlet adamlarına sanayileşmekten çok tarımsal yönden kalkınmayı önermesinin bir etkisi var mıdır?⁵⁸

Şüphesiz programın uygulanması esnasında tarımsal teşvik tedbirlerine öncelik verilmiş olması ve de 1847 yılında İzmit sancağında oluşan artı ürün, 1838 antlaşmasının ve İngilizlerin önerisinin, tesadüf olmadığı izlenimini vermektedir. Fakat 1838 Ticaret Antlaşmasını imzalayan, 1839 Tanzimat Ferman'ını okuyan, 1845 sonunda Hariciye Nazırı, 1846 da Sadrazam olan Mustafa Reşit Paşa'ya göre, iktisat antlaşmasının hükümleri önemli değildir. Esas olan İngiltere'nin yardımı ile her alanda kalkınmanın sağlanmasıdır. Paşa'ya göre kalkınmanın gerçekleştirilmesi ise, iki faktörün mevcudiyetine bağlıdır. Birincisi, memleketin iç ve dış savaş tehlikesinden kurtarılmış olması, ikincisi toplumun temel yapısını oluşturan eğitimden sanayiye kadar çağın getirdiği atılımların başarılı bir şe-

⁵⁷ 1838 Ticaret Antlaşması 16 Ağustos 1838 günü İngiliz elçisi ile Mustafa Reşit Paşa tarafından imzalanmıştır. Ancak antlaşmanın imza sürecine 1834'ten beri sürdürülen gümrük tarifelerinin yenilenmesi müzakereleri sonucunda gelinmiştir. Antlaşma kapsamının, bir bölümü Osmanlı devletinin dış ticarete uyguladığı tekel düzeni ile özel sınırlamalar ve ek vergilere ilişkindir. Diğer bir bölümü de gümrük vergileri ile ilgili yeni düzenlemeleri içermesidir. Bununla beraber antlaşmanın getirdiği en önemli yenilik, yabancıların istedikleri pazarlardan istedikleri ürünü alma koşulu- dur. Böylece Osmanlı hammaddelerinin dış ticarete açılması kolaylaştırılmıştır. Ancak antlaşmayla dış talep ve ihracat kolaylıkları getirilmiş olsa da bunun pazara yönelik üretime ne ölçüde etki yaptığını belirlemek zordur. Çünkü tarımsal üretimin artırılması dış etkenlerin haricinde bir dizi faktöre daha bağlıdır (iklim, tohumluk, işgücü gibi). Antlaşmanın tam metni için bkz. Necdet Kurdakul, *Osmanlı Devleti'nde Ticaret Antlaşmaları ve Kapitülasyonlar*, Ankara 1981, s. 213.

⁵⁸ İngiliz Dışişleri Bakanı Palmerston'un 1838 yılında Osmanlı devlet adamlarına sanayileşmekten çok tarımsal yönden kalkınmayı önerisinin şekillenmesinde İngilizlerin İstanbul elçisi Canning ve elçilik görevlileri David Urganhart ve Henry Layard'ın etkili olduğu gösteriliyor. Ayrıca aynı söylem, aynı süreçte bir İngiliz işletmecisi tarafından yayınlanan Ceride-i havadis gazetesinde de işlenmiştir (Kurdakul, *a.g.e.*, s. 46-50).

kilde yapılmasıdır⁵⁹. Dolayısıyla Tensikat-1 mülkiye programının uygulamaya girmesinde esas belirleyici unsurun, Tanzimat bürokratlarının devletin ihtiyaçları doğrultusunda belirledikleri öncelikler olduğu söylenebilir⁶⁰. Ancak Tanzimat bürokratlarının memleketin iç ve dış savaş tehlikesinden kurtarmanın İngiltere'nin yardımını sağlamaya, bunun yolunun ise, temelden yukarıya bir kalkınma devresine girmeye dayalı gördüklerini de göz önüne almak gerekir. Bu nedenle Tensikat-1 mülkiye programını; 19 yüzyılın siyasi ve iktisadi atmosferi içinde, iç ve dış dinamiklerin etkisi altında, Tanzimat erkânının yürüttüğü politikanın bir ürünü olarak görmek gerekir.

⁵⁹ Kurdakul, *a.g.e.*, s. 56.

⁶⁰ Kurdakul, *a.g.e.*, s. 58.

EK 1: İzmit Sancak Meclisi tarafından hazırlanan vergi tarifeleri

Kaza	Nüfus	1845 Vergisi		Mevcut Nüfus Üzerinden		Noksan Kuruş	Fazla Kuruş
		Kuruş	Her 100 Kuruş Gelire İsbet Eden Vergi	Kuruş	Her Şahsa İsbet Eden		
İzmit	11.078	733.866	16,5	853.006	77	119.250	
Akhisar	5.629	423.845,5	14,5	433.433	77		9.500
Geyve	4.580	507.083	22,5	352.660	77	154.500	
İsafi	695	83.953	25	53.515	77	30.250	
Sarıçayır	663	106.067	36	51.051	77	55.000	
Hendek	1.977	256.520	31,5	152.229	77	54.500	
Dodurga	776	74.621	17,5	59.752	77	14.750	
Taraklı	1.883	207.855	20	144.991	77	63.000	
Karamürsel	2.872	440.706,5	29	221.143	77	218.000	
Gegbüzce	5.258	206.554,5	6,5	404.866	77		198.250
Yalakabad	4.465	546.847	28,5	343.805	77	203.000	
Pazarköy	5.589	603.863	24,5	430.353	77	173.500	
Beykoz	2.517	49.057	3,5	193.809	77		1.445.000
Taşköprü	3.192	137.542	8,5	245.784	77		108.250
Başdivan	355	24.172	15,5	27.335	77		3.250
Akabat	1.295	82.038,5	14,5	9.971,5	77		17.500
Kartal	4.063	118.870	6,5	312.851	77		194.000
Kandıra	3.182	266.434	16,5	222.684	77	43.750	
Ağaçlı	1.826	110.870,5	10,5	140.602	77		29.750
Kimas	4.268	288.396	14,7	328.636	77		40.000
Şeyh??	3.550	262.497	16,5	273.350	77		11.000
Adapazarı	8.190	709.882	20	630.630	77	79.000	
Şile	5.945	147.667	7	457.765	77		310.250
Karasu	1.254	153.233	30	108.378	77	44.750	
TOPLAM	85.102	6.542.444,5		6.542.444,5			

Kaynak: İMSM 106

<i>Kaza</i>	<i>Hane</i>	<i>1845 Vergisi</i>		<i>Mevcut Hane Üzerinden</i>		<i>Noksan Kuruş</i>	<i>Fazla Kuruş</i>
		<i>Kuruş</i>	<i>Her 100 Kuruş Gelire İsbet Eden Vergi</i>	<i>Kuruş</i>	<i>Her 100 Haneye İsbet Eden</i>		
İzmit	4.747	733.866	16,5	873.804	184,5		140.000
Akhisar	2.146	423.845,5	14,5	395.074,5	184,5	28.750	
Geyve	1.730	507.083	22,5	318.449,5	184,5	188.750	
İsafi	327	83.953	25	60.172,5	184,5	23.750	
Sarıçayır	291	106.067	36	53.565,5	184,5	52.500	
Hendek	879	256.520	31,5	161.801,5	184,5	94.750	
Dodurga	310	74.621	17,5	57.063,5	184,5	17.500	
Taraklı	828	207.855	20	152.414	184,5	92.250	
Karamürsel	1.369	440.706,5	29	251.998,5	184,5	188.750	
Geğbüze	2.348	206.554,5	6,5	432.208	184,5		225.500
Yalakabad	1.902	546.847	28,5	350.110,5	184,5	196.750	
Pazarköy	2.485	603.863	24,5	457.326	184,5	146.500	
Beykoz	1.187	49.057	3,5	218.497	184,5		169.000
Taşköprü	1.348	137.542	8,5	248.133	184,5		110.500
Başdivan	143	24.172	15,5	26.322,5	184,5		2.250
Akabat	467	82.038,5	14,5	85.963	184,5		3.750
Kartal	1.730	118.870	6,5	318.449,5	184,5		199.500
Kandıra	1.223	266.434	16,5	225.123,5	184,5	41.250	
Ağaçlı	621	110.870,5	10,5	114.310,5	184,5		3.500
Kimas	1.578	288.396	14,7	290.470	184,5	2.000	
Şeyh??	1.362	262.497	16,5	250.710	184,5	11.750	
Adapazarı	3.570	709.882	20	657.137,5	184,5	52.500	
Şile	2.450	147.667	7	450.983,5	184,5		303.250
Karasu	501	153.233	30	92.292,5	184,5	60.750	
TOPLAM	35.542	6.542.444,5		6.542.444,5			

Kaynak: İMSM 106

<i>Kaza</i>	<i>Aşar-ı Sabıka Kuruş</i>	<i>1845 Vergisi</i>		<i>Nispet-i Aşar Üzerinden</i>		<i>Noksan Kuruş</i>	<i>Fazla Kuruş</i>
		<i>Kuruş</i>	<i>Her 100 Kuruş Gelire İsbet Eden Vergi</i>	<i>Kuruş</i>	<i>Her 100 Kuruşa isabet eden</i>		
İzmit	291.300	733.866	16,5	699.042,5	16,5	34.750	
Akhisar	180.000	423.845,5	14,5	431.952,5	16,5		8.000
Geyve	126.190	507.083	22,5	302.805,5	16,5	204.500	
İsafi	30.000	83.953	25	71.992	16,5	12.000	
Sarıçayır	32.371	106.067	36	77.680,5	16,5	28.500	
Hendek	53.000	256.520	31,5	127.186	16,5	129.500	
Dodurga	27.411	74.621	17,5	65.775	16,5	87.500	
Taraklı	53.580	207.855	20	128.589	16,5	79.250	
Karamürsel	152.850	440.706,5	29	366.795	16,5	73.750	
Geğbüze	247.975	206.554,5	6,5	595.072	16,5		388.500
Yalakabad	173.050	546.847	28,5	415.272	16,5	131.500	
Pazarköy	225.381	603.863	24,5	540.854,5	16,5	63.000	
Beykoz	74.231	49.057	3,5	178.132	16,5		129.000
Taşköprü	155.725	137.542	8,5	373.694	16,5		186.000
Başdivan	17.750	24.172	15,5	42.594,5	16,5		18.500
Akabat	35.480	82.038,5	14,5	85.138,5	16,5		3.000
Kartal	157.550	118.870	6,5	378.079	16,5		258.750
Kandıra	78.100	266.434	16,5	187.410	16,5	77.000	
Ağaçlı	68.150	110.870,5	10,5	163.541,5	16,5		53.000
Kimas	137.700	288.396	14,7	330.439	16,5		42.000
Şeyh??	106.500	262.497	16,5	255.571,5	16,5	6.750	
Adapazarı	215.000	709.882	20	515.943,5	16,5	194.000	
Şile	60.150	147.667	7	144.344	16,5	3.250	
Karasu	26.885	153.233	30	64.540	16,5	88.500	
TOPLAM	2.726.334	6.542.444,5		6.542.444,5			

Kaza	Temettuat Kuruş	1845 vergisi		Temettuat Üzerinden		Noksan Kuruş	Fazla Kuruş
		Kuruş	Her 100 Kuruş Gelire İsbet Eden Vergi	Kuruş	Her 100 Kuruşa isabet eden		
İzmit	4.456.297	733.866	16,5	739.300	16,5		5.500
Akhisar	2.911.748	423.845,5	14,5	483.091	16,5		59.250
Geyve	2.223.845	507.083	22,5	368.960	16,5	138.250	
İsafi	332.927	83.953	25	55.236	16,5	28.750	
Sarıçayır	292.909	106.067	36	485.965	16,5		57.500
Hendek	811.210	256.520	31,5	134.577,5	16,5	122.000	
Dodurga	418.790	74.621	17,5	69.482	16,5	8.750	
Taraklı	1.030.936	207.855	20	171.041	16,5	36.750	
Karamürsel	1.516.550	440.706,5	29	251.612	16,5	189.000	
Geğbüze	3.228.244,5	206.554,5	6,5	535.601	16,5		329.000
Yalakabad	1.923.500	546.847	28,5	319.130	16,5	227.750	
Pazarköy	2.454.704	603.863	24,5	407.262,5	16,5	196.500	
Beykoz	1.451.353	49.057	3,5	230.795,5	16,5		191.750
Taşköprü	1.651.617	137.542	8,5	274.021,5	16,5		136.500
Başdivan	152.427	24.172	15,5	25.314	16,5		1.250
Akabat	559.072	82.038,5	14,5	92.756	16,5		10.500
Kartal	1.727.887	118.870	6,5	286.675	16,5		167.750
Kandıra	1.594.488	266.434	16,5	264.543	16,5	1.750	
Ağaçlı	1.081.520	110.870,5	10,5	189.436	16,5		68.500
Kimas	2.013.240	288.396	14,7	334.018,5	16,5		45.750
Şeyh??	1.550.916	262.497	16,5	257.314	16,5	5.000	
Adapazarı	3.483.288	709.882	20	577.916	16,5	132.000	
Şile	2.062.283	147.667	7	242.155	16,5		194.500
Karasu	505.880	153.233	30	83.591	16,5	69.500	
TOPLAM	39.435.631,5	6.542.444,5		6.542.444,5			

Ek 2: Meclis-i Vâlâ tarafından %16,5'lik vergi oranı üzerinden yapılan dağıtım

Zam yapılması öngörülen kazalar

<i>Kaza</i>	<i>Temettuat Kuruş</i>	<i>Eski Vergi (1845) Kuruş</i>	<i>Zam Kuruş</i>	<i>Belirlenen yeni vergi miktarı Kuruş</i>
İzmit	4.456.297,5	733.869,5	1.315	735.184,5
Akhisar	2.911.748	423.844,5	56.463	480.307,5
Geğbüze	3.208.742	206.854	322.414	529.268
Kartal	1.961.036	118.870,5	204.613	323.483,5
Beykoz	1.451.335	49.057	190.287	239.344
Taşköprü	1.651.617	137.542	134.864	272.406
Beşdivan	152.427	24.166,5	1.027	25.193,5
Akbat	559.068	82.038,5	10.230	92.268,5
Ağaçlı	1.081.520	110.879,5	67.527,5	178.407
Kimas	2.012.240	288.395,5	43.664	332.059,5
Şile	2.062.213,5	147.666,5	192.464,5	340.131

Kaynak: İMSM 106, Lef 4

İndirim yapılması öngörülen kazalar

<i>Kaza</i>	<i>Temettuat Kuruş</i>	<i>Eski Vergi (1845) Kuruş</i>	<i>Zam Kuruş</i>	<i>Belirlenen yeni vergi miktarı Kuruş</i>
Geyve	2.223.845	507.083	140.182	480.307,5
İsafi	3.322.927,5	83.990,5	29.031,5	529.268
Sarıçayır	292.905	106.067	57.733	323.483,5
Hendek	811.210	256.520	122.700	239.344
Dodurga	418.790	74.621	5.474,5	272.406
Taraklı	1.042.387	207.855	35.852	25.193,5
Karamürsel	1.516.550	440.706,5	190.540,5	92.268,5
Yalakabad	1.923.500	546.847	229.570	178.407
Pazarköy	2.454.704	663.864,5	198.899	332.059,5
Kandıra	1.594.478,5	266.433,5	3.370,5	735.184,5
Şeyh	1.551.911,5	262.497	6.493	480.307,5
Adapazarı	3.483.288,5	709.882,5	135.280	529.268
Karasu	505.880	153.233,5	69.723,5	323.483,5

İMSM 106, Lef 4

“APPLICATION OF TENSİKAT-I MULKIYYE IN İZMIT VE GELİBOLU”

Abstract

Tensikat-ı mülkiye is the name of the policy which The Ottoman Empire intended to put into practice in order to raise the public's standards of living and to enrich the country. The programme included taking the organizing and encouraging measurements as well as determining and solving the problems hindering the economic growth. For the purpose of this: This purpose, in 1845, central and local levels will begin to review work. However, budget requirements with the results of serious research interests and the economic, social development will help to prevent the measures taken at the same time. This study is related with the programme of Tensikat-ı mülkiye in Nicomedia and Gallipoli Counties which were described as “Developmental Areas”. In this regard, it aims to reflect the first methodology of the practice of the local developmental plan of The Ottoman Empire.

Keywords

Development plan, The Countings of Temettuat, Improvement Comissions, İzmit, Gelibolu, Tax, The Developmental implementantion.

KLASİK TÜRK EDEBİYATI'NDA BİR DEYİM: TER DÜŞMEK

*Ozan YILMAZ**

ÖZET

Deyimler, bir dilin söz varlığı hazinesini belirlemede önemli bir göstergedir. Edebî eserler, aynı zamanda sanat eseri olma kimliğiyle içerisinde birçok mecazî unsura yer verir. Deyimler de mecazî kullanımlara elverişli oldukları için hemen her asra ait edebî eserlerdeki ortak yön olarak kendisini gösterir. Özellikle klasik Türk şairleri, eşsiz bir çağrışım dünyasına kapı araladıkları beyitlerinde deyimlere sıklıkla yer vermişlerdir. Bu deyimlerden ait olduğu asırda kullanım yaygınlığına sahip bazıları günümüze kadar ulaşamamış, unutulup gitmiştir. İşte birbirinden ilginç anlamları bünyesinde barındıran “ter düşmek” deyimini bu tür örnekler arasındadır. Bu makalede, Türk ve Fars edebiyatlarının etkileşiminden hareketle “ter düşmek” deyiminin anlamı ortaya koyulmaya çalışılacak, klasik edebiyatın çeşitli asırlarından örnekler verilecektir. Böylece “ter düşmek” deyiminin klasik edebiyattaki tarihî süreci ortaya konulacaktır.

Anahtar Kelimeler

Klasik Türk edebiyatı, deyim, ter düşmek, mecaz.

Bir dilin söz varlığını oluşturan yapılar arasında deyim ve atasözlerinin önemli bir yeri vardır. Bu yüzden dillerin köklü bir geçmişe sahip olup olmadığını sorgulamada deyim ve atasözü zenginliği ilk sıralarda gelir. Deyim, “genellikle gerçek anlamından az çok ayrı, ilgi çekici bir anlam taşıyan kalıplaşmış söz öbeği, tabir”¹ şeklinde tanımlanır. Bazı deyimler uzun zaman varlığını sürdürürken, bazıları bir müddet kullanıldıktan sonra yerini başka söz öbeklerine bırakır. Türk dilinin edebî metinleri, başlangıcından günümüze kadar deyim ve atasözleriyle süslenmiş, bununla beraber klasik edebiyatta asırlar boyu kullanılan deyimlerden bir

* Dr., Gaziantep Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.
ozanyilmaz80@hotmail.com

¹ *Büyük Türkçe Sözlük*, www.tdk.org.tr

kısmı unutulmuşken, bazıları günümüze kadar varlığını –aynen yahut küçük değişikliklerle- devam ettirmiştir. Prof. Dr. Mehmed Çavuşoğlu'nun ifadesiyle “Türkçemizde, edebî dilde bir zaman kullanılmış fakat sonradan ya dil zevkine uygun gelmediği veya yerini aynı manada başka deyimler aldığı için zamanla terk edilmiş ve unutulup gitmiş deyimler vardır”.²

Klasik Türk edebiyatının başlangıç ve gelişme devrelerinde meydana getirilen eserler, dönem itibarıyla birçok arkaik sözcük ve deyim ev sahipliği yapmıştır. Eski Türkçe dönemine ait olup bugün artık kullanılmayan bazı deyimler, bilhassa 15 ve 16. yüzyıl şairlerinin şiirlerinde yer bulur. Dolayısıyla söz konusu asırlara ait klasik şiir metinlerinin anlaşılmasında bu deyimlerin anlamını bilmek son derece önemlidir. Bunun sonucu olarak Cumhuriyet döneminde kaleme alınmış bazı araştırmalar, geçmişte kullanım sıklığına sahip ancak günümüzde anlaşılmayan deyimleri konu edinmektedir.³

² Mehmed Çavuşoğlu, “Gen Yakadan”, *Dîvanlar Arasında*, Ankara 1998, s. 98.

³ Klasik Türk şiirinde kullanılmış deyimlerle ilgili tespit edebildiğimiz çalışmalar şunlardır: E. Kemal Eyüboğlu, *Onüçüncü Yüzyıldan Günümüze Kadar Şiirde ve Halk Dilinde Atasözleri ve Deyimler*, 2 cilt, İstanbul, 1975; Mehmet Ali Tanyeri, *Örnekleriyle Divan Şiirinde Deyimler*, Akçağ Yay., Ankara, 1999; Ahmed Bâdî Efendi, *Armağan (Divan Şiirinde Atasözleri ve Deyimler)*, (haz.: Süreyya Beyzadeoğlu, Müberra Gürgendereli, Fatih Günay), Harvard Üniv. Yakınoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü, Duxbury, 2004; Âgâh Sırrı Levend, “Türk Edebiyatında Manzum Atasözleri ve Deyimler”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1961*, TDK Yay., Ankara, s. 137-146; Yusuf Ziya Bahadanlı, *Deyimlerimiz ve Kaynakları*, İstanbul 1958. Değerlendirmesi: Doğan [Naci] Aksan, *Türk Dili*, Ankara 1960, c. VIII, S. 90, s. 351-352; Orhan Şaik Gökyay, “Birkaç Deyim Üzerine”, *Türk Folklor Araştırmaları Yıllığı 1975*, s. 67-73; Mehmed Çavuşoğlu, “Gen Yakadan”, *Dîvanlar Arasında*, Akçağ Yay., Ankara, 1998, s. 98-104; Süreyya Beyzadeoğlu, “Divan Şiirinde Bir Deyim: Taş Yatur”, *Türk Edebiyatı*, S. 269, İstanbul, 1996, s. 55-56; M. Fatih Köksal, “Klasik Şiirimizde Bilinmeyen Bir Deyim: El Oyunu”, *Bilig*, S. 16, Kazakistan, 2001, s. 127-136; M. Fatih Köksal, “Edebiyatımızda Kalıp Sözler ve Divan Şiirinden Dört Örnek”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi 2001-2003*: İstanbul 2003, XXX, 331-348; Süreyya Beyzadeoğlu, “Osmanlı Dönemi Atasözleri ve Deyimlerinden Manzum Örnekli 20 Atasözü ve Deyimin Yorumu”, *V. Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, c. I, TDK Yay., Ankara, s. 431-445; Ali İhsan Öbek, “Arkaik Deyimlerimizden 2: Vech-i Var.....”, *Türk Kültürü*, 2003 (Kasım-Aralık), 487-488, 421-430; Ali İhsan Öbek, “Arkaik Deyimlerimizden I: Kadem Renc Etmek”, *Türk Kültürü*., 477-78, 25-32; Ülkü Çetinkaya, “Divan Şiirinde “Çok Başlu (Ziyade-Ser)” Deyimi Üzerine”, *Turkish Studies*, S.: 4/2, Kış 2009, s. 226-245.

Makalemizin konusunu teşkil eden “ter düşmek” deyimi, klasik şiirde geniş bir kullanım alanına sahiptir. Bilindiği gibi Türk ve Fars edebiyatları coğrafi konumlarının yanı sıra Doğu kültürünü yansıtmaları nedeniyle birçok edebî metinle izlenebilecek denli etkileşim yaşamışlardır. Bu etkileşim sonucunda bazen bir sözcük, bazen bir mazmun, bazen de bir deyim yahut atasözü bir diğer dile çevrilerek/adapte edilerek metinlerde kullanılmıştır.⁴ İşte “ter düşmek” deyiminin hikâyesi de böyle bir tarihî geçmişe dayanır.

“Ter” kelimesinin hangi dile ait olduğu kesin olarak bilinmemektedir. “İslaklık, nem” anlamına gelen “ter”, “der” şekliyle Türk edebiyatının 13. yüzyıl metinlerinde dahi geçer.⁵ Etimolojik lügatlerde sözcüğün Türkçe, Moğolca ve Farsça olduğuna dair tespitler mevcuttur. Tuncer Gülensoy’a göre “ter”, Türkmen Türkçesinde “der” ve Moğolca’da “ter” şeklinde kullanılırken “ter bolmak”, “terlemek, utanmak, mahcup olmak” anlamlarına gelir.⁶ “Ter bolmak” bu anlamıyla *Dîvânü Lügati’l-Türk*’te de geçer.⁷ Lügatte “ter” mecazen, “hacil, münfail, nâ-hoş ve bî-dimâğ” anlamına gelirken, “âmeden (gelmek)” lafzıyla bir araya geldiğinde “utanmak” anlamını taşır. “İnfîâl” vaktinde ter ortaya çıktığı için “ter şüden” ve “ter âmeden” fiilleri türemiştir.⁸ Ter âmeden, mecazen, “nâdim ve şermende (pişman ve utangaç), incinmek, hayrete düşmek, tevhiin (zayıf kılmak) ve tahkîr” anlamlarına gelir.⁹ Mütercim Âsım’ın *Burhân-ı Kâti*’da verdiği

⁴ “Ziyâde-ser (çok başlı)” deyiminin hikâyesi de bu iddiayı destekler mahiyettedir. bk. Ülkü Çetinkaya, “Divan Şiirinde Çok Başlı (Ziyâde-Ser) Deyimi Üzerine”, *Turkish Studies*, S.: 4/2, Kış 2009, s. 277-296.

⁵ Örnek vermek gerekirse Kadı Burhaneddin’in (ö. 1398), *Görelî saçını bulmadum karâr/ Yüzüne bolsun fidâ gül iy nigâr/ Turıcah karşunuza men derlermen/ Sanasın dökmiş gülga ebr-i bahâr* tuyuğunda, “derlermen” sözcüğü “terlerim” anlamındadır. (bk. Muharrem Ergin, *Kadı Burhâneddin Divanı*, İÜEFY: 2244, İstanbul 1980, s. 543)

⁶ Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, II, TDK Yay., Ankara 2007, s. 884.

⁷ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lügati’l-Türk* (Çev.: Besim Atalay), IV (Dizin), TTK Yay., Ankara 1991, s. 604.

⁸ Beyitlerde “infîâl” sözcüğü kullanılırken “sıkıntıya düşmek” anlamının devreye girmesine şu örnek verilebilir: *Tan mı pür-çîn olsa şâhâ çehre-i âb-ı revân/ Tab’una reşk eyleyüp her dem çeker çîn infîâl* (Cafer Çelebi, Ksd. 7/36). (İsmail E. Erünsal, *The Life and Works of Tâcî-zâde Ca’fer Çelebi, with a Critical Edition of His Dîvân*, İÜEFY: 3103, İstanbul 1983, s. 45).

⁹ Ali Ekber Dihhudâ, *Lügatnâme* (CD Version), Tahran 1385.

bilgiler biraz daha aydınlatıcıdır. Müellif, 5 anlamını verdiği “ter” sözcüğünün 3. anlamında “Mecazen o kimseye denir ki sehl nesneden münfail ve cüz’î vaz’dan alınıp müteessir ola. İstilahımızda *ter-mizâc* tabiri bundan me’hûzdur” yorumunu getirir.¹⁰ Steingass ise, “ter şüden” için, “ıslanmak; üzülmüş, kırgın, gücenmiş; kızgın, dargın” anlamlarını vermektedir.¹¹

Sözcüğün Fars şiirindeki macerası, lügat anlamıyla örtüşmektedir. Buna göre “ter”, hem asıl hem de mecaz anlamıyla Fars edebiyatında boy gösterir. “Ter” sözcüğü, asıl anlamı olan “nem ve ıslaklığı”, mecaz anlamıyla paralel olarak klasik Fars edebiyatının ilk dönemlerinde muhafaza eder. Örnek vermek gerekirse Emir Husrev-i Dihlevî’nin (ö. 1325):

Ter şüd merâ zi-hecret ez-hûn-ı dîde dâmen
Cün şem‘-i nîm-sûzî k’ender güdâz bâşed¹² (*Husrev, G. 817/6*)

(*Ayrılığın yüzünden eteğimiz, erimeye başlamış fersiz alevli mum gibi göz-yaşı kanıyla ıslandı*)

Beytinde “ter şüd (ıslandı/nemlendi)” anlamıyla yer alır. “Ter” kelimesi, hemen her asırda mecaz anlamıyla da kullanılır. Hatta yanına “âmeden (gelmek), kerden (etmek, eylemek), şüden (olmak)” gibi yardımcı eylemler almasıyla birlikte mecazî anlamını daha fazla gösterir.¹³ Mesela 12. asır şairlerinden Hâkânî’nin (ö. 1199) bir gazelinde geçen,

Der-‘aşk-ı tü ter neyâmeden şartest
K’âyine siyeh şevved çü ter gerded¹⁴ (*Hâkânî*)

(*Senin aşkın (yolunda) şikâyet etmemek/alınmamak şarttır. Zira ayna bulandıkça kararır*) beytinde “ter âmeden” eylemi “şikâyet etmemek/alınmamak” anlamındadır.

Fars edebiyatındaki seyri bu minvalde olan “ter” sözcüğü, klasik edebiyatta da aynı yol haritasını izler. Klasik şiirdeki bazı beyitlerde “ter” sözcüğü tek başına “infiâle gelmek (herhangi bir olaydan etkilenmek)” anlamını karşılar. Mesela Şem‘î’nin (ö. 1529-30),

¹⁰ Mütercim Âsım, *Tıbyân-ı Nâfi‘ der-Terceme-i Burhân-ı Kâtı‘*, (haz.: Mürsel Öztürk-Derya Örs), TDK Yay., Ankara 2000, s. 765.

¹¹ Frank Steingass, *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, Beirut 1998, s. 291.

¹² Emîr Husrev-i Dihlevî, *Külliyât-ı Gazeliyyât-ı Husrev*, II, Lahor 1972, s. 683.

¹³ Ali Ekber Dihhudâ, *a.g.e.*

¹⁴ Ali Ekber Dihhudâ, *a.g.e.*

Dür-i dendân-ı dil-dâra meger öykündüğün bilmiş
Anun-çün jâlelerden goncalar dil-teng olup terdür¹⁵ (*Şem'î, Ksd. 10/9*)

Beytinde “dil-teng olmak (gönlü daralmak)” eylemiyle birlikte yer alan “terdür” sözcüğü “alınmış, gücenmiş” anlamındadır. Kelimenin bu mecazî anlamı Bâkî'nin (ö. 1600),

Gül dirin gülmez açılmaz bana ol gonca-dehen
Gâlibâ hep yüzine gül didüğüme terdür¹⁶ (*Bâkî, G. 175/2*)

Beytinde de görülmektedir. Şair, “O gonca ağızlı sevgili galiba yüzüne “gül” dediğime alınmış olacak ki “gül” desem de gülüp açılmıyor” derken “ter” sözcüğüne mecaz anlamıyla yer verir.

Klasik Türk edebiyatında mecaz anlamıyla kullanılan “ter” kelimesi, bir süre sonra “olmak” ve “düşmek” eylemleriyle birleşerek “ter olmak” ve “ter düşmek” biçiminde deyimleşmiştir. Deyimleşmiştir diyoruz, çünkü asıl anlamı “terlemek, ıslanmak” olan yapının klasik şiirdeki macerası sadece bu anlamlarından ibaret değildir. Esasında “ıslanmak, terlemek” manasındaki “ter olmak” ifadesi, bazı beyitlerde asıl anlamıyla yer alırken birçok beyitte de mecaz anlamıyla kullanılmıştır.¹⁷ Mesela Edirneli Emrî'nin (ö. 1575) aşağıdaki beytinde asıl anlamını koruyan “ter olmak”, “nemlenmek, ıslanmak” demektir:

Didüm ey gül 'ârızunda hatt-ı sebzün terlemiş
Didi ol gonca-dehen olur seherde ter çemen¹⁸ (*Emrî, Ksd. 2/20*)

¹⁵ Murat Karavelioğlu, “On Altıncı Yüzyıl Şairlerinden Prizrenli Şem'î'nin Dîvânı'nın Edisyon Kritiği ve İncelenmesi”, II, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2005, s. 401.

¹⁶ Sabahattin Küçük, *Bâkî Dîvânı*, TDK Yay.: 601, Ankara 1994, s. 209.

¹⁷ Sözelimi Şeyhülislâm Yahyâ'nın *Jâleves dökme yaşun ol gül-i ra'nâ ter olur/ Gonca-i gülşen-i nâz ey dil-i şeydâ ter olur* matlayıyla başlayan “ter olur” redifli gazelinde “ter olmak” ifadesinin farklı anlamlarını görmek mümkündür (Rekin Ertem, *Yahyâ Divanı*, Akçağ Yay., Ankara 1995, G. 77, s. 62). Aynı şekilde Necâtî Beg (ö. 1509) *Göricek derd ile kan ağladuğumu ter olur/ Kızarur çihre-i zibâsı nitekim gül-i ter* (Necâtî Beg, G. 72/4) beytinde hem “ter” sözcüğünün çeşitli çağrışımlarından yararlanmış hem de “ter olmak” deyimini mecaz anlamıyla kullanmıştır. (Ali Nihad Tarlan, *Necati Beg Divanı*, MEB Yay., İstanbul 1997, s. 190).

¹⁸ M. A. Yekta Saraç, *Emrî Divanı*, Eren Yay., İstanbul 2002, s. 29.

Buna mukabil Şeyhülislâm Yahyâ'nın (ö. 1644) aşağıdaki beytinde “ter olmak”, “buluttan nem kapmak”¹⁹ deyimiyile birlikte “küçük bir olay karşısında hemen etkilenmek, harekete geçmek” şeklinde yani mecaz anlamıyla karşımıza çıkar:

Ey gönül ağlama gül sümbül-i hoş-büyından
Ebrden nem kapar ol zülf-i semen-sâ ter olur²⁰ (Ş. Yahyâ, G. 77/2)

“Ter düşmek”, edebiyatta “ter olmak” şekline nazaran daha fazla kendisini gösterir. Klasik edebiyatın başlangıcından itibaren çeşitli şairlerin divanlarında kendisine yer bulan deyim, Fars edebiyatında örneği görülmeyen birçok anlamı ile klasik edebiyatta revaç bulmuştur. Özellikle şairler, birbirinden ilginç söz oyunlarına başvurarak deyimii şiirsel zenginlikle birleştirmiş, mecazın uçsuz bucaksız sınırlarını zorlamışlardır. Biraz da bu yüzdendir ki deyimii anlamını tam olarak sınırlandırmak mümkün değildir. Çünkü “ter düşmek”, beyitlerdeki kullanımına bakılırsa bizlere çok geniş bir anlam yelpazesi sunmaktadır. Genellikle “küs-mek, gücenmek”²¹ anlamlarını taşıyan, bunlara bağlı olarak bazen “etkilenmek, harekete geçmek, incinmek, sıkıntıya düşmek” anlamıyla kullanılan deyim, farklı manalara da kapı aralar. Bu noktada “ter düşmek” deyimii, “münfail”²² olmak” yani “herhangi bir durum sebebiyle sıkıntıya girip harekete geçmek, önemli önemsiz her şeyden etkilenmek” anlamıyla öne çıkmaktadır. Bilhassa bu önemli önemsiz her şeyden etkilenme hadi-

¹⁹ Klasik şiirde “buluttan nem kapmak” deyimii “ter” sözcüğüyle sık sık bir araya gelir. Hayretî'nin (ö. 1535) *Tiz olur gâyetde gördükce 'adûnun leşkerin/ Serverâ benzer bulutdan nem kapar terdür kılıç* (Hayretî, Ksd. 11/13) (Mehmed Çavuşoğlu-M. Ali Tanyeri, *Hayretî Dîvan*, İÜEFY: 2868, İstanbul 1981, s. 33) beyti ve yine Şeyhülislâm Yahyâ'nın *Bulutdan nem kapar gâyetde terdür/ Giyâh-ı huşk-ı sahrâ-yı mahabbet* (Ş. Yahyâ, Kıt'a 7/2) (Rekin Ertem, *a.g.e.*, s. 270) beyti bu kullanımlara örnek gösterilebilir. Aynı şekilde “kolay etkilenen” manasındaki “ter-mizâc” tabiri, anlamca yakın olduğu “buluttan nem kapma” deyimiyile bazen yan yana gelmektedir. Mesela Üsküplü İshak Çelebi'nin (ö. 1538-39) *Hatt-ı ruhsârün gamından benzer oldu ter-mizâc/ Turduğı yerde bulutdan nem kapar ekser çemen* (İshak Çelebi, Ksd. 13/30) beyti bu kullanıma örnektir (Mehmed Çavuşoğlu-M. Ali Tanyeri, *Üsküplü İshak Çelebi Dîvan*, Mimar Sinan Üniv. Yay., İstanbul 1989, s. 59).

²⁰ Rekin Ertem, *a.g.e.*, s. 62.

²¹ M. Ali Tanyeri, *Örnekleriyle Divan Şiirinde Deyimler*, Ankara 1999, s. 232.

²² Münfa'il: İçine işlemiş, alınmış, müte'essir, gücenmiş, hâtur-mânde, muğberr. (Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul 1317, s. 1419).

sesi beraberinde “sıkıntıya düşmek, heyecanlanmak, gönlü daralmak (dilteng olmak), telaşlanmak, incinmek, alınmak, küsmek, gücenmek, kıskanmak, utanmak” gibi belli bir heyecan ifade eden eylemleri getirmektedir. Zira örnek beyitlerde de görüleceği üzere şairler “ter düşmek” deyimini ilgili eylemlerle birlikte kullanırken “incinip ter düşmek, alınıp ter düşmek, utanıp ter düşmek, reşk ile (kıskançlıkla) ter düşmek” gibi ifadelere yer verirler. “Münfail olmak/infiâle gelmek” eyleminin “hemen etkilenmek” anlamı, en ufak bir durum karşısında etkilenen, bunun akabinde birtakım sıkıntılar yaşayan ve sonuçta da terleyen bir kimseyi ifade eder.²³ Dolayısıyla “ter düşmek” yahut “ter olmak” bazen “terlemek” anlamını muhafaza etmiş, ancak asıl anlamıyla birlikte mecazen bahsedilen eylemleri karşılayarak deyim hâline gelmiştir. Bu yüzden deyim anlamını “etkilenmek, harekete geçmek, sıkıntıya düşmek, incinmek” şeklinde genellemek, diğer anlamları yan anlamlar olarak kabul etmek mümkündür.²⁴

Deyimle ilgili şiir örneklerine geçmeden önce 16. ve 17. yüzyılda yazılmış iki farklı nesir parçasında “ter düşmek” kullanımını göstermek istiyoruz. 16. asır müelliflerinden Bağdatlı Ahdî’nin (ö. 1593-94), Bağdat şairlerine yer verdiği meşhur tezkiresi *Gülşen-i Şuarâda* geçen aşağıdaki ibarede “ter düşmek” deyimini, “öfkelenmek, gücenmek” anlamındadır:

*“Mezkûr Garîbî ‘âlem-i şebâbda bir şehvâr-ı zerrîn-rikâba üftâde-i dil-dâde iken bir dîv-sîret rakîbî hicv itmîş. Mezkûr hicvden hayli ter düşüp kâdîya varır”.*²⁵

²³ İnfiâle düşen bir kimsenin terlemesi klasik şiirde çeşitli vesilelerle konu edilir. Sâmî’nin (ö. 1734) *Zann ıme jâledür görinen rûy-ı yârde/ Güller çemende gark-ı hoy-ı infi’âldür* (Sâmî, G. 25/5) beyti “Sevgilinin (gül) yüzünde görüneni çiğ tanesi sanma. Güller çemende (kıskançlık duydukları için) sıkıntidan tere batmıştır” anlamındadır ki sevgilinin yüzü için gül, terleri içinse çiğ tanesi benzetmesi yapılmıştır (F. Sabiha Kutlar, *Arpaemînzâde Mustafa Sâmî: Dîvân*, Ankara 2004, s. 65).

²⁴ Bazen “ter” ve “düşmek” sözcükleri bağımsız olarak bir araya gelirler. Bu tür beyitlerde “ter” sözcüğünün “taze, yeni” anlamı dikkate alınmalıdır. Örneğin Mostarlı Ziyâî’nin (ö. 1584) *Bilmem efendi kim bu ne sırr-ı ‘acib olur/ Şi’r-i Ziyâî la’lün anıldukca ter düşer* (Ziyâî, G. 110/6) beytinde bu tür bir ilişki söz konusudur. Beyitte “ter düşmek”, “ter olmak” yani “tazeleşmek, yenileşmek” anlamındadır (Müberra Gürgendereli, *Hasan Ziyâî Hayatı-Eserleri-Sanatı ve Dîvanı (İnceleme-Metin)*, KBY: 2981, Ankara 2002, s. 174).

²⁵ Süleyman Solmaz, *Ahdî-i Bağdâdî Gülşen-i Şu’arâ*, AKM Yay., Ankara 2005, s. 459.

Yukarıda anlatılan duruma bakılırsa hicvedilmekten etkilenen (münfa'il olan) şahsın kadıya başvurmasından hareketle ter düşmek deyiminin “öfkelenmek” anlamını karşıladığı söylenebilir. Ancak deyim yaklaşık iki asır sonra Rodosizade (ö. 1701) tarafından Urfi-i Şîrâzî'ye (ö. 1591) ait,

‘AraK ez-şebnem-i gül dâğ şevved ber-ruh-ı hûr
Ahker ez-lutf-ı hevâ sebz şevved der-menkal

beytinin şerhinde şöyle kullanılır:

“*AraK şebnem-i gülden ruh-ı hûr üzre dâğ olur. Ya’ni ‘arak, gülde olan âb u tâbı gördüğünde ve ruh-ı hûra tercîh itmegin şebneme reşkinden yanıp dâğ olur. ‘AraK reşkle bu şekle girince letâfet-i gülden hûr kendüsi ne mertebe münfa’il olup ter düşmek gerekdür. Ruh-ı sürhında degildür ‘arak, ol şebnem-i gonçe-i nâz gül-i pür-şebnem rengin görüp ter düşdi*”.²⁶

Rodosizade, iki kere yer verdiği “ter düşmek” deyimini aslen “terlemek”, mecazen “aşırı derecede kıskanmak” anlamıyla kullanmıştır. Yukarıdaki ifadede cennet hurilerinin gülün güzelliğini kıskanmaları söz konusu edildiğinden “ter düşmek” deyimini “gönül darlığının, sıkıntının akabinde gelen terlemek (mec. sıkıntıya düşmek)” anlamıyla ortaya çıkmaktadır. Anlaşılabacağı üzere deyim, farklı asırlarda değişik anlamlar taşır. Tabii ki bu anlam yelpazesi, işin içerisine şiir girince çok daha geniş bir açılıma kavuşur.

Klasik Türk şiiri, söz oyunları ile desteklenmiş derin anlam çağrışımları sayesinde “ter düşmek” deyimini birbirinden ilginç manalarla gözler önüne serer. Buna göre deyim, klasik şiirin başlangıcından itibaren beyitleri süslemiş,²⁷ ancak yerine göre farklı anlamlar arz etmiştir. Bu anlamlardan “terlemek” eyleminin gerçekleşmesi birbirinden farklı nedenlere bağlıdır. Beyitlerin genelinde dikkat çeken husus, “ter” sözcüğünün genellikle “giryе, sirişk, jâle, şebnem vb.” suyu çağrıştıran öğelerle bir

²⁶ Rodosizade, *Şerh-i Kaside-i Nevruzîyye-i Urfi-i Şîrâzî*, Süleymaniye Ktp. Reşid Efendi 812, 175^b-189^a, 178^b

²⁷ Deyimin klasik şiirimizdeki yaygın kullanımına örnek olarak Mezâkî'nin (ö. 1676) “ter düşdi” redifli bir gazeli verilebilir. bk. Ahmet Mermer, *Mezâkî Hayatı, Edebî Kişiliği ve Divanı'nın Tenkidli Metni*, AKM Yay. Divanlar Dizisi: 3, Ankara 1991, s. 542.

arada kullanılmasıdır. Deyimi oluşturan sözcüklerden “ter”, hem Türkçe’de hem de Farsça’da “ıslak, yaş” anlamlarını ifade ettiği için şairler bu ilk anlama bir şekilde gönderme yaparlar. “Ter düşmek” deyiminin özellikle “jâle-şebnem (çiğ tanesi)” sözcükleriyle bir arada kullanılmasının nedeni çiğ tanelerinin şekil itibarıyla ter tanesine benzemesinden ileri gelir. Bilhassa sevgilinin kızaran yüzü üzerinde beliren boncuk boncuk ter taneleri, tıpkı kırmızı gülün üzerinde biriken çiğ tanelerine benzetilmiş, bu doğrultuda hayaller geliştirilmiştir. Emrî’nin aşağıdaki beytinde *ter düşmek* “gücenip terlemek” anlamıyla ve çiğ tanesine yakıştırılarak yer alır:

Öyküندی ol ‘izâr-ı ‘araknâke lâleler
Ter düşdüğine anlara bâ’is bu jâleler²⁸ (*Emrî, Mukatta‘ 75*)

(*Laleler o terlemiş yanağa benzemeye çalıştılar. Çiğ tanelerinin gücenip terleme (nemlenme) nedeni budur*)

Emrî, aynı mazmunu kullandığı aşağıdaki beytinde de kendisini sevgilinin terli yanağına benzetmeye çalışan taze kırmızı gülün üzerindeki çiğ tanelerinin orada bulunma nedeni olarak “öfkelenmelerini” gösterir:

Kendüyi rûy-ı ‘araknâküne benzettüğüçün
Ter düşüp jâle yapışdı yüzine verd-i terün²⁹ (*Emrî, Mukatta‘ 263/3*)

(*Çiğ tanesi, taze gül kendisini senin terli yanağına benzetmeye çalıştığı için öfkelenip onun yüzüne yapıştı*)

16. asır şairlerinden Kütahyalı Rahîmî (ö. 1595-1605) ise,

Gülşen içre hatt-ı gül-fâm-ı ‘arak-rîzün görüp
Hacletinden ter düşüp gark-ı ‘arak oldı gül-âb³⁰ (*Rahîmî, G. 12/4*)

Beytinde deyim “haclet” sözcüğüyle birlikte kullanıp “utancından terleyen” bir kimseyi tasvir eder. Beyitte, “haclet” sözcüğünün yardımıyla “utanma sonucu terleme” anlamı baskın çıkmaktadır. Dikkat edilirse “gül-fâm (gül renkli), gül-âb (gül suyu)” yapıları infiâle uğrayarak yüzü

²⁸ M. A. Yekta Saraç, *a.g.e.*, s. 312.

²⁹ M. A. Yekta Saraç, *a.g.e.*, s. 347.

³⁰ Ahmet Mermer, *Kütahyalı Rahîmî Divânı*, Sahhaflar Kitap Sarayı, İstanbul 2004, s. 129.

kızaran bir kimsenin terlemesini çağrıştırmak üzere kullanılmıştır.³¹ Beytin anlamı, “Gül suyu, gül bahçesinde terlemiş gül renkli ayva tüyle-
rini görünce utancından terleyip, kanter içinde kaldı” şeklindedir. Nev’î
(ö. 1599), “Gül suyu sevgilinin yanağındaki siyah saç ısladı/tazeledi,
(bunu gören) gökteki bulut, kıskançlıkla terlerse/nemlenirse şaşılır mı”
anlamındaki,

Kıldı ruhunda zülf-i siyâhın gül-âb ter
Düşse ‘aceb mi reşk ile gökde sehâb ter³² (*Nev’î, G. 67/1*)

Beytinde “ter düşmek” eylemini “kıskancından terlemek/nemlen-
mek” anlamıyla kullanır. Nev’î’nin, “çiğ taneleriyle ıslanmasını engelle-
mek için eteğini sakınan gül sultanını” hayal ettiği,

Jâleden ter düşmesün diyü götürdi dâmenin
Goncaldur câriye sultân-ı devlet yâr gül³³ (*Nev’î, Ksd. 31/19*)

(*Goncalar cariye, devlet sultanı sevgili ise gül olduğu için, (cariyeler gül
sultanının) eteğini çiğ tanelerinden ıslanmasını diye topladılar*), beytinde de “ter
düşmesün diyü” ifadesi “ıslanmaması için” anlamını taşır. Aynı şekilde
Bâkî’nin:

Anun için varmazam ben kûyuna giryân olup
Hâk-i râhun korkaram cânâ gözümden ter düşer³⁴ (*Bâkî, G. 119/4*)

Beytinde “ter düşmek”, “ıslanmak, nemlenmek” anlamındadır. Şair
“sevgilinin mahallesine ağlayarak gitmeme nedeni olarak, sevgilinin yolu
toprağının ıslanacak olmasını” belirtirken aynı zamanda “hâk-i râh”ı da
kişileştirerek çokça gözyaşı döken gözüyle orayı incitmek istemediğini
ifade eder. Bu hayalden yola çıkan Emrî,

Kühl iderdüm gözüme hâk-i der-i cânânı
Korkaram ter düşüre tıfl-ı sirişküm anı³⁵ (*Emrî, Mukatta‘ 463*)

³¹ “Gülün infîâle uğraması” kullanımını gelişigüzel bir tercih değildir. Sözelimi
Azmiade Hâletî’nin (ö. 1631) *Gül-i gülşen ruh-ı rengin-i dil-berden alınmışdur/ İder
beyhûde hande gâyetiyle infî’âlınden* (Hâletî, G. 631/2) beyti bu tür bir hayalın sonucu-
dur (Bayram Ali Kaya, *The Divan of Azmiade Haletî*, I, USA, The Department of
Near Eastern Languages&Civilizations Harvard University, 2003, s. 266).

³² Mertol Tulum-M. Ali Tanyeri, *Nev’î Dîvan*, İÜEFY: 2160, İstanbul 1977, s. 270.

³³ Mertol Tulum-M. Ali Tanyeri, *a.g.e.*, s. 99.

³⁴ Sabahattin Küçük, *a.g.e.*, s. 175.

³⁵ M. A. Yekta Saraç, *a.g.e.*, s. 384.

Beytinde “ter düşmek” deyimini, “sıkıntı verip terletme” anlamıyla kullanır. Beyitte, “Sevgilinin kapısı toprağını gözüme sürme edinirdim; ancak korkarım ki (yaramaz) gözyaşı çocuğum onu gücendirecektir” anlamı verilirken “toprak-su-ıslanmak” birlikteliği öne çıkarılmıştır.

16. yüzyıl şairlerinden Fevrî (ö. 1571), “Ey gül(e benzeyen sevgili)! Ne zaman öğüt versem (sıkılıp) terlemeyi huy edinmişsin. Benden çok incinip terleme, zira amacım yüzünün suyundan (güvenini kazanmaktan) başka bir şey değil” anlamındaki,

Kaçan kim nush u pend etsem ‘arak-rîz olma hûyundur
İnen ter düşme ey gül kim murâdum âb-ı rûyundur³⁶ (Fevrî, G.12/1)

Beytinde “ter düşmek” deyimini “terlemek” ve “incinme/alınma” anlamlarıyla kullanır. Aynı yüzyıl şairlerinden Rahmî (ö. 1566) de hemen hemen aynı mazmunu kullanıp “bülbulün sevgiliyle senli benli olması sonucu hem çiğ tanesinin hem de gözyaşının incinerek gücendiğini” şöyle dile getirir:

Şâhid-i gül üzre bülbul kim seher güler düşer
Jâleler eşküm gibi gördükce anı ter düşer³⁷ (Rahmî, G. 7/1)

(*Bülbul, gül güzelinin üstüne seher vakti gülüp düştüğünde (onunla içli dışlı olduğunda) çiğ taneleri tıpkı gözyaşlarım gibi onu gördükçe incinip terler/güçenir*)

Başta sevgilinin âşığına incinmesi olmak üzere çeşitli öğelerin birbirine kırılması/güçenmesi üzerine kurulan hayallerde başrolü hep “ter düşmek” deyimi oynamaktadır. Âşığın bir yanlışı sonucu sevgilinin alınması, bunu takiben nazlı bir şekilde âşığına yüz vermemesi, bir kimsenin yahut nesnenin haddini aşan hareketlerde bulunması gibi durumlarda “ter düşmek” kendisini gösterir. Şairler bu anlamı bazen doğrudan zikrederken bazen de dolaylı yollarla anlatmaya çalışırlar. Nev’î, aşağıdaki beytinde sevgiliyi inciten nesne olarak “gül suyunu” gösterir:

Yanında yüz bulaldan dil-dârı ter düşürmüş
Ol gonca sürse derden Nev’î n’ola gül-âbi³⁸ (Nev’î, G. 492/5)

³⁶ Ali Nihad Tarlan, *Şiir Mecmualarında XVI ve XVII. Asır Divan Şiiri: Rahmî ve Fevrî*, Üçler Basımevi, İstanbul 1948, s. 96.

³⁷ Ali Nihad Tarlan, *Şiir Mecmualarında XVI ve XVII. Asır Divan Şiiri: Rahmî ve Fevrî*, İstanbul 1948, s. 31.

³⁸ Mertol Tulum-M. Ali Tanyeri, *a.g.e.*, s. 520.

Nev'î, yine aynı mecaza başvururken, bu kez de sevgilinin şaraba bulduğu dudaklarını sakiye gücenmiş olarak düşünür:

Âlûde eyledün beni diyü şarâb ile
Sâkîye Nev'iyâ düşer ol la'î-i nâb ter³⁹ (*Nev'î, G. 67/5*)

Şair, aşağıdaki beytinde ise, denizin gücenmesine neden olarak sabah yeli marifetiyle sevgilinin sünbül saçına bulutların benzetilmesini gösterir. Beyitte geçen “ter düşse” ifadesinin “deryâ” ile kullanılması dikkat çekicidir. Bu tedaiyle bulutların yağmur toplaması ve denize yağdırması olayına da gönderme yapılmaktadır:

Benzetdi sehâbı girih-i sünbül-i yâre
Ter düşse eger bâd-ı sabâdan n'ola deryâ⁴⁰ (*Nev'î, G. 7/4*)

Şeyhülislâm Yahyâ'ya alınarak terleyen bu kez dolu şarap kadehi yani sahbâdır:

Ben mey-i 'aşk ile mest olmağı tercih iderin
Bu sözümden alınur gerçi ki sahbâ ter olur (*Şeyhülislâm Yahyâ*)

Şair, “Her ne kadar şarap dolu kadeh bu sözümden alınıp incinse de ben aşk şarabı ile sarhoş olmayı tercih ederim” derken “ter olmak” deyimini “ter düşmek” yani “şarap kadehinin kendisine alınması” anlamıyla kullanır. “Kadehin bir nesneye/kimseye alınması” hayali Mürekkeççi Enverî (ö. 1547) tarafından da,

Yâri gördüm ditredüm düşdi elümden câm-ı mey
Gönlini yıkdum bana gâyetde düşdi ter kadeh⁴¹ (*Mürekkeççi Enverî, G. 29/6*)

Beytinde “gönül yıkmak” eylemiyle bir araya getirilir. Her iki beyitte de dolu şarap kadehinin dışındaki ıslaklığa gönderme vardır. Mürekkeççi Enverî “incitme” sözcüğünü doğrudan zikrettiği aşağıdaki beytinde de, “ter düşmek” deyimini güllaç tatlısının “incinip terlemesi (yumuşaması)” hayaliyle kullanır:

³⁹ Mertol Tulum-M. Ali Tanyeri, *a.g.e.*, s. 270.

⁴⁰ Mertol Tulum-M. Ali Tanyeri, *a.g.e.*, s. 235.

⁴¹ Cemâl Kurnaz-Mustafa Tatçı, *Ümmî Divan Şairleri ve Enverî Divanı*, MEB Yay., Ankara 2001, s. 60.

Avurda çek begüm anı incitme ter düşer

Bir bağı yufka tatlu musâhib durur gülâc⁴² (*Mürekkepçi Enverî, G. 24/4*)

Sebk-i Hindî akımının Türk edebiyatındaki temsilcilerinden Tecellî (ö. 1688-89?), “gözyaşı” mazmununu gizlediği aşağıdaki beytinde “ter düşmek” deyimini “infiâle gelmek/etkilenmek” anlamıyla kullanmıştır:

Ey Tecellî bahâr çeşmüm iken

Ter düşerse ‘aceb mi jâle bana⁴³ (*Tecellî, G. 5/5*)

Şair, gözünü yaprağa, gözyaşlarını da çiğ tanesine benzettiği beytinde, kendisinden etkilenen nesne olarak yine çiğ tanesini gösterir. Buna göre çiğ tanesi şairin bir yaprağı/çiçeği andıran gözünü görünce infiâle gelip oraya yapışmaktadır. Böylece şair gözyaşı döktüğünü sanatlı bir söyleyişle dile getirmiştir.

16. asır şairlerinden Hayâlî (ö. 1557), “gözünün okyanusu telh-kâm⁴⁴ edip ter düşürdüğünü” yani “incittiğini/âciz bıraktığını”:

Gözüm bahr-i muhîti ter düşürdü telh-kâm etdi

Bu hûn-âlûde müjgân pençesini burdu mercânın⁴⁵ (*Hayâlî, G. 302/4*)

biçiminde ifade ederken aynı asır şairlerinden Yakînî’nin (ö. 1568):

Ey eşk cüdâ düşsen o servün nazarından

Ter düşme sakın saklasun Allâh beterinden⁴⁶ (*Yakînî, G. 148/1*)

Beytinde de “incinmeme/âciz kalmama” anlamı vardır. Şair, “Ey gözyaşı! O selvinin gözü önünden ayrı kalsan da canını sıkma. Allah (seni) daha beterinden korusun” anlamındaki beytinde “ter düşmek” deyimini

⁴² Cemâl Kurnaz-Mustafa Tatçı, *a.g.e.*, s. 57.

⁴³ Sebahat Deniz, *Tecellî ve Divânı*, Veli Yay., İstanbul 2005, s. 182.

⁴⁴ Telh-kâm, lügatte “üzgün, kederli, hayal kırıklığına uğramış” anlamına gelmektedir (F. Steingass, *a.g.e.*, s. 321).

⁴⁵ Ali Nihad Tarlan, *Hayâlî Divanı*, Akçağ Yay., İstanbul 1992, s. 194.

⁴⁶ Ömer Zülfe, “Yakînî Divân (Tenkitli Metin)”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2004, s. 104.

“sıkıntıya düşme” anlamıyla düşünmüştür. Gözyaşından hareketle “ter düşmek” deyiminin “nemlenmek” anlamı da beyte renk katmaktadır.⁴⁷

Âşığın gözyaşından sevgilinin incinmesi durumu, şairler tarafından sürekli işlenen bir konudur. Buna göre sevgili bazen âhtan, bazen de sel gibi gözyaşından incinmektedir. Mezâkî'nin (ö. 1676) aşağıdaki beytinde, âşığın akan taze gözyaşından etkilenmemesi istenen gül gibi bir sevgili konu edilmektedir:

Mâ-cerâ-yı eşk-i terden tek hemân ter düşmesün
Ol gül-i handâna nakd-i girye-i şebnem fedâ⁴⁸ (*Mezâkî*, G. 7/4)

Nâilî-i Kadîm (ö. 1666), gönülden gelen âhın çıkardığı siyah duman-
dan rahatsız olmasını istemediği sevgiliye şöyle seslenir:

Ter düşüp dūd-ı siyâh-ı dilden
Olma âzürde nigâh-ı dilden⁴⁹ (*Nâilî-i Kadîm*, Şrk. 36/3)

Sevgiliye “gönlün siyah dumanından (âhtan) etkilenip de gönül bakı-
şından incinme” diyerek hitap eden şair, “âzürde olmak (incinmek)” ey-
lemi ile “ter düşmek” deyimini bir araya getirmiş, bu iki yapının anlam
ortaklığını göz önünde bulundurmıştır.

Hâletî (ö. 1631), her yeri kaplayan gözyaşlarından sevgilinin incinme-
sini, onun işve gülşenin taze goncası olması hayaliyle,

Ter düşmez idi çeşme-i çeşmümden ol perî
Olmasa işve gülşeninün gonce-i teri⁵⁰ (*Azmizâde Hâletî*, G. 882/1)

şeklinde açıklarken, Mostarlı Ziyâî (ö. 1584), gülü sevgilinin
yanacağına benzetmekte şüphe duyduğunu, zira oldukça nazik (kırılğan)
olan sevgilinin bundan incinebileceğini şöyle şiirleştirir:

⁴⁷ “Gözyaşı”, suyu çağrıştırması sebebiyle çeşitli hayaller eşliğinde “ter”le bir araya gelir. Mesela Bâkî'nin *Görmeden dide yüzün oldı gönül âşüfte/ Gönlüme çeşm-i güher-bâr bu yüzden terdür* (Bâkî, G. 189/3) beytinde böyle bir ilişki söz konusudur (Sabahattin Küçük, *a.g.e.*, s. 216). Şair, “inciye benzer gözyaşları saçan gözünün gönlüne alınmasını” “terdür” şeklinde ifade etmiştir.

⁴⁸ Ahmet Mermer, *Mezâkî Hayatı-Edebî Kişiliği-Eserleri ve Dîvân'ının Tenkitli Metni*, Ankara 1991, s. 285.

⁴⁹ Halûk İpekten, *Nailî Dîvan.*, Akçay Yay., Ankara 1990, s. 336.

⁵⁰ Bayram Ali Kaya, *a.g.e.*, I, s. 322

Ziyâ'î korkarın ter düşmesün gâyet de nâzîkdür
Güli ruhsâr-ı cânâna şebîh itmekde şübhem var⁵¹ (*Ziyâî, G. 96/5*)

Yine Ziyâî, aşağıdaki beytinde “sevğilinin dudağının kime incinip öylece bozuk durduğunu” sorarken “incinmek” için “ter düşmek” deyimini kullanır:

Neye boyandı saçun kim kara mağbûn oldı
Kime ter düşdi lebün böyle diger-gûn oldı⁵² (*Ziyâî, G. 474/1*)

Bâlî Çelebi (ö. 1594'ten önce) ise, kendi şiirini övdüğü aşağıdaki beytinde “ter düşmek” deyimini “sıkıntıya sokmak” anlamıyla kullanır:

Koñ sû-i zannı ter düşüren her sühanveri
Bâlî-i bî-dilün gazel-i âb-dârıdur⁵³ (*Bâlî Çelebi, G. 26/5*)

Beytin anlamı, “Kötü düşünmeyi bırakın. Her söz ustasını sıkıntıya düşürüp âciz bırakan âşık Bâlî'nin taze gazelinden başkası değildir” şeklindedir. Buna göre şairin gazelleri söz ehlinin imrenerek baktığı bir ustalığa sahiptir.

Anlaşılabacağı üzere “infiale gelmek/münfail olmak” eylemleriyle yakın ilişkisi olan “ter düşmek” deyimini birden fazla manayı bünyesinde barındırmaktadır. Türk ve Fars edebiyatlarının ortak sözcüklerinden “ter”, hem asıl hem de mecaz anlamıyla şiirde kendisine yer bulmuş, klasik Türk edebiyatında “ter düşmek” (bazen de ter olmak) şekliyle deyimleşerek edebî sanatlarla süslü pek çok parçanın anlam dünyasına katkıda bulunmuştur. Deyim, genel olarak “harekete geçmek, bir kimseye/nesneye alınmak, gücenmek, kızmak; bir kimseden/nesneden etkilenmek, sıkılmak, incinmek, utanmak; bir kimseyi/nesneyi kıskanmak, âciz bırakmak” gibi manaları karşılmasıyla klasik şiirde hatırı sayılır bir yere sahiptir. Denilebilir ki günümüzde, anlamlandırılması noktasında modern kaynakların kısır kaldığı birçok eski sözcük ve deyim, kendisini oluşturan yapıların etimolojisi incelendiğinde farklı anlamlarıyla değerlendirilme ihtimali taşımakta, ancak bu her zaman yeterli olmamaktadır. Hasılı, araş-

⁵¹ Müberra Gürgendereli, *a.g.e.*, s. 168.

⁵² Müberra Gürgendereli, *a.g.e.*, s. 329.

⁵³ Betül Sinan, “Bâlî Çelebi ve Divanı (2b-35a)”, YL, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2004, s. 164.

tırmacılara düşen “şairin karnındaki mana”ya ulaşmak için çeşitli kaynaklardan hareketle olası manaları ortaya koymak, mümkünse anlam sınırlandırmasına gitmeye çalışmaktır. Zira klasik şiir estetiği bu tür deyimleşmiş yapıları değişik anlamlarıyla kullanmaya oldukça müsaittir. Bu noktada “ter düşmek” benzeri daha birçok deyim bahsettiğimiz yaklaşımla incelenmeye muhtaçtır.

“AN IDIOM IN THE CLASSICAL TURKISH LITERATURE ‘TER DÜŞMEK’”

Abstract

The idioms are a crucial indicator to determinate the word riches of a language. Literary works include various metaphoric materials because they are artful works in the same way. The idioms also show itself as common side in the literary works of every century because they are suitable for metaphoric usages. Especially classical Turkish poetries often use the idioms in the their couplets that each one is a sample for a connotation world. Some of this idioms which were used in the relating century weren't reached today and it was forgot. Whereat the idiom “ter düşmek (to be affected, to be displeased, to be hurt, to be angry)”, which has been to interesting meanings, is among this type samples. In this article, firstly, meaning of the idiom “ter düşmek” is cleared acting from interaction of Turkish-Persian literatures, then, the samples are given from Classical Turkish Literature's various centuries. Thus, the historical process of the idiom “ter düşmek” in the Classical Turkish Literature is analyzed.

Keywords

Classical Turkish Literature, idiom, “ter düşmek”, metaphor

RAHİKÎ [Ö. 953/1546] VE ŞİİRLERİ

Ömer ZÜLFE*

ÖZET

Bu makalede, on altıncı asır şairlerinden Rahîkî'nin hayatı ve edebî kişiliği hakkında bilgi verilmiş, mecmualardan derlenen şiirlerinin tenkîtlî metni sunulmuştur. Ayrıca metinde geçen bazı noktalar açıklanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Rahîkî, On altıncı asır, Osmanlı Şiiri

Hayatı¹

Adı *Yūsuf*, lakabı *Sinānū'd-dīn* olup şiirlerinde *Rahîkî* mahlasını kullanmıştır. *rahîk*² (< Ar.) 'kızıl, katıksız, halis ve güzel kokulu şarap; cennet

* Doç. Dr., Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. omerzulfe@yahoo.com.

¹ 'AŞIK Çelebî, *Meşâ'irü'ş-Şu'arâ*, G. M. MEREDITH-OWENS: *Meşâ'irü'ş-Şu'arâ or Tezkere of 'Aşık Çelebi*: London 1971, XXV+299^a yr., 232^a; BEYÂNÎ, *Tezkiretü'ş-Şu'arâ*, İbrahim KUTLUK, Ankara 1997, [VI]+93+[7]+340 s. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları XVIII. Dizi – Sa.7. s. 101.; GELİBOLULU 'Âlî, *Künhü'l-Ahbâr ve Levâkihü'l-Efkâr*, Mustafa İSEN: *Künhü'l-Ahbâr'ın Tezkire Kısmı*: Ankara 1994, 396 s., Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını – Sayı: 93, Tezkireler Dizisi – Sayı: 2, s. 220; 254; KINALI-ZÂDE Hasan Çelebî, *Tezkiretü'ş-Şu'arâ*, İbrahim KUTLUK, I. C. Ankara 1978, [VI]+73+[VII]+576 s. Türk Tarih Kurumu Yayınları, XVIII. Dizi–Sa. 4¹; II. C. Ankara 1981, [IV]+578-1094+[II] s. Türk Tarih Kurumu Yayınları, XVIII. Dizi–Sa. 4², s. 405; LAÛFÎ, *Tezkiretü'ş-Şu'arâ ve Tabşıratü'n-Nużamâ*: Rıdvan CANIM, Ankara 2000, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 225 Tezkireler Dizisi, 7, s. 271; RİYÂZÎ, *Riyâzu'ş-Şu'arâ*, Nuruosmaniye Ktp. 3724, 75^a; SEHÎ BEG, *Heşt Behîşt*, Günay KUT, Harvard 1978, s. 309; Ş. SÂMÎ, *Kâmûsu'l-A'lâm*, Ankara 1996, Kaşgar Neşriyat, C. 3, s. 2280; TUMAN, *Tuhfe-i Nâilî*, [TUMAN], İnehân-zâde Mehmet Nâil, *Tuhfe-i Nâilî Divân Şâirlerinin Muhtasar Biyografileri*, Haz. Cemal KURNAZ; Mustafa TATÇI, [Ankara 2001], I. C., 99+176+467, II. C., 468-1264 s. Bizim Büro Yayınları, C. 1, s. 330.

² *er-rahîk*: 'Şaraba, şarabın en iyisine, eski olması sebebiyle çok fazla neşe verenine, saf ve katıksızına denir ki bâde-i nâb diye tarif edilir ve bir çeşit güzel kokudur' (MÜTERCİM 'ÂŞİM, *el-Ukyânüsu'l-Basîf fi Tercemeti'l-Kâmüsi'l-Muħîf*, İstanbul I, 'r-21268, [II]+943 s. II, r-ķ 21269, [II]+939 s. III, ķ-v 21272, [II]+975 s, C. II, s. 909).

şarabı; güzel koku' demektir. *Raḥîkî* mahlası 'güzel kokulu şaraba mensup, şarabı seven' manalarına gelir.

İstanbul'da doğdu. Kuloğullarından ve yeniçeri tayfasından olmakla birlikte ilme ve şiire yatkınlığıyla dikkat çekiyordu. Kendisine isnad edilen bazı suçlar³ sebebiyle maaşı kesilerek vazifeden uzaklaştırılınca geçimini sağlamak için Mahmud Paşa çarşısında bir attar dükkânı açtı. Tıbbı ve hikmete dair eserleri okuyup kendisini geliştirdi. Tîmârhânedede şerbetçilik yapıyor, ancak geçimini zor sağlıyordu. Hâline acıyan birisinin yardımıyla *Filonya-yı Selîmî* adındaki macun üzerinde çalışarak *Raḥîkî* ya da *Ma'cûn-ı Raḥîkî* adıyla anılacak olan keyif verici maddeyi icad etti. Bu macun sayesinde çok para kazandığı gibi aynı zamanda dükkânı seçkin kimselerin uğrak yeri oldu. Galata'ya ve Balıkpazarı'na gidenler mutlaka ona uğrardı. Zaman içerisinde dükkânı bir şiir muhiti hâlini aldı. 953/1546 yılında hastalandı ve bir müddet sonra öldü. Âşık Çelebi, bu tarihte ziyarete gittiğini ve ölmeden bir iki gün önce kendisiyle görüştüğünü bildirmektedir.⁴

Raḥîkî'nin ölümünden sonra da dükkânı açık kalmış icad ettiği macunun satışı uzun süre devam etmiştir.

Edebî Kişiliği

Raḥîkî, tezkirelerde orta hâlli bir şair olarak takdim edilmektedir. Şairler hakkındaki isabetli değerlendirmeleriyle dikkat çeken Latîfî'ye göre⁵ *Raḥîkî*, şiir sanatında kendisini geliştirmemiş, derin manalar bulmak için gerekli titizliği göstermemiştir.

Okumaya ve dinlemeye değer gazellerinin çok olmamakla birlikte az da olmadığını söyleyen Gelibolulu Âlî'nin⁶, *Raḥîkî*'yi orta sınıf şairler arasında saydığını kabul etmek mümkündür.

³ *Künhü'l-Aḥbâr*'daki bilgiye göre *Raḥîkî*, yeniçeri ağası Mustafa Ağa'nın yardımcısı iken Ferdî mahlasıyla şiirler de yazan ve Mustafa Ağa ile yakınlıkları bulunan bir kişinin gözcülüğünü yapmaktadır. İstanbul'da çıkan bir yangında vazifeye koşmayan Mustafa Ağa, sarhoş bir hâlde yakalanınca boynu vurulur. *Raḥîkî*'nin de bu hadisede suçlu olduğuna kanaat getirilir; ancak, ağasının emriyle vazife başında olduğu anlaşılınca affedilir. *Raḥîkî* bu hadiseden sonra yeniçerilikten ayrılır. (GELİBOLULU 'Âlî, *Künhü'l-Aḥbâr ve Levâkiḥü'l-Efkâr*, s. 220; 254.)

⁴ ÂŞIK ÇELEBİ, *Meşâ'irü's-Şu'arâ*, 232^a.

⁵ LATİFÎ, *Tezkiretü's-Şu'arâ ve Tabşıratu'n-Nuḡamâ*: s. 271.

⁶ GELİBOLULU 'Âlî, *Künhü'l-Aḥbâr ve Levâkiḥü'l-Efkâr*, s. 220; 254.

Raḥîkî'nin letafet ve belâgatle dolu şiirlerinin şiir meraklılarının dilinde dolaştığını söyleyen Kınalı-zâde Hasan Çelebi⁷, bunun yanında artık beyitlerinin yavaş yavaş unutulmaya başladığı bilgisini vermektedir.

Raḥîkî'nin sınırlı sayıdaki şiirinden hareketle edebî kimliğini kesin çizgilerle belirlemek güçtür; ancak, iddia hüviyetinde olmasa da birkaç söz söylenebilir.

Raḥîkî'nin üslûbunda ilk dikkati çeken nokta, açık ve samimî bir ifadeye sahip olmasıdır. Tezkirelerde makbul şiirleri arasında gösterilen şu iki beyit, Osmanlı şiirindeki mecazdan hakikîye yükselen aşk anlayışını beyan üslûbu içerisinde ifade eden bir yapı arz eder:

*küh-kenlikler ki ferhâd étدی çekdi zahmeti
'ışkdan ma'nâ degül şüretmiş ancak niyyeti
levh-i dilde nakş olunmuşken hayâl-i rüy-ı yâr
taşlara yazmak düşer miydi o şîrîn şüreti (G. 20/1-2)*

Atasözleri ve deyimler, lafız ve mana itibarıyla şairlere söz oyunları yapmak ve anlam ilgileri kurmak için imkân sağlarlar. Raḥîkî'nin bu imkândan başarıyla faydalandığı söylenebilir:

*sen evüñden çıkmadın çıkmak diler cânım benim
çıkmaduk cāndan ümîdüm kesmezem illâ ki ben (G. 12/2)*

Bu çerçevede, çeşitli deyim ve atasözleri, kinayeli kullanımlarıyla söz konusu edilmektedir: *aynına al-*: G. 3/5, *baş aç-*: K. 1/1, K. 1/10, *cân erit-*: K. 1/15, *canı çık-*: G. 12/2, *çıkmadık candan ümit kesilmez*: G. 12/2, *dert yan-*: K. 1/31, *eli devlete er-*: G. 6/2, *gözi açuk*: K. 1/26, *hâkden kaldur-*: G. 16/2, *işini altun eyle-*: K. 1/15, *kan ağla-*: G. 13/5, *kılıcını eflâke as-*: G. 16/5, *nazardan düş-*: G. 6/4, *nûr et-*: K. 1/10, *sitairesi yok*: G. 1/1, *toğru var-*: G. 10/5, *yanar ocağına su kuy-*: G. 13/5, *yamp yakıl-*: K. 1/20, G. 3/6, *yele ver-*: G. 17/4, B.1, *yıldızı düş-*: G. 1/1, *yol sür-*: G. 18/1, *yüreği yağmı erit-*: K. 1/2.

Raḥîkî'nin üslûbunda dikkat çekici hususiyetlerden bir tanesi de kendi hayatına ve devrine ait hadiseleri şiirine taşımasıdır. Meselâ şu beyitte kendi mesleğini şiirin malzemesi hâline getirmiştir:

*kendü tabîb-i 'âlem iken gör rahîkîyi
her yıl bir iki âfetün ol şerbetin içer (G. 2/5)*

⁷ KINALI-ZÂDE Hasan Çelebi, *Tezkiretü'ş-Şu'arâ*, s. 405.

Raḥîkî, Kanûnî Sultan Süleyman Han [1494-1566] övgüsündeki gazelinin makta beytinde padişahın adını anarak şiirinin mahiyetini açıkça ortaya koymaktadır:

*éy raḥîkî ser-be-ser dünyâyı gezeñ bir daḥı
pādişāh olmaz bugün sultān sūleymān üstine (G. 18/5)*

Raḥîkî'nin, eldeki yirmi üç şiirin on beşinde, Remel-i müsemmen-i maḥzûf⁸ (*Fā'ilātün fā'ilātün fā'ilātün fā'ilün*) kalıbını kullanmasına bakılırsa aruzun, söylenmesi en kolay kalıbını tercih ettiği görülür. Buradan şairin, şiirin dış yapısı üzerinde fazla durmadığı ve ilk olarak meramını dile getirmek niyetinde olduğu sonucunu çıkarmak mümkündür.

Kaynakların verdiği bilgiler ve şiirlerindeki bazı ipuçları Raḥîkî'nin şiiri ve şairliği hayatının birinci meselesi hâline getirmediğini gösteriyor. Divan tertip ettiğine dair bir kayda da rastlanamadı. Buradan anlaşıldığına göre Raḥîkî, şiire ilgi duymuş, şairler arasında bulunmuş, ancak şairlikle anılmak, şiirle şöhret bulmak kaygısını taşımamıştır. Yazdıkları üzerinde gerekli titizliği göstermemekle birlikte, şair yaradılışı ve buluş kabiliyeti sayesinde kimi gazelleri ve beyitleri şiir meclislerinde okunmuş ve meraklıların dillerinde dolaşmıştır.

Tenkitleli Metin Hakkında

Taranan şiir mecmuaları arasında *Pervâne Beg Nazîre Mecmû'ası*⁹ [Derleniş: 1560], Edirneli Nazmî [ö. 1555]'nin *Mecma'u'n-Nezâ'ir* [Derleniş: 1524]¹⁰ ve Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi 3418 numarada kayıtlı kasideler mecmuasında Raḥîkî'nin şiirlerine rastlanmış ve bunlardan başka, tezkirelerde örnek verilen gazel ve beyitler metne dahil edilmiştir. En çok şiirin bulunduğu *Pervâne Beg Nazîre Mecmû'ası* ve Nazmî'nin *Mecma'u'n-Nezâ'ir*'i çalışmada *PM* ve *NM* kısaltmalarıyla gösterilmiş, *Mecma'u'n-Nezâ'ir* için bu metin üzerindeki doktora tezi esas alınmıştır.

⁸ K.1, G.1, G.4, G.6, G.7, G.10, G.11, G.12, G.14, G.16, G.17, G.18, G.20, B.1, B.2.

⁹ PERVÂNE BEG, *Mecmû'a-i Nezâ'ir*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi *Bağdat* 406.

¹⁰ NAZMÎ, *Mecma'u'n-Nezâ'ir*, M. Fatih KÖKSAL, *Edirneli Nazmî, Mecmaü'n-nezâ'ir, İnceleme-Tenkitleli Metin*, Ankara 2001, 3 C., XVI+3042 s, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.

[KAŞİDE]

1.

Fā'ilātün fā'ilātün fā'ilātün fā'ilün

Remel - + -- / - + -- / - + -- / - + -

1. nār-ı haddün şevkına yansa n'ola éy yār şem'
baş açup karşında olmuş 'aşık-ı didâr şem'
2. rişte-i cânın fetil eyler ser-i zülfün görüp
yüregi yağın eridür derd ile bîmâr şem'
3. dūd-ı âhum gibi étmişdür perîşân kâkülün
zülf-i dilber gibi şalmış her taraftan târ şem'
4. gülbün-i bâğ-ı leţâfet gibi tûrmış karşına
şâh-ı güldür şanasın éy ruhları gül-nâr şem'
5. zülf ü ruhsâruñ hayâliyle gece tâ şubha dek
süre-i nûr u duhâanı vird éder tekrâr şem'
6. gör nice cân-bâz olur cânâ cemâlün şevkına
perçemünden aşılır bâzârda herbâr şem'

¹ *Mecmû'a-i Kaşâ'id*, Süleymaniye Ktp. Esat Efendi 3418, 302^b.

¹ A sevgili! Mum, ateşli yanaklarının aşkıyla yansa şaşılmaz; çünkü o, huzurunda başını açıp/kendisinden geçip yüzünün aşığı olmuştur.

² Hasta mum, senin saçının telini görünce, can damarını fitil gibi yakıp, dert ile yüreğinin yağın eritir/çok acı çeker.

³ Mum, âhımın dumanı gibi saçlarını dağıtıp, sevgilinin saçı gibi her taraftan teller sarkıtmıştır.

⁴ A nar çiçeği yanaklı! Mumu, güzellik bahçesinin fidanı gibi karşında durmuş bir gül dalı zannedersin.

⁵ Mum, senin saçlarının ve yüzünün hayaliyle gece sabaha kadar Nur ve Duhan surelerini dilinden hiç düşürmez.

⁶ A can! Mumun nasıl bir canbaz olduğuna bak! Pazarda senin yüzünün aşkıyla sürekli perçeminden asılıp duruyor.

7. bir dür-i pākizedür eşküm bigi éy nūr-ı ‘ayn
‘ışk baħrinden çıqıpdur eşk-i gevher-bār şem‘
8. altun üsküfli güzel bir sīm-ten maħbūbdur
tañ mıdur par par yanarsa âteş-i ruħsār şem‘
9. yā yalın yüzli ħalenderdür géyüp nārencī tāt
tekye-i ‘ışkuñ çerāğın yandurur herbār şem‘
10. yā ışıkdur mezhebi yoħ tıtdılar nūr étdiler
étdügiyçün rüz-ı ħaşre baş açup inkār şem‘
11. yā meger âteş-perest olmuş görüp ruħsāruñı
niçe yıllardur ki şaħlar sīnesinde nār şem‘
12. yā ‘alemdür bezm şaħrāsında zerrīn-ser durur
‘asker-i pervāneye oldu yaħod serdār şem‘
13. gāh sāde geh mūnaħķaş cāmedür egnindeki
ol sebebden olsa tañ mı şāhed-i bāzār şem‘

⁷ Ey göz nuru! Mumdaki mücevherler saçan gözyaşları, benim gözyaşlarım gibi aşk denizinden çıkan parlak incilerdir.

⁸ O, altın üsküflü, gümüş bedenli güzel bir sevgilidir; mumun ateşli yüzü par par yanarsa şaşılır mı?

⁹ Ya da mum, parlak yüzü bir kalenderdir de turunc renkli başlık giyip sürekli senin aşk tekkendeki kandili yakar.

¹⁰ Ya da mum, kıyamet gününü asilik edip inkâr ettiği için “Dinsiz.” diyerek yakıp nur ettikleri bir ışıktır/dervıştır.

nūr ét-: Çok ciddî suçlar işleyenlere verilen yakarak öldürme cezası. Osmanlı şiirinde mumun yanarak erimesi sebebiyle kullanılan bu ifadeye şu beyit örnek gösterilebilir:

yüzi mihrine öykündüğüçün ol mäh-ruħsāruñ

me’ālī bu gece nūr étdiler şem’i yakıp oda (Me’ālī: *Dīvān*: Edith AMBROS, *Candid Penstrokes The Lyrics of Me’ālī, and Ottoman Poet of the 16th Century*, Klaus Schwarz Verlag Berlin 1982, XII+520 s., G.23/7)

[= Ey Me’ālī, o ay yüzünün güneş gibi yüzüne özendiği için bu gece mumu ateşte yakıp nur ettiler.]

¹¹ Ya da mum, senin güzel yüzünü görüp ateşperest olmuştur da yıllardır göğsünde ateş saklamaktadır.

¹² Mum, ya meclis meydanında duran altın başlıklı bir sancak, ya da kelebek askerlerine komutan olmuştur.

¹³ Üstündeki bazen sade bazen süslü elbiselerdir; bu yüzden mumun orta malı bir güzel olmasına şaşılır mı?

14. kırmızı çizme ayağında başında zer-külâh
yaraşur ger beglenürse server-i sâlâr şem‘
15. hâliş édüp naqd-i qalbin éy kamer-çihre tamâm
cân eridüp işin altun eyledi zer-kâr şem‘
16. vérdi bir hâlet ümîd-i vuşlatuñ şevkı aña
naqd-i eşk-i çeşmin étدی pâyüña îşâr şem‘
17. görmedi zâhid riyâzetle anuñ bir lem‘asın
‘âlem-i nûr-ı hâkîkatden vérür aḥbâr şem‘
18. açduğıyçün perde-i râz-ı ene’l-hâk sırrını
gâh yanar gâh olur manşûr-veş ber-dâr şem‘
19. leyletü’l-ḳadrûñ éline vérdi nûrânî berât
şâh dîvânında beñzer oldu defterdâr şem‘
20. senden ayru ḥaste gönlüm gibi cân vérmek diler
ḳatı yanmışdur yakılmışdur dil-i bîmâr şem‘
21. sensin ol aḥmed bugün nûr-ı muḥammed ḥâḳḳıçün
k’âfitâb-ı mihrûñ étدی ‘âleme ızhâr şem‘

¹⁴ Ayağında kırmızı çizme, başında altın külahıyla beylerbeyi olan mum, beylik taslarsa buna şaşılmaz.

¹⁵ A ay yüzlü! Altın işlemeli mum, kalp akçesini halis edip, canını eriterek maksadına nail oldu.

¹⁶ Sana kavuşmak ümidinin neşesi onu öyle bir hâle koydu ki, mum, gözyaşı akçelerini bastığın yola saçtı.

¹⁷ Mum, ham yobazın riyazetle bir kıvılcımını bile görmediği hakikat nurunun âlemin-den haberler verir.

¹⁸ Mum, *Ene’l-Hakk* sırrının perdesini açtığı için bazen yanar, bazen Mansur gibi darağacına asılır.

¹⁹ Senin Kadir gecen onun eline nurdan bir ferman/Berat verdiği göre anlaşılan, mum, sultanın divanında bir defterdar oldu.

²⁰ Gönlü hasta mum, senin ayrılığında hasta gönlüm gibi can vermek istediği için çok yanıp yakılmıştır.

²¹ Nur-ı Muhammed (*s. m.*) hakkı için bugün sen o Ahmed’sin ki senin merhamet güneşin âlemi bir kandil gibi aydınlatır.

22. şem‘-i bezmün çün yed-i beyzâ degüldür yâ n’içün
tûr-ı mûsâdan tecellî eyledi envâr şem‘
23. pertev-i luţfuñ görüp şevk ile barmağ kaldurup
dîne girdi cân u dilden eyledi ikrâr şem‘
24. baħr-i nûr-ı luţfuñ ile âşinâ olmağ diler
gözlerinden dökse tañ mı lû‘lû-yı şehvâr şem‘
25. ĥidmet için karşıña sîmîn ‘aşâ ile tûrur
devletün bâbında çünkim oldı ĥidmetkâr şem‘
26. bir gözi açuğ dili şâfî kuluñdur ĥidmete
kendüyi ednâ işâretle éder ihzâr şem‘
27. ĥidmetün nûrı ne var yağsa çerâğın gönülümün
âsitânuñda benüm bigi hezârân var şem‘
28. âfitâb-ı himmetün şol deñlü rûşen oldı kim
zerre-veş éller çatında oldı bî-miğdâr şem‘

²² Meclisindeki mum, yed-i beyzâ mucizesi değılse o zaman mum aydınlığı ne diye Tûr dağından göründü.

²³ Mum, senin lütuflarının parlaklığını görünce aşkla parmak kaldırdı ve can u gönülden kabullenerek, İslâm’a girdi.

²⁴ Mum, senin lütuflarının denizine dalmak ister; bu yüzden, gözlerinden parlak inciler dökse şaşılır mı?

²⁵ Mum, hizmet için karşında gümüş asa ile durur; çünkü o, senin devletli kapında hizmetkâr oldu.

²⁶ Mum, kendisini en küçük bir işaretle hazır eden, sadık ve her an tetikte/uyanık bir hizmetçidir.

Yanar hâliyle mumun, sürekli uyanık, tetikte bir kimseye benzetilmesine şu beyit örnek gösterilebilir:

zulm-i zâlimden ne pervâ şeyn-i şeytândan ne ġam

şem‘ gibi gözi açuğlar nıgehbândur bize (Yahya Bey: *Dīvân*: Mehmet ÇAVUŞOĞLU, *Yahya Bey Dıvan*, İstanbul 1977, XVI+646 s., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2233, G.379/3)

[= Mum gibi açık gözlüler bize gözcülük ediyorken, zalimin zulmünden korkmam, şeytanın günaha davetinden çekinmem.]

²⁷ Hizmetinin nuru, benim gönül kandilimi yaksa buna şaşılmaz; senin hizmetinde benim gibi binlerce mum vardır.

²⁸ Lütuflarının güneşi öylesine parladı ki, insanlar arasında mum, toz zerreciğı gibi kıymetsiz oldu.

29. şem‘ n’eyler şu‘le-i peykân-ı tîrûñ var iken
‘âşıkun yanında yâr olsa olur ağıyâr şem‘
30. geldügince éy **rahîkî** künc-i miñnet-hâneme
rahm édüp ahvâlüme yaşın yaşın ağlar şem‘
31. añ bir bir başdan ayağa yanardum derdümi
olmasa bezmünde her dem kâşif-i esrâr şem‘
32. her ne dem vére ziyâ dünyâya mihr-i âsumân
nür vérsün meclisünde lem‘a-i ruhsâr şem‘
33. âfitâb-ı devletün gündün güne bulsun şeref
rüşen oldukça felekde encüm-i seyyâr şem‘

[GAZELLER]

1.

Fâ‘ilâtün fâ‘ilâtün fâ‘ilâtün fâ‘ilün

Remel - + -- / - + -- / - + -- / - + -

1. yılduzum düşdi sitârem yok katı hâlüm hârâb
bizüm ile bir gece aışşamlamaz ol âfitâb
2. la‘i-nâbuñ hasretinden kıpkızıl kandur gözüm
döstüm mânend-i şîşe toptolu içi şarâb

²⁹ Ok temreninin alevi varken muma ne lüzum var? Âşığın yanında sevgilisi varken mum elbette el olur.

³⁰ Ey Raĥîkî! Mum, çilehanemin köşesine geldikçe benim hâlîme acıyıp için için ağlar.

³¹ Mum, senin meclisinde sürekli sırları açığa vuruyor olmasaydı ona derdimi baştan başa, bir bir anlatırdım.

³² Gökteki güneş dünyaya ışık saçtığı müddetçe, parlak yüzlü mum da senin meclisini aydınlatsın.

³³ Gezegenler gökte pırıl pırıl mum gibi parladıkça devlet güneşin de gündün güne şeref bulsun/yücelsin.

1.PM: 58^a; NM: 404.

¹ Yıldızım uğursuz, talihim ters döndü, hâlîm çok kötü; o güneş bizimle bir gece olsun akışamlamıyor.

1a: katı: dağı PM; âfitâb: mâh-tâb NM.

² Dostum! Gönlüm, lâl dudağının hasretiyle içi şarapla dopdolu bir şîşe gibi kıpkızıl kana bulanmıştır.

3. mäh-ı nev na'ı-i semendüñ mîhleri yér yér nüçüm
şeh-süvârum saña hıdmet étse tañ mı âfıtâb
4. rüy-ı zerdüm şol kadar sürdüm rikâbuña senüñ
kimse bilmez zer midür âhen midür âh ol rikâb
5. gör nice hâlün mükedderdür **rahîkî** derd-mend
bile ağlar üstüne göklerde éy miskîn şehâb
6. sâkî-i bezmün eger hâk üzre dökse cür'asın
zühre gökden çağıra yâ *leytenî küntü türâb*

2.

Mef'ûlü fâ'ilâtü mefâ'ilü fâ'ilün

Muzâri' -- + / - + - + / + -- + / - + -

1. gönüm hevâ-yı yâr ile pervâz urup uçar
sözler yérine tûfî-i tab'um şeker şaçar
2. görsem yüzini zâr ile râzum 'ayân olur
bülbul ki gelse gülşene elbette râz açar

³ Ey beyatlım! Hilâl atının nalı, yıldızlar da onun çivileri; güneş sana hizmet etse buna şaşılır mı?

⁴ Altın sarısı yüzümü üzengine o kadar sürdüm ki artık onun demirden mi altından mı olduğunu kimse bilmiyor.

⁵ Ey dertli Rahîkî, ey miskin! Hâlinin ne kadar kötü olduğuna bir bak, gökte bulutlar bile sana ağlıyor.

⁶ Meclisindeki sâkî, bir yudum şarabı toprağa dökse, gökyüzünde Zühre, "Keşke toprak olsaydım." diye haykırır.

2. 'ÂŞİK Çelebî, *Meşâ'irü'ş-Şu'arâ*, 232^a; KINALI-ZÂDE Hasan Çelebî, *Tezkiretü'ş-Şu'arâ*, s. 406.

¹ Gönüm, sevgilinin arzusuyla kanat açıp uçar; üslûbumun papağanı sözler yerine şeker şaçar.

² Yüzünü görsem inlemekle sırlarım ortaya dökülür; elbette ki bülbul çiçek bahçesine gelse sırlar açığa çıkar.

3. vërsem bütün cihânı azırğanmasın komez
dilber metâ'-ı vaşla igen çok bahâ biçer
4. ger da'vet étsem ol perîyi âdemî déyü
bakmaz yüzüme dâyireme uğramaz kaçar
5. kendü tabîb-i 'âlem iken gör **rahîkî**yi
her yıl bir iki âfetüñ ol şerbetin içer

3.

Mef'ûlü mefâ'îlü mefâ'îlü fe'ûlün

Hezec -- + / + -- + / + -- + / + --

1. kanlı yaşum oldu yine mercâna berâber
la'l-i leb-i dilber nitekim câna berâber
2. vâ'iz yine minberde bugün men'-i mey étmiş
dünyâda bir işdür bu hemân kana berâber
3. şöfî yüri sen şavma'ada kalbünü şâf ét
mescidle olur 'âşîka meyhâne berâber

³ Bütün dünyayı versem da küçük görmekten vaz geçmez; sevgili kavuşma malına doğrusu gayet çok paha biçer.

⁴ O peri gibi güzeli davet etsem, "İnsandır." diyerek yüzüme bakmaz, çizdiğim daireye/kucağıma uğramaz, kaçar.

⁵ Şu Raḥîkî'ye bir bak! Kendisi âlemin tabibi olduğu hâlde her yıl bir iki güzelin şerbetini içiyor/ölümüne şahid oluyor.

3.PM: 226^a; NM: 1624.

¹ Sevgilinin kızıl dudağı canımla bir olmuş gibi kanlı gözyaşlarım mercan kırmızısına döndü.

² Vaiz minberde bugün yine şarabın yasaklığından bahsetmiş; bu, dünyada cinayet işlemekle aynı şeydir.

³ Ey sofu! Sen yürü git, yine manastırında kalbini arındır; âşık için mescitle meyhane birdir.

4. dünyâda nice medh édeyin mısr ile şâmı
 4. kuloğlu olur rûmda sultâna berâber
5. ‘aynına alur mı benüm ol serv-i revânım
 5. yaşum ger ola lücce-i ‘ummâna berâber
6. kış geceleri bir ruhı gül-nâruñ élinden
 6. yanam yakılam şem‘-i şebistâna berâber

⁴ Dünyada Mısır ile Şam’ı nasıl medh edebilirim? Anadolu’da bir kul, oranın sultana-yla bir olur.

Beytte *sultân* kelimesi, ‘vali’ anlamıyla hususî olarak Mısır ve Şam hükümdarları için kullanılıyor. Yûsuf (a.m.)’ın Mısır’da kölelikten sultanlığa yükselmesi ve Mısır’da hüküm süren Memlûklülerin kölelikten gelmeleri, Mısır ile birlikte kölelik unsurunun bir arada bulunmasına sebep olmaktadır. Bunun yanında, kimi ifadelerde Kanunî Sultan Süleyman Han’ın bir kölesini Mısır’a sultan yaptığının söylenmesi, aslen köle olan Hadım Süleyman Paşa’nın [1470-1547] Kanunî Sultan Süleyman Han tarafından Mısır’a vali tayin edilmesine dayanıyor olabilir. Tabii burada, yüksek rütbeli bir devlet memuru da olsa herkesin padişahın kulu durumunda bulunduğunu da hatırlamak gerekir. Beyitlerdeki ortak nokta, Anadolu’daki bir kölenin Mısır sultanıyla aynı değer olmasıdır.

âsitânın baña mesken kıldı ol yûsuf-cemâl

rûm şâhı bir kûln şan mısrâ sultân eyledi (Hayâlî Bey: *Dîvân*: Ali Nihat TARLAN, *Hayâlî Bey Divânı*, İstanbul 1945, 24+450 s., İstanbul Millî Eğitim Bakanlığı, G.414/47/3)

[= O Yusuf yüzlü, eşliğinde bana yer ayırdı; Anadolu sultanı bir kulunu Mısır’a sultan tayin etti.]

mülk-i mısrâ nitekim bir bendesin sultân éder

bir kûln şalsın diyâr-ı çine hâkân eylesün (Bâkî: *Dîvân*: Sabahattin KÜÇÜK: *Bâkî Divânı* Tenkitli Basım: Ankara 1994, XVIII+472+3 s. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 601, Musammatlar: 3/V/7)

[= Bir kölesini Mısır’a sultan tayin ettiği gibi, bir kulunu da Çin diyarına hakan yapsın.]

bir kemîne bendesini mısrâ sultân eyleyen

kerbelâ seyirini her dervîşe âsân eyleyen (Yahyâ Bey: *Dîvân*: Mehmet ÇAVUŞOĞLU, *Yahya Bey Divânı*, İstanbul 1977, XVI+646 s., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2233, 18. Muhammes: II/1-2)

[= Bir aciz kölesini Mısır’a sultan yapan (Kanunî Sultan Süleyman Han), Kerbelâ ziyaretini her zavallıya kolaylaştıran...]

⁵ Gözyaşlarım engin deniz/Umman denizi gibi olunca, acaba benim o akıp giden selvim onu dikkate alır mı?

⁶ Kış gecelerinde bir nar çiçeği yüzlü uğruna geceyi aydınlatan mumla birlikte yanıp yakılayım/için için ağlayıp yaş dökeyim.

7. gel ‘ayşî güzellerle müdâm eyle **rahîkî**
devrûñ gibi olmaz yürî devrâna berâber

4.

Fâ‘ilâtün fâ‘ilâtün fâ‘ilâtün fâ‘ilün

Remel - + -- / - + -- / - + -- / - + -

1. şanma éy zâhid bizi künc-i selâmet beklerüz
mülk-i ‘ışkuñ şâhıyuz taht-ı melâmet beklerüz
2. uyhumuz yağmaladı feth éderüz gam kal‘asın
şubha dek göz yummazuz her gece nevbet beklerüz
3. gözlerüz küh-ı belâda kârbân-ı guşşayı
vâdî-yi endûhda der-bend-i miñnet beklerüz
4. olalı şol pâdişâh-ı mülk-i hüsnüñ bendesi
ser-ğad-i hicrânda dâ’im şehri zillet beklerüz
5. éy **rahîkî** kal‘a-i dâr-ı fenâda her gece
pâs-bânuz muttaşıl şehri nedâmet beklerüz

⁷ Ey Rañîkî! Gel, güzellerle sürekli eğlenmeye bak; senin devrine benzemez, yürü, güzellerle eğlence halkasına katıl.

gel ‘ayş-ı müdâm eyle güzellerle **rahîkî** PM.

4.PM: 259^a.

¹ Ey zahit, bizim selâmet köşesini beklediğimizi sanma; biz aşk ülkesinin sultanıyız, melâmet tahtını bekleriz.

² Uykumuzu yağmaladığı için gam kalesini fethederiz; sabaha dek göz yummadan her gece nöbet bekleriz.

³ Belâ dağından dertlerin kervanını gözleriz; elem vadisinde mihnet geçidini bekleriz.

⁴ Şu güzellik ülkesinin padişahına köle olalı, ayrılık hududunda sürekli zillet şehri bekleriz.

⁵ Ey Rañîkî! Yokluk ülkesinin kalesinde gece bekçisi olup her gece, aralıksız pişmanlık şehri bekleriz.

5.

Mefā'îlün mefā'îlün mefā'îlün mefā'îlün

Hezec + --- / + --- / + --- / + ---

1. gel éy gül-ruḥ yine şahrâ ser-â-ser lâlezâr olmuş
açılmış goncalar yér yér cihân bâğı bahâr olmuş
2. kararî kıalmamış gönlüm gibi didâr haqqı-y'çün
aқан şular yüzini yere sürmiş üstüvâr olmuş
3. hoten şahrâsına dönmiş gözi âhû güzellerle
nesîm-i şubḥdan bâğuñ dimâğı müşk-bâr olmuş
4. temâşâ eylesen bâğ u bahârı éy şanem gelsen
bezenmiş deyr-i dünyâ her taraf naqş-ı nigâr olmuş
5. bahâr-ı 'ömrünü hoş gör **rahîkî** gel bu 'âlemde
bu 'âlem kime kıalmışdur ya kime pâyidâr olmuş

5.PM: 278^b.

nev'-i âhar der baḥr-imefā'îlün mefā'îlün mefā'îlün mefā'îlün
ez-ân rahîkî-yi istanbulî.

- 1 Gel ey gül yanaklı! Kırlar baştan başa gelincik dolmuş; goncalar yer yer açılmış, dünya bahçesine bahar mevsimi gelmiş.
- 2 Didar hakkı için, akan sular kararsız gönlüm gibi yüzünü yere sürüp emniyet bulmuş.
- 3 Bahçe, ahu gözlü güzellerle Hotan ovasına dönmüş, sabah vakti esen meltemle (bahçenin) genzi misk kokularıyla dolmuş.
şahrâsına: âhüsına // şubḥdan: şubḥ-dem PM.
- 4 A put gibi güzel! Gelsen de bahçeyi bağları seyretsen; bütün dünya yurdu bezenmiş, her taraf güzellerle süslenmiş.
- 5 Ey Rahîkî! Gel bu âlemde ömrünün baharını hoş geçir; bu âlem kime kalmış, son-suza kadar kimin olmuş?

6.

*Fā'ilātün fā'ilātün fā'ilātün fā'ilün**Remel* - + -- / - + -- / - + -- / - + -

1. hâtem-i la'lüñ nigîn-i nağd-i kalb-i câna baş
mührüñi éy şâh gel gencîne-i sulţâna baş
2. la'l ü yâkût ile pürdür gözlerüm éy nûr-ı 'ayn
devlete érsün élüm dérsen ayağün kâna baş
3. eyledün şemşîr-i 'ışkuñla beni çünkim şehîd
éy yüzi gül lâle-veş bârî yüzümi kana baş
4. yéridür düşsen nazardan éy gözümüñ merdümi
saña evvel kim dédi başdan reh-i cânâna baş
5. göz terâzûdur ne tûrursın gel éy yûsuf-cemâl
dürr ü yâkût ile vezn ol keffe-i mîzâna baş
6. niçe bir devr édesin pergâr-ı âhen-pâ gibi
gir tarîķ-ı 'ışka éy dil merkez-i devrâna baş
7. mülk-i 'ışkuñ pâdşâhısın **rahîķî** sen bugün
sikke-i şâhîyi tarz-ı husrev ü selmâna baş

6.PM: 285^a; NM: 2152.

¹ Dudağının mührünü canın yüzük kaşına bas; ey sultan, gel de mührünü padişah hazinesine bas.

² A göz nuru! Gözlerim lâl ve yakutla doludur; zengin olmak istersen ayağını kaynağa bas.

³ A gül yüzlü! Madem ki beni aşk kılıcıyla şehit ettin, bari yüzümü gelincik gibi kana bula.

yüzi: ruḥı NM.

⁴ Ey gözbebeğim! Gözden düşsen yeridir; sana kim "Hemen git sevgilinin yoluna ayak bas." dedi.

⁵ A Yusuf yüzlü! Ne duruyorsun, göz terazidir, inci ve yakutla tartılmak için gel de terazi kefesine bas.

5b gel éy: éyâ PM.

⁶ Ey gönül! Daha ne kadar demir ayaklı pergel gibi dönüp duracaksın? Aşk yoluna gir, devranın merkezine bas.

⁷ Ey Raḥîķî! Sen bugün aşk ülkesinin sultanısın; Husrev'in ve Selman'ın üslûbuna sultanlık/Şâhî'nin mührünü bas.

7.

Fā'ilātün fā'ilātün fā'ilātün fā'ilün

Remel - + -- / - + -- / - + -- / - + -

1. şeh-süvâr-ı 'ışksın éy dil rikâb-ı cāna baş
şimdilik meydân senüñdür ayağın merdâne baş
2. lâ'übâlisin bilürler éy gözüm yaşı seni
bir delükanlılık eyle gel der-i meyhâne baş
3. kaşınun kurbânı olduğum bilinsün éy hilâl
kanımı barmağ ucuyla cebhe-i cānāna baş
4. ger dilerseñ tîğ-ı müjgānuñla 'ömrüm cān dile
ger başarsañ yüzüm üzre dīde-i giryāna baş
5. gözlerün mahmûrıyam sâķī meded öldüm yetiş
ben ğarībün cānına gel bir iki peymāne baş
6. mest-i 'ışk olmağ dilerseñ zāhidā 'ālemde ger
neng cāmın yere çal andan kadem meydāna baş
7. éy **rahîķī** çünki olduñ âşinā-yı baħr-i 'ışk
kaşreden yaşınma hergiz lücce-i 'ummāna baş

7.PM: 285^a; NM: 2151.

¹ Ey gönül! Aşk süvarisisin, can üzengisine bas; artık meydan sana kaldı, ayağını yitçe bas.

² Ey gözüm yaşı! Hiçbir şeye aldırılmaz olduğunı bilirler; bir delikanlılık et de gel meyhane kapısına dayan.

³ Ey hilâl! Kanımı parmağının ucuyla sevgilinin alınına bas da onun kaşına kurban olduğum bilinsin.

3a kaşınun: kaşları // bilinsün: bilürsin NM.

⁴ Kirpiğinin kılıcıyla dilimlemek için canımı iste; yüzümün üstüne basarsan da ağlayan gözlerime bas.

4a cān dile: cān u dil PM.

⁵ Ey sâķī! Gözlerinin mahmuruyum, öldüm yetiş; ben garibin canına gel de bir iki kadeh sun.

⁶ Ey zāhit! Bu ālemde aşk sarhoşu olmak istersen, namus kadehini yere çal, ondan sonra meydana ayak bas.

⁷ Ey Raħîķī! Sen madem ki aşk denizinin dalgıcı oldun; asla damladan çekinme, engin denize dal.

8.

Mef'ülü fâ'ilâtü mefâ'ilü fâ'ilün

Muzâri' -- + / - + - + / + - - + / - + -

1. tutdı yüzini haṭṭ-ıla ḥālī ṭaraf ṭaraf
cân éllerine düşdi ḥayâli ṭaraf ṭaraf
2. oldı yüzinde zülf-i perişân bölük bölük
müjgânlar ile kıldı kıtâli ṭaraf ṭaraf
3. haṭṭuñ çekerse leşkeri cânâ alay alay
ḥûnî gözün de éde cidâli ṭaraf ṭaraf
4. şîrîn lebüñi añdı meger ḥusrevâ senün
ferhâdı gör ki kesdi cibâli ṭaraf ṭaraf
5. şaf şaf ruḥında ṭursa raḥîkî ne ğam ḥaṭı
cân u dil oldı zülf mişâli ṭaraf ṭaraf

9.

Fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilün

Remel + + -- / + + -- / + + -- / + + -

1. za'fdan görimezin kendüme baqsam bedenüm
arayup bulımazın pîrehen içinde tenüm

8.PM: 307^a.

- ¹ Beni ve ayva tüyleri yüzünün iki tarafını kaplayınca can ülkesinin her tarafında onun hayali canlandı.
- ² Dağınık zülfü, yüzünde bölük bölük toplanıp kirpikleriyle her yerde savaştı.
- ³ A can! Ayva tüylerin alay alay asker yağarsa kanlı gözün de her taraftan mücadele eder.
- ⁴ Ey sultan! Ferhat'a bir bak, dağları parça parça kestiğine göre galiba onun aklına senin tatlı dudağın düştü.
- ⁵ Ey Raḥîkî! Can ve gönül, zülf gibi bölük bölük olduktan sonra yüzünde ayva tüyleri saf saf dursa dert değil.

9.NM: 3206.

- ¹ Kendime baksam zayıflıktan bedenimi göremem; gömleğin içinde kendi bedenimi bulamam.

- ² şöyle yoğ étđi beni haste édüp derd-i nigâr
baña bilsem ölicecek nice şararlar kefenüm
- ³ hūblar eşidicek yoluña cân vérdüğümü
cem' olup ağlayalar kabrumūñ üstinde benüm
- ⁴ gel beni şalma iğen baħr-i ğama kılma yetim
éy benüm dürr ile pür dürc-i 'aķıķ-i yemenüm
- ⁵ éy **raħîķi** eşidüp nazm-ı şeker-bāruñı yār
déye taħsınler éyā tūti-i şirīn-suħenüm

10.

Fā'ilātün fā'ilātün fā'ilātün fā'ilün

Remel - + -- / - + -- / - + -- / - + -

- ¹ yazılıpdur levhe evvel 'ışķ-ıla adum benüm
şanmañuz dīvāneler mecnündür üstādum benüm
- ² āb-ı dīdem āteş-i 'ışķuñla hāk étđi beni
ne hevā-y-ıla urılmış āh bünyādum benüm
- ³ ney gibi nālān olup derdüñle her şeb şubħa dek
kimseyi uyutmaz oldı şimdi feryādum benüm

² Sevgilinin derdi beni öylesine zayıflatıp yok etti ki, ölünce bana nasıl kefen saracaklar bilmiyorum.

³ Güzeller senin yolunda canımı verdiğimi işitince kabrimin üstünde toplanıp ağlarlar.

⁴ Ey benim, inci dişlim, Yemen akiki gibi hokka ağızlım, gel beni çok fazla gam denizine atıp da yetim bırakma.

⁵ Ey Raħîķi! Sevgili senin şeker saçan şiirini işitince "Aferinler olsun sana ey tatlı sözlü papağanım" desin.

¹⁰ PM: 411^a.

¹ Ey divāneler! Âşıklıkta kader levhasına ilk benim adım yazılmıştır; Mecnun'un üstadım olduğunu sanmayın.

² Gözyaşım, aşkının ateşiyle beni toz toprak etti; ah, benim yapım nasıl bir arzuyla/havayla bina edilmiş?

³ Her gece sabaha kadar senin derdinle ney gibi inleyişlerim artık hiç kimseyi uyutmaz oldu.

4. éy lebi şîrîn ümîdüm budur âhîr sen dahı
déyesin hayfâ ki şimdi gitdi ferhâdum benüm
5. toğrı varmazsam **rahîkî** ger tarîk-ı ‘ışkıını
qazısunlar defterinden evvelâ adum benüm

11.

Fâ‘ilâtün fâ‘ilâtün fâ‘ilâtün fâ‘ilün

Remel - + -- / - + -- / - + -- / - + -

1. tâlî‘üm yok gülmedüm bir gün ben ol meh-pâreden
bilmezem âhîr beni n’içün yaratdı yaradan
2. bî-ķarâr éden beni âvâre gönlümdür bugün
yanayın maħşerde yarın bu dil-i âvâreden
3. yaradan haķķı bugün tîĝ-ı cefâdan dönmezem
pehlevân-ı ‘ışķ olan dönmez bu deñlü yaradan
4. açılan yér yér maħabbet revzenidür her yaña
yaralar şanmañ görinen sine-i şad-pâreden

⁴ Ey Şirin/tatlı dudaklım, ümidim bu ki, en sonunda “Yazık! Benim Ferhad’ım artık öldü.” diyeceksin.

⁵ Ey Raĥîkî, sevgilinin yolunda dosdoĝru olmazsam, defterinden ilk benim adımı silsinler.

¹¹ ‘AŞIK Çelebî, *Meşâ‘irü’ş-Şu‘arâ*, 232^a; KINALI-ZÂDE Hasan Çelebî, *Tezkiretü’ş-Şu‘arâ*, s. 406.

¹ Talihim yok, o ay parçası beni birgün olsun güldürmedi; Allah beni niçin yarattı hiç bilmiyorum.

² Bugün beni kararsız kılan bu avare gönlümdür; yarın maħşerde bu avare gönlümden şikâyetçi olayım.

³ Yaradan’ın hakkı için bugün cefa kılıcından kaçmam; aşķ yiĝidi olan bu kadar yaradan dolayı geri dönmez.

⁴ Parça parça olmuş göğsümden görünenleri yaralar sanmayın; onlar her tarafta açılan aşķ pencereleridir.

maħabbet revzeni: Şimdilik bir kayda rastlanmamakla birlikte bu ifadenin, mimarî bir yapıyı temsil ettiĝi söylenebilir.

5. kimsenüñ gördüğine râzî degül gön'lüm seni
iki gözümüñ biri olursa çıksun aradan
6. bağruma taş bağladum éy seng-dil ferhâd-veş
dâmen-i seng-i belâ üstinde seng-i hâreden
7. heft-kışverdür **rahîkî** bu yédi beytün senüñ
yâ işâretdür felekde seb'a-i seyyâreden

12.

Fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün

Remel - + -- / - + -- / - + -- / - + -

1. 'ışk tağında şehîd olduğı için küh-ken
lâleler kabrinde yér yér görünür kanlı kefen
2. sen evüñden çıkmadın çıkmak diler cânum benüm
çıkmaduk cāndan ümîdüm kesmezem illâ ki ben
3. gökleri iki böler bir demde éy meh-rü saşın
tîğ-ı āhum berķ-ı hâtif gibi çıksa sîneden
4. gördi kim el yur hayâtından kamu 'âşıklarun
dest-i kudret eyledi eflâki bir çarhî legen

⁵ Gön'lüm seni kimsenin görmesine razı değildir; iki gözümün biri bile olsa çıksın aradan.

⁶ A taş kalpli! belâ dağının eteklerinde Ferhad gibi bağrımın mermerden taş bağladım/dert yanmadan acılara katlandım.

⁷ Ey Raḥîkî! Senin bu yedi beytin, ya yedi iklimdir, ya da (felekteki) yedi yıldızın işaret eder.

¹² NM: 3340.

¹ Ferhad, aşk dağında şehit olduğu için, kabrindeki yer yer laleler kanlı kefen gibi görünür.

² Sen evinden çıkmadan benim canım çıkmak ister; muhakkak ki ben çıkmadık candan ümidimi kesmem.

³ A ay yüzlü, sakın! Ah kılıcım ansızın çakan şimşek gibi göğsümden çıksa gökleri ikiye böler.

⁴ Bütün âşıklarının hayatlarından vaz geçtiğini/el yıkadığını görünce yüce yaratıcı feleği dönen bir leğen yaptı.

5. gül yüzünden ayrı bülbül nâliş eyler bâğda
bâl açup uçmak diler küyuñ añup murğ-ı çemen
6. éy **rahîkî** bir ribât-ı köhnedür dünyâ-yı dün
reh-rev hergiz ribât-ı köhneyi étmez vañan

13.

Fe'îlâtün fe'îlâtün fe'îlâtün fe'îlün

Remel + + -- / + + -- / + + -- / + + -

1. beni kıılınca cüdâ dünyede cânânımdan
dilerem hağ tenümi kııla cüdâ cânımdan
2. sensin éy şüh-ı sitemkâr benüm leyl ü nehâr
ağıdan kanlı yaşum dîde-i giryânımdan
3. görinen şanma şafağ pîre-zen-i çarğ-ı kebûd
sürdi sürğ-âb édüben ruğlarına kanımdan
4. ay yüzün şevkı ile her géce éy zühre-cebîn
h^vâba varmaz seg-i küyuñ benüm efgânımdan
5. éy **rahîkî** yanar ocağuma şu kıuydı benüm
kime kan ağlayayın çeşm-i dür-efşânımdan

⁵ Senin gül yüzünden ayrı kalan bülbül bahçede inliyor; çimenlik kuşu (bülbül) mahallenin anarak, kanat açıp uçmak/cennet diliyor.

⁶ Ey Rağîkî! Bu alçak dünya köhne bir konaktır; yolcu, köhne konağı asla vatan tutmaz.

¹³ PM: 420^a; NM: 3714.

¹ Allah, beni bu dünyada sevdiğimden ayrı düşürünce, dilerim bedenimi de canımdan ayırsın.

² A zalim sevgili! Gece gündüz benim kanlı yaşlarımı ağlayan gözlerimden akıtan sensin.

³ Görüneni şafağ sanma! Mavi gökyüzünün kocakarı kanımdan allık yapıp yanaklarına sürdü.

⁴ A Zühre alınlı! Ay yüzünün aşkıyla feryatlarımdan, mahallendeki köpeklerin gözüne uyku girmiyor.

⁵ Ey Rağîkî! Benim ocağımı söndürdü; ben bu inciler saçan gözlerimi kime şikâyet edeyim?

14.

Fā'ilātün fā'ilātün fā'ilātün fā'ilün

Remel - + -- / - + -- / - + -- / - + -

1. âşinâlık isteyen sen zâlim-i bî-dâddan
yâd olur dillerde âhîr anuñ adı yâddan
2. bî-vefâ dünyâya beñzer hüsni dilber bî-çarâr
kimseler mihr ummasunlar bu harâb-âbâddan
3. ğam degül şaķınuđuđum zülfin havâdan dilberüñ
şaķınur her kişi 'ömri hâşılını bâddan
4. géde taşdan naķş-ı şîrîn gétmeye tâ haşre dek
'arız-ı rengîn hayâli hâtır-ı ferhâddan
5. kimse 'ışkı başa élder mi **rahiķi** sa'y-ile
şan'atı üstâddan görmek gerek üstâddan

15.

Mefâ'ilün mefâ'ilün fe'ülün

Hezec + --- / + --- / + --

1. görinse kâkülünden kıl kadar mü
beni başdan helâk eyler nedür bu

¹⁴ PM: 422^a; NM: 3556.

¹ Sen adaletsiz zalimden yakınlık bekleyenin adı en sonunda dillerde dolaşmaz olur.

² Sevgilinin güzelliği vefasız dünyaya benzer, kararsızdır; hiç kimse bu viranlıktan merhamet beklemesin.

2a bî-vefâ dünyâya beñzer: bî-vefâyâ beñzedi çün PM.

³ Sevgilinin zülfinü havadan sakınmam boşuna değil; her insan ömrünün harmanını/sermayesini rüzgârdan sakınır.

⁴ Şirinin tasviri taşdan silinir; ama, ta mahşere kadar parlak yanaklarının hayali Ferhad'ın gönlünden silinmez.

⁵ Ey Rahiķi! Hiç insan aşkı çalışarak elde edebilir mi? Sanatı üstattan görmek gerekir üstattan!

¹⁵ NM: 3950.

¹ Senin kâkülünden kıl kadar saç ucu görünse beni hemen perişan eder nedir bu böyle?

2. kimüñ var hey kıyâmet ‘âlem içre
bu kıadd ü kıâmet ü bu çeşm ü ebrü
3. lebüne cân demişler hâşe-li’llâh
olur mı cân-ı şîrîn böyle tatlu
4. güzelsin cümle encümden sen éy meh
inanmazsañ eger işte terâzû
5. ölince âsitânuñda **rahîkî**
kemîne çâkerüñdür éyü yatlu

16.

Fâ‘ilâtün fâ‘ilâtün fâ‘ilâtün fâ‘ilün

Remel - + -- / - + -- / - + -- / - + -

1. dâğlar kim yér édüpdür sîne-i çâk üstine
lâlelerdür kıana ğarķ olmış yatur hâk üstine
2. hâkden kıaldursañ éy ‘îsâ- nefes luţf eyleseñ
bir kıadem başsañ yéridür çeşm-i nemnâk üstine
3. kaçmak olmaz pâk-bâz-ı ‘ışķ olandan sevdüğüm
pâk olan cânlar vérür bir ‘âşık-ı pâk üstine
4. ğamze-i hün-rîz ile kıorķutma ölmekden bizi
çekme hâncer mest olup ‘uşşâķ-ı bî-bâk üstine

² Hey kıyâmet! Bu âlem içinde bu boy pos, bu göz kaç kimde var?

³ Dudağına can demişler, Allah muhafaza! Hiç, tatlı can bu kadar şîrîn olur mu?

⁴ A ay! Sen bütün yıldızlardan daha güzelsin; inanmazsan, işte terazi/Terazi burcu.

⁵ (Ey Sevgili!) Raĥîkî, senin eşîğinde ölünceye kadar iyi kötü bir kölendür.

¹⁶ PM: 493^b.

¹ Parça parça göğsün üzerindeki yanık yaraları, toprak üstünde yatan kana bulanmış gelinciklerdir.

² Ey İsâ nefesli! Lutfedip yaşlı gözlerimin üstüne bir ayak bassan da beni diriltsen yeridir.

³ A sevdiğim! Aşkında sadık olandan kaçmak sana yakışmaz; samimî olanlar, sadık bir âşık uğruna can verirler.

⁴ Kan dökücü bakışlarıyla bizi ölümlle korkutma; sarhoş olup da korkusuz âşıklarına hâncerle saldırma.

5. şaldı çün şemşîr-i nazm-ı âbdârın ‘âleme
kılıcın aşdı **rahîkî** yine eflâk üstine

17.

Fā‘ilātün fā‘ilātün fā‘ilātün fā‘ilün

Remel - + -- / - + -- / - + -- / - + -

1. baña bakmazsın geçersin geçdi ‘ömrüm vay ile
öldürürsin sen beni âhîr bu istiğnâ-y-ile
2. çün güzellik bî-vefâdur bî-vefâ dünyâ gibi
ya bu istiğnâ nedür bu bî-vefâ dünyâ-y-ile
3. bezm-i ğamda kâmetüm çeng eyledüm senden cüdâ
hem-dem étdüm nâle vü âh u figânum nây ile
4. éy dil-i dîvâne kâlduñ kâkül-i dildârda
yéle vérdüñ nâzenîn ‘ömri kıra sevdâ-y-ile
5. okuduğum hâkķı için éy **rahîkî** añladum
kimseye olmaz müsahħar ol perî esmâ-y-ile

⁵ Parlak şîirinin kılıcını âlemde savurunca, Raħîkî yine kılıcını feleklerin üstüne astı/şairlerin en büyüğü oldu.

¹⁷ PM: 519^b; NM: 4099.

¹ Bana bakmaz, geçip gidersin, ömrüm vah ile geçti; sen bu aldırmaçlık ile en sonunda beni öldüreceksin.

² Madem ki güzellik bu fânî dünya gibi geçicidir; öyleyse bu fânî dünyaya güvenip de nazlanmak niye?

³ Senden ayrı, boyumu çeng gibi büktüm; ahımı, feryadımı ney ile yoldaş ettim.

hem-dem étdüm nâle vü: hem-dem-i nâle olur PM.

⁴ Ey deli gönül, sevgilinin kâkülüne kapıldın; bu narin ömrünü kara sevda yüzünden heba ettin.

4b kıra: kıru PM.

⁵ Ey Raħîkî! Okuduğum/davet ettiğim için biliyorum, o peri efsun okumakla kimse-
nin hükmü altına girmez.

18.

Fā'īlātūn fā'īlātūn fā'īlātūn fā'īlūn

Remel - + -- / - + -- / - + -- / - + -

1. bir ğazel nazm eyledüm ol şâh-ı devrân üstine
yol sürer řab'um semendi ehl-i dīvân üstine
2. éy lebi cân-bahş u rûh-efzâ seni medh eylemek
cânı taşvîr eylemekdür âb-ı hayvân üstine
3. 'arşa-i dil cilvegâhıdır bugün dilberlerüñ
gel berü éy şeh-süvârum sen de cevân üstine
4. ħande kılsañ cânuma cânlar bağışlarsın dédüm
nâz-ıla kıldı tebessüm dédi kim cân üstine
5. éy **raĥîķî** ser-be-ser dünyâyı gezeñ bir daĥı
pâdişâh olmaz bugün sultân süleymân üstine

¹⁸. PM: 546^b; NM: 4263.

¹ O devrin sultanı hakkında öyle bir gazel yazdım ki üslûbumun atı divan sahiplerine üstün gelip öncülük eder.

yol sür-: 'öncülük etmek, yol göstermek; ezip geçmek, üstün gelmek' anlamlarındaki bu ifadenin benzeri manada kullanıldığı başka örnekler de vardır:

yollaruñ pāk édüben âb-feşân olmaķda

yol sürer kirpiğim éy şeh nice ferrâşlara (Şem'î: *Dīvân*: Murat Ali KARAVELİOĞLU, *On altıncı Yüzyıl Şairlerinden Prizrenli Şem'î'nin Divanı'nın Edisyon Kriñiği ve İncelenmesi*, İstanbul 2005, 2 C., 651+59 s. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Eski Türk Edebiyatı Bilim Dalı, Doktora Tezi, G.155/2)

[= A sultanım, yolların tertemiz yaparak su saçmakta benim kirpiğim birçok süpürgeciye üstün gelip öncülük eder.]

² Ey can bağışlayan, ruh veren! Seni övmek, canı âb-ı hayat üzerine nakşetmek demektedir.

³ Ey beyatlım! Gönül meydanı bugün güzellerin gezinti yeridir; gel sen de bu gezintiye katıl.

⁴ "Bir kez gülsen, canıma can katarsın." dedim; naz ile gülüp "Can üstüne." dedi.

⁵ Ey Raĥîķî! Dünyayı baştan başa gezesen de bugün Sultan Süleyman Han'ın üstüne bir tane bile pâdişâh bulamazsın.

19.

Mefā'îlün mefā'îlün mefā'îlün mefā'îlün

Hezec + --- / + --- / + --- / + ---

1. benüm ol lâle-ruḥ baḳmaz yüzümün za'ferânına
bahâr-ı 'ömrümi âḫir érişdürem ḫazânına
2. démiş dilber helâk éden bunu bir serv-ḳâmetdür
bunuñ bir serv diksünler öliceḳ ḳabri yanına
3. şarâb-ı 'ıřḳa éy sâķî ne ḳatduñ böyle ḳâbildür
ne ḫürmet pîrine eyler ne raḫm eyler cüvânına
4. leb-i cânân benüm cânumdur éy sâķî ne añlarsın
cihân içre ḳiři hergiz ḳıyar mı kendü cânına
5. **raḫîķî** lâle-veş ḫünîn kefendür ḫil'atüñ âḫir
şehîd-i tiġ-ı dilbersin boyanduñ zaḫm ḳanına

¹⁹ NM: 4538.

¹ O gelincik yanaklı benim yüzümün safranına bakmaz; ömrümün ilkbaharını artık sonbahara döndüreyim.

² Sevgili, "Bunu öldüren bir selvi boyludur; bu yüzden ölünce kabrinin yanına bir selvi diksinler." demiş.

³ Ey sâķî! Aşk şarabına ne kattın ki, böylesine tesirlidir; ne büyüğüne hürmet ediyor, ne küçüğüne acıyor.

⁴ Ey sâķî! Sevgilinin dudağı benim canımdır, sen ne sanıyorsun? İnsan hiç, dünyada kendi canına kıyar mı?

⁵ Ey Raḫîķî! Kaftanın en sonunda gelincik gibi kanlı kefen olacaktır; sen sevgilinin kılıcının şehidisin yaralarının kanına büründün.

20.

Fā'ilātün fā'ilātün fā'ilātün fā'ilün

Remel - + -- / - + -- / - + -- / - + -

1. küh-kenlikler ki ferhād étdi çekdi zahmeti
'ışkdan ma'nā degül şüretmiş ancağ niyyeti
2. levh-i dilde nakş olunmışken hayāl-i rüy-ı yār
taşlara yazmağ düşer miydi o şîrîn şüreti
3. bir meh-i nā-mihr içün nām u nişānından geçe
'âşık oldur olmaya 'ışk ile anuñ şöreti
4. 'ışk 'âkıller işidür éy gönül mecnün dağı
sağ olaydı öğrenürdi şimdi benden şan'eti
5. éy **rahîkî** da'vî-i 'ışk eylemek hâcet degül
añladur 'âşıklığın lâ-büd kişinüñ hâleti

²⁰ NM: 4807; LAṬİFİ, *Tezkiretü's-Şu'arā*, s. 271; KINALI-ZÂDE Hasan Çelebi, *Tezkiretü's-Şu'arā*, s. 406.

¹ Ferhat, taş yontmakla uğraşıp boşuna zahmet çekti; onun aşktan beklediği mana değil yalnızca şekilmiştir.

1b 'ışk-bâzîlik degülmiş bildüm anuñ niyyeti NM.

² Sevgilinin yüzünün hayali gönül sayfasına nakşolunmuşken, o güzel yüzü taşlara çizmek hiç yakışır mıydı?

2a olunmuşken: olmuşken; rüy-ı: şekl-i NM // 2b düşer miydi: revâ mıdır LAṬİFİ, *Tezkiretü's-Şu'arā*, s. 271.

³ Âşık, bir merhametsiz, ay gibi güzel için adı sanı terk eden, aşk ile şöreti olmayan-dır.

⁴ Ey gönül! Aşk akıllıların işidir; sağ olsaydı Mecnun bile bu sanatı şimdi gelip benden öğrenirdi.

⁵ Ey Rahîkî! Aşk davasına kalkışmaya gerek yok; kuşkusuz, insanın hâli âşıklığını anlatmaya yeter.

[BEYİTLER]

1.

Fā'ilātün fā'ilātün fā'ilātün fā'ilün

Remel - + --- / - + --- / - + --- / - + -

- ^{1.} bāda vérdüm hırmen-i 'aqlum dil-i meftün için
âh kıydum kendüme bir yâr-ı gendüm-gün için

2.

Fā'ilātün fā'ilātün fā'ilātün fā'ilün

Remel - + --- / - + --- / - + --- / - + -

- ^{1.} leblerün üstinde gördüm hâlünü dedüm 'aceb
kân delmiş la'l uğurlamağa gelmiş bir 'areb

“RAHİKİ AND HIS POEMS”

Abstract

In this article has been given informations about Rahîkî who was one of the poets of sixteenth century and his literary personality. Also it has been prepared critical editions of the Rahîkî's poems which has been collected from mecmuas. Beside, some points in text has been explained.

Keywords

Rahîkî, Sixteenth century, Ottoman Poetry.

^{1.} GELİBOLULU 'Âlî, *Künhü'l-Ahbâr ve Levâkihi'l-Efkâr*, s. 220; LAṬİFÎ, *Tezkiretü'ş-Şu'arâ*, s. 271.

^{1.} Bu vurgun gönlüm için akıl harmanımı rüzgârda savurdum; âh, bir buğday tenli güzel için kendime kıydım.

^{2.} GELİBOLULU 'Âlî, *Künhü'l-Ahbâr ve Levâkihi'l-Efkâr*, s. 220.

^{1.} Dudaklarının üzerinde benini görünce “Bir Arap, nasıl da maden açıp lâl çalmaya gelmiş.” dedim.

ROMAN KAHRAMANI ‘AT’LAR:
CAHİL, GÜLSARI, DORUKISRAK VE DİLARA

Orhan SÖYLEMEZ

*Özlem KALE***

ÖZET

“At”ın Türk kültüründeki yeri tartışılmayacak kadar önemlidir. Tarihinin önemli bir bölümünde Türklerin göçer hayat yaşadıkları düşünüldüğünde bunun şartı bir tarafı yoktur. Nitekim hâlâ bozkırlarda ve dağlık bölgelerde yaşayan Türk asıllı halkların hayatındaki önemi devam etmektedir. At, aynı zamanda kültürün de parçasıdır. At üzerinde oynanan cirit oyununun Anadolu’da devam etmesi gibi, Türkistan ve Güney Türkistan coğrafyasında yaşayan Türk asıllı halklar arasında da “buzkaşı” veya daha yaygın bilinen adıyla “kökpar” oyunu canlılığını korumaktadır. Bu çalışmada, Anadolu, Kırgızistan, Kırım ve Güney Türkistan coğrafyasında yaşayan halkların kültüründe kendine yer edinmiş atların romanlara aksedişi incelenmiştir. Dört roman ele alınmış ve bu dört romandaki atlar üzerine değerlendirmeler yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Tolstoy, Holstomer, Ergeş Uçkun, Cengiz Aytmatov, Elveda Gülsarı, Joseph Kessel, Atlılar, Sevinç Çokum, Hilal Görününce, Abbas Sayar, Yüklü Atı.

At ve edebî eser bir araya geldiğinde haklı olarak herkesin aklına Tolstoy’un “Holstomer” hikayesi gelecektir. Bu uzun hikayede okuyucu, Strider isimli atın hayat hikayesi ile tanışır. At yaşlanmış, güçten, kuvvetten, elden ayaktan düşmüş, o satıcıdan bu alıcıya geçmiştir:

“He was old, they were young; he was lean, they were sleek; he was miserable, they were gay; and so he was quite alien to them, an outsider, an utterly different creature whom it was impossible for them to pity. (O yaşlıydı, onlar gençti; o

* .Doç. Dr., Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. soylemezo@yahoo.com

** Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü yüksek lisans öğrencisi.

sıskaydı, onlar ince yapılı, zarifti; o mutsuz ve perişandı, onlar neşeliydi; işte bu yüzden onlara yabancıydı, tamamen farklı bir yaratıktı ve onların ona acıması bile mümkün değildi.)”¹

Hikayedeki adıyla Strider, Rusçası Holstomer veya Türkçesi ile Yorga at, son demlerinde genç atlara, taylara-kısraklara “trajik hayatını” anlatmaya karar verir. Yarış atı olduğu halde yarıştırlanmamış, kızığa koşulmuş, tarla sürme işinde kullanılmış ve nihayet kesilmeye karar verilmiştir. Niçin? Çünkü o “piebald” yani “alacalı” doğmuştur. Sırf rengi için hayatta çekmediği kalmamıştır. Acaba insanlar da böyle midir? Var mıdır onların arasında da yalnızca “renkleri” yüzünden bu kadar aşağılanan, bu kadar hor görülen, bu kadar itilen, dışlananlar? Kim bilir, belki. Yaşlı Strider, geriye dönüp geçmişine baktığında yaşadıklarını hatırlar. Hikayede yazar; “Old age is sometimes majestic, sometimes ugly, and sometimes pathetic. (Yaşlılık bazen harika, bazen çirkin, bazen de acıklıdır.” der. Acaba bu sözü sadece atlar için mi söylemiştir? Atlar akşam dama döndüklerinde yaşlı atın etrafını alırlar ve hikayeyi dinlemeye başlarlar. Altı akşam devam eder yaşlı atın hayat hikayesi. Kesilmeye götürülürken bile “doktor” a götürüldüğünü düşünecek kadar saftır; iş göremeyecek hâle geldiği için yok edilmesi gerektiğini düşünen acımasız insanlar hakkında bile kötü düşünmez. “The whole burden of his life was eased. (Hayatının bütün acıları dinmişti.)” Tertemiz bir ölümdür onunkisi. Hatta öyle ki ölümünden sonra vücudundan arta kalanlar, kurt yavrularından yaşlı kurda kadar kurda kuşa yem olur, geride ahırın ardında kalan üç beş kemik de bir köylü tarafından bir yerlerde kullanılmak üzere toplanıp bir kenara konur:

“A week later only a large skull and two shoulder-blades lay behind the barn; the rest had all been taken away. In summer a peasant, collecting bones, carried away these shoulder-blades and skull and put them to use. (Bir hafta sonra sadece büyük bir kafa kemiği ve iki omuz kemiği ahırın arkasında yerdedir; geri kalanlar tamamen silinip süpürülmüştür. Yazın bir köylü de kemikleri toplar, omuz kemikleri ile kafa kemiğini bir yerlerde kullanmak üzere götürür.)”

¹ http://en.wikisource.org/wiki/Strider:_the_Story_of_a_Horse (12/08/2009). Metnin İngilizceden tercümesi O.S’ye aittir.

Hikâye yalnızca bir atın veya bir atla temsil edilen atların hayat hikâyesi değildir. Yazar, paralel olarak insanların, hem atlarla hem de birbirleriyle ilişkilerini de irdeler. Bir dönem Strider'e sahiplik yapmış olan Serpukhovskoy'un daha sonra işleri bozulur, ilişkilerinde sıkıntılar başlar. En son misafir olduğu çiftliğin genç sahibi için çekilmez bir ziyaretir onunkisi. Ölümünde de geride kalan insanlara yük olmaya devam eder. Yazar;

“The dead body of Serpukhovskoy, which had walked about the earth eating and drinking, was put under ground much later. Neither his skin, nor his flesh, nor his bones, were of any use. (Serpukhovskoy'un cesedi, ki dünyada yiyip içerek yaşamıştı, çok çok sonra gömüldü. Ne derisi, ne leşi, ne de kemikleri bir işe yaramıştı.)”

diyerek atlar ve insanlar arasındaki çelişkiyi ortaya koyar.² Bir at kadar bile olamamıştır Serpukhovskoy. Klasik Rus yazarının gözünden at ve atlar böyle görünür. Acaba atlara başka yazarlar da böyle dikkatle eğilmişler midir? Bu sorunun cevabını bulmak için önce Türk kültürüne ve kültür içinde yoğrulmuş at ve atla ilgili değerlere göz atmak gerekir.

Türk kültürü ve at

Atlar, renklerinden/donlarından damgalarına, rüya tabirlerine kadar “Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık” konulu bir sempozyumda ele alınmış, Tanrıların atından yiğit Manas'ın atına kadar pek çok “at”, bu çalışmalarda incelenmiştir. Kitabın birinci bölümünde “at”ın, Türk kültüründeki yerini tespit eden yazılar var. Bu yazılarda eski Türk kültüründe atın yerinden başlayarak, Türk dünyasının en ücra köşelerine kadar “at” ile ilgili, “at”ın kültür içindeki fonksiyonu ile ilgili geniş araştırmalar yapılmıştır. Mesela Altay kültüründe at, Yakut kültüründe at, Kazakistan'da, Kırgızistan'da, Özbekistan'da, Sahalarda, Orta İdil Türklerinde, Sibirya'da, Yakutlarda “at” ile ilgili pek çok konu yer almıştır. Yazılardan bazıları da divan edebiyatında, sözlü kültürde, Türk masallarında, mitolojik dönemde, tabir-nâmelerde “at” ile ilgili konulara ayrılmıştır. Divan

² Tolstoy'un bu hikâyesine dikkat çektikleri için Prof. Dr. Ramazan Korkmaz ve Prof. Dr. Sema Uğurcan'a teşekkür ederim. O.S.

edebiyatında “rahşiyе” olarak adlandırılan yani “at için yazılan kaside veya mersiyе”lerin yüksek lisans veya doktora konusu olacak kadar geniş olması, Türk kültüründe at/ların yerini ve önemini göstermesi açısından dikkate değer. Tabir-nâmelerde, rüyada görülen “at”ın yorumlamaları çok ilginçtir. “Ata binmek beylik” iken “atdan inmek” tamamen zıddı bir duruma işaretler ve bu durumda kişi ya işten çıkartılır ya da “karısını boşar.” Rüyada “at eti yemek aziz olmaya” işaret ederken “at sütü” görmek mal, nimet ve ululuğa işaretler ve daha da ötesi “kısırak sütü içtiğini” gören kişi “büyük bir kişiye yakın” olacaktır. “Alacalı at görmek” ise kişinin bir işte “çok meşhur” olacağına işaretler.³ Bunlardan başka edebî metinlerde de “at”ların yer alabileceğinden hareketle, at/ların roman kahramanı/ları olduğu veya kahramanlarından en azından birinin “at” olduğu bazı eserler bu çalışmada ele alındı. Güney Türkistan’ı temsilen Joseph Kessel⁴ ve romanı *Atlılar*, Orta Asya’yı temsilen Cengiz Aytmatov ve romanı *Elveda Gülsarı*, Anadolu’yu temsilen Abbas Sayar ve romanı *Yılkı Atı*, eserindeki kahramanları itibarıyla Kırım Türklerini temsilen Sevinç Çokum ve romanı *Hilal Görününce* incelendi; çünkü bu eserlerde at motifi çok önemli bir yer tutmaktadır.

Hem Batı ve Çin kaynaklarının verilerine dayanarak, hem de Kafesoğlu’ndan istifadeyle Sertkaya’nın da belirttiği gibi “at”ı Türklerin ehlileştirdiği noktasında pek fazla şüphe yoktur.⁵ “Türkistan” başlıklı şiirinde;

³ 11-14 Mayıs 1994 tarihleri arasında Marmara Üniversitesi, Türkiyat Uygulama ve Araştırma Merkezi tarafından düzenlenen “Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık” konulu bir sempozyumun bildirileri Prof. Dr. Emine Gürsoy-Naskali tarafından tertiplenerek bir yıl sonra kitap hâlinde basıldı, özellikle bkz. Osman Fikri Sertkaya, “Eski Türk Kültüründe At”, s. 25-30; Orhan Bilgin, “Türk Edebiyatında Rahşiyeler”, s. 276-279; Ali Abbas Çınar, “Divanu Lügati’t-Türk’te At Kültürü”, s. 147-155, Arzu Erdoğan, “Tabir-nâmelerde At”, s. 280-281; vd. *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*, Haz. Emine Gürsoy-Naskali, Resim Matbaacılık, İstanbul 1995.

⁴ Joseph Kessel 10 Şubat 1828’de Yahudi asıllı Litvanyalı bir doktorun oğlu olarak Arjantin’in Clara şehrinde doğdu. İlk çocukluk yıllarını Rusya’nın (federasyonu) Orenburg kentinde geçirdi. Aile daha sonra Fransa’ya taşındı. Nice ve Paris’te okudu. I. Dünya Savaşı’nda savaş pilotu olarak görev aldı. Asya’ya yaptığı gezilerini kitaplaştırdı. (http://en.wikipedia.org/wiki/Joseph_Kessel, 31.07.2009)

⁵ Osman Fikri Sertkaya, “Eski Türk Kültüründe At”, *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*, s. 25-30.

Gülzâr ettik kaytarıp azgın selni
 İnsana örgettik kürekni belni
 Kim ehlileştiirdi at, sığır filni
 Zom vahşetge yugan salar Türkistan

(Azgın seli çevirip gül bahçesine çevirdik, insana kürek ve beli öğrettik. Kim ehlileştiirdi atı, sığırını, fili? Zulüm ve vahşete dur der Türkistan) diyordu şâir Ergeş Uçkun ve Türklerin yalnızca “at”ı değil “sığır” ve “fil”i de ehlileştiirdiğini anlatıyordu.⁶ (s. 88) “Alatay” adlı şiirinde de;

Alatay yorgalasa, menzil u rahlar çıdamas
 Nalıdan saçragan otga, mihr-mahlar çıdamas

(Ala tay koşmaya başlasa menzil ve yollar yetmez, nalından sıçrayan ateşe/kıvılcıma güneş-aylar yetemez/yetişemez)

...
 Sumanat derghide kaçça ilahlar bar idi
 Atımızga çuv desek, bizge ilahlar çıdamas

(Hinduların kabesi Sumanat dergahında ne kadar ilahlar var idi, atımıza çuv desek bize ilahlar yetemez/yetişemez) diye ekliyordu. (s. 45)

Güney Türkistan, günümüzde ise Afganistan olarak bilinen coğrafyada doğup büyüyen, Peştunların Türklere ve Hazar asıllılara uyguladığı siyasî baskıdan kaçarak Türkiye'ye sığınan, daha sonra Amerika'ya yerleşen ve uzun yıllar orada çalıştıktan sonra emekli olup Silifke'ye yerleşen ve orada vefat eden şâir ve düşünür Ergeş Uçkun, “at”ın oradaki Türk coğrafyasında algılanışını sade bir biçimde dile getirmişti. İşte bu çalışmada ele alınacak romanlardan biri bu coğrafyayı anlatıyor, daha doğrusu bu coğrafyadaki Türklerin “at”ı algılayışını, “at”a gönül/bel bağlayışını, “at”ı yetiştirişini, “at”a binişini, “at” etrafında geleceğini inşa edişini, “at”a değer verişini, kısacası hayatının bir parçası “at”a bakışını anlatıyor. Joseph Kessel'in *Atlılar* romanı, eserdeki at Cahil ve elbette diğer atlar etrafında bir coğrafyanın ve bu coğrafyada yaşayan insanların hayatından

⁶ *Ergeş Uçkun ve Yurt Koşukları*, Haz. Orhan Söylemez, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1997. (Sayfa numaraları bu baskıya aittir.)

önemli kesitler sunuyor.⁷ Romanın üç kahramanı var; hayatının son demlerini yaşayan, ülkenin meşhur at binicisi, at yetiştiricisi Tursen, onun oğlu ve onun kadar iyi at binicisi/çapandaz, inatçı, kişilik ve üslup sahibi, onurlu, gururlu ve kibirli Uraz ve nihayet Tursen'in büyük yarış için özel olarak yetiştirdiği, kendisinin binmek istediği, ama vücudunun aklına ve arzusuna cevap vermemesi yüzünden oğlu Uraz'ın binmesini istediği, ama bir taraftan da onu bindiğinde kesinlikle büyük yarış kazanacağından emin olduğu, dolayısıyla oğlunu kıskandığı, güzel at Cahil. Adı gibi câhil olmayan, binicisinin ve yetiştiricisinin her istediğini hissedilen ve uygulayan at, en az diğer iki kahraman kadar, belki onlardan daha fazla romanda kendini hissettiriyor.

C a h i l

Joseph Kessel'in *Athlar* romanı, eski ticaret yollarının kesiştiği, sert rüzgarların estiği, sarp dağlarla çevrili Afganistan'ın pazar yerlerinde, ilkel hanlarında, bey malikanelerinde, paha biçil(e)mez atların yetiştirildiği haralarında, buzkaşı yarışlarında, kahramanlığın ve dayanıklılığın sınındığı sarp dağlarda, bir renk cümbüşü içinde geçiyor. Romanda Orta Asya'dan "Atlılar ülkesi" diye bahsediliyor; "Taşkent ile Buhara'nın, Afgan, Rus, Çin ve bütün Orta Asya'nın, bu uçsuz bucaksız ot ve kum, deve kervanları, yorulmak bilmez atlılar dünyası" türkölere konu oluyor. (s. 150)

Romanın atlara tutkun kahramanlarının öfkeleri, kıskançlıkları, nefretleri yoğunudur. Güçlü olduklarını sürekli kanıtlamak isterler. Bir türlü durduramadıkları, yok edemedikleri, etmek de istemedikleri bu şeref, cesaret, gurur, kibir gibi tutkuları içinde huzursuzdurlar, yalnızdırlar. Kitabın arka kapağında yazar onları şöyle betimliyor:

Renkleri simsiyahtan beyaza kadar değişen göz kamaştırıcı atlara binmiş altmış bozkır kahramanı, elde kırbaç, tek saf halinde, durmadan çalan borazancılarının ve yaşlı başkanlarının ardından, büyük alanı bir baştan bir başa ağır ağır geçiyorlardı. Her birinin yüzü, ağaçtan oyulmuş ya da en kaba köseleden biçilmiş gibiydi. Güneş yanığı sarımsı bir ten, aman bilmeyen

⁷ Joseph Kessel, *Athlar*, Can Yayınları, İstanbul 1981. (Sayfa numaraları bu baskıya aittir.)

sert dudaklar, çıkık elmacık kemikleri, çıkık yırtıcı kuş gözleri...

Afganistan Kralı'nın doğum günü şerefine “buzkaşı” düzenlenecektir. Bölgenin zengini, hara sahibi Osman Bey'in malikânesinde “Atların efendisi” olarak bilinen büyük Tursen, bu oyunlara katılamayacak kadar yaşlanmıştır. Tursen, eski bir buzkaşı şampiyonudur. Unutulmaz zaferleri vardır. Yaşlandığını bir türlü kabullenmek istemese de her sabah dayanılmaz ağrılarla uyanmaktadır. Normal bir insanın yardım alarak yapması gereken işleri, gururu yüzünden büyük zorlukla tek başına yapmaktadır. Buzkaşı oyununda onun yerini oğlu Uraz alacaktır. Tursen'in, bütün deneyimini kullanarak yetiştirdiği “çılgın at” Cahil'i oğlu Uraz'a vereceğine dair sözü vardır. Lakin onun bu büyük oyunda, bu şeref, onurun zirve yaptığı oyunda kendi yerini almasına içerlemekte ve içinden oyunu kazanamamasını arzulamaktadır. Çünkü Uraz, Kral buzkaşısını kazanırsa “Büyük Tursen”den daha büyük bir üne sahip olacaktır. Babanın oğlu kiskanması, üstelik bunun farkında olan, onurlu, gururlu ve kendisi gibi kibirli bir oğlu kiskanmak büyük bir trajediye dönüşür.

Nedir “buzkaşı” oyunu? Farsça “kapmak” anlamına gelen “buz” fiili ile “keçi” anlamına gelen “kaşı” kelimelerinden oluşan birleşik bir kelime. İki bir araya geldiğinde “keçi kapma” anlamı çıkıyor. Afganistan'daki Türkler arasında daha ziyade “oğlak kapma” şeklinde kullanılırken, Afganistan'ın Peştun ve Tacik nüfusu tarafından “buzkaşı” ismi daha çok kullanılıyor. Aynı oyunun Orta Asya Türkleri arasında, yani Özbekistan'da, Türkmenistan'da, Kazakistan'da ve Kırgızistan'da bilinen ismi “kökpar.” Nitekim oyunun kökleri özellikle Altaylarda çok eskilere dayanır. Oyuncular başlangıç noktasında kaptıkları başı kesilmiş “oğlak” veya tekeyi, bütün oyun alanını dolaşıktan sonra getirip yine aynı noktaya bırakırlar. Bunu başaran oyuncu ve onun mensubu olduğu takım ödülün sahibi olur. Bu oyun, Türklerin bilinen en eski oyunlarından biridir ve hâlâ çok canlı bir şekilde oynanmaya devam etmektedir. Tabii Afganistan'daki siyasî ve sosyal durum göz önüne alındığında, çocukların “uçurtma uçurmalarının” bile yasak olduğu düşünülürse bu oyunun orada devam edip etmediğini takip etmek zordur. Buna mukabil oyun, Orta Asya cumhuriyetlerinde bütün canlılığı ile devam etmektedir. Nitekim romanda da oyunun öneminden genişçe bahsedilmiş ve hakkında geniş bilgi verilmiştir:

Moğollar eyer üstünde yaşar, eyer üstünde ölürlerd. Oyunlarını da ancak at üstünde oynarlardı. Ve bütün öbür oyunlara-yarışlara, dört nala giderken ok atışlarına, süre avına veya şahinle avlanmaya-buzkaşı oyununu üstün tutarlardı. Cengiz'in savaşları, aygır ve kısıraklarının çığnediği bütün ülkelere bu oyunu götürdüler. Yedi kere yüz yıl geçtiği halde bugün de kuzey ovalarımızda buzkaşı oynanır, tıpkı o geçmiş zamanlarda oynandığı gibi.” (s. 45)

Kitap, Hindu-Kuş dağlarında kamyonlar ile yolculuk yapan insan manzaraları ile başlar. “Cümle Alemin Atası” olarak bilenen yaşlı Gardi Geç meraklı yolculara “buzkaşı” oyununun ne olduğunu anlatır. Oyun, Afganistan'da büyük saygınlığa sahiptir. İnsanlarda bu oyunu izlemek için öylesine büyük bir istek vardır ki iş bilet almak için karısının çarşafını satmaya kadar varır:

Sürüden bir teke seçilir. Kafası kesilip koparılır. Ağır olsun diye gövdesi kumla doldurulup su ile şişirilir. Hayvanın tüylü gövdesi yerle bir hizada olmak üzere sığ bir çukurun içine konulur. Çukurun yakınında bir yere sönmemiş bir kireçle küçük bir halka çizilir. Buna 'helâl' denir. Helâl, Türkmencede “adalet halkası” anlamına gelir. Helâlin sağ tarafına bir direk, soluna bir başka direk eşit uzaklıkta dikilir. Bazen on, bazan elli, bazen yüz binici çukurun çevresinde toplanırlar. Hakemin işareti üzerine hepsi başı kesik gövdenin üstüne atılırlar. İçlerinden birisi kapıp kaçar. Peşinde öbür binciler, sağdaki direğe yönelir. Tekenin gövdesiyle direği dolanıp kireç halkanın ortasına atabilen oyunu kazanır... Kovalamaca sırasında dövüşün her türlüsüne izin vardır.” (s. 24)

Buzkaşı oyununda başarılı olmak, o coğrafyanın insanları için çocuklarından bile değerlidir. Uraz'ın karısı evlendikleri yıl koleradan ölür, üstelik gebedir. Uraz ise o yıl ilk büyük buzkaşısını kazanır ve başına gelen bu felakete bile üzülmez. Bu yüzden babası Tursen'in de oğlu Uraz'ı kıskanması, Kral buzkaşısını kazanmamasını ve Cahil'e sahip olmamasını dilemesi çok doğaldır. Uraz'ın bineceği atı kendisi özel olarak gizlice yetiştirir. Bu atı görenler ona hayran kalacaklardır. Eşi benzeri/menendi olmayan bir aygırdır. Tursen, Uraz'ın bineceği atı, yani Cahil'i, Devletabad'da ahırların sahibi Osman Bey'in huzurunda açıklar. Eğer

çılgın at Cahil, Kral buzkaşısını kazanırsa at Uraz'ın olacaktır. Söz sözdür, uyulması gerekir.

Kral buzkaşısı başkent Kabil'de yapılacaktır. Buzkaşısını kazanan kişi, Afgan Şahı Zahir'in elinden Kraliyet sancağını ödül olarak alacaktır. Bu sancak bir çapandaz için ulaşılması çok güç bir gurur kaynağıdır. Uraz bu gururu yaşamak için büyük bir istek duyar. Bu yarışta birbiriyle mücadele edecek üç il vardır. Uraz, Maimana (Meymene) adına yarışacaktır. Diğer iller, Katagan ve Mezar-ı Şeriftir.

Zahir Şah'ın işareti ile başlayan oyunun ilk anlarında büyük bir mücadele ve kargaşa yaşanır. Uraz, gereksiz gördüğü bu mücadelenin içine girmez, uzaktan seyrederek. Mücadele edenleri acemi çapandazlar olarak görüp, istihza ile bakar. Uzun mücadelelerden sonra Uraz oğlağı ele geçirir. Ancak rakiplerden biri olan "Korkunç Maksut" Uraz'ı atından düşürür. Uraz pes etmez, tekrar atına biner. Cahil'in sol böğrüne yapışarak atını dörtlüğe koşturur. Atın böğrüne yapışık gittiği için Maksut onu görmez. Sahipsiz bir atın ona doğru çılgınca koştuğunu görünce panikler. Daha ne olduğunu anlayamadan Uraz ona yetişir ve ani bir hareketle Maksut'un oğlağı tutan bileğini tekme atarak kırar.

Uraz, teke leşini adalet halkasına fırlatmak için hazırdır. Helal! seslerini duyması an meselesidir. Tekeyi fırlattığı anda Maksut ona yetişir ve fırlatma hareketine katılır. O anda bir sessizlik, ardından bir karmaşa oluşur. Kimin kazandığına karar verilemez. Şah ödülün yarı yarıya paylaşılmasına ve oyunun yeniden başlamasına karar verir. İkinci oyun Uraz için daha kolay geçer, fakat tekeyi almış hedefine giderken aniden attan düşer ve bacağı kırılır. Gözlerini açtığı anda kendini hastanede bulur. Yanında sadık seyisi Mukhi vardır. Uyanır uyanmaz oyunu kazananı sorar. Uraz'ın takımından Salih, Cahil'e binerek oyunu kazanmıştır. Bu mücadeleyi kazandığı için çılgın at Cahil, Uraz'ın olur. Ancak Uraz bunları duyduğuna çok üzülür. Bu olanlar onun için büyük bir utanç sebebidir.

Gece vakti hastaların şaşkın bakışları arasında camdan atlayıp, atına binerek hastaneden kaçır. Hastaneden uzaklaştıktan sonra Mukhi'ye alçısını kırdırır. Kuran'dan bir şeyler yazılı kağıt parçasını üzerine koyarak bacağı sarar. Kangren olan bacağı daha sonra kesilecektir. Gurur ve inadı yüzünden bacağı kaybeder. Aslında bu yüzden kaybettiği tek değerli şey bacağı değildir, eşini dostunu, arkadaşlarını da kaybetmiştir.

Kral buzkaşısının üstünden birkaç gün geçer. Ulak haberleri getirir. Uraz kaybetmiştir, ancak Tursen'in yetiştirdiği at Cahil oyunu kazanmıştır. Tursen oğluna çok öfkelenir. Kendi ailesinden her çapandaz büyük yarışmalardan her zaman zaferle ayrılmıştır. Uraz, ailesi için yüz karası olacaktır.

Kral adına düzenlenen bu zorlu müsabakayı kazanan çapandaz Salih adına büyük bir şölen düzenlenir. Ülkenin ileri gelenleri, aşiret reisleri gibi ağır konuklar şölene katılırlar. Şölene Uraz'ın da katılması gerekir. Ancak Uraz başlarda şölen alanında görünmez. Tursen gelmesini sabırsızlıkla beklemektedir. Uzaktan çılginca koşan bir at görülür. Üstünde binicisi yoktur. Bu at Cahil'dir. Orada bulunan çapandazlar atı durdurmak için harekete geçecekleri sırada atın yan tarafında Uraz görülür. Çok tehlikeli hareketler yaparak şölen alanında dörtlü atını sürer. Kraliyet buzkaşı flamasını alır, şölen alanında hızla dolaştıktan sonra, flamayı bir cirit gibi fırlatarak yerine saplar. Bu gösteri oradaki herkesi çok etkiler. Tursen ayağa kalkarak "Helal!" diye bağırır. Ardından bütün kalabalık ona katılır. Uraz, buzkaşıda duyamadığı "helâl" sesini duymuştur artık, hem de babasından.

Uraz, kendisi adına hiçbir fedakarlıktan kaçınmayan atını kıskanmaktadır. Küçükken hastalandığında, babası Tursen'in kendisiyle ilgilenmeyip yeni doğan Cahil'in başında beklediğini hatırlar ve ata öfke duyar. Atalarının ata verdiği değeri hiçe sayarak, bencilce bir fikir geliştirir:

Bir at ha? İnsan bir atı kendi yararı için seçer, atın yararını düşünmek için değil. Kendi çıkarı için ona bakar, atın çıkarı için değil. Kötüleyince de yerine bir başkasını alır. İster bir Cahil ol ister olma, benim eyerim, kırbacım, isteğim için varsın sen. (s. 452)

Bunları düşünen Uraz, buzkaşmayı kaybetmesini atın uğursuzluğuna bağlar ve ona eziyet eder. Cahil, sonunda dayanamaz ve dörtlü atını koşup şaha kalkarak onu yere fırlatır. Yere düşen Uraz, Cahil'in üzerine doğru geldiğini görür ve artık intikam zamanı diye düşünür:

Ve atın tepmesini bekledi; kaburga kemiklerini kıracak, göğsünü çökertecek, yüzünü paramparça edecek tekmeyle... Hiçbir şey olmadı oysa. Aygır kıpırdamadan duruyordu. Soluk alışlarının düzelmesini bekliyor olmalıydı... (s. 459)

Aygır, Uraz ile göz göze geldikten sonra başını arkaya, eyere doğru çevirir ve hiçbir şey yapmaz. Bunun üzerine Uraz, kollarını atın boynuna dolar ve yanğını yanığına dayar: “Peygamber hakkı için, dünyada bu aygırdan daha soylu bir yaratık yoktu. Haksızlığa karşı koymuş, onurunun öcünü almıştı. Ama öfkesi geçince, suçluyu bağışlamıştı. Buzkaşı eğitiminin sonucu muydu bu?” (s. 460) At, nankör insanogluna bir ders vermiştir. Onu sırtında taşıyan, onun için sadık bir dost olan ve canı pahasına sahibine bağlılığını yitirmeyen Cahil, Uraz'a karşılıksız sevme ve bağışlayabilme dersi vermiştir. Affetmenin büyüklük olduğunu idrak etmesini sağlamıştır ki Uraz, romanın sonunda bunun önemini daha iyi anlamıştır. Romanın anlatıcısı ve cümle âlemin atası Gardi Geç, “Bir insan, hangi kaderi gerçekleştirmek için dünyaya getirilmişse, onu en iyi biçimde gerçekleştirmesini dilemek, duaların en doğrusu, en iyisidir” der. Tıpkı Brezilyalı yazar Paulo Coelho'nun romanı *Simyacı*'nın kahramanı Santiago gibi Uraz da iyi bir çapandaz olarak kaderini gerçekleştirmek için Cahil ile birlikte Meymene, Mezar-ı Şerif ve Katagan illerindeki buzkaşı yarışlarına katılmaya devam eder.

At üstünde oynanan oyunlara verilen önem, burada olduğu gibi Cengiz Aytmatov'un *Elveda Gülsarı* ve Abbas Sayar'ın *Yılkı Atı* romanlarında da vardır. Aytmatov'un romanındaki Gülsarı da Cahil gibi kökpar veya buzkaşı kazanan bir attır.

Gülsarı

Cengiz Aytmatov'un *Elveda Gülsarı* adlı romanının kahramanı Tanabay, onun yoldaşı ise Gülsarı isimli attır.⁸ Roman, değişen hayat karşısında bocalayan; “değişim” adı altında, millî ve insanî değerlerin sökülüp atıldığını geç de olsa fark eden bir adamla atının yaşadığı trajediyi anlatır. Gençliğinde hareketli günler geçirmiş, rejimin uygulamalarını hayata geçirebilmek için uğraşmış, iyi niyetli ve çalışkan bir adam olan Tanabay, İkinci Dünya Savaşı'ndan dönünce çok sevdiği dostu Çora'nın ısrarı üzerine yilkıcılığa (at çobanlığı) başlamıştır.

⁸ Cengiz Aytmatov, *Elveda Gülsarı*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2004. (Sayfa numaraları bu baskıya aittir.)

İhtiyar yalkıcı Turgay, Tanabay'a bir yorga, yani iyi koşan bir at verir. "At kız gibidir; iyi bir ere varırsa gözleri parlar, kötüye varırsa solar gider. Sen de Gülsarı'ya iyi bak, mahvolmasın" der. Bu sözlerle, ata iyi bakmanın, onun sağlığı ve verimliliği açısından ne kadar önemli olduğu vurgulanır. Tanabay, Turgay'ın öğüdüne uyar ve Gülsarı, kısa zamanda at yarışlarındaki başarısıyla "köyün gururu" olur. Sokaklarda atçılık oynayan çocuklar bile hep Gülsarı olmak isterler. Kökpar oyununda, "alaman bayge" adı verilen ödülü kazanmak bir prestij meselesidir. Oyun, bir takım oyunudur ve taraflar, meydana bırakılan, içi saman doldurulmuş oğlak veya buzağı tulumunu kapmaya ve kendi takımlarına kazandırmaya çalışırlar. Gülsarı, yarışta Kazakları geçerek takımına alaman baygeyi yani büyük ödülü kazandırır.

Romanın başında Tanabay, kırık dökük arabasını çeken yaşlı Gülsarı'ya çok üzülmemektedir. Araba devrilince, bir kamyon sürücüsünden yardım ister ama "at ve araba geçmişte kaldı; önemli olan makina ve tekniktir" düşüncesiyle sürücü tarafından geri çevrilir. Oysa atlar Türkler için her zaman çok önemli olmuştur ve teknolojinin ilerlemesi atları silip atmaya ve önemsememeye sebep değildir. Bu, makine uygarlığının insana verilen değeri azaltması ve ilişkilerin mekanikleşmesi anlamına gelir.

Gençlik yıllarında Tanabay'ın Bibican adında bir sevdiği vardır, onun evine Gülsarı'ya binerek gider. Gülsarı da gençtir, dinçtir, güçlüdür ve meşhur olmuştur artık. Sahibinin duygularını, sözsüz hissedene genç Gülsarı, gece boyunca sahibini kapıda bekler ve Tanabay'ın çok sevdiği bu kadını o da kendince sever. "Bak, görüyor musun Bibican! Seni nasıl da seviyor... Yılıka olsa hiç böyle sakin durmaz. Bıraksam aygırlarla it gibi dövüşür. Ama bırakmıyorum, aygırlar bir yerini incitir diye korkuyorum, ne de olsa daha pek genç..." (s. 48) diyen Tanabay, Gülsarı'ya verdiği bu önemle, *Yılıka Atı*'ndaki İbrahim'in zıddı bir karaktere sahiptir. Gülsarı, Bibican'ın avlusunda; sürüdeki atları düşünerek, sahibi Tanabay'ı beklediği bir gece, fırtınanın gelmekte olduğunu hisseder:

O korkunç felaket yılının, onun cinslerinin üzerine geliyordu ve içgüdüsu onu cinslerini korumaya çağırıyordu. Mutlaka gitmeliydi at kardeşlerini kurtarmaya. Ama ipi koparamıyor, bu yüzden de çılgına dönüyordu... Ah, o gece ipini bir koparabilse, yılıka bir varabilseydi!.. (s. 69)

Gülsarı'nın bu endişesi, atların sezgilerinin ne kadar güçlü olduğuna işarettir. Kardeşlerinin zor durumda olduğunu hisseden Gülsarı, onlara yardım etmeyi kendisine görev addeder ve bu anlamda *Yılkı Atı*'ndaki atlarla paralellik gösterir.

Gülsarı'nın ünü, üst düzey yöneticilerin gözüne batmakta ve ata sahip olma emellerini kamçulamaktadır. At çiftliği başkanı İbrahim, Tanabay'ın evine gelir ve Gülsarı'yı binek atı olarak kullanılmak üzere at çiftliğine götürmek istediğini söyler. Tanabay, onu vermek istemezse de; karısı Caydar, başlarının belaya gireceğinden korktuğu için atı İbrahim'e vermesini sağlar. Gülsarı, birkaç kez koradan kaçıp Tanabay'a gelir ve her defasında Tanabay tarafından geri gönderilir. Son kez geldiğinde, ayağında zincir bir köstek vardır ve ayağı kötü durumdadır. Zinciri çıkarıp atan Tanabay, Gülsarı'nın ayağına merhem sürer. Onu geri götürmek için gelenlere: "Alın götürün! Bu zinciri de başkana verin ve deyin ki; bir daha bu zinciri yorganın ayağına vurmaya kalkarsa, o zincirle onun kafasını ezerim! Bunu söylemeyi sakın unutmayın" der. (s. 96) Bu defa Gülsarı geri götürülüp at korasına hapsedilir ve İbrahim'in emriyle acımasızca iğdiş edilir. Bu sırada Tanabay Gülsarı'nın iğdiş edilmesi ona malum olmuşçasına, kötü bir düş görmüştür ve Allah'a olan inancına tekrar kavuşmuştur.

Romanda sistemden çok, insanların uygulamaları eleştirilmiştir. Kağıt üzerinde, her sistem gibi, komünizm de mükemmel görünür. Fakat, güç ve makam sahibi insanlar nüfuzlarını halkı ezmeye yönelik kullanırlar. Tanabay ve Çora da sisteme inanan iki kişiyken, sistem, işine gelmediği noktada onları ezecek ve dışlayacaktır. Gülsarı, ezilen ve kullanılan Kırgız halkının simgesidir. Kırgız halkının yapması gerekenler adeta Gülsarı'nın şahsında dile getirilmiştir.

Gülsarı'nın zincire vurulması ve her defasında zincirlerini koparması çok önemlidir; çünkü bu durum, kendi arzusu dışında hiç kimseye tabi olamayacağını gösterir. Atlar, göçebe yaşamlarından kaynaklanan ilkeyle kimseye boyun eğmezler. Gülsarı'nın, evine ve sahibine olan bağlılığı *Yılkı Atı*'ndaki Dorukısrak ile aynıdır. Gülsarı, Kırgız halkının ve özgürlüğünün sembolüdür. Gülsarı'nın iğdiş edilmesi, soyunun tüketilmek istenmesine işarettir;

"Şimdi Gülsarı'nın tek tutkusu koşmaktı. Böyle hızlı koşarak insanların ondan aldıkları şeylere yetişecek, onları yakalayacaktı sanki. Ama hiçbir zaman ulaşamıyordu onlara. (s. 121)

Yıllar geçmiş, Gülsarı yaşlanmıştır. Eskiden ardındaki toz bulutu ona yetişemezken, şimdi Gülsarı kendi kaldırdığı bulutu geçememektedir. Tanabay, onu kendisiyle özdeşleştirir: “Bizim devrimiz geçmiş Gülsarı... İkimiz de kocadık. Artık kime ne yararımız olur? Bende güç kalmadı. Sonumuza varan yol, evimize varan yoldan daha kısa artık...” (s. 216) Aradan bir yıl geçince Tanabay, Gülsarı’yı kırık dökük bir arabaya koşulmuş olarak görür. Daha sonraki görüşü ise çok daha trajiktir: Kısa pantolonlu, yedi yaşlarında bir çocuk Gülsarı’nın üstüne binmiştir ve çıplak topuklarını mahmuzlar gibi hayvanın karnına vurmaktadır. Gençliğinde yarışlar kazanan ve ünleri dillere destan olan atların; yaşlandıklarında kötü muameleyle maruz kalmadıkları, *Yılkı Atı*’nda da vurgulanmıştır.

Dorukısrak

Abbas Sayar’ın *Yılkı Atı* adlı eserinde, roman kahramanı Dorukısrak’tır.⁹ Romanda, sahibi İbrahim tarafından yılmılığa bırakılan Dorukısrak’ın, bir kış boyunca başından geçenler anlatılır. Dorukısrak bu süreçte kendi başının çaresine bakacak ve tek başına ayakta kalmayı başarabilirse, gelecek yıl sahibi tarafından ona, yeni bir görev verilecektir. Ovaya bırakılan Dorukısrak, kendisi gibi yılmılığa bırakılan sekiz, on at ve onların başı Demirkır ile birlikte birçok macera yaşar ve zorluklara birlikte göğüs gererler. Bazen fırtınayla savaşırlar, bazen de aç bir kurt sürüsüyle. Kurtlara karşı zafer kazandıkları da olur, kaybettikleri de...

Yılmılıkların başı Demirkır, yedi yaşlarında, ortanın kısası boya sahip, boynu kısaya çalan bir attır. Diri ayakları, dar beli ve geniş sağrısı ile gücü temsil eder. Dorukısrak ve Çalkır diğer yılmılıkların arasına katıldıklarında; önce Demirkır aygır, Doru’ya yaklaşır ve onu kendisine eş yapmak ister. Doru’yu kıskanan eşi Çalkır, Aygır’a saldırır ama birkaç darbeyle yenilir ve kaçmak zorunda kalır. Aygır daha sonra başka bir kısrağa yönelerek Doru’yu bırakır. Doru, Çalkır’a acır; Çalkır ağlamaklı olur ve eşinden utanır. “Şu anda bir kurt çıksa kıpırdamaz: ‘Gel beni yık, ye, tüket’ diye seslenirdi.” (Sayar 2005: 50) Çalkır’ın hissettikleri, atların eşlerine sahip çıktıklarını, onlar için mücadele ettiklerini ve gururları kırıldı-

⁹ Abbas Sayar, *Yılkı Atı*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2005. (Sayfa numaraları bu baskıya aittir.)

ğında ölmeyi dileyecek kadar utandıklarını gösterir. Romanda, yılık türleri ile ilgili bilgi de verilir:

İki türlü yılık atı olur. Hatta üç türlü. İki türlü can yongası, bir türlü gözden çıkmış, hesaptan düşülmüş, defterden silinmiş... At vardır, yaz olsun, kış olsun işsiz gününde yazıya bırakılır. Bu gibiler, köy sınırı içinde başı boş dolaşırlar. Akşamın ilk loşluğunda, köye ve eve dönerler. Torbalarına bir kalbur saman, bir avuç arpa atılır. Bu lutuf onlara yeter, artar bile... Bir ikinci yılık atı vardır. Bu ikinci, bir başına değildir. Üç beştir. Beş ondur. Bunlar ahırı bilmezler. Ama köyü bilirler. Sahiplerini bilirler. Çoğu genç, orta yaşlıdır. Sırım gibi her biri. Güçlü kuvvetlidir. Bunlara dünya vız gelir. Ne soğuğa pabuç bırakırlar ne canavara... Yılık atının üçüncü türüsü bizim Dorukısrak ve kader arkadaşlarıdır... (s. 45)

Atlar, savaştı ruha sahiptirler ve kurtlar saldırdığında engel tanımaksızın yığıtçe dövüşürler: “Kısrak’ta bile yeni bir gurur, yaşama hırsı, savaş gücü belirmişti. Boynu dikilmiş, sırtı yukarı kalkmış, ayaklarındaki gevşeklik tükenmişti.” (s. 54) Atlardan Çalkır, kurtların saldırısı sırasında ölür. Onun yokluğunu fark eden Demirkır, diğer atları toplarlar ve ovaya götürür. Hepsini acı acı kişneyerek Çalkır için tezahüratta bulunurlar. Atlar, ölen dostlarına karşı vefalı ve duyarlıdırlar. (s. 82) O günden Demirkır, diğer atları oraya yaklaştırmaz; çünkü arkadaşlarının cesedini tekrar görmelerini istemez. Bu, onların yaşama ümidini kırmamak içindir. Bu davranış, atların ne kadar akıllı ve sağduyulu olduklarını gösterir. (s. 94)

Dorukısrak’ın kışı sağ salim atlattığını komşusundan öğrenen İbrahim, evden kovduğu ve kaderine terk ettiği Dorukısrak’ın peşine düşer. Ama Dorukısrak onu reddeder; çünkü İbrahim onu zor zamanlarında yalnız bırakmıştır. Gençliğinde bin bir emekle sahibine hizmet eden ve ona para kazandıran Dorukısrak; yaşlandığında gözden düşmeyi ve kaderine terk edilmeyi gururuna yedirememiştir.

İnsanlar, para söz konusu olduğunda acımasızdır. Bir yıl boyunca kendi başlarının çaresine bakan atlar üzerinden para kazanma derdine düşerler. Pazardan ucuza alıp, yılığa bıraktıkları, bir yıl boyunca saman ve arpa tüketmeden kendi kendilerine güçlenen bu atları satmaya kalkıştıkları için kendilerini kârlı sayarlar.

Yulki Atı'nda at, bir simgedir. Okuyucuda merhamet duygusu uyandıran, hatta zaman zaman göz yaşartan sahnelerle dolu olan roman; bir taraftan hayvan sevgisini öne çıkararak, bu konudaki insafsızlıkların altını çizer, diğer taraftan atın kişiliğinde, insanın trajedisini anlatır. Kaderlerine terk edilmiş yulkuların mücadelesi idealize edilirken, köylünün çaresizliği ve yoksulluğu da dile getirilmiş olur. Dilara'nın yer aldığı *Hilal Görününce*'de ise çaresizliğin yanında mücadele vardır. Roman kahramanı Nizam Dede, Kırım Türklerinin Rus esaretinden kurtuluşunu Osmanlı ordusunun Kırım'a çıkışında görür. Eli kolu bağlı durmaz, mücadeleye katılabilmek için Kırımlıları hazırlar. Tesadüfen bir pazarda görüp aldığı “at”, onun için Kırım Türklerinin geleceği, kaderidir.

Dilara

Sevinç Çokum'un *Hilal Görününce* romanı, Kırım Türklerinin Kırım Savaşı (1853–1856) yıllarında, yerlerinden ve yurtlarından koparılmak istenmelerine karşı koymalarını anlatır.¹⁰ Kırım halkının Rus istila ve baskınlarından kurtulma çabaları, sosyal hayatlarından kesitler verilerek anlatılır. Vatanın bağımsızlığı, at ve yiğitlik (destan ruhu), tarih bilinci ve geleneklerin önemi, işlenen başlıca konulardır. Bunun dışında, yenileşme, dayanışma ve çocuk eğitimi konularına da değinilir.

Romandaki Nizam Dede ve Altın Nine, bozulmuş düzenin son temsilcileridir. Giray, okumaya ve ilme olan ilgisiyle çağdaşlaşmayı, Arslan Bey cesaretiyle ve kuvvetiyle kahramanlığı temsil eder:

Romanda trajediyi sağlayan iki zıt unsurdan hilal, uğur ve ümidin; Dilara'nın ayağındaki “kurşun nişanı” ise uğursuzluğun sembolüdür. At, Türklüğün dinamizmini; tesbih, türbe ve mezarlık motifleri ise maneviyatı ve ahlaki değerleri temsil eder.¹¹

Romanın başında Nizam Dede'nin hayvan pazarından dönüşü betimlenir. Parası yetmediği için aklı satın alamadığı kısırakta kalmıştır. Nizam Dede bir hafta sonra parasını hazırlar ve bu atı “Çorabatır” olma-

¹⁰ Sevinç Çokum, *Hilal Görününce*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1999. (Sayfa numaraları bu baskıya aittir.)

¹¹ Muhammet Gür, “Hilal Görününce Romanı Üzerine Bir Tahlil Denemesi”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı 3, İstanbul 2000, s. 281.

sını hayal ettiği oğlu Giray için alır. Giray, ata “Dilara” ismini verir. Bu isim, Kırım Giray Han’ın erken kaybettiği için anısına “gözyaşı çeşmesi”ni yaptırdığı eşi Dilara’yı hatırlatır. Bu nedenle Nizam Dede, her ne kadar anlamı “gönül süsleyen” olsa da; bu isimden olumsuz anlamda etkilenir. “Bu ata bundan böyle Dilara diyelim; ama ömrü ona benzemesin” diyerek bu ismi kabullenir.

Romanda bir yandan Türklerde atın önemi vurgulanırken, diğer yandan Dilara’nın trajedisi ile Kırım Türklerinin kaderi sembolize edilmiştir. Dilara ve sahibi Giray ile Kırım Giray Han ve karısı Dilara’nın adaşlıkları bunun işaretleridir. Türklerin, kendi dinamizminin ve zenginliğinin sembolü olan ata verdikleri önem, romanın başından itibaren vurgulanmıştır. Çora, Salgır ve Dilara isimli atlar romanın kahramanları gibidir. Arslan Bey’in yüreği, kaybettiği eşi Göknur Hanım’a yandığı kadar, kaybettiği atı Bidevi için de yanar:

Hâlâ onun sesini işitiyordu. Uzaklardan... Ucu bucağı belirsiz çöllerden, bozkırlardan... Arslan’ı çağırıyordu. Yoksa bu ses yüreğinden mi geliyordu?.. Evet. ‘Yüreğimdeki o karanlık mağaranın içinden geliyor’ diye düşündü. (s. 52)

Nizam Dede alacağı doru kıırağı hayal ederken, torunu Bahadır’a, Türk bozkır hayatının töresinden bahseder: “O atı da malımız çoğalsın, taylarımız olsun diye alacağım oğul. Sürüyü çoğalttık mı yaylalara göç edeceğiz.” (s. 44) Bahadır, at merakı yüzünden öğretmeninden azar işitince Nizam Dede çok öfkelenir ve bu öfkesini gelinine şu sözlerle ifade eder:

Bak şu kart hocaya, çocuk attan söz edince kızmış. Mektepten salıvermiş. Haberin var mı gelin? Türk dediğin atsız olur mu? Ben bozkırda doğdum. Bir kıl çadırda doğdum. Deşt-i Kıpçak’ta at koşturarak, gücümü kuvvetimi kazandım. Taş gibi, kaya gibi oldum. At üstünde uyudum, at üstünde aş yedim. Öyle zamanlar oldu ki, uzun yola çıktığımda at üstünde namaz kıldım. Ah kızım, bozkır gözümde tütüyor. Hep bir at sürüsü hayal edip dururum. Bozkıra doğru alabildiğine yayılmış... (s. 18)

Nizam Dede'nin bozkıra yayılmış at sürüsü hayaline romanın sonunda da yer verilir ve onun geleceğe ümitle baktığının ifadesi olarak tekrarlanır.

Romanda atla ve at bakımıyla ilgili bilgiler yer alır: Atlar, on bir ayda ve ekseriya geceleyin doğururlar. Gebe kısrağa iyi bakmak gerekir; içeceği su kumlu ve topraklı olmamalıdır, hayvanın yağlanmaması için yürüyüşe çıkarılması gerekir. Makbul atın özelliklerinden, deyimler kullanılarak bahsedilir: “Atalarımız demişler ki, alma alı, satma kırı, sev yağızı, bin doruya.” (s. 18) “Doru bir kısrağ... Gözü ceylan gözü, kısa belli, uzun boyunlu, gür yelesi, gururlu bir attır. Ayağının sekisi bileğine varır ki böylesi uğurlu sayılır.” (s. 25) “İki yana selam verirmiş gibi yürüyüp, kendini teraziliyor. Belli ki binek atıdır.” (s. 31) Atın önemi ve faydaları da özlü sözlerle dile getirilir. “Kitap baştaçı, önce o öğrenilir; at maldır, o olmazsa kişi adamdan sayılmaz. Önce kitap, sonra mal ve can gelir.” (s. 120) “Ata sahip olursan, kendine sahip olursun.” (s. 64)

At, kız istemeye giderken bir saygınlık, itibar unsurudur. Kız istemeye gidilecek ev, pek uzak olmasa da ata binilir; çünkü yayan yürümek atsız olamayan Türk için, itibarı zedeleyen bir şeydir. (s. 115) Ayrıca, genç kızlar taya benzetilir. “Halime'nin tay gibi koşması gözünün önünde canlandı.” (s. 103)

Elveda Gülsarı'da olduğu gibi, *Hilal Görününce* romanında da at, iyileştirici özelliğe sahiptir. Ağır hastayken: “Yiğit adam atının üstünde ölür” diyen Nizam Dede, atının üstüne bağlanır ve “yüzüne renk gelmiş” olarak geri döner.

Çora, Gülsarı'nın, yüreğindeki ağrıya iyi geldiğini söyler. “Oy kalbim! Göğsüm! Diye inledi Çora. Sesi iyice kısılmıştı. Gülsarı çabuk eve götür beni! Çabuk Gülsarı!” (s. 183) Yorga, sahibinin sesindeki ölüm korkusunu hissetmiş ve dötrnala koşmaya başlamıştır. Tanabay, elinden üyelik kartı alındığında da Gülsarı'nın boynuna sarılıp ağlayacaktır. Bu, diğer romanlarda da vurgulanan, “atın iyileştirici özelliği” olduğuna işarettir.

Romanda atlarla ilgili gelenek ve görenekler konusunda da bilgi verilir. Çora öldüğünde, onun evine giden Tanabay, Gülsarı'nın üzerine kara bir örtü koyduklarını görür. Soylu yorga sahipsiz kalmıştır ve sahibi ölen atlara kara örtü örtmek ve eysiz tutmak bir gelenektir.

Elbette içinde atlar bulunan romanlar sadece bunlar değildir. Mesela Fransız yazar Homeric'in yazdığı ve Ali Cevat Akkoyunlu'nun Türkçeye çevirdiği *Moğol Kurdu*'nu mutlaka zikretmek gerekir. Önce Temuçin olarak okuyucunun karşısına çıkan Cengiz Han, atlarının ve okçularının arasında çok güçlüdür. Tüm dünya onu tanır ve önünde diz çökerken o yirmi yılda bütün Moğol boylarını kendi sancağı altına toplar, tutulmaz, durdurulamaz atlılarıyla fetihlere çıkar. Diğer taraftan Türkmenistan'ın önemli yazarlarından Tirkış Cumageldi'nin *Kara Yıldırım* romanını da hatırdada tutmak gerekir. Romanın genç kahramanı İşret, zor günlerinde kendini Köroğlu ile özdeşleştirirken sevdiği atını da onun destanlara konu olan Kırat'ına benzetir. Çölde hayatta kalmanın yolu hareket kabiliyetinin olmasıdır ve bunu da Türkmenlere atları sağlar. Bu örnekleri arttırmak mümkündür.

Atlar hakkında genel hükümler çıkarılabilir. Mesela Gülsarı ve Dorukısrak, yılkıdaki atlarla birlikte olduklarında birbirlerini koruyup kollarlar ve tabiatın karşısına çıkardığı güçlülere birlik olarak karşı koymaya çalışırlar. Atların evlerine ve sahiplerine bağlılıklarını hem Gülsarı'da, hem Dorukısrak'ta hem de Cahil'de görmek mümkündür.

Burada incelenen bütün romanlardaki atların ortak noktası ise; hepsinin sezgilerinin son derece gelişmiş ve hepsinin çok iyi yetiştirilmiş atlar olmasıdır. Bunun yanında atın iyileştirici yönleri de ortaya konulur. Tanabay Gülsarı'ya bindiğinde huzur bulur, Uraz Cahil ile burun buruna geldiğinde sakinleşir ve yaptığı hatayı anlar, Nizam dede ise Dilara'nın üstünde biraz dolaştıktan sonra hastalıktan kurtulur.

Burada incelenmemiş olsa da, başlı başına bir araştırma konusu olabilecek bir edebî eser de, Kırgız yazar Aşım Cakıpbekov'un "Aygışka" adlı uzun hikâyesidir.¹² Fakir Kırgız köylüsü yaşlı Kılıçbek, "yazın son günlerinde yalkının fiyatı kırk tavuğa kadar düşünce, ağıldı bağlı duran sağmal ineğini verip karşılığında kolhozdan yanında kulunu (üç aylık tay) ile birlikte bir kısrağ" satın alır. Kılıçbek için bundan sonra hayatın anlamı "Aygışka" adını verdiği bu kısrağ etrafında döner. İyi bir yarış

¹² Aşım Cakıpbekov, *Biz Babasız Büyüydük*, Haz. Orhan Söylemez-Kemal Göz, Bengü Yayınları, Ankara 2008.

olarak yetişen Aygâşka'nın namı duyulmaya başlayınca Kılıçbek'in oğlu onu satıp parasıyla yeni bir ev yaptırmayı planlar ve babasını karşısına alarak yavaş yavaş bu planını uygular. İhtiyarın direnecek gücü kalmaz. İkisinin, Kılıçbek ve Aygâşka'nın bu plandan sonraki hayatı bir trajediye döner, Tıpkı Gülsarı'daki Tanabay ile at arasındaki dostluk ilişkisi gibi.

Sonuç olarak şu soruları sorarak cevap aramak gerekir; “Niçin yazarlar kahraman olarak romanlarına veya hikâyelerine atları almışlardır?” Bu atlar birer imaj mıdır, metafor mudur, sembol müdür, yoksa birer mit midir? Acaba yazarlar vermek istedikleri mesajları atlara yükleyerek mi vermek istemişlerdir? Edebiyat teorisyeni Rene Wellek ve Austin Warren “imaj”ı edebiyat incelemeleri alanına giren bir kavram olarak ele alırken aynı zamanda psikolojide de “imaj”lardan bahseder ve imajı “bir şeyin insan zihnindeki temsili (yeniden yaratılmış bir sureti)” olarak tanımlar.¹³ Acaba edebiyat alanındaki “imaj”ın da buna benzer çağrışımları var mıdır? Vardır elbette ve burada incelenen eserlerde de “at”lar birer imaj olarak okuyucunun karşısına çıkmıştır. *Athlar*'daki Cahil, o coğrafyada yaşayan halkın psikolojik yapısını ele verir. Sadakati, boyun eğmeyi, gerektiğinde onurlu ve gururlu bir şekilde davranmayı uzun ve meşakkatli bir eğitim sonunda almıştır. Başkahramanlar Tursen ve Uraz da böyledir. *Elveda Gülsarı*'nın Gülsarı'sı ise edebiyat tenkidçileri tarafından başlı başına bir imaj veya metafor olarak ele alınmış ve değerlendirilmiştir. O, bozkırda alabildiğine hür yaşamaya alışmış, bağımsızlığına düşkün, esarete boyun eğmeyen, ancak kendisine değer verene boyun eğen, ona kendini yakın hisseden özellikleri ile Kırgızların temsilcisidir. Nitekim bazı tercümelerinde kitabın adı “kopar zincirlerini Gülsarı”dır. Zincir, okuyucunun kafasında “esaret”i çağrıştırır. Koparılması ise esarettten “kurtuluşu” akla getirir ve öyle de değerlendirile gelmiştir.

Nizam Dede'nin veya *Hilal Görününce*'nin atı Dilara, Kırım Türklerinin geleceği gibidir veya geleceği ona bağlıdır. Yazar, ata çok önemli bir fonksiyon yüklemiştir. Ayağındaki “seki”si bile “imaj” içinde “imaj” gibi

¹³ Rene Wellek-Austin Warren, *Edebiyat Biliminin Temelleri*, Çev. Ahmet Edip Uysal, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1983, s. 248.

durmaktadır; zira yaygın inanışa göre ayağında böyle bir sekisi veya kitap-taki ifadeyle “kurşun nişanı”nın olması, sadece atın değil onun binicisinin de kaderinin kötü olacağına işarettir. Bu ve benzer inanışları yeni nesillere aktarmaya çalışan Nizam Dede’nin “trajedisi” de burada yatmaktadır. Kırım Türklerinin geleceği olarak bel bağladığı, kendini şartlandığı Dilara’nın ayağındaki “kurşun nişanı”nı çıkartabilmek için çok uğraşır; fakat nafiye bir çabadır onunkisi. Nitekim Dilara üzerindeki Giray ile bir-likte vurularak ölür. Osmanlı da Ruslarla anlaşmış ve geri dönmektedir. Buna rağmen yazar “kötümser” değil, gelecekte “ümitli”dir. Bu düşünce-sini de yine atlarla vermeye çalışır. Kırım Türklerinin tarihe mal olmuş kahramanı Çorabatır’a en yakın karakter olan Aslan Bey’in atı ile Di-lara’nın taylarına çocuklar binerler. Roman, çocukların taylar üzerinde bozkırda koşturmalarını seyreden Nizam Dede’nin düşüncelere dalma-sıyla biter. Sayar’ın *Yılkı Atı*’nın Dorukısrak’ı ise diğerlerinden farklı ola-rak ele alınmıştır. O, yalnızca insanoğlunun tabiata ve tabiattaki diğer varlıklara “pragmatik” yani “faydacı” yaklaşımını açık bir şekilde ortaya koyar.

Son bir söz olarak özellikle *Yılkı Atı* romanında, atlara karşı nankör bir tavırdan da söz edilebilir. Çıkarları doğrultusunda hareket ederek, atlar genç ve sağlıklıken, onlara iyi bakıp, yaşlandıklarında onları kendi kaderlerine terk etme eğilimi taşıyan insanlar vardır. Fakat bunu genelleş-tirmek doğru değildir; zira bir Nizam Dede’nin Dilara’ya bakışı, ona yak-laşımı, Tursen ve Uraz’ın Cahil’e yaklaşımı, Tanabay’ın Gülsarı’ya yakla-şımı bunların dışında tutulmalıdır.

Bu romanlar okuyucuda genel olarak, insanoğlunun değer bilmezliği ve atların bütün zor koşullara rağmen gösterdikleri çaba ve vefa duygusu sebebiyle merhamet duygusu uyandırır. Atlarla ilgili göz yaşartıcı sahneler de romanlarda yer almaktadır.

“HORSES AS PROTAGONISTS: CAHİL, GÜLSARI, DORUKISRAK AND DİLARA”

Abstract

The importance of horse/s within the Turkic cultural has been and still is undisputable. This should not surprising for those who see the fact that the Turks throughout their history followed nomadic or semi-nomadic life style. In fact, among those Turkic people who live in the steppes and around mountains it is still part of their daily life styles. Just like the “Cirit” game survives in some places of Anatolia, the “buzkasi” or “kokpar” tradition still lives in Turkistan or in the Southern Turkistan among Turkic people.

This study searches the reflection of horse/s within four novels representing Anatolia, Kirgizstan, Crimea, and the Southern Turkistan so called Afghanistan. Four novels are looked through and made some evaluations on horses and their importance within the novels as well as within daily lives.

Keywords

Tolstoy, Holstomer, Ergeş Uçkun, Chingiz Aitmatov, Farewell Gülsarı, Joseph Kessel, Horsemen, Sevinç Çokum, Hilal Görününce, Abbas Sayar, Yılkı Atı.

1980 KUŞAĞI İÇERİSİNDE KADIN ŞAİRLER

*Bâki ASİLTÜRK**

ÖZET

1980 Kuşağı şairleri içerisinde kadın şairler de vardır. 1980 sonrası liberal atmosfer, kadınların medya ve edebiyat ortamlarında yer bulmasını kolaylaştırmıştır. Bu nedenle, kadın şairler seslerini 1980'lerde daha çok duyurmuşlardır: Lâle Müldür, Gülseli İnal, Nilgün Marmara vd. Bu bildiri de 1980 Kuşağı içerisinde yer alan kadın şairlerin şiir anlayışları ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler

Şiir, 1980 Kuşağı, kadın şairler

Giriş

Edebiyatımızın kadın şairler bakımından zengin olduğunu söylemek zor. Özellikle de Cumhuriyet öncesi dönemde kadın şairlerin sayısı yok denecek kadar az. Bunda, öncelikle sosyal yapının etkili olduğu söylenebilir. Pek çok alanda olduğu gibi edebiyatta da kadın, öne çıkma şansını pek bulamamıştır. Halk şiirimizdeki mani, türkü, ninni gibi anonim verimlerin büyük çoğunluğunun kadınlara ait olduğu bilinir. Toplumsal yaşamdaki rolü genellikle erkekten ayrı ve onun gerisinde olacak biçimde şekillenen kadınlar; evlerinde, çalıştıkları halı-kilim tezgâhlarında ve tarlalarda dertlerini şiirle anlatmış, bebeklerini uyuturken manzum ninnilere başvurmuştur. Şükrü Elçin, düğünlerde, tarlalarda, iş yerlerinde erkek-kadın karşılaşmalarında kadınların “deyiş” söylediklerini belirtir.¹ Kadınların ağıt ve ninni söyleme geleneği anonim şiirimizin karakteristik özelliklerindedir. “Annelerin süt emen çocuklarını uyutmak için ezgi ile söyledikleri manzum veya mensur sözler olan ninniler”² sadece kadınların söyledikleri anonim halk şiiri verimleri olmak bakımından önemlidir. Ninnilerde kadın dünyasını daha kolay bulmak mümkün olabilir. Bütün

* Yard. Doç. Dr., Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, basilturk@marmara.edu.tr

¹ Şükrü Elçin, *Halk Edebiyatına Giriş*, Akçağ Yayınları, Ankara 2001, s. 231.

² Elçin, *age*, s. 271.

bunlar, bugün adları tek tek biliniyor olmasa da geçmiş yüzyıllarda kadınların şiirle hayatı beraber sürdürdüklerini düşündürür. Belki de maniler, türküler, ninni veya ağıtlar hayatın doğal bir parçası gibi görüldüğü için ayrıca “şair” sayılmak kadınlara önemli bir sosyal durum olarak görünmemiştir.

Divan edebiyatında adı bilinen kadın şair sayısı fazla değildir. Bunun nedenini üslup bulma zorluğuyla açıklayabiliriz. Bilindiği gibi Divan şiirinde kalıplaşmış geleneksel söyleyişin dışına çıkan şairler ötekilere göre daha başarılı sayılmıştır. Bu gelenek içerisinde XV. yüzyıldan itibaren görülmeye başlanan ve Tanzimat sonrasında da bu geleneğin izlerini XX. yüzyıla dek sürdüren kadın şairler yeni bir üslup yaratma konusunda sıkıntı çektikleri için öne çıkamamışlardır, denebilir. Söz konusu dönemde eser vermiş kadın şairlere baktığımızda şu isimlerle karşılaşırız: Zeynep Hatun (XV. yy.), Mihri Hatun (1460-1506), Ânî Hatun (?-1710), (Zübeyde) Fitnat Hanım (?-1780), Şeref Hanım (1809-1861), Adile Sultan (1825-1898), Leyla Hanım (?-1847), Fitnat Hanım (1842-1911), Nigâr Hanım (1862-1918), Makbule Lemana (1865-1898).³ Bu şairlerin şiir anlayışlarına kısaca bakalım: Divan edebiyatının bilinen ilk kadın şairi olan ve Amasya’da doğan *Zeynep Hatun* iyi öğrenim görmüş, yeteneğinin farkına varan babası tarafından her konuda desteklenmiş, Farsça ve Arapça’yı o dillerde şiir söyleyecek kadar iyi öğrenmiştir. Şiirde kadınca söyleyişten yana olmayı zayıflık saymış, Divan şiiri söyleminin bir devamı olmak açısından “levendane” üslubu benimsemiştir. *Mihri Hatun* da Zeynep Hatun gibi Amasya doğumlu, iyi öğrenim görmüş, Arapça ve Farsça öğrenmiş, özgür yaradılışlı bir kadındır. Çağdaşı Necatî’nin etkisiyle şiirlerinde halk deyişlerine bolca yer vermiş, dönemine göre sade bir dille yazdığı görülen gazellerinde geleneksel Divan şiiri temalarına bağlı kalmıştır. Hemşehrîsi ve çağdaşı Zeynep Hatun ile karşılıklı şiir atışmaları yaptıkları bilinmektedir. Basılmamış bir *Divan* sahibi olan, devrinde “Kadınlara Hocası” diye anılan ve hat sanatında adından söz ettiren *Ânî*, döneminin tanınmış şairlerindedir. Divan sahibi kadın şairlerimizin en başarılısı sayılabilecek (*Zübeyde*) *Fitnat Hanım*, İstanbul’da doğmuştur. Doğum tarihi tam olarak bilinmemekte, fakat 1720’lerden sonra doğduğu sanıl-

³ bkz. Murat Uraz, *Resimli Kadın Şair ve Muharrirlerimiz*, Tefeyyüz Kitabevi, İstanbul 1940; Mustafa Sever, *Divan’dan Günümüze Türk Kadın Şairler Antolojisi*, Yön Yayınları, İstanbul 1993.

maktadır. İçinde yetiştiği aile son derecede yüksek bir kültüre sahiptir. Bu sayede çok küçük yaşlarda şiirle ve sanatla tanışmıştır. Şair Koca Ragıp Paşa'nın çağdaşı olup onunla hissî bir yakınlaşma yaşadığı rivayet edilir. Zübeyde Fitnat Hanım'ın şiirlerinde Nâbî tarzı felsefi hava ile Nedîm tarzı âşıkane coşku bir aradadır. Şiirlerinde geleneksel erkek söyleyişini benimsemiştir; öyle ki onun gazellerini bir kadının söylediğini anlamak zordur. Hayatı sıkıntılarla geçen *Şeref Hanım*, kadın şairlerin çoğu gibi kültürlü bir ailenin kızı olup küçük yaşlarda şiirle tanışmıştır. Dönemin Avrupailik yanlısı padişahı II. Mahmud'a ve padişahın eşi Valide Sultan'a pek çok şiir sunmuş, bu şiirlerde kaside geleneği çerçevesinde, çektiği sıkıntıları anlatmıştır. Şeref Hanım'ın şiirlerinde sade bir dil ve hatalardan mümkün olduğunca arındırılmış anlatım dikkati çeker. *Leyla Hanım*, anne tarafından şair Keçecizâde İzzet Molla'nın akrabasıdır. Beşerî aşk, şiirlerinin ana temasıdır. Bazı kaynaklarda Trabzonlu bazıları ise Ordu olduğu söylenen, XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyıl başı kadın şairlerinden *Fitnat Hanım*'ı şiir dünyasına tanıtan Süleyman Nazif'tir. Fitnat Hanım özellikle başarılı söyleyişinin ürünü olan gazelleriyle tanınmıştır. İstanbul doğumlu olup Kadıköy Fransız Mektebi'nde okuyan *Nigâr Hanım*'ın şiirlerinde özellikle Hamid ve Ekrem'in etkisi belirgindir. Nigâr Hanım, şiir kitaplarının fazlalığına rağmen (*Efsus*, *Niran*, *Aks-i Sada*, *Safahat-ı Kalb*) kendisine yakın dönemdeki diğer kadın şairlerin çoğu gibi, şiirimizdeki modern gelişmelerin uzağında kalmış, dilinin eskiliği nedeniyle çok dar bir çevrede adından söz ettirebilmiştir.⁴ Daha çok nesir eserleriyle tanınan ve Sema Uğurcan'ın ifadesiyle "Tanzimat üslubuyla yazdığı için unutulmuş", döneminin şiir zevkini yansıtamayan *Makbule Leman*'ın *Ma'kes-i Hayal* adlı bir de şiir kitabı vardır.⁵

XX. yüzyıl başlarından itibaren edebiyat dünyamızda eserleriyle yer alan kadın şair ve yazarların sayısında gözle görülür bir artış olmuştur. Bu artışın sadece nicelikte değil, nitelikte de görüldüğünü belirtmek gerekir. Bunlardan İhsan Raif Hanım (1877-1926), Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerini idrak etmiş kadın şairlerimizdendir ve Rıza Tevfik etkisinde söylediği âşık tarzı şiirleriyle tanınır. "Halk şiirine has söyleyişten hare-

⁴ Nigâr Hanım hakkında geniş bilgi için bkz. Nazan Bekiroğlu, *Şâir Nigâr Hanım*, İletişim Yayınları, İstanbul 1998.

⁵ Makbule Leman hakkında geniş bilgi için bkz. Sema Uğurcan, "Makbule Leman: Hayatı Şahsiyeti Eserleri", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 1990, Nr. 6, s. 331-408.

ketle modern şiir kaleme alan ve hece vezniyle şiir söyleyen ilk kadın şair”⁶ sayılan İhsan Raif Hanım’ın *Gözyaşları* (1914), *Kadın ve Vatan* (1914) adlı iki eseri vardır. Onun şiirleri daha çok, duygu tonlarının yüksekliğiyle dikkati çeker ve şiirlerinin bir kısmı bestelenmiştir. Dönemin bir başka şairi Yaşar Nezih (1882-1935) toplumcu şiirleriyle tanınması ve şiirlerinde ideolojik söyleyişe ağırlık vermesi nedeniyle “proleter şaire” diye anılmıştır. Babasının geniş görüşlü bir adam olmaması nedeniyle çok az eğitim görebilmişse de otodidakt bir şair olarak kendini yetiştirmiştir. İlk şiirinin 1895’te yayımlandığı *Malumat* gazetesindeki şiir ve yazılarında “Mazlume, Mehçure, Mahmure” imzalarını kullanan şair *Hanımlara Mahsus Gazete*, *Sabah*, *Kadın*, *Terakki*, *Kadınlar Dünyası* gibi yayınlarda da yer almıştır. *Bir Demet Menekşem* ve *Feryatlarım* adlarında iki eseri bulunan Yaşar Nezih’in pek çok yazı ve şiiri gazete ve dergi sayfalarında kalmıştır. Dönem şairlerinden Şükûfe Nihal Başar (1896-1973)⁷, “kendisine mahsus bir nevi tazelik taşıyan”⁸ tabiat konulu şiirleriyle tanınmaktadır. *Şile Yollarında*, *Hazan Rüzgârları*, *Yıldızlar ve Gölgeleler*, *Gayyâ*, *Sabah Kuşları*, *Su*, *Şiirler*, *Yerden Göğe* gibi pek çok kitaba imza atmıştır. Halide Nusret Zorlutuna (1901-1984), heceyle ve yalın anlatımla, memleket insanının çeşitli duygu ve durumlarını etkileyici ifadelerle şiirleştirmiştir. *Geceden Taşan Dertler*, *Yayla Türküsü*, *Yurdumun Dört Bucağı*, *Ellerim Bombuş* adlı şiir kitaplarının sahibi Halide Nusret, bir yandan sosyal bir görüşle “milletin yeniden dirilmek için muhtaç olduğu tiplerin tasvirini yapar”, bir yandan da bireysel eğilimle “keder, sıkıntı ve hüznün hakim olduğu hissî bir ton taşıyan”⁹ şiirlere imza atar. Bütün bu kadın şairlerin yanı sıra Türk edebiyatında bir de “Rabia Hatun” fenomeninden söz et-

⁶ Şerif Aktaş, *Yenileşme Dönemi Türk Şiiri ve Antolojisi-1: 1860-1920*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2003, s. 180.

⁷ Şükûfe Nihal hakkında üç kaynak: Hülya Argunşah, *Bir Cumhuriyet Kadını Şükûfe Nihal*, Akçağ Yayınları, Ankara 2002; Türkân Yeşilyurt Kayhan, *Kadın Şairde Kadın: Şükûfe Nihal’in Şiirleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2005; Nebahat Çayırılık, *Şükûfe Nihal Başar’ın Hayatı, Eserleri ve Edebî Kişiliği Üzerine Bir İnceleme*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir 1993.

⁸ Ahmet Hamdi Tanpınar, “Küçük Bir Şiir Kitabı”, *Edebiyat Üzerine Makaleler*, (haz. Zeynep Kerman) Dergâh Yayınları, İstanbul 2005, s. 374.

⁹ İnci Enginün, *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1991, s. 185-186.

mek gerekir. Rabia Hatun'un kimliği yakın zamanlara kadar çeşitli tartışmalara konu olmuştur. 1947'de ve sonrasında *Aile* dergisinde Rabia Hatun imzasıyla bazı rubailer yayımlanmış ve bunlar bir Divan şairinin yeni bulunmuş şiirleri zannedilmiştir. Bunun üzerine tarihçi İsmail Hami Danişmend edebiyat çevrelerine yaptığı açıklamada şiirlerin, şair olarak tanınmak istemeyen ve genç yaşta vefat eden eşi Nazan Danişmend'e ait olduğunu söyler. Bu açıklama, edebiyat çevrelerinde pek ikna edici bulunmaz. 1961'de *Rabia Hatun Şiirleri* kitabı çıkar ve şairin kimliği hakkındaki tartışmalar tekrar alevlenir. Bu kitap en son *Râbiâ Hâtun "Tuhaful Bir Kıyamet" Kırkbir Şiir* adıyla yayımlanmıştır.¹⁰ İsa Kocakaplan ve Beşir Ayvazoğlu'nun makaleleri, Rabia Hatun'un kimliğini açıklığa kavuşturan, rubailerin yazarının aslında İsmail Hami Danişmend olduğunu ortaya koyan makalelerdir.¹¹

Zamanımıza biraz daha yaklaştığımızda, 1950'lerden itibaren pek çok isim, edebiyatımızda "kadın şair" kimliğini pekiştirmiştir. Bu kadın şairler, dönem itibariyle, başka bir araştırmanın konusu olmaya geçecek pek çok malzeme sunar. 1950-1980 arası dönemde adlarından söz ettiren, eserleriyle öne çıkan epeyce kadın şair vardır ve bir kısmı günümüzde de eser vermeyi sürdürmektedir: Muazzez Menemencioğlu, Gülten Akın, Mübaccel İzmirli, Emine Erbaş, Türkân İldeniz, Melisa Gürpınar, Aysel Özakin, Sennur Sezer, Leyla Şahin vd. Bu şairlerin birkaçı şiirdeki ısrarları ve oluşturdukları imzayla kuşkusuz ötekilerden daha öndedir. Onların şiirdeki durumlarına kısaca temas ettikten sonra 1980'li yıllara geçmek, dönemin anlaşılabilmesi bakımından iyi olacaktır. İlk şiirini 1951'de yayımlayan Gülten Akın (d. 1933) bireyselden toplumsala, büyülü gerçekçilikten yalın doğa şiirlerine hatta destansı konulara varıncaya dek çok geniş bir yelpaze çizmiştir. Sennur Sezer (d. 1943) genellikle toplumcu-gerçekçi şiirleriyle tanınmakta ve kadının toplum içindeki yerine odaklanan şiirleriyle öne çıkmaktadır. Melisa Gürpınar (d. 1941) kendinden yola çıkarak çevreye açılan, insanın çevresiyle ilişkilerindeki çelişkileri anlamaya ve çözümlenmeye çalışan bir şairdir. Ayten Mutlu (d. 1952) lirik duyarlılığıyla

¹⁰ *Râbiâ Hâtun "Tuhaful Bir Kıyamet" Kırkbir Şiir*, (haz. Enis Batur), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000.

¹¹ İsa Kocakaplan, "Edebiyatımızda Rabia Hatun Skandalı", *Türk Edebiyatı*, 1991, nr. 216; Beşir Ayvazoğlu, "Nâm-ı Diğer Rabia Hatun-I", *Aksiyon*, 27 Ocak 2001, nr. 321; Beşir Ayvazoğlu, "Nâm-ı Diğer Rabia Hatun-II", *Aksiyon*, 10. Şubat 2001, nr. 323.

olduğu kadar feminist-sorgulayıcı tutumuyla da tanınan şiiirlere imza atmıştır. Leyla Şahin (d. 1954) toplumsal konulara ağırlık vermekte ve söyleyişte halk deyişlerinden yararlanmaktadır. Zerrin Taşpınar (d. 1947) dönemin pek çok şairi gibi toplumcu-gerçekçi çizgiye ağırlık veren şiiirle-riyle tanınır.

1980'lerde kadın şairler

1980'ler pek çok alanda olduğu gibi şiiirde de önceki yıllardan farklı çıkışların, farklı eğilimlerin yaşandığı bir dönemdir. Bir yandan, toplu-
mun ve sanatın her alandaki görünümünde önemli kırılmalar yaşanmış ve yeni dönüşümler ortaya çıkmış, öte yandan da şiiir ekseninde düşünül-
düğünde geleneğin birikimi bütün yönleriyle gündeme alınmıştır. Bu öyle bir gelenektir ki, poetik bakımdan birbirinden farklı yerlerde duran şai-
ler bile şiiir sanatına getirdikleri zenginlik ve çeşitlilik bakımından değ-
lendirilmiş, ayrımcılıktan çok birleştirme amacı güdülmüştür. Yahya Kemal ile Ahmet Haşim, Asaf Halet Çelebi ile Edip Cansever, Behçet Necatigil ile Turgut Uyar, Dıranas ile Orhan Veli, Amerikan *beatnikçileri* ile Anglo-Sakson geleneksel anlatımcıları bu şiiir geleneği toplamında bir aradadır. Bazen biri öne çıkar, bazen öteki; ama bu şairlerin büyük bir çoğunluğunun en azından *haberdar olma* çerçevesinde çeşitli poetik gele-
neklerle temas içerisinde olduğu söylenebilir. Etkilenme, örnek alma veya eklemleme söz konusu olduğunda ise elbette tercihlerde daralmalar meydana gelmiş, şairler belli isimleri odaklarına alma yolunu seçmişlerdir. Durum böyle olunca da imgecilerle anlatımcıların, gelenekçilerle folkloru veya mitolojiyi önceleyenlerin isim tercihleri farklılık gösterebilmiştir.

1980 sonrasında oluşan sanat ve kültür ortamında kadınların hemen her alanda daha çok görüldüğü bir gerçektir. Gazete ve dergilerde kadınlar daha çok yer almaya başlamış, kadın şair ve yazarların sayısı da önceki dönemlere göre hayli artmıştır. Esasen kadın şair sayısının artışı 1980'lerde toplumsal ve kültürel yaşamda yaygınlaşan feminizm hareke-
tinden ayrı düşünmek de mümkün değildir; çünkü bilindiği gibi sadece şiiirde değil romanda, öyküde de kadın yazarlar öne çıkmaya başlamıştır. Metin Celâl, bu durumu şöyle açıklar: "Feminist hareketin tüm dünyada kazandığı ivme ve ülkemizdeki popülaritesi ile 80'li yıllarda yazılan Yeni Türk Şiiri birbirine denk düşüyor. Türk şiiiri 80'li yıllarda yeni bir kim-
liğe bürünürken birçok kadın şair de bu gelişimin içinde kendi yerini

ediniyor.”¹² 1980 Kuşluğu içerisinde kadın şair sayısının artmış olması edebiyatımızın yeni seslerle zenginleşmesi açısından önemli bir duruma işaret eder. Ne var ki başlardaki heyecanın zamanla sönmesi sonucunda kadın şairlerin bir kısmı kısa zaman sonra şiirin uzağına düşmüş ve niteliksel artış beklendiğı oranda gerçekleşmemiştir.

Önceki dönemlerde imzalarını belirginleştirenleri bir yana bırakacak olursak, 1980’lerin başlarında şiirde çıkış yapan kadın şairler olarak başta Lâle Müldür, Gülseli İnal ve Nilgün Marmara; 1990’lara doğru da Nilgün Üstün, Perihan Mağden, İlkiz Kucur, Esra Zeynep, Verda Ülkü vs. hatırlanabilir. Bunların bazıları, dergilerde sadece birkaç şiirle görünmekle yetinmiş, bazıları bir kitap yayımladığı halde dikkat çekici bir ses yaratmadığı için şiir dünyasından silinmiştir. Nilgün Üstün 1995’te *Kendi ve Öteki* adıyla bir kitap yayımladıktan sonra şiire ara vermiş, 2000’lerin ortalarından itibaren dergilerde tekrar görünmeye başlamıştır. Yukarıda adları anılanlar dışında başka kadın şairler de çok görünmeseler bile dergilerde şiir yayımlamaktaydılar. Bütün bu şairlere birlikte bakıldığında Lâle Müldür ve Gülseli İnal, 1980’lerin önemli kadın şairleri görünümündedirler. Nilgün Marmara ise genç yaşta kendi isteğıyle bu dünyaya veda ettiğinden geride tamamlanmamış bir şiir bırakmıştır. Bununla birlikte dönem şiiri içinde kadın sesinin yeterince algılanabilmesi için Marmara’nın metinlerine bakılmasına da ihtiyaç vardır.

1. Lâle Müldür

1980’ler şiirinin oluşum sürecinde akla ilk gelen kadın şairin Lâle Müldür (d. 1956) olduğunu söyleyebiliriz. Lâle Müldür, İstanbul’da Robert Kolej’i bitirdikten sonra İngiltere’ye giderek Manchester Üniversitesi’nde Ekonomi okumuş, Essex Üniversitesi’nde Edebiyat Sosyolojisi master’ı yapmıştır. 1983-87 arasında Brüksel’de yaşamış, ressam Patrick Clays ile 12 yıl evli kalmıştır. 2002’de beyin kanaması geçiren şair pek çok dergide şiir ve yazılarıyla yer almayı sürdürmektedir. Şiir kitapları şunlardır: *Uzak Fırtına* (1988), *Voyacı II* (Ahmet Güntan’la ortak, 1990), *Seriler Kitabı* (1991), *Kuzey Defterleri* (1992), *Buhurumeryem* (1993), *Divanü Lügatit-Türk* (1998), *Saatler/Geyikler* (2001), *Anemon: Toplu Şiirler* (2002), *Ultra-Zone’da Ultrason* (2006), *Güneş Tutulması 1999* (2008).

¹² Metin Celâl, “80’li Yılların Kadın Şairleri Üzerine Dağınık Düşünceler”, *Yeni Türk Şiiri*, Çizgi Yayınları, İstanbul 1999, s. 65.

Bütün bu kitaplarına bir arada bakıldığında, Müldür'de hemen hiçbir zaman değişmeyen, “şairlerin dünya ötesi ile ilişkili kişiler olduğu” inancı dikkat çeker. Şiiri genellikle mistik-metafizik verilere dayandırmış, söyleşilerinde bir dönem, “müslümanca yaşayışı benimsediğini” dile getirmişse de kısa bir zaman sonra bundan vazgeçmiş, hatta bazı şiirlerinde, mistisizmin dışında, “manikdepresif” oluşunun izlerini yoğun olarak taşıyan marjinal eğilimler göstermiştir. Bilinç akışı tekniğine dayanan bu tarz şiirlerinde, 1950’lerde ABD’de ortaya çıkan ve popüler kültürün sığığını reddeden aykırılık yanlısı *beat-generation* etkisinden söz etmek yanlış olmaz. Lâle Müldür’ün şiirinin kaynaklarına ve göndermelerine bakılarak, bu şiirin mistisizme dayanan, kimi zaman İslamlık’ın kimi zaman da Hıristiyanlık veya Musevilik’in mistik kültüründen beslenen bir şiir olduğu, bunların yanı sıra şairin kendi ruh dünyasının karmaşa ve ironisinden yola çıktığı söylenebilir. Dönem içerisinde Müldür, bazı kitaplarında -örneğin *Buhurumeryem*- kutsal kitapların üslubuna dayalı olarak simgesel anlatımcılığı benimsemiş, bazı kitaplarında ise kapalı söyleyişlere yaslanan çağrışımsal, imgeci bir eğilim göstermiştir. Bu eğilimlerin birleşimi olarak Müldür’ün şiirlerinin gizlerinin çözülmesinde, içerik ve üslup incelemesinde “*mistik-garaib*” kavramı iyi bir anahtar olacaktır.¹³

Poetikasının anlaşılması bağlamında şiir, şair, varlık konularında düşünce geliştirirken, bulgularını felsefi temeller üzerine oturtan Müldür, konuyu Heidegger’in Dasein (Varlık) kavramına bağlar. Bunu yapmasındaki nedeni ise Heidegger’in varlığın özünde şiiri bulması şeklinde açıklar.¹⁴ Zamanla görüşlerinde ve duyularında derinleşen Müldür’e göre şairlik bir “hal”dir ve şiirimizin 1980’lerdeki önemli sorunlarından biri şairlerin maddenin ötesine geçememeleridir: “Şairler görünür olan ile, dünyayla, Görünmez Olan arasında gidip gelirler. ‘Hâl’ olarak ‘berzakh’ta, Araf’tadırlar. Ben Türk şiirinin problemini dünyayla ilişkisinde görmüyorum, daha çok Görünmez Olan ile ilişkisinde görüyorum. Ampirik organları değil, melekût organları eksik.”¹⁵

¹³ Bu konuda bkz. Bâki Asiltürk, “İzlekler Açısından Lâle Müldür Şiiri”, *Hilesiz Terazi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006, s. 254-265; Bâki Asiltürk, *1980 Kuşağı Türk Şiirinin Poetikası*, Toroslu Kitaplığı, İstanbul 2006. (Bu ikinci kitapta Gülseli İnal ve Nilgün Marmara ile ilgili bölümler de mevcuttur.)

¹⁴ Lâle Müldür, “Söyleşi: Lâle Müldür ile Şiir”, *Gösteri*, Ocak 1989, sayı 98.

¹⁵ Lâle Müldür, “Işığın Yüksek Salonlarında”, *Gösteri*, Mart 1995, sayı 172.

Müldür'ün şairlikte önem verdiği yönlerden biri de imgeyi yaratan veya imgeyi yakalayan “hayal gücü”dür. Bu konularda zaman zaman tartışmalara da katılan şair, o yıllarda üzerinde çokça durulan imge, anlam, anlatım sorunlarına eğilir. Özellikle şiirde anlatımcılığı, hikâyeci (*narrative*) üslubu benimseyen bazı şairler 1980’lerde imge temelli şiiri küçümsemiş ve kıyasıya eleştirmişlerdir. Hatta, imgeyi öne çıkaran şiirlerin büyük bir kısmının anlamsız ve saçma olduğunu ileri sürenler bile olmuştur.¹⁶ Bu tip eleştirilere karşılık vermek amacıyla “çağdaş şairlerin anlamla barışma sorunları olduğunu”, söylenenlerin aksine şairlerin 1980 sonrası şiirde “bir vücut iklimi oluşturduklarını” ileri süren Lâle Müldür, Batı dünyasında kesin çizgilerle kategorize edilip birbirinden ayrılmış olan “ampirik veriler”le “kavramlar, kanunlar dünyası” arasında bir boşluk kaldığı ve bu boşluğun, yani aktif hayal gücünü gereksinen alanın şairlere bırakıldığı düşüncesindedir. Bu durumda şiirdeki anlamlılık-anlamsızlık tartışmasının yersizliğine işaret ederek, anlam sorununun dünyanın ve Türkiye’nin içinde bulunduğu dönemle ilgili olduğunu, bunun sorumlusunun tek tek şairler olmadığını belirtir. Müldür’e göre şairler akılcı ve bilimsel felsefenin girmeye cesaret edemediği bir alanda, “ruhun yitik kıtasında” yaşamaktadır, buraya hapsedilmiştir. Bunun sonucu olarak da şairlerin reel hayatla bağları zayıflamış, kopmuştur. Şairlerin hayalgücü hayatla kopuk olanı, mitik veya kurgusal olanı kavramada yetersizdir.¹⁷

Yukarıda değinilen poetik kavramların yanı sıra “gelenek” de Lâle Müldür’ün ilgi alanına giren meselelerdendir. Ne var ki o, şiirde herhangi bir gelenek içerisinde yer almak istemeyen, dünyanın temel yasalarını ve kodlarını kendi imgeleminin yönlendirmesiyle araştıran bir şairdir. Bu yolda şiire görev yükleyen Müldür, dünyanın şifresini ve şiiri bulabilmek için gösterdiği çabayı şöyle açıklar: “Dünya şifre ile yazılan yazı ise bütünündeki ve detaylarındaki kodun çözülmesi için, şiir yollardan ancak birini gösterir. Bu bağlamda ekonomiden psikolojiye, kimyadan felsefeye, arkeolojiden, mitolojiden bitkibilime, kutsal kitaplardan astrofiziğe, kart-

¹⁶ Bu konuda birkaç yazı: Roni Margulies, “Attilâ İlhan ve Bizim Kuşak”, *Sombahar*, Mayıs-Haziran 1994, sayı 23; Şavkar Altınel, “Şiir Şiire Düşman”, *Gösteri*, Ocak 1995, sayı 170; Şavkar Altınel, “Düz Dünya Cemiyetine Mektup”, *Gösteri*, Mart 1995, sayı 172.

¹⁷ Lâle Müldür, “Işığın Yüksek Salonlarında”, *Gösteri*, Mart 1995, sayı 172.

postalların arkasına kadar okudum ben. Otobüste giderken neon ışıklarını, duvar yazılarını okudum. Müzik dinledim ve ne çok insan dinledim.”¹⁸

Lâle Müldür, manikdepresif oluşun kendisine varlık-ötesini algılamada bazı “vizyon”lar sağladığına inanır. Yine de şiirin esasen “manikdepresifliğin değil, disiplinli bir çalışmanın ürünü olduğu” düşüncesindedir.¹⁹ Şiirin, Valéry’nin dediği gibi, “sesle anlamın arasındaki duraksama” olduğunu ifade eder. Şiirlerinde sıklıkla kutsal kitaplardan alıntılara ya da göndermelere yer veren şair, metinlerarası ilişkiyi önemsediyini de şu sözlerle ortaya koyar: “Bir metnin kaynağını aramak daima başka bir metne gönderir, bu böyle sürüp gider, bir sürü iz ortaya çıkar, bir zincir, bir izler sistemi yani metinselliğin (*textuality*) dışında bir şey yoktur; ancak ‘*mimesis*’ teorileri metinselliğin dışında bir nesne, bir gönderge ararlar.”²⁰ Bir dönem, mistik alanda derinleşme arzusunu ise şöyle açıklar: “İnanca çekilmek, bu bende hep vardı... Kendi yitişi üzerine yas tutan ve sonu gelmez bir tekilleşmeye doğru giden dünyanın kaotik özü ve dağınık çekişmeleri yerine kendini bir üst anlamda bulan ve ancak onda dinginleşen bir evrene doğru çekilmek...”²¹ Güven Turan, şairin *Kuzey Defterleri*’ne eğildiği yazısında metinlerarasılık odağında kapalı değil hermetik bir şairle karşı karşıya olunduğunu belirtir: “Lâle Müldür’ün şiirinin zorluğunun ne anlamsızlıkta, ne kapalı anlamlılıkta olduğunu; şiirin anlaşılır olmasına karşın, bilinemez bir anlamın her zaman alttan alta kendini duyurmasından kaynaklandığını söyleyebiliriz. Müldür, hermetik bir şiirin ‘gizemle’, ‘mistisizm’le ilişkilerini, diğer hermetik şairlerde de gördüğümüz gibi şiirlerinin içine serptiği ipuçlarında belirtiyor.”²²

Kutsal metinlerle Lâle Müldür şiiri arasındaki bağlantıların sağlamlığı şairin okuduğu metinlere nüfuz etmiş ve onları içselleştirmiş oldu-

¹⁸ Lâle Müldür, “Söyleşi: Lâle Müldür ile Şiir”, *Gösteri*, Ocak 1989, sayı 98.

¹⁹ Lâle Müldür, “Söyleşi”, *Hürriyet Pazar*, 31 Mart 2002.

²⁰ Lâle Müldür, “Söyleşi: Aklımdan Sadece Sıradanlıklar Geçiyor”, *Sombahar*, Ocak-Şubat 1993, sayı 15.

²¹ Müldür, *agy*.

²² Güven Turan, “Giz Şairi: Lâle Müldür”, *Yazıyla Yaşamak*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1996, s. 108-109.

ğunu düşündürür. Metinleri geniş kapsamlı çağrışımlarıyla birlikte kullanan Müldür, bunu yaparken adeta o metnin içinde yaşar ve oradan kendi şiirini yazar. Kutsal metinlerle kurduğu bu ilişki hem kültürel hem de duygusal/metafizik bir birliktelik ilişkisidir. Hem hayatında hem de yazdıklarında varolan bu yakınlaşma, örtüşme onun şiirlerindeki mistik-metafizik derinliği sahici kılar.

Lâle Müldür'ün şiirleri dönem içerisinde bazen marjinal tutumlarla bazen derin bir mistisizmle şekillenen, yabancı sözcüklere fazlaca yer verdiği için belli bir “yabancılaşma”yı da çağrıştıran metinlerdir. İngilizce’den ve başka dillerden aldığı sözcükleri şiirlerinde rahat bir tutumla kullanması “yabancılaşma” eleştirisine neden olmuştur. Özellikle *Seriler Kitabı*’nda ve *Buhurumeryem*’de yabancı sözcükler ve adlar yoğunlukta dır.

Son yıllarda yazdığı şiirlerde bir yandan Türk kültürünün eski kaynaklarına dönmeyi bir yandan da kozmik olayları yorumlamayı denemektedir. *Divanü Lügat-it-Türk*’te dil ve kültür açısından ilk sözlüğümüze göndermede bulunması ve eski Türk boylarının günlük hayatlarına, inançlarına eğilmesi kendisine sık sık yöneltilen “yabancılaşma” eleştirisine cevap gibidir. *Ultra-Zone*’da *Ultrason*’da ve *Güneş Tutulması 1999*’da görünenin arkasındakine yönelir, herkesin göremediğinin peşine düşer. Gizemcilik, bu iki kitapta içinde yaşanan bir hal olarak belirir. Çevreye, doğaya veya gökyüzüne bakarken gördüğü her şeyin aslında sonsuzluğun izdüşümü olduğunun farkındadır. Güneş tutulması ve deprem gibi doğa olaylarını kozmogonik algıyla bütünleştirirken arınmış bir dil kullanmaya özen gösterir.

2. Gülseli İnal

1947’de İstanbul’da doğan Gülseli İnal, İstanbul Üniversitesi’nde Felsefe ve Sosyoloji okumuş, çok genç yaşta evlenip iki çocuk sahibi olduktan sonra boşanmıştır. İlk şiiri 1981’de *Yazko Edebiyat* dergisinde yayımlanan Gülseli İnal’ın şiir kitapları şunlardır: *Sulara Gömülü Çağrı* (1985), *Lale Sesiydiler ve Yoktular* (1987), *Letoon* (1989), *Dans Natura* (1990), *Sif ve Gula* (1992), *Kayıp Bağlantı* (2000), *Melek Kolonisi* (2004), *Elektra Uçurumu* (2005), *Rüya Divanı* (2009).

Gülseli İnal (d. 1947), 1980 Kuşağı içerisinde mistik-metafizik anlayışa yakın durur. Ele aldığı konuyu ifade etme bakımından yer yer anlatımcılığa kaymış, yer yer de imgeselliği temel alan bir yaklaşım sergilemiştir. Bununla birlikte şiir kitaplarına topluca bakıldığında onun poetikasını belirleyen mistik-metafizik çizgi olduğu söylenebilir. İlk bakışta şiirinin kaynaklarını teşkil edenin kültürel bir algı olduğu sanısı uyanır. Oysa İnal'ın şiirlerinde mitoloji ve mistisizm kültürel olmanın yanında, hatta daha da fazla, hayata ilişkin bir duyumsallıkla kendini gösterir.

Lale Sesiydiler ve Yoktular ile *Letoon* adlı kitaplardaki şiirler kaynaklarını Grek mitolojisinde bulur. Gülseli İnal, şairin imgelem süzgecinden geçmeden mitolojinin şiirde yaşarlık kazanamayacağı düşüncesindedir. Bu nedenle, mitolojiyi bilgi aktarma yaklaşımından uzak bir üslupla işler, adeta içselleştirir ve bunu yaparken mitlerin modern zamanlardaki çağrışımlarını gözden uzak tutmaz. Bu anlamda, mitolojiyi zamanımız dünyasında yaşattığı, yeniden canlandığı söylenebilir. Mitolojinin sembolleşmiş varlıklarını (tanrılar, melekler, ruhsal varlıklar...) ele alırken bunların kimi zaman çatışan kimi zamansa örtüşen seslerini metafizik algıya dayandırır. Bu tutum, sonraki kitaplarında da sürmüştür. Örneğin *Chöd Raksları* kitabında “ben”iyle “mitik” olanı buluşturur: “*Chöd Raksları* zamansız, uzamsız bir dünyanın içinden, nesnel dünyanın gerçeklerine başkaldırı mitini içinde gizleyen sözcüklerin, figürlerin, renklerin sonsuz dansı olarak ağır ağır akan bir ırmak gibi ulaşıyor okura... Ben'in kırılmalarıyla, parçalanmalarıyla, sorgulanmalarıyla, hesaplaşmalarıyla, yaşanmışlıklarıyla örtülü bir dünyanın kapıları aralanıyor sessizce.”²³

Gülseli İnal, yeryüzünde saf şuur olarak yaşamayı, dış dünyaya çocuksu bir gözle bakmayı tercih eder, sezgilerle şiir yazmak gerektiğini savunur. Görünenin arkasında bir ruhun varlığına, dünyanın sadece görünenden ibaret olmadığına inanır. Kozmosun ruhu onun şiirlerine sızmıştır. Hayat ona göre, aslında “yansımalar evreninde uzun süren bir rüya”dır ve şairin ruhu “bir diğer gerçeklik içinde” yaşar. Şiirde sadece zamanla ilgili olarak değil, dünya hayatına ve metafiziğe ilişkin duygularda da sınırsızlık söz konusudur. Modernistler gibi kalıplar içinde bir zihinselliğe sahip olmadığını söyleyen şair, şiirindeki ilhamın kaynağını da bu sınırsızlık, sonsuzluk duygusuna bağlayarak açıklar: “Ben kendimi

²³ Nevin Ünalın, “*Chöd Raksları*: Zamansız Uzamsız Bir Dünyanın Dansı”, *Cumhuriyet Kitap*, 31 Aralık 1998, sayı 463.

anımsadığım günden bu yana sınırlarla hiç ilgilenmedim. Daha doğrusu sınır gördüğüm yerde onu aşmak istedim. Baskı ve yaptırımlar bana göre değil, kalıplar ve tanımlar benim evrenimin dışında. Ben özgürlüğü Tanrı'da ve bilincin açıklığında buldum. Ben özgürlüğe zihin kısıkaçlarından kurtulma yoluyla ulaştım. Evrenlerin sahibi sonsuz bir varlık o. Büyük kaynaktan bana gelenleri yazmaktayım. Şiirim bana ilham yoluyla gelir. Ben istediğim zaman değil, o istediği zaman şiir yazabilirim.”²⁴

İnal'ın şiirlerinde gaipden algıyla geliştirilmiş, fantastik olanın peşine düşmüş bir imge anlayışı vardır. İnal, varolan konuşma dilinin kendisine yetmediğini söyler. Ona göre bu dil sadece görünen dünyayı anlamaya yarar. Şairler ise dünya ötesini, olağanüstüyü, olağandışıyı görüp göstermeli ve bunun için her şair kendine yeni bir dil yaratmalıdır. Şiirde yeni bir dilin yaratılabilmesi için de Türk, İslam, Doğu ve Batı mitolojik verilerinden yoğun olarak yararlanmak kaçınılmazdır.²⁵ “Efsane ve fantezi(nin) sıradışlıkları, ultra-gezinişleri, metafizik titreyişleri, zaman dışı nesnelere, tanımadığımız binlerce yeni formları taşıdığı” düşüncesinde olan İnal, “yabancı ve ürpertici olanın, zamandışına düşmüş olan”ın peşindedir. Şiiri bulabilmek ve çağımızın maddeye düşkünlüğünden kurtulmak, uzaklaşmak için mitolojiye yönelme yolunu seçmiştir: “Çağımızın mekanik gidişine, metalik ilişkilerine tam ters yolda ilerleyen söylenceler bizi kurtarabilir, bizi maddenin dışına çıkarabilir. Ne kadar efsanelere, fantezilere sığırsam o kadar güven duygusu geliyor içimde.”²⁶ Eleştirmen Necmiye Alpay, Gülseli İnal'ın şiirlerindeki mistik-metafizik öğelerin poetika içerisindeki yerini sorgulayan bir makale kaleme almıştır. Bu makalede şairin dinsel metafiziğe ulaşmasının nedenini şairin duyusundaki derinliğe ve sezgiye bağlar. Ona göre, İnal'ın şiirlerinde “dizgeleşmeyen tasavvuf motifleri”, ruhtan süzülüp gelen evrensel ilgi, metafiziğin mitolojiyle, masalla, büyümlü gerçekçilikle olan harmanlanması şiirlerin karakterini oluşturur.²⁷

²⁴ Gülseli İnal, “Söyleşi: Görünen Dünya Gibi...”, *Varlık*, Aralık 2006, sayı 1191.

²⁵ Gülseli İnal'ın şiirlerinde mitolojinin tuttuğu yer hakkında geniş bir makale için bkz. Evren Erem, “Gülseli İnal Şiiri Üzerine Notlar”, *Sombahar*, Ocak-Nisan 1994, sayı 21-22.

²⁶ Gülseli İnal, “Söyleşi: Şiir Hiçbir Şeyden Soyutlanamaz”, *Varlık*, Mayıs 1992, sayı 1016.

²⁷ Necmiye Alpay, “Kökler Mercanlaşırken”, *Ludingirra*, Yaz 1997, sayı 2.

İnal'ın yakından ilgilendiği temalar “ölüm, aşk ve sonsuzluk”tur. Şairin imgelem gücü yaşam içerisindeki değişikliklere göre hareketlilik kazanmakta ve şiirlerinde buna paralel olarak değişiklikler sezilmektedir. Fakat sonuçta “gelecek zaman hafızasına ayarlı tuhaf şiirler” yazmaktadır. Şiirin özünün hem şimdiki zamana hem de gelecek zamana ayarlı olduğunu söyleyen ve “zamanın da yekpare olduğuna inanan” Gülseli İnal'ın zaman anlayışı belli bir ölçekte Tanpınar'ın zaman anlayışını çağrıştırır. Kendisinin dünya hayatı içerisinde “zamansızlıkta ve zaman dışında yaşadığını” ileri sürer. Olaylarla ve kendisiyle ilgili olarak yaptığı saptamaların “kronolojik olmadığını” belirtir. Zamanda onun için üç boyut vardır: gelecek, şimdi ve geçmiş. Bu üç zamanı kuşatıcı bir “ân”da birlikte düşünüp yaşamaktadır.²⁸ İnal'e göre zamanın dairesel bir hareketi vardır ve o yüzden ilerleme diye bir şey olamaz: “İlerlediğimizi zannederiz, birdenbire ilk noktaya geri döneriz, hayatımız boyunca böyledir. Zamanı bizler yorumlarız: dünyada yaşayan varlıklar, algı olarak mutlak zamana inanır, ayrıca idrak zamanda da geçmiş-şimdi-gelecek dizgesi var; oysa bana göre, bütüncül zaman ve yekpare bir zaman var, bu yekpare akış içinde hareketi görüyorum. Bütün şiirim, bu yekpare akış içindeki hareketi koymak ve zamanın ne olduğunu anlamaya çalışmaktan ibaret.”²⁹ Bilinmeyen zamanlardan günümüze seslenen mitik verileri değerlendirirken onları günümüz hayatında da var olan zenginlikler gibi görür. Parçalanmışlığa karşı bütünlüğü savunur İnal: “Şiirde ne kadar fragmental, parçalı durumlar yaratsam da, ben bir bütünlük kuruyorum. Çünkü metnin bütünlüğünde estetik, armoni, ritim, matematik ve müzik var; tıpkı evrendeki bütünlük gibi bir bütünlük ortaya çıkıyor, evrenin harikulâde işleyişi gibi. Bütün bu öğeler, büyük, dönen bir gezegenin öğeleri gibi.”³⁰ Şeref Bilsel, onun şiirindeki bütünlüğü “blok” kavramıyla açıklarken bu bütünlüğü sağlayan unsurlara odaklanır: “Gülseli İnal'ın ortaya koyduğu şiirler, yekpare bir metin gibi okunabiliyor. Bu blok yapıyı ortaya çıkaran şey; şiirlerin genel atmosferini elinde tutan ve adeta bir motife dönüşmüş vazgeçilmeyen sözcüklerdir. Bu sözcüklerin önemli bir kısmı soyut (arzu, melek, ruh vb.) özellikler taşıırken, bir kısmı da ulaşılmaz (ay, gezegen, kule vb.) nitelikler gösteriyor.”³¹

²⁸ İnal, *agy*.

²⁹ Gülseli İnal, “Söyleşi: Görünen dünya gibi...”, *Varlık*, Aralık 2006, sayı 1191.

³⁰ İnal, *agy*.

³¹ Şeref Bilsel, “Gülseli İnal Şiiri İçin Derkenar”, *Varlık*, Aralık 2006, sayı 1191.

Şiir yazarken *dilin ötesinde düşünme modları* olduğunu ileri süren Gülseli İnal, metafizik duyusunu mistiklerin kabulleriyle besler. Kolay anlaşılacak bir dilin gizemiyle yazdığını, yazdıklarının aslında şiir değil, bütünlüklü bir senfoni olduğunu belirtir. Şiirindeki temel algı çizgisi bilince doğrudur. Bilincin oluşturduğu kavramlar, algı boyutları ve düşüncenin biçimleri şairi derinden ilgilendirir: “Hermetik biri olduğum doğru. Hermetik kozmogoniye göre kozmos hayatlarla doludur. Onun içinde canlı olmayan hiçbir şey yoktur. Onun hiçbir parçası ölmez ve kozmosdaki her şey hareket halindedir. Hayat bir organizmadan diğerine yer değiştirir ve her organizmanın bir başlangıcı ve sonu vardır. Fakat hayatın bir başlangıcı ve sonu yoktur. İşte ben bu başlangıçsız ve sonsuz olan şeyi algılamaya çalışıyorum. Aynı zamanda ben her şeyi saf olarak isterim. Eğer protest gözükiyorsam bu saflığını yitiren şeylere karşıdır. Aşırılığım da: Yaşamda saflığın yitimine karşı geliştirilmiş bir başkaldırıdır.”³² Gülseli İnal mistisizmden ne anladığını açıklarken, bu çerçevede hangi gerçeğe inandığının altını çizirken de aslında imgeleminin anahtarını verir: “Bize hep, metafizik-fizik ayrımını öğrettiler lisede ve üniversitede. Aslında böyle bir ayrıma inanmıyorum ben. Bireysel planda konuşuyorum: hayal gücünün gerçek olduğuna inanıyorum, bana göre, dünya da metafizik bir yer o zaman. Hayalî gerçeklere inanırım ben. Gördüğümüz gerçeklik ve hayali gerçeklik gibi iki büyük gerçeklik var; ama ben görünen dünya gibi, görünmeyen dünyanın varlıklarıyla da iç içeyim. Bu bana verilmiş, bahşedilmiş bir şey. Dolayısıyla bunu yazıyorum.”³³

İnal, derin metafizik algısıyla, mistik duyusuyla, kaynaklara modern zamanların içinden bakarak yazdığı şiirlerle dönem içerisinde varlığını kabul etmiştir. Aslında şiir, çeşitli söyleşilerinde dile getirdiği gibi, onun için bir amaç değil, araçtır. Bu bakımdan, sadece, metafizikle olan ruhsal bağlantısının duyularını anlatabilmek için şiir yazdığı bile söylenebilir.

3. Nilgün Marmara

1980’lerde hakkında çok konuşulan kadın şairlerden Nilgün Marmara (1958-1987), şiirinin gerçek kimliğini ortaya koyamadan, genç yaşta intiharı seçmiştir. Onun şiir anlayışını, hakkında bir mezuniyet tezi yaz-

³² Gülseli İnal, “Söyleşi: Dile Tutsak Kılınmış Bir Şair”, *Cumhuriyet Kitap*, 31 Aralık 1998, sayı 463.

³³ Gülseli İnal, “Söyleşi: Görünen dünya gibi...”, *Varlık*, Aralık 2006, sayı 1191.

dığı ve dünyadan kendi isteğiyle ayrılma bakımından ortak bir kaderi paylaştığı Amerikalı kadın şair Sylvia Plath'e benzetenler olmuştur. Bu belirlemeye katılmakla birlikte, aradaki farkı ortaya koymak açısından, Plath'deki yalınlığa karşın Marmara'nın şiirlerinde imgelerin daha çağrışımlı anlamlara sahip olduğu notunu eklemek gerekir. Sağlığında kitap yayımlamayan Marmara'nın gerek ölümünden bir yıl sonra yayımlanan *Daktiloya Çekilmiş Şiirler*'inde (1988) gerekse 1990'da yayımlanan *Metinler*'inde alışılmamış bir duyuş tarzı, "ölüme tutkun içkin anlam, dünya karşısında duyduğu büyük irkilme"³⁴ söz konusudur. *Kırmızı Kahverengi Defter* (1993) ise şairin çeşitli notlarının, eskizlerinin yer aldığı defterlerin kitaplaştırılmış biçimidir ve dünyaya bakışının, arayışlarının ipuçlarıyla doludur.

Nilgün Marmara, şairliği bir yazı ya da çalışma etkinliği şeklinde değil, daha çok "hal" olarak yaşayan şairlerdendir. Onun şiirleri, kendi ruhsal yönelişlerinden derin izler taşır, hatta bir bakıma o yönelişlerin kâğıt üzerine dökülmesidir. Mekân, dil ve ses bu şiirlerde "hiçlik" ile "kozmetik duyuş" tarafından ortaklaşa biçimlendirilir. Şairin zihninde ve ruhunda biriken izlenimlerin gün yüzüne çıkması, imgesel bir bakış sonucunda olur: "Şiir, onun yaratıcılığında kozmik bilimle bütünleşir, beynin kıvrımlarına gizlenen geometriyle bu kozmik mimari, izlenimlerle yeniden inşa edilir. Bunu göstermek için seçtiği anlatım, sözcüklerdeki ses çarpışmalarının soğuk tınısı, matematiksel zeminin sağladığı kristalleşme ve bir 'hiç' olarak karşımıza çıkan zaman boyutunun yerleştirilişiyle şiddetlenir."³⁵ Eşyaya derin bir dikkatle bakan Marmara'nın şiirlerindeki "tuhaf matematik" aslında onun dünyayı ve ötesini görüşünün anahtarıdır: "Eşyanın öbür yanı. Eşyanın öbür yanını gören, ötele de görebiliyor. Çocuk hanımefendinin dünyaya karşı kırılğan şaşkınlığı..."³⁶ Kırılğanlık ve şaşkınlık, Marmara'nın dünya karşısındaki psikolojisini şairliğiyle birleştiren yarı-patetik durumlar olarak değerlendirilebilir.

³⁴ *Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001, C. 2, s. 550.

³⁵ Verda Ülkü-Murat Yalçın, "Bir İç Zaman Sarkacı: Nilgün Marmara", *Sombahar*, Eylül-Ekim 1992, sayı 13.

³⁶ Seyhan Erözçelik, "Senin Gam Çekmeye Fermanın mı Vardı?", *Sombahar*, Eylül-Ekim 1992, sayı 13.

Sahip olduğu özel dünyanın izdüşümlerini sayfalara döken Nilgün Marmara, bir yandan da dünyayı şiir yoluyla kavramaya çalıştığı izlenimi verir. Varlığın ötesi ile berisi onun bakışında birleşir. Genellikle tedirgin ve mutsuz bir sona ulaşır şairin duyuları. Marmara'nın kişisel dünyasının derinliklerini göndergesel bir dille anlatan Gülseli İnal, "Nilgün Marmara bir im olarak kendi zihnine çarpan her yansıyı, en yalın ve doğru biçimiyle yaşamak istedi. Çarpık bir im bile onun zihninin derinlerinde, bir doğru, bir su kanalı buluyordu, onun yeraltı nehri önceleri amansız kokulu güller diyarıydı. Sonradan güllerin siyahlaştığını hepimiz biliyoruz. Çocukluk yitirilmişti..."³⁷ diyerek esas problemin dünya karşısındaki huzursuzluk, çocukluktaki kusursuz dünyayı ve masumiyeti yitirişin acısı oluşuna dikkat çeker. Nilgün Marmara'daki, çocukluğa dönüş arzusuna, şairin geride bıraktığı metinler üzerinde ciddi bir çözümleme çalışması gerçekleştiren Serdar Aydın da temas eder. Aydın'a göre, duyarlılığını saflıkla bir arada yaşayan, fakat dünya karşısında huzurunu yitirmiş olan şairin tek kurtuluş umudu saflığı yeniden ele geçirebilmektir: "İnsanın çocukluğunda var olan, kirlenmemiş, kirletilmemiş saflığının yarattığı, düş kırıklıklarının ertesinde bile yeni çiçek dürbünlerini bulabilmenin umudunu taşıyacaktı."³⁸ Gerçekten de Nilgün Marmara dünyaya çocuk gözleriyle bakan bir yetişkin gibidir ve bunun ortaya çıkardığı paradoks şairin ruhunda derin bir huzursuzluk yaratmıştır. Şiirin gizli bir dost gibi onu avuttuğu söylenebilir ama bir noktadan sonra bu dost da onu dünyaya bağlamaya yetmemiştir.

Marmara'nın şiirleri, şiirsel metinleri dışavurumcu metinlerdir. Belleğini ve imgelemine tamamen serbest bırakarak hatırlamalarla an arasında gidip gelen söylemi, onun yazdıklarına *bakirlik* katar. Hem imgelemin hem de zamanı dinlemenin eğilimidir onun yazdıkları: "Düşgücüm ayaklanmıyor, yorgun artık onulmaz durakalışın tutsaklığıyla. Nerden süzülüyor tınların ölümsüz soluğu! İleriye taşınamayacak her duyum nasıl da kendiliğinden ve salt bu an için! Kıyı ve alışamadığımız doğa... Gecenin en karanlık vakti seçiliyor serin suların ürküsünü ertelemeye."³⁹

³⁷ Gülseli İnal, "Haydi! Bu Ölümcül Suyun Şerefine Nilgün", *Sombahar*, Eylül-Ekim 1992, sayı 13.

³⁸ Serdar Aydın, *Nilgün Marmara Metinleri ve Fragmanlar*, İzlek Yayınları, Ankara 1997, s. 15.

³⁹ Nilgün Marmara, "Metinler", *Sombahar*, Eylül-Ekim 1992, sayı 13.

Nilgün Marmara'nın yarım kalmış şiir dosyası, defterlerinde şiir hakkında söyledikleri ondaki şairlik duyusunun derinliğini ele vermeye yetecek değerdedir. Bir poetika yaratma amacıyla çalışmaktan çok, şiiri hayatın doğal bir parçası olarak görmüştür. Onun geride bıraktığı şiirlerin değerlendirilmesinde esas çıkış noktası olarak burası alınır sa ulaşılacak sonuçlar daha sağlıklı olacaktır.

Karşılaştırma ve sonuç

1980 Kuşağı'nın bu üç kadın şairinin işlediği temalar ve şiire bakışları arasında gözle görülür bir yakınlık vardır. Genelde, görünenin arkasındakine yönelmişler, varlığın anlamını çözmeye çalışırken maddenin ötesine geçmeye çalışmışlardır. Lâle Müldür ve Gülseli İnal bunu mistik-metafizik bir algıyla gerçekleştirmeye çalışırken Nilgün Marmara biraz daha içedönük eğilim göstermiştir. Üslup yönüyle bakıldığında bu şairlerin kendilerine özgü birer şiir dili yarattığı söylenebilir. Sözcük kadroları, şiirin yapısına yönelik dikkatleri, ifade biçimleri onların şiirlerini birbirinden farklı kılar. Nilgün Marmara şiirinin yarım kalmış bir şiir olması tam bir karşılaştırmaya izin vermese de kültürel alıdan uzak saf duyuş derinliği onun ayırıcı yönü olarak dikkat çeker. Mitolojiye veya kutsal metinlere uzanma bakımından Müldür ve İnal'de tespit edilen geniş ortaklık Marmara'da aynı açıklıkla görülmez. Marmara'yı İnal'e yaklaştıran özellik, ondaki kadar geniş olmasa da, "kozmik duyuş"tur.

Lâle Müldür, Gülseli İnal ve Nilgün Marmara'nın poetik serüvenlerine bakılarak elbette 1980'lerdeki bütün kadın şairlerin ne yapıp ettikleri bütün yönleriyle anlaşılmuş olmayacak. Bununla birlikte, 1980 Kuşağı içerisinde şiiri hayatlarının merkezinde tutan bu üç şair, dönem şiirinde kadın şairleri temsil etme yeteneğine sahiptir.

"WOMEN POETS IN THE 1980 GENERATION"

Abstract

Women poets in the 1980 Generation poets also are available. Post-1980 liberal environment, women in media and literature to find facilitated environment. Therefore, the women poets of the 1980s, more voices were heard: Lale Müldür, Gülseli İnal, Nilgün Marmara etc. This paper in 1980 in the zone of poetess poetry approaches are discussed.

Keywords

Poetry, 1980 Generation, women poets.

BAVYERA DEVLET KÜTÜPHANESİ'NDE MAHBUBUN SIFATLARINA
DAİR RİSALE *MİFTÂHÜ'T-TEŞBÎH*'TEN BİR İNTİHAL MI?

Muhittin ELİAÇIK*

Giriş

Klasik Türk edebiyatında ideal sevgili fiziğini anlatmak için kullanılan sıfatlara çok önem verilmiş ve bu sıfatları açıklamak üzere birçok kalem mahsulü ortaya konulmuştur. Bu kalem mahsullerinden, sevgilinin belli başlı uzuvları için kullanılan sıfatları Arap, Fars ve Türk şairlerinin şiirlerinden hareketle anlatan müstakil ve orijinal nitelikteki üç eser dışında diğerlerinin genellikle bir liste olmaktan öteye geçmediği ve yardımcı nitelikteki çalışmalar olarak kaldıkları dikkati çekmektedir. Söz konusu üç eser Kutbüddin Ahmed'in *Hevesnâme*'si, Muîdî'nin *Miftâhü't-teşbîh*'i ve Sürûrî'nin *Bahrü'l-maârif*'i olup, biz bir dördüncüsünün de olma ihtimalini yazdığımız bir makalede ileri sürmüştük.¹ Bu makalede ise, yazdığımız söz konusu makalede tanıttığımız risaleyle *Miftâhü't-teşbîh* arasındaki şaşırtıcı benzerlikler incelenecektir. Her şeyden önce bu benzerliğin bir intihal, tadil veya fevâid türü bir kaydı işaret ettiğini, ama bunlardan birisinin tercih edilmesi konusunda dikkatli olunması gerektiğini belirtmeliyiz. Söz konusu makalemizi hazırlarken bu risalede aynı konudaki diğer eserlerden bir referans ve istifade olabileceğini düşünmekle beraber bir tadil veya intihalin olabileceğini hiç düşünmemiştik. Zira risalede bizi bu yönde düşünmeye götürebilecek emareler bulunmaktaydı. Bu risalenin gerek bir *Netâyicü'l-fünûn* nüshasının son sayfalarında boş kalan sayfalara müstensihçe iki üç gecede yazıldığının bildirilmesi ve gerekse bu nüshanın ilk sayfasında risalenin adının yazılmasında tereddütler yaşandığına dair ipuçları bulunması o tarihlerde bu risalenin ve

* Doç. Dr., Kırıkkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. meliacik63@yahoo.com

¹ "Bavyera Devlet Kütüphanesi'nde Mahbuba Ait Benzetme Lafızlarını Açıklayan Bir Risale", *İlmi Araştırmalar* 25, 2008, s. 57-67.

Miftâhü't-teşbîh'in bilinip tanınmadığına işaret etmekteydi. Zaten *Miftâhü't-teşbîh* ilk kez tanıtıldığında o ana kadar Ahmed el-Berdahî'nin *Kitâb-ı câmi-i envârü'l-edebi'l-Fârisî*'si ile Sürûrî'nin *Bahrü'l-maârif*'inin bilinen iki eser olduğu, bunlara Muîdî'nin *Miftâhü't-teşbîh*'inin de eklenebileceği söylenmiş ve bu eserin, Muîdî'nin adı sanı unutulmuş eserlerinden birisi olduğu belirtilmiş, şimdiye kadar Muîdî'nin bu eserinden bahseden herhangi bir kaynağa veya *Miftâhü't-teşbîh*'e atıfta bulunan herhangi bir araştırmaya rastlanmadığı, ancak bir tesadüf sonucu bu eserin bir nüshasının² bulunmasıyla varlığından haberdar olunduğu ifade edilmiştir.³ Bizim tanıttığımız risale ise *Miftâhü't-teşbîh*'e büyük benzerlik göstermekte, yazılış tarihi ve yeri bakımından da ona çok yakın bulunmaktadır. Farklılık sadece yazar, sebab-i telif, hatime ve bazı beyitlerdedir. Bu makalemizde iki eseri şekil ve muhtevaca karşılaştırarak aradaki ilişkiyi belirlemeye çalışacağız. Her ne kadar asıl eserin Muîdî'nin *Miftâhü't-teşbîh*'i olduğuna ve bahsettiğimiz risalenin bu eserden tadil veya intihal yoluyla hazırlandığına dair kanaat ağır bassa da bu konuda ihtiyatlı olup küçük bir ihtimalle de olsa bu durumun tersinin de olabileceğini gözönünde tutmayı faydalı buluyoruz. Bütün bunlara dair ayrıntıları aşağıda göstereceğiz. Bu konudaki metodumuz *Miftâhü't-teşbîh*'i asıl eser olarak önümüze koymak ve risaleyi ona göre değerlendirmek olacaktır. *Miftâhü't-teşbîh* için M, Belgradî'nin risalesi için de B kısaltmasını kullanacağız. Bu değerlendirmemiz bir nüsha kritiği gibi olsa da genel değerlendirme ve sonuç bölümlerinde oluşan kanaatimizi ortaya koyacağız. Önce, iki eser ve yazarlarıyla ilgili bilgiler verilecektir.

Miftâhü't-teşbîh

Klasik Türk edebiyatında ideal sevgili fizigine ait sıfatları 21 bölümde şiir örnekleriyle anlatan bir risale olan *Miftâhü't-teşbîh*, Kalkandelenli Muîdî'ye ait olduğu kabul edilen bir eser olup adı, yukarıda anılan yazmanın 3^a sayfasında: "...Tamâm olduktan sonra nâm-ı şerîfin *Miftâhü't-teşbîh* kodum" şeklinde geçmektedir. Ayrıca yazmanın 1^a sayfasında da eserin adı belirtilmiştir. Müellifinin adı ise yine mukaddimede

² Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Kütüphanesi Yazmalar nr. 67.

³ İsmail E. Erünsal, "Muîdî'nin *Miftâhü't-teşbîh*'i", *Osmanlı Araştırmaları VII-VIII*, 1988, s. 218.

“...Çeşmi tolu âb u gönli âteş ya'nî Muîdî-yi belâ-keş”(2^b) şeklinde verilmiştir. Dolayısıyla eserin ve müellifinin adını tespitinde bir sıkıntı bulunmamaktadır. Ancak, *Miftâhü't-teşbih*'in yazarının kaynaklarda geçen iki Muîdî'den hangisine ait olduğu yönünde bir soru işareti olduğu, ama yapılan mukayeseler sonucunda Kalkandelenli Muîdî'nin daha ağır bastığı ortaya çıkmıştır.⁴

16. yüzyılın ikinci yarısında yaşayan ve asıl adı Mehmet olan Muîdî, Kalkandelen'de doğmuş olup *Sehî Tezkiresi*'nde Üsküp'ün Kalkandelen'e yakınlığı ve o bölgenin en büyük şehri olmasından dolayı Üsküplü olarak kaydedilmiştir. Âşık Çelebi, Riyâzî, Latîfî, Beyânî, Şeyh Mustafa, Kafzâde Fâizî ve Gelibolulu Mustafa Âlî tezkirelerinde ise Kalkandelenli olduğu, Sücûdî ve Tulûî ile de çağdaş olduğu kaydedilmiştir. Medresede iyi bir öğrenim gördükten sonra Kazasker Mirim Çelebi'nin yanında mülâzim olup daha sonra da Müfti Zenbilli Ali Çelebi'nin yardımcısı olmuştur. Arkadaşı, Ali Çelebi'nin oğlu Fazıl Çelebi'nin ölümü üzerine bunalıma girerek her şeyden elini eteğini çekip hacca gitmiş, dönüşte Mısır'a geçerek orada maliye katipliğine atanmış ve aynı yerde de ölmüştür.⁵ Hamse sahibi olarak bilinen Muîdî'nin kaynaklarda adı geçen eserlerinden sadece *Divân*'ıyla *Şem' ü Pervâne*'sinin nüshaları günümüze ulaşmış olup, adları bilinen *Gül ü Nevruz*, *Hüsrev ü Şîrîn* ve *Vâmık u Azrâsın*'ın nüshaları ise günümüze ulaşmamıştır. Ayrıca Muîdî bu risalesinde *Işk-efzâ* ve *Leylî vü Mecnûn* adlı eserlerinin de olduğuna dair ipuçları vermektedir. Bütün bunlardan Kalkandelenli Muîdî'nin yazdığı eserlerden çoğunun rağbet görmeyerek istinsah edilmediği ve bu yüzden de günümüze ulaşmadığı, dolayısıyla *Miftâhü't-teşbih*'in de onun adı sanı unutulmuş eserlerinden birisi olduğu sonucu çıkarılabilmektedir.⁶ Bu duruma bakılarak bizim sözkonusu makalede tanıttığımız risalenin *Miftâhü't-teşbih*'ten bir kopya, nazire, tadil, intihal veya fevâid türü bir kayıt olabileceğine dair ipuçları bulunmaktadır. İki eseri incelememiz sonucunda ortada bir tadil veya intihalin olabileceğine dair güçlü deliller bulunmaktadır. Şimdi bu iki

⁴ Erünsal, *a.g.m.*, s. 218-219.

⁵ Mustafa İsen, “Türk Kültür Tarihinde Üsküp ve Üsküplü Şairler”, *Sesler Dergisi*, sy. 229, Ekim 1988, s. 85-92; İrfan Ünver Nasrattınoğlu, “Sehi Bey Tezkiresi'nde Üsküplü ve Manastırlı Şairler”, *Sesler Dergisi*, sy. 154, Mart 1981, s. 75-80.

⁶ Erünsal, *a.g.m.*, s. 220.

eseri karşılaştırarak delillerimizi sunalım. Her şeyden önce şunu rahatlıkla söyleyebiliriz ki iki eseri yazandan birisi diğer eseri kesinlikle önüne alıp yararlanmıştı. Yararlanılan bu eserin ise *Miftâhü't-teşbih* olduğuna dair güçlü deliller bulunmaktadır. Aşağıdaki mukayesede önce asıl metin olarak gördüğümüz *Miftâhü't-teşbih* yazılacak ve dipnotlarda diğer risaledeki farklar gösterilecektir. En sonunda ortaya çıkan tablo yorumlanıp tadil, intihal veya fevâid türü kayıtlarla ilgili kanatimiz sunulacaktır.

Bavyera Devlet Kütüphanesinde benzetme lafızlarına dair risale

Almanya'nın Münih kentinde Bavyera Devlet Kütüphanesi Türkçe yazmalarının kataloğu henüz yayınlanmamış⁷ kısmındaki toplam 100 yapraklık bir yazma kitabın 74-92. sayfalarında bir tesadüf sonucu bulduğumuz risale, büyük ihtimalle kitabın müstensihisi Hüsam bin Mustafa el-Belgradî tarafından yazılmıştır. Risalenin yazarı önsözde ve hatimede belirtilmediğinden ancak tahminî olarak bu tespiti yapabiliyoruz. Kitap dikkatlice incelenmeden içindeki bu risalenin tespit edilmesi müşkil gözükmektedir. Kitabın ilk 68 sayfasında bulunan *Netâyicü'l-fünûn*'un hattıyla risalenin hattının aynı oluşu ve 92-100. sayfalarda *Netâyicü'l-fünûn*'dan sıkça bilgi ve notlar aktarılması nüshanın tek bir kişinin elinden çıktığını göstermektedir. 68. sayfakta biten *Netâyicü'l-fünûn*'un ketebe kaydında eserin Hüsam bin Mustafa el-Belgradî tarafından 1010 (1601)'de tenmik edildiği belirtilir. 18 sayraklık bu risalenin kuvvetli ihtimalle yazarı gözükken kitabın müstensihisi Hüsam bin Mustafa el-Belgradî hatimede bu risaleyi iki üç gecede yazdığını belirtmektedir. Hüsam bin Mustafa el-Belgradî hakkında şu ana kadar herhangi bir kaynaktan bilgi bulamadık, ama istinsah ettiği kitabı incelediğimizde Kalkandelenli Muîdî'yi tanıdığı, onunla aynı coğrafyada yaşadığı, belki de arkadaşı olduğu, katiplik mesleği icra ettiği, şiirden anlayan ve yazan birisi olduğu açıkça görülmektedir. Kitabın 1-68. sayfalarında Nev'î'nin *Netâyicü'l-fünûn*'u, 92-100. sayfalarında da müstensihçe çeşitli konularda doldurulmuş fevâid türü bilgi ve notlar bulunmaktadır. Risale, içinde bulunduğu kitabın iç kapağında hiçbir ilgisi bu-

⁷ Bu kütüphanede yaklaşık 550 Türkçe yazma eser ve belge bulunup bunların 300'ü 1875'de hazırlanmış katalogta yer almaktadır. Kütüphanedeki 250 eser ve belgenin kataloğu ise tasnifi tam bitmediğinden yayımlanmamıştır.

lunmayan Ahî'nin *Hüsn ü Dil*'i olarak tanıtılmış, tereddüde düşülerek de birkaç kez karalanmıştır. Bu durum, o tarihlerde Muîdî'nin eserinin bilinip tanınmadığına işaret ettiği gibi, Hüsam bin Mustafa el-Belgradî'nin de Muîdî'yi ve eserlerini tanıdığına yorulabilmektedir. Risale 74. yaprakta başlayıp klasik edebiyatımızda sevgiliyi vasfetmekte kullanılan sıfatları 21 bapta beyit örnekleriyle açıklamaktadır. Bu arada 1010 (1601)'de tenmik edilen *Netâyicü'l-fünûn*'un bu nüshasının, Nev'î'nin 1599'da ölümünden sadece 1,5 yıl sonra yazılmış olmasınca, müellif nüshasına yakınlığını göstermesi bakımından çok önemli olduğunu da belirtelim.

Belli bir adı bulunmayan risâlede “Mahbûbun a'zâsına itlâk olunan elfâzı beyân ider” şeklindeki başlıktan sonra hemen konulara girilmiştir. Nüshanın ilk sayfasında risalenin adıyla ilgili tereddütler yaşandığı yapılan düzeltmelerden anlaşılmaktadır. İlk sayfadaki temlik kaydında “İki kıt'a kitabdur, biri *Netâyic-i funûn*'dur” kaydından sonra öbür eserin adı silinmiştir. Silme işlemi risalenin adının yanlış olduğu düşünülerek yapılmış olmalıdır. Daha aşağıdaki bir notta ise “Kitâb-ı *Netâyic-i funûn* ma'a *Hüsn ü Dil-i Âhî bâ-hatt-ı ta'lik*” diye yazılmıştır, ancak bir aşk hikayesi olan Ahî'nin *Hüsn ü Dil*'i⁸ incelendiğinde şekil ve muhtevaca bu risâle ile aralarında hiçbir ilgi bulunmadığı görülür. Bu ibare büyük ihtimalle risaleyi çözemeyen birisince, risalenin ancak Ahî'nin *Hüsn ü Dil*'i olabileceği düşünülerek yazılmış olmalıdır. 1^b'de “Hâzâ kitâbu *Netâyicü'l-fünûn*” başlığıyla başlayan nüsha 68^a'da biter ve on sayfalık bir boşluktan sonra 73^b'de risale başlar.

Bir mukaddime, 21 bap ve bir hatime halinde yazılmış olan risale, baştan ayağa mahbubun uzuvlarına ait lafızları beyit örnekleriyle açıklar. Mukaddimede başka bir şeye benzetilen her şeyin her yönden benzemesine gerek olmayıp bir yönden benzemesinin yeteceği, sahih teşbihte -dilberin yanağını kırmızı güle benzetmekte olduğu gibi- benzerliğin ikisinde de tarâvet bulunmasından dolayı müşebbehün-bih ile müşebbehe şamil olduğu; eğer benzetme yönünün iki tarafa şümulü yoksa teşbihin fasit

⁸ İran ve Türk edebiyatlarının ortak aşk mesnevilerinden olan *Hüsn ü Dil* hikayesi ilk defa biri nesir, diğeri nazım halinde İranlı şair Fettahî (ö. 1448) tarafından yazılmıştır. Türk edebiyatında ise ilk *Hüsn ü Dil*'i Lamiî (ö. 1532) serbest bir tercüme şeklinde yazmış, bunun daha muhtasarını Ahi Hasan Çelebi (ö. 1517) kaleme almıştır. Ayrıca, *Hüsn ü Dil* yazdıkları bilindiği halde eserleri elde bulunmayan başka şairler de vardır.

olacağı söylenir. Kısacası vech-i şebihin müşebbehün-bih ile müşebbehde bulunması gerektiği belirtilir. Risalede, manaca zaid çok teşbih olduğu, mesela teşbih-i zülfde anber-fâm anber-âgîn, anber-âsâ, anber-sâ gibi hepsinin bir manada anber gibi demek olduğu, fakat bunun gibi elfâzı yazmaktaki faydanın eğer biri vezne gelmezse diğerinin geleceğinden dolayı olduğu belirtilir. Zülfün vasıflarında gül-pûş kemer-pûş semen-pûş gibi dıştan anlaşılır gözüken bazı evsafın olduğu, yanağa müşebbehün-bih edilen her şeyi pûş lafzıyla birleştirip zülfe dayandırmanın caiz olduğu; ama sevgilinin yanağına yed-i beyzâ, bostan ve lâlezâr denilirken zülfe yed-i beyzâ-pûş, bostân-pûş ve lâle-zâr-pûş denilmediği söylenir. Risalede yazılı olan lafızların Rum şairlerinin halislerinin kabul edip şiirlerinde yazdıkları ibareler olduğu da belirtilip konular verilir. Buna göre bap konuları sırayla şöyledir:

Birinci bap saç, ikinci bap kulak, üçüncü bap alın, dördüncü bap kaş, beşinci bap göz, altıncı bap kirpik, yedinci bap burun, sekizinci bap yüz, dokuzuncu bap hat, onuncu bap ben, on birinci bap dudak, on ikinci bap diş, on üçüncü bap ağız, on dördüncü bap çene, on beşinci bap boyun, on altıncı bap göğüs, on yedinci bap parmak, on sekizinci bap kol, on dokuzuncu bap boy-pos, yirminci bap bel, yirmi birinci bap bacak. Güzellik şehrinde önde gelen kıvrık saçın, dilberlerin başında olup onun üstünde bir şey olmadığından dolayı birinci babın en üstteki saça, yirmi birinci babın da en alttaki bacağa ayrıldığı belirtilmiştir.

Risale, Kalkandelenli Muîdî'ye ait olduğu kabul edilen *Miftâhü't-teşbih* ile mukayese edildiğinde ortada bir tadil, intihal veya iyi niyetle yapılmış fevâid türü bir kaydın olduğu açık görünmekte, tadil veya intihali yapanın ise kuvvetli ihtimalle kitabın müstensihi Hüsam bin Mustafa el-Belgradî olduğu gözükmektedir. Bunun delillerini iki eseri analitik biçimde inceleyerek aşağıda mukayeseli olarak göstereceğiz.

İki eserin mukayesesi

Bu bölümde, yaptığımız incelemelerde asıl metin olduğunu tespit ettiğimiz *Miftâhü't-teşbih*'i, bir tür nüsha kritiği yapmak suretiyle diğer risale ile karşılaştıracak ve aradaki farkları dipnotlarda göstereceğiz. Risale, çıkarma ve eklemeler hariç tutulduğunda *Miftâhü't-teşbih*'in aynısıdır. Bu sebeple *Miftâhü't-teşbih*'in metnini esas alıp risalenin metnini vermeyi ge-

reksiz görüyor ve sadece risaledeki çıkarma ve eklemeleri dipnotlarda gösteriyoruz. Yazımızın sonunda bu farkları bir tablo halinde göstererek durumu daha net bir şekilde vereceğiz.

Miftâhü't-teşbîh'in giriş kısmı

Bismillahirrahmanirrahim

Bi-hamdi'l-Celî'l-Kerîmi'l-Hamîd ve zikri'l-Cemîli'l-Alîmi'l-Mecîd. Hezârân hezâr hamd-i bî-şümâr ol Allaha ki zât-ı bî-misâli bi'l-künh mutasavver olmakdan münezze ve mukaddesdür ve kûh-ı ışkî dâmeninde yelen yakasuz derdmendlerün en ednâsı çerh-i atlasdur. Bir pâdişâhdur ki lem-yzellik serâ-perdesinde ferdâniyyetle ma'rûf olup lâ-yezâllik sarâyında vahdâniyyetle mevsûfdur. Bir mahfi gencdür ki baş u candan geçmeyince kimseler ana yol bulmaz. Melik-i zü'l-celâl oldur ki mülkinde bir zât anunla şerik olmaz. Bir mu'tidür ki hâkîlerün ihtiyâcını çün bildi fi'l-hâl halkın atâ kıldı; nitekim Kelâm-ı kadîminde buyurur: "Külle şey'in halkahu." Ve bî-hadd selâm u salât ve bî-add tuhaf-ı tahiyyât anun üzerine olsun ki seyyid-i enbiyâdur; ayagının gubârı tâc-ı evliyâdur, seyyidü'l-mürselin imâmu'l-muttakîn hâtemü'n-nebiyyîn gıyâsu'l-melhûfin mâh-ı bedr-i kubbe-i vefâ ya'nî hazret-i Muhammed Mustafâ sallallahu aleyhi ve sellem, beyt:

Dür-i pâk-i tâc-ı feristâdegân

Güzîn-i cihân şâh-ı âzâdegân

Yüzi mihr-i tâbân-ı burc-ı safâ, lebi la'l-i rahşân-ı dürc-i vefâ risâlet gülistânının bülbülü, sehâ vü kerem sebzesinün güli. Münevver cemâli anun mâh-ı bedr, muanber saçı zülf-i leyli-yi kadr, mükahhal gözi kühl-i mâ-zâğ ile mutarrâ güli âb-ı iblâgile. Yüzi yayına secde kılup felek, gedâdur kapusunda haylî melek. Niçe mu'cize eylemişdür ayân ki mislin getürmekde âciz cihân. Dahi âlinün ashâbının ravzasına bin bin selâm u duâ, mâ-dâmeti'l-arzîni ve dâreti's-semâvâtü'l-ülâ. Emmâ ba'd, bu dil-şikeste vü âvâre ve garîb-i derdmend ü bî-çâre, belâ meyhânesinün rind-i dürd-âşâmı ve derd ü mihnet mahallesinün rüsvâ vü bed-nâmı, lâle-had semen-berlerün âşık-ı mübtelâsı, gussa vü gam gülşeninün andelîb-i hoş-nevâsı, âvâre vü derdmend-i miskîn, bî-çâre vü müstemend ü gamgîn dil-dâde vü zâr u şikeste, üftâde vü dil-figâr u haste, âşüfte vü bî-karâr u bîmâr, mest-i mey-i mihnet-i dil-figâr, çeşmi

tolu âb u gönli âteş, ya'nî Muîdî-yi belâ-keş el-muhtâc ilâ-rahmetillahi'l-Meliki'l-Mennân revvahallahu rûhahu bi-nûri'l-mağfireti ve'r-rıdvân çün bir müddet ışk-ı mecâzî âleminde iken gice vü gündüz harâbatı olup nûş-ı câm eyledi. Mestlik sahrâsında dirdüğü lâleleri cem' idüp dîvânını tamâm eyledi ve *Işk-efzâ* adlu kitâbını tamâm idüp ellerde âm eyledi. Diledi ki *Enîsü'l-uşşâk* uslûbınca evrâk-ı rengîni mektûb ide, tâ ki bizden ehl-i niyâza ve ashâb-ı sûz u güdâza yâdigâr ola. Ve bu kitâbı tenkîh ü tehzîb itdüm bir nice bâb üzerine tertîb itdüm başdan ayağa mahbûbun a'zâsına ıtlâk olunan elfâzı beyân itdüm; ba'zı evsâfda ki nev'â hafâ ola istişhâd içün bir beyt getirüp ayân kıldum; ve her beyt ki getürdüm kendü dîvânumdandır. Gazel-serây olanlar tarîk-i istiğnâyı koyup gayri yola gitmez ve fesâhat ve belâğat bâzârında ticâret iden hâceğiler dellâlligi irtikâb itmez.⁹ Ve bu risâleyi yigirmi bir bâbla mukaddime ve bir hâtîme üzerine tertîb itmegi tevcîh idüp tamâm olduktan sonra nâm-ı şerîfin *Miftâhü't-teşbih* kodum. Recâ-i vâsık ve ümîd-i sâdık oldur ki bu deftere nazar idenler bir hayr duâ ile yâd idüp ben günehkâr âsînün revânını ol duâ ile şâd ideler, âmîn yâ Rabbe'l-âlemîn.

Giriş kısmındaki değişiklikler

Giriş kısmındaki değişiklikler iki eserle ilgili verilecek kararın en önemli delillerini oluşturmaktadır. Buna göre ağır basan kanaat, *Miftâhü't-teşbih*'in o tarihlerde bilinip tanınan bir eser olmadığı, bunu bilen risalenin yazarının giriş, bazı beyitler ve hatimedeki bazı kelimelerde değişiklikler yaparak yeni bir eser yazmış görüntüsü verdiği yönündedir.

Miftâhü't-teşbih'te: “Ve bu risâleyi yigirmi bir bâbla mukaddime ve bir hâtîme üzerine tertîb itmegi tevcîh idüp tamâm olduktan sonra nâm-ı şerîfin *Miftâhü't-teşbih* kodum” diye geçen cümle, risalede: “Ma'lûm ola ki bu risâleyi bir mukaddime ve yigirmi bir bâb ve bir hâtîme üzerine müretteb kıldum ve başdan ayağa mahbûbun a'zâsına ıtlâk olunan

⁹ Belgradî'de besmeleden itibaren buraya kadar olan kısım atılmış olup şöyle başlamaktadır: “Ma'lûm ola ki bu risâleyi bir mukaddime ve yigirmi bir bâb ve bir hâtîme üzerine müretteb kıldum ve başdan ayağa mahbûbun a'zâsına ıtlâk olunan elfâzı beyân eyledüm, ba'zı evsâfda ki nev'-i hafâ ola bir beyt-i hoş-edâ-yı meşâhîr-i suarâ ile iştihâr eyleyüp ayân kıldum.”

elfâzı beyân eyledüm, ba'zı evsâfda ki nev'-i hafâ ola bir beyt-i hoş-edâ-yı meşâhîr-i şuarâ ile iştiâh eyleyüp ayân kıldum” şeklindedir. Görüldüğü gibi risalenin bu cümlesi müstakil bir esere giriliyormuş görüntüsü vermektedir. *Miftâhü't-teşbih*'te eserin ve müellifin adının geçtiği giriş bölümü risalede tamamen atılmıştır. Bu durum asıl eserin *Miftâhü't-teşbih* olduğuna ve risalede bu bölümün, eserin ve müellifinin belli olmaması için bilerek çıkarıldığına işaret etmektedir. *Miftâhü't-teşbih*'te: “Ve bu risâleyi yigirmi bir bâbla mukaddime ve bir hâtîme üzerine tertîb itmegi tevcîh idüp..” cümlecigi risalede: “Ma'lûm ola ki bu risâleyi bir mukaddime ve yigirmi bir bâb ve bir hâtîme üzerine müretteb kıldum” şekline dönüşmüş ve “Tamâm olduktan sonra nâm-ı şerîfin *Miftâhü't-teşbih* kodum” ifadesi tamamen atılmıştır. Risalede daha sonra *Miftâhü't-teşbih*'te bir önceki cümlede yer alan: “Ve başdan ayağa mahbûbun a'zâsına itlâk olunan elfâzı beyân eyledüm ba'zı evsâfda ki nev'-i hafâ ola bir beyt-i hoş-edâ-yı meşâhîr-i şuarâ ile iştiâh eyleyüp ayân kıldum” cümlesi gelmekte, ancak burada da cümlenin *Miftâhü't-teşbih*'teki şekli değiştirilip “İstişâd için bir beyt getürüp ayân kıldum” yerine: “Bir beyt-i hoş-edâ-yı meşâhîr-i şuarâ ile iştiâh eyleyüp ayân kıldum” denilmiştir. Risaleye bu durumun tabii bir sonucu olarak “Ve her beyt ki getürdüm kendü dîvânumdandır” cümlesi hiç alınmamıştır. Daha sonra gelen cümleler yukarıdaki kadar belirleyici olmasa da bilhassa beyitlerde iki eserin durumunu teşhise yarayan çarpıcı ifadeler bulunmaktadır.

M u k a d d i m e

Miftâhü't-teşbih'te mukaddimedede teşbihle ilgili birkaç teorik bilgi verilip hemen bablara geçilmiştir. Risalede bu bölümde de değiştirilmiş veya kaldırılmış kelime, ibare ve cümlecikler vardır:

Mukaddime: Bil ve âgâh ol ki her nesneyi ki bir nesneye dahi benzedürler lâzım degildür ki her vechile birbirine müşâbih olalar;¹⁰ belki bir cihetden iştirâk yeter. Ammâ teşbih-i sahîh oldur ki vech-i teşbih¹¹ müşebbehün-bih ile müşebbehi¹² şâmil ola,¹³ ruh-ı dilberi gül-i

¹⁰ B: Malûm-ı saâdet ola kim her şeyi âhara teşbih ideler lâzım degildür ki her vechle müşâbih ola.

¹¹ B: şibhi

¹² B: ikisinde de

¹³ B: “meselâ” edatı eklenmiş.

ahmere teşbîh itmek gibi; ikisinde bile¹⁴ tarâvet bulunur. Eger vech-i şebehün tarafeyne şümûli yoğise fâsiddür. Hâsıl-ı kelâm vech-i şebeh müşebbehün-bih ile müşebbehde bulunur ise teşbîh sahîhdür. Gerek eş'âr-ı büleğâda ol teşbîh bulunsun gerek bulunmasun, belki bulunmamak evlâdur ki hayâl-i hâs olur.¹⁵ Ve bu risâlede çok teşbîh ve evsâf vardır ki¹⁶ ma'nâ cihetinden zâyiddür, meselâ teşbîh-i zülfde anber-fâm, anber-âgîn, anber-âsâ, anber-sâ gibi; cümlesi bir ma'nâyadır, anber gibi zülf dimekdür;¹⁷ ammâ buncılayın elfâzı yazmakda fâyide oldur ki eger biri vezne gelmezse ümmîddür ki biri bârî gele.¹⁸ Dahi ba'zı evsâf vardır ki¹⁹ zâhiri müstedrek gibi gelür.²⁰ Meselâ zülf evsâfında²¹ gül-pûş, kamer-pûş, semen-pûş gibi; zîrâ vehme²² mütebâdir olan oldur ki her nesneyi ki ruhsâra müşebbehün-bih ideler câyizdür anı²³ pûş lafzıyla mürekkeb idüp zülfe itlâk eyleyeler. Ammâ eyle degildür ki görmez misin ruh-ı dil-dâra yed-i beyzâ ve bostân ve lâle-zâr dirler; zülfe yed-i beyzâ-pûş ve bostân-pûş ve lâle-zâr-pûş dimezler. Pes bu risâlede mektûb olan elfâz şol ibâretlerdür ki rûm şairlerinin fâzılları kabûl eyleyüp eş'ârında yazmışlardur.²⁴ Belki ekser sultân-ı şuarâ kıdv-e-i büleğâ Arabun Sehbân'ı Acemün Selmân'ı, beyt:

Fesâhat mülkinün sâhib-kırânı
Belâğat kûhınun bebr-i beyânı

emîr-i nazm Ahmed Paşa hazretlerinin dîvânında vardır. Ve bu risâle yigirmi bir bâb üzerine mürettebdür.²⁵ Evvelki bâb mûyun sıfatındadır,²⁶

¹⁴ B: ikisinde de

¹⁵ B: evlâdur, zîrâ hayâl-i hâssdur

¹⁶ B: çok teşbîh vardır ki

¹⁷ B: anber gibi dimekdür

¹⁸ B: gelmezse biri gelür

¹⁹ B: ve ba'zı evsâf vardır ki

²⁰ B: görünür

²¹ B: evsâf-ı zülfde

²² B: fehme

²³ B: câizdür ki anı

²⁴ B: Rum şuarâlarının hâlisleri kabûl idüp şi'rlerinde yazmışlardur.

²⁵ "Belki ekser sultân-ı şuarâ" diye başlayıp "...mürettebdür" diye biten cümle B'de atılmıştır.

²⁶ B: mûyun sıfatında

ikinci bâb gûşun sıfatındadır,²⁷ üçüncü bâb sıfat-ı cebîndedir, dördüncü bâb sıfat-ı ebrûdadur, beşinci bâb sıfat-ı çeşmedür,²⁸ altıncı bâb sıfat-ı bînîdedür,²⁹ yedinci bâb sıfat-ı müjededür,³⁰ sekizinci bâb sıfat-ı rûydadur, tokuzuncu bâb sıfat-ı hattdadur, onuncu bâb sıfat-ı hâldedir, on birinci bâb sıfat-ı lebedür, on ikinci bâb sıfat-ı dendândadır, on üçüncü bâb sıfat-ı dehândadır, on dördüncü bâb sıfat-ı zenahdândadır, on beşinci bâb sıfat-ı gerdendedür, on altıncı bâb sıfat-ı sînededir, on yedinci bâb sıfat-ı engüştadedür, on sekizinci bâb sıfat-ı sâidedür, on tokuzuncu bâb sıfat-ı kaddedür,³¹ yigirminci bâb sıfat-ı miyâdadur, yigirmi birinci bâb sıfat-ı sâkdadır.³² Hüsn vilâyetinden³³ ser-âmed olan mûy-ı müca”ad dilberlerin farkında olup anun fevkinde nesne olmadığı ecilden bâb-ı evvel sıfat-ı mûydadur.³⁴

B â b - 1 e v v e l ³⁵

Evvelâ bilmek gerekdir ki mûy dört kısımdur; şol mûy ki sehâb mâh-ı tâbânı örter gibi ruhsâr-ı cânân³⁶ üzre karâr ide ana zülf dirler. Ve şol mûy ki âşık-ı miskînlerin suçun³⁷ dileyüp hûn-rîz dilberlerin boynına salına ana gîsû dirler. Ve şol mûy ki kemer-vâr miyân-ı ma’şûkı kenâr eyleye³⁸ ana mûy³⁹ dirler.⁴⁰ Mûy mecmûına ıtlâk olunduğınlayın⁴¹ husûsıyla bu ma’nâya dahi ıtlâk olunur ve bu aksâmın her biri mecâzen âhara ıtlâk olınsa câizdür.

²⁷ B: gûşun sıfatında

²⁸ B’de sıfatların sonunda + dUr bildirme eki yoktur.

²⁹ B: sıfat-ı müjede

³⁰ B: sıfat-ı bînîde

³¹ B: sıfat-ı kadd ü kâmetde

³² B: sıfat-ı sâk beyânındadır

³³ B: şehri hüsnde

³⁴ B: Bâb-ı evvel mûy beyânında olucudur.

³⁵ B’de bu başlık olmayıp dipnot 30’da verildiği şekildedir.

³⁶ B: ruhsâr-ı dilber

³⁷ B: cürmin

³⁸ B: der-kenâr eyleye

³⁹ B’de bu bahisteki tanımlarda geçen “mûy” kelimesi “mû” şeklindedir.

⁴⁰ B’de buraya “bir kısmına dahi kâkül dirler” cümlesi eklenmiştir.

⁴¹ B: ıtlâk olduğu gibi

Elkâb-ı zülf:⁴² *anber, anberîne, anber-fâm, anber-âsâ, anber-sâ, anber-reng*⁴³

*anber-müşg, anber-müşgîn, anber-müşk-efşân, anber-feşân, anber-perîşân,*⁴⁴
*anber-çîn*⁴⁵

*lâm, dâl, cîm, ham, pür-şiken,*⁴⁶ *müca”ad, kemend, pîçân, şeb-rev*⁴⁷

*semen-sâ, fettân, hüma-sâye, hümayûn, su’bân, dâm, çengâl, dâr*⁴⁸

*ser-keş, burka’, kec, siyâh olduğuçün küfr,*⁴⁹ *küfr, kâfir, küffâr, div vech-i*
*şebih zülf ucundan gönül kararup tûl olduğuçür.*⁵⁰

*dûd, zünnâr, meftûl, Leylî, tarrâr, sünbül, berg-i sünbül, reyhân, dirâz*⁵¹

*ömr-i dirâz, müşevveş, siyeh-kâr, siyeh-dil, dil-âvîz, ser-âmed*⁵²

*ca’d, nikâb, bulut, müşgîn-tınâb, gurâb, salîb, müşk-bâr*⁵³

*ejdehâ, asâ, hammâl,*⁵⁴ *tomâr*⁵⁵

⁴² B’de elkaplar kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Birinci babın bazı elkabı beyitler ilerledikçe aralara sıkıştırılmıştır.

⁴³ Haşiyede geçen Ahmed Paşa’ya ait iki beyit örneği B’de yoktur. B’de “Limuharririhî” başlığıyla geçen: “Sünbül üftâdesidür turra-i ham-ber-hamınun//Bin tarakda bezi var ol güzelün perçeminün” ve “Tarz-ı diger: Tağıtma aklını âzâdegân-ı kayd-ı gamun//Dögüp dögüp ruhunla kâkül-i perîşânı” beyitleri de M’de yoktur. M: Bağ-ı hüsnünde... serv-i hürâmâna, B: Bağ-ı cennetde... serv-i hürâmânun. B’de beyit örnekleri için bir tür kritik yapıldığı anlaşılmaktadır.

⁴⁴ Turra-i perîşân: Bu sıfat B’ye ait olduğundan beyit örneği de M’de yoktur. Bu durum B’nin en ayırıcı yanlarındanadır.

⁴⁵ B: anber-çenber. Verilen tek beyit örneği aynıdır.

⁴⁶ B: perîşân

⁴⁷ Verilen tek beyit örneğinde M’de “sarmış” olan fiil B’de “sarmaşur” şeklindedir.

⁴⁸ B’de “Sâye-i zülf-i hümanı salma ağıvâr üstine//Bir siyeh-rûdur anun tahtın humâyûn üstine” beyti M’de yoktur. Diğer beyit ise M: “Saçunun dârında...”, B: “Ah saçun dârında...” şeklindedir.

⁴⁹ B: kec-siyeh, küfr...

⁵⁰ B’de açıklama yoktur.

⁵¹ B: reyhân-tırâz. Verilen beyit örneği aynı, sadece M: “...uzasun...”, B: “...uzansun...” şeklindedir.

⁵² B’de burada bir atlama yapıлып elkabın bir kısmı *leb* babının içinde verilmiştir. Beyit örneklerinde de fark vardır.

⁵³ B’de bazı beyit örnekleri *leb* babının sonuna karışmış. M’deki beyit örnekleri B’de yok, B’deki örnek de M’de yok.

⁵⁴ B: hamâil

⁵⁵ B’de verilen beyit örneği başka yerdedir.

târ-mâr, sevdâ, zincir, Çîn, Hatâ ve Hoten, Çîn ü Maçîn, Tatar (vech-i şebeh bu memleketlerde müşk bulunduğudur), *dil-bend, bend, cârûb, müşk, anberîn*⁵⁶

*bî-dîn, kafâ-dâr, halka, perr ü bâl*⁵⁷

*cevşen, benefşe, çevgân, savlecân, duhân, dükkân-ı cîn*⁵⁸

*pür-itâb, çok başlu, ayyâr ma'nâsına, câdû*⁵⁹

*kallâş, rişte, şîrâze*⁶⁰

*tâb tâb, dü-tâ, şâm, kara*⁶¹

târ, kadr, mi'râc, şebdîz (tek beyit örneği aynı)

*muanber, fitne, sevâd-ı a'zam*⁶²

*resen, rîsmân, reyhânci*⁶³

Hindû, âteş-perest, Arab (tek beyit örneği aynı)

*fetîl, zâğ, şeb-âgûş*⁶⁴

arak-rîz, hevâ-yı zülf, ber-taraf ya'nî kenârda

giriş-gîr, dâmân-ı zülf: Bu sıfat için verilmiş aşağıdaki beyit örneği iki eserin durumunu ortaya koyan en önemli ipucudur:

M: **Muîdî** yâra arz itmek dilersen mû-be-mû hâlün
Yapış dâmân-ı zülfiyle kemend-i âh u efgâna

⁵⁶ B'de verilen beyit örneği başka yerdedir. M: İster yüz ura rûdaki sultâna dostum, B: İster yüz üzre turduğı sultâna dostuma. M.'de hâşiyede verilen beyit: cihân ehlin, B: cihân halkın

⁵⁷ B'de verilen beyit örneği başka yerdedir.

⁵⁸ Sıfatların sırası ve iki beyit örneğinden birinin bulunduğu yer farklıdır. B'de ek olarak "şeb-bû" sıfatı vardır.

⁵⁹ B: ayyâş ma'nâsına. Beyit örneğinde M: gûşuna, B: gûşuma.

⁶⁰ Tek beyit örneği M: Hattun âl evrâka bir mecmûa yazdı kim saçun, B: Hattun ol evrâka bir mecmûa yazmış kim saçun.

⁶¹ Verilen beyit örneğine B'de rastlanmadı. B'de verilen örnek de M'de yok, yani beyit örneği iki eserde farklıdır.

⁶² M'de hâşiyede Ahmed Paşa'dan verilen beyit örneği B'de yoktur.

⁶³ B'de "rîsmân" yok. Verilen tek beyit örneğinde M'de eksik olan ikinci mısraın kelimesi B'de "sünbülün vardır" şeklindedir.

⁶⁴ B'de "fetîl" bir önceki sıfat grubunda "Arab"dan sonradır. Tek beyit örneğinde M: kâkülün, B: kâküli.

B: **Gel ey dil** yâra arz itmek dilersen mû-be-mû hâlün
Yapış dâmân-ı zülfiyle kemende âh u efgâna

gül-pûş, kamer-pûş, semen-pûş (tek beyit örneği aynı)

zulmet, na'l (tek beyit örneği aynı)

minber, ebrû mihrâbinun yanında olduğuyçün, *zalâm-ı şeb*⁶⁵

târ-ı müşk-bâr, defter-i siyâh (tek beyit örneği aynı)

bûy-ı zülf, sorguç (tek beyit örneği aynı). Bu bapta M'de 40, B'de 43 beyit örneği verilmiştir.

Bâ b - 1 dü v ü m der - v a s f - 1 g ü ş⁶⁶

Elkâb: *hilâl*,⁶⁷ *hilâl-i id* (tek beyit örneği aynı)

Gül,⁶⁸ *sadef*,⁶⁹ *kevkeb-i dürrî*.⁷⁰ İki eserde de 4 beyit örneği verilmiştir.

Bâ b - 1 s i v ü m der - s ı f a t - 1 c e b î n⁷¹

Meydân-ı fesâhatda ser-âmed olan sühan-ârâlar ma'şûkun alnını *mâha* ve *Süheyl*'e⁷² teşbîh eylemişlerdür dırâhşânlık⁷³ cihetinden (beyit örneği). Ba'zı saâdetmendler *Zühreye* mânend dutmuşlardur. Bu teşbîh hod rûşendür. *Nûr-ı mahz, müşterî* (2 beyit), *tâk sarây-ı cemâlde bülend-pâye* olduğuyçün (beyit). *Çerâğ* (beyit). *Meydân* (beyit).⁷⁴ Bu bapta M'de 6, B'de 7 beyit örneği verilmiştir.⁷⁵

⁶⁵ B'de açıklama yoktur. Beyit örneği aynıdır.

⁶⁶ B: İkinci bâb sıfat-ı gûş beyânındadır

⁶⁷ B: hilâl-i nev

⁶⁸ Tek beyit örneğinde 2. mısra M: Bu sözden vazgel, B: Bu sözden fâriğ ol

⁶⁹ Tek beyit örneğinde 2. mısra M: tanlama nazm-ı güherlerün, B: tan mı yâ nazm-ı güherleri

⁷⁰ Tek beyit örneğinde 1. mısra M: anun hüsni felek, B: anun hüsni melek

⁷¹ B: Üçüncü bâb sıfat-ı cebîn beyânındadır

⁷² B: Süheyl-i Yemânî'ye

⁷³ B: dırâhşânlığı

⁷⁴ B: Ba'zılar Zühreye ba'zılar nûr-ı mahza ba'zılar Müşterîye ba'zılar tâka ve çerâğa ve şem'e ve meydâna teşbîh eylemişlerdür.

⁷⁵ B'de ek olarak verilen 7. beyit: Hâle-dâr olmuş mehi mihri dutulmuş zann ider//Seyr iden semmûr kalpakla o Rûmî dilberi

Bâb-1 çehârüm der-sıfat-ı ebrû⁷⁶

dü-tâ, ayn, na'l (2 beyit örneği aynı)

mâhî (tek beyit örneği aynı)

mihrâb, peyveste (4 beyit örneği aynı)

kemân, tâk, kavş-i kuzah (tek beyit örneği B'de yok)

tuğrâ, nişân, çevgân, savlecân, nûn, meh-i nev, çîn (2 beyit örneği aynı. B'de 3. bir örnek daha vardır.)

*kej-râh, kej-nihâd, dâğ*⁷⁷

hancer hamîde olduğu için (2 beyit örneği aynı. B'de 3. bir örnek daha vardır.)

gemi (tek beyit örneği aynı)

gurre, hilâl, râ, fettân (tek beyit örneği aynı)⁷⁸

kâfirî mihrâb (2 beyit örneği aynı)

hâcib hâcib ma'nâsı ikidür: biri arabca hâcib ebrûya dirler; ikinci kapucıya dirler; ebrû dahi şol halk yüzünden mahbûbun kulağına baş egmişdür, hüsn dîvânında hâciblik ana müsellemler⁷⁹

niyâm, mukavves (B'de olmayan tek beyit örneği var)

Zü'l-fekâr (B'de olmayan tek beyit örneği var)

hâtem-i muanber (B'de olmayan tek beyit örneği var). Bu bapta iki eserde de 21 beyit örneği verilmiştir.

Bâb-1 pencüm der-sıfat-ı çeşm⁸⁰

Gamze-kâr dilberlerin çeşme-i şûr-engîzi dört dürlü olur; biri şehlâ ana⁸¹ abherî dirler, bu ol çeşm-i siyeh-kârdur ki anda nev'â havel ola,

⁷⁶ B: Dördüncü bâb sıfat-ı ebrû beyânındadır

⁷⁷ 2. mısra M: Kaşların hecriyle hiç eksük degül alnumda dâğ, B: Hecrünüle dostum eksük degül alnumda dâğ

⁷⁸ B'de ilaveten "yâ" sıfatıyla beyit örneği var: Tîr-veş toğruluk itsen gene itmez rağbet//Çilesizdür o kaşı yâyile olmaz ülfet

⁷⁹ Bu açıklama B'de yoktur.

⁸⁰ B: Beşinci bâb sıfat-ı çeşm beyânındadır

⁸¹ B: çeşm-i şûr-engîzi dört dürlü olurdu; biri şehlâ ana

belüre belürmeye, biri iki görmeye kec-nazarlı gibi.⁸² Bu asl çeşmi çeşm-i şûha mukâbil dutarlar. Ammâ eyle degüldür ki çeşm-i şûşenk didükleri budur.⁸³ Aşk meyhânesinin mestâneleri⁸⁴ çeşm-i şehlâyı *câm-ı nergise* teşbih itmişlerdür (tek beyit örneği aynı, B'de Farsça bir beyit örneği daha var). Bir dahi⁸⁵ *çeşm-i keşidedür; çeşm-i keşide ol çeşmdür* ki⁸⁶ bâdâm şeklinde olup tenglikden ecfân hatları birbirine peyvest ola⁸⁷ bi-aynihi sath-ı kâfa benzeye (B'de olmayan bir mısra örneği var). Üçüncü kısım *hâb-âlûdedür*, ana mahmûr dirler, ol sebebden ki müdâm bâdesiz sermestdür: *leb-be-leb dil-dâra dem-be-dem nâzır iken çeşm-i bîmâra bâdesiz mestdür meger*⁸⁸ *merdüm mest-i harâb olmayınca olmaz*. Dördüncü⁸⁹ *mey-gûndur*. *Mey-gûn* ol gamzeye dirler ki içdüğü şarâb-ı nâzûk eseri zâhir olup mey-gûn ola belki nâ-hak yere âşık-ı bî-çâreyi öldürdüğüçün kanlu görine. Ve bu dördün⁹⁰ her birine gamze ya'nî şûhluk lâzımdur.

Elkâb-ı çeşm: *nergis, bâdâm, çerâğ, fettân, hâb-âlûde* (B: hâb-âlûd; tek beyit örneği aynı)

gûşe-nişîn, gamze, bîmâr (tek beyit örneği aynı)

câdû, câdû-firîb (tek beyit örneği aynı)

rind, ayyâr, harâmî, siyeh-pûş

zâlim, kattâl, bî-emân, cellâd, hûn-rîz, hûn-hâr, merdüm-âzâr, dil-âver (tek beyit örneği aynı)

harâmî (B'de yok), *hûnî, kemîn, dâr* (tek beyit örneği aynı, B'de farklı bir beyit daha var)

pür-hâb, gammâz, türk, türkmân-ı mest (2 beyit örneği aynı)

çeşm-i siyâh (B'de *şâhîn* sıfatı var, beyit örneği de farklı)

dil-keş, dil-rübâ, dil-sitân, cân-sitân (tek beyit örneği aynı)

⁸² B: bellü belürsüz ola, biri iki görmeye kec-nazar gibi

⁸³ Bu cümle B'de yoktur.

⁸⁴ B: Mest-i meyhâne-i aşk olanlar

⁸⁵ B: İkincisi

⁸⁶ B: bu ol çeşmdür ki

⁸⁷ B: ecnâs-ı hatları birbirine peyveste ola

⁸⁸ B: bâdesiz mest dirdüm ki

⁸⁹ B: Dördüncü kısım

⁹⁰ B: ve bu dört kısmun

habeş, tıfl-ı habeş, haste (tek beyit örneği aynı)

arab, düzd-i arab (tek beyit örneği aynı)

*hindû-yı âyîne-dâr, gamze-i şûh*⁹¹

sâhir,⁹² *hârûr, fitne-cû, ceng-cû, âhû, âhû-firîb, kemân-dâr*⁹³ (B'de 2. bir beyit örneği var)

mest, mest-i hâb, nîm-mest, pür-humâr (tek beyit örneği aynı)

siyeh-dil, şîr-kâr, şîr-gîr (tek beyit örneği aynı)

sakîm, alîl, şîrâne (B'de olmayan tek beyit örneği var)

*gamze-kâr, siyeh-kâr, şîve-kâr, nâ-tüvân, ser-girân*⁹⁴

gazab-nâk, hışm-nâk, bî-bâk (tek beyit örneği aynı)

*ayn, hışm-ı çeşm, ayn-ı inâyet*⁹⁵

tatar, dâne-i tesbîh (tek beyit örneği aynı, B'de 2. bir beyit örneği var)

râhib, ruhân siyeh-pûş olduğuyçün, *şâhîn* (tek beyit örneği aynı).⁹⁶ Bu bapta 25 beyit örneği verilmiştir.

B â b - 1 ş e ş ü m d e r - s ı f a t - ı m ü j e ⁹⁷

Elkâb: *müjgân, dilîr, şâh-ı cefâ-leşkerdûr* ki her hamlede sad-hezâr kalb-i gam-perver sıyar ol sebebdendür ki ana mestâne dirler ya'nî gönder ucu⁹⁸ (tek beyit örneği aynı, B'de ikinci örnek var)

⁹¹ M'de ilk mısra verilmişken B'de beyit verilmiş; ancak beytin 2. mısrası M'de bir başka beytin de 2. mısraıdır.

⁹² B'de farklı sıradadır. Bu sıfat grubunda B'de ikinci beyit örneği var.

⁹³ Bk. dipnot 87. Bu grupta verilen beyit örneğinin ilk mısrası B'de yoktur. M: Durur kapunda, B: Devr ider kapunda

⁹⁴ B'de "sertîz" sıfatı var, "ser-girân" B'de "ser-gerdân" şeklindedir.

⁹⁵ M'de daha önce geçen "dil-âver" sıfatı yine geçmiştir. M: hışm-ı çeşm, B: çeşm-i hışm. B'de "ayn-ı inâyet" yok. Beyit örneği M'de "Ol hışm-ı çeşmüni nâz u itâb u kahrını mihr ü vefâ bilür" şeklinde eksik verilmişken, B'de beyit tamdır: Ayn-ı inâyet ol hışmnâk çeşmüne//Nâz u itâb u kahrını ol bî-vefâ bilür

⁹⁶ B'de "şâhîn" sıfatı "çeşm-i siyâh" ile birlikte verilmiştir.

⁹⁷ B: Altıncı bâb sıfat-ı müje beyânındadır. B'de mukaddimede 6-7. bablar "bînî-müje" şeklinde verilmişse de konu anlatımında bu sıra "müje-bînî" şeklindedir.

⁹⁸ B'de bu açıklama yoktur.

*tîğ, şemşîr, hancer, ser-i tîr, hûn-rîz, fettân*⁹⁹ (2 beyit örneği aynı, B'de 3. bir örnek daha var)

leşker, ol sebebden ki uşşâk-ı miskîne kîn idüp meydân-ı hüsn içinde ceng için saflar bağlamışdır¹⁰⁰ (tek mısra örneği aynı)

tîr, peykân, nâvek, hadeng, sipâh, saff (tek beyit örneği aynı)

levend (B'de olmayan tek beyit örneği var)

cârûb-ı müşk (tek beyit örneği aynı)

*kalb-şiken, saff-der*¹⁰¹

nîşter (tek beyit örneği aynı)¹⁰²

*siyeh-dil*¹⁰³

nevî-i kalem (tek beyit örneği aynı)

hâr (tek beyit örneği aynı)

sûzen (tek beyit örneği aynı)

sipâh-ı mûr (tek beyit örneği aynı)

Zü'l-fekâr.¹⁰⁴ Bu bapta 12 beyit örneği verilmiştir.

B â b - 1 heft ü m der - sı fat - ı b î n î¹⁰⁵

elif, elif-i sîmîn (tek beyit örneği aynı)

sehm nitekim *Işk-efzâda* düşmüşdür Leylî teşrîh olunduğu yirde¹⁰⁶ (2 beyit örneği aynı)

zanbak-ı nâ-şüküfte (tek beyit örneği aynı)

⁹⁹ B: tîğ, şemşîr, hancer, hancer-i ser-tîz, nîze, hûn-rîz, fettân

¹⁰⁰ Bu açıklama B'de beyit örneğinin kenarına biraz farklı olarak şöyle yazılmıştır: Leşker ıtlâkı ol sebebdendir ki uşşâk-ı miskîne kîn idüp meydân-ı hüsn içinde ceng için saf bağlamışdır

¹⁰¹ B: saff-derî. B'de beytin ilk mısraı M'den farklı ve sığata uygundur: Gamzeler kim iki saf bağladı saff-derler gibi.

¹⁰² Beyit örneği 2. mısra M: Nîşter-i gamzesiyle kan alıcı siyeh-dil, B: Nîşter-i gamzenile kan alıcı. B vezne daha uygun.

¹⁰³ Sadece B'de olup beyit örneği yoktur.

¹⁰⁴ Sadece B'de var, beyit örneği de verilmiş.

¹⁰⁵ B: Yedinci bâb sıfat-ı bînî beyânındadır

¹⁰⁶ Muîdî'nin eserine işaret eden bu ifade B'de yoktur. Beyit örneği aynıdır.

sütûn-ı sîmîn (tek beyit örneği aynı)

şûşe-i sîmîn (tek beyit örneği aynı). Bu bapta 6 beyit örneği verilmiştir.

Bâ b - 1 heştüm der - sıfat - ı rûy¹⁰⁷

tal'at, matla', manzar (tek beyit örneği aynı)

âriz, ruhsâr, gül, cemâl, bâğ (4 beyit örneği. B'de iki beytin mısraları farklı. Beytin birisi sadece B'de var)

nesrîn ya'nî gül-i nasrî, gül-reng (tek beyit örneği aynı)¹⁰⁸

semen, erguvân, didâr-ı cennet (tek beyit örneği aynı)

gülşen, gülistân, gül-zâr, semen-zâr, lâle-zâr, lâle-sitân, ravza, ravza-i rıdvân (2 beyit örneği aynı)

çehre, ateş (tek beyit örneği aynı)

şems, şems-i duhâ, mihr, hurşîd, mâh-ı bedr, hadd, yed-i beyzâ (tek beyit örneği aynı)

şem' tâb (2 beyit örneği aynı)

şu'le, pertev, nûr, mir'ât, âyîne sâf olduğiyçün (tek beyit örneği aynı)

kâfûr (tek beyit örneği aynı)

dîn, îmân vech-i şebah oldur ki kible-i câna safâ virmek dîne lâzımdur ruh-ı rengîne lâzım olduğu gibi¹⁰⁹

sahn-ı safâ, kible, ka'be (tek beyit örneği aynı)

rûz, rûz-ı nevrûz, rûz-ı baht (tek beyit örneği aynı)

handân, îd, meydân-ı îd, mushaf, sahîfe, safha (2 beyit örneği aynı)

safha-i cân (tek beyit örneği aynı)

dil-güşâ, neşât-engîz, ferah-bahş, izâr, dil-rübâ, miyân-ı nâr, verd (tek beyit örneği aynı)

*subh, câm-ı cihân-nümâ, hadd-i rengîn, berg-i nesterîn*¹¹⁰ (tek beyit örneği aynı)

¹⁰⁷ B: Sekizinci bâb sıfat-ı rûy beyânındadır

¹⁰⁸ B'de "nesrîn"den sonraki kısım yoktur.

¹⁰⁹ B: kalbe ve câna safâ virmek dîne lâzım ruh-ı rengîne dahi lâzım

¹¹⁰ B: nesterîn

varak, varak-ı âl, varak-ı rengîn, varak-ı reng-âmîz, bakam (tek beyit örneği aynı)

Rûm Rûmîler ekser beyaz olduğuyçün,¹¹¹ *dâne-i nâr* nitekim *Leylî-i Mecnûnda* düşmüşdür; mâder-i Leylî Leylî'ye nasîhat itdüğü yirde hicâb itdüğün beyân iderken¹¹² (tek beyit örneği aynı)

*şarâb, şarâb-ı gül*¹¹³

âb, âb-ı revân (tek beyit örneği aynı)

*bezm-i nukl.*¹¹⁴ Bu bapta M'de 29, B'de 34 beyit örneği verilmiştir. B'de 9 farklı beyit vardır.

B â b - 1 n ü h ü m d e r - s ı f a t - 1 h a t¹¹⁵

(B'de *hat* babından *leb* babına karışmış bir bölüm vardır) Hatt egerçi birdür ammâ i'tibâr ile¹¹⁶ iki kısımdur biri oldur ki¹¹⁷ *leb-i deryâ*¹¹⁸ kenârında zâhir ola ve ikincisi oldur ki ruh-ı nigârda karâr dutup zülfe karîb ola (verilen beyit örneği aynı).

Elkâb-ı hat: *reyhân, sebze, pîrûze, zümürrüüd* vech-i şebah yeşil olmakdur, *mînâ, jengâr, tûtî, mûr, Hızır* (B'de ayrıca "mûr" sıfatı bulunup, tek beyit örneği de aynıdır)

nebât (verilen tek beyit örneğinde bir kelime farklı)

sümbül (tek beyit örneği aynı)

dâire,¹¹⁹ *dâl* (tek beyit örneği aynı)

lâm zîrâ lâmda dütâlık olduğu gibi hatda dahi vardır (tek beyit örneği aynı)

¹¹¹ B'de yok.

¹¹² B'de bu açıklama verilen beyit örneğinin kenarına biraz farklı biçimde "Bu beyt Leylâ ile Mecnûnda düşmüşdür; mâder-i Leylâ Leylâyâ nasîhat itdüğü yirde îrâd olındı gâyet-i hicâbından" şeklinde yazılmıştır.

¹¹³ B'de sıfat yoktur; tek beyit örneğinde de ilk kelimenin yeri farklıdır.

¹¹⁴ Sadece B'de var, beyit örneği verilmemiş.

¹¹⁵ B: Tokuzuncu bâb sıfat-ı hat beyânındadır

¹¹⁶ B: bi-hasebi'l-i'tibâr

¹¹⁷ B: budur ki

¹¹⁸ B: dürer-bâr

¹¹⁹ B'de yoktur.

gubâr, gubâr-ı müşg, rîze-i pîrûze vech-i şebah hurdeligidür, *dâyire, kemer*¹²⁰

hâle, mihr-giyâh (tek beyit örneği aynı)

âsmân yeşil olup müdevver olduğuyçün, *sebz*¹²¹ (tek beyit örneği aynı)

pây-ı mûr, mûy-ı siyâh (tek beyit örneği aynı)

*fitne, zerrât-ı şems.*¹²² Her elkâb ki zülfe ıtlâk olına zülfün hoş-bûylığıyla rûy-ı nigâra perde-dâr olduğu cihetden hatt-ı siyehkâra dahi ıtlâk olunmak câizdür.

müşg, anber, ûd, ebr, benefşe, reyhân, sünbül, dûd, duhân, âteş hat üzere karâr itdügiyçün, *semender, şeb* vech-i şebah rüşendür (Birisi B'de olmayan 2 beyit örneği var). Bu bapta 12 beyit örneği verilmiş olup B'de 5 farklı beyit bulunmaktadır.

Bâb - 1 de h ü m der - s ı f a t - 1 h â l¹²³

Elkâb: *nokta, süveydâ* ol sebebden ki süveydâ gibi dâyim âteşdedür (tek beyit aynı).

*sipend*¹²⁴ *hacerü'l-esved* Ka'be-i cemâlde karâr itdügiyçün *kevkeb-i münhasif* (tek beyit aynı)

meges (tek beyit örneği aynı)

zengî-beçe, hindû-beçe, merdüm-i dîde, zâğ-ı müşk-bâr (2 beyit örneği)¹²⁵

fülful, dâğ (tek beyit örneği aynı)

*habeş, tıfl-ı habeş, anber, anberîn, anber-âgîn, anber-bâr,*¹²⁶ *müşk, müşgîn, gâliye-bû, gâliye-sâ, gâliye-reng, siyeh-dâne, müşk-dâne* (tek beyit örneği aynı)

fettân, hârût (tek beyit örneği aynı). Bu bapta 8 beyit örneği verilmiştir.

¹²⁰ B'de son iki sıfat yoktur. Tek beyit örneği ilk mısradaki M: Dâyre tutmuş....hâlesin, B: Dâyre salmış....hâle-veş

¹²¹ B'de açıklama ve sebz sıfatı yoktur.

¹²² Sadece B'de olup tek beyit örneği verilmiştir.

¹²³ B: Onuncu bâb sıfat-ı hâl beyânındadır

¹²⁴ B'de yoktur

¹²⁵ M'de haşiyede verilmiş olan beyit örneği B'de farklıdır.

¹²⁶ B'de yoktur.

Bâb-ı yâzdehüm der-sıfat-ı leb¹²⁷

Lebün iki halkasına hokka dirler (2 beyit örneği aynı)

La'l, la'l-i güher-bâr (tek beyit örneği aynı)

*tûti şîrîn-keîâm olduğıyün,*¹²⁸ *hilâl, hilâl-i îd, rûh, rûh-ı musavver, halka* (tek beyit örneği aynı)

sükker, kand, nebât, şehd, nârdân vech-i şebeh rengîn olmasındur,¹²⁹ *cân-feşân* zîrâ ki hayât-bahşdur (tek beyit örneği aynı)

şîr, şîrîn (tek beyit örneği aynı)

*rengîn, handân, güher, gonça, yâkût,*¹³⁰ *nâr-ı kırmızıî* (tek beyit örneği aynı)

*mîve,*¹³¹ *hurâmâ, unnâb* (tek beyit örneği aynı)

*şerbet, tâb, cüllâb, cân, nukl, mercân, havz-ı kevser, âb-ı hayât, selsebîl, zülâl, çeşme-i hayvân, çeşme-i cân, zenzem, tatlu, râz-ı nihân*¹³² (tek beyit örneği farklı)

câm, mey-hâne, peymâne (tek beyit örneği aynı)

kadeh, bâde, mül, sâgar, sahbâ, şarâb vech-i şebeh oldur ki rengiyle âşıkları medhûş itdügidür,¹³³ *şekeristân, şeker-feşân, dîr-efşân, güher-bâr, güher-nisâr, şeker-bâr, şeker-rîz, şeker-âyîn cân-fezâ, jeng, şeker-güftâr, cân-bahş*¹³⁴ (tek beyit örneği aynı). Bu bapta 11 beyit örneği verilmiş.¹³⁵ B'de iki beyit farklıdır.

¹²⁷ B: On birinci bâb sıfat-ı leb beyânındadır.

¹²⁸ B'de sıralamada bulunmayan bu sıfat, verilen tek beyit örneğinin kenarına yazılmıştır.

¹²⁹ B: nârdâne vech-i şebeh rengîn olduğıdur

¹³⁰ B: yâkût-ı hamrâ

¹³¹ Sadece B'de var.

¹³² B'de sıfatların sırası farklıdır.

¹³³ B: vech-i şebeh rengiyle âşıkları medhûş itdügidür

¹³⁴ Sadece B'de olup en sona eklenmiştir ve ayrıca bir beyit örneği verilmiştir.

¹³⁵ B'de araya mûye ve hat babına ait sıfat ve beyitler girmiş olup sonra tekrar leb babına dönülüp beyit örnekleri verilmiştir.

Bâ b - 1 dü v â z d e h ü m d e r - s ı f a t - 1 d e n d â n ¹³⁶

Dendân-ı yârı *eşk-i âşık-ı gam-hâra* benzetmişler dâne dâne olduğu cihetden; bâğ-bân-ı derd ü hasret olan divâneler dendân-ı cânâneleri *katre-i şebneme* teşbîh itmişlerdir. ¹³⁷ (2 beyit örneği aynı)

Elkâb: *eşk-i dîde, katre-i şebnem, jâle, süreyyâ yıldızı, lü'lü', dür, gøvher.* Bu bapta 7 beyit örneği verilmiş olup, B'de beyit örneği 6'dır.

Bâ b - 1 s î z d e h ü m d e r - s ı f a t - 1 d e h â n ¹³⁸

gonçe, çeşme-i hayvân, çeşme, dâyire, nokta (M'de tek, B'de 2 beyit örneği farklı)

hokka, adem, cevher-i ferd (tek beyit örneği aynı)

mîm, ser-i mû (tek beyit örneği aynı)

zerre (tek beyit örneği aynı)

nûş, çeşme-i nûş, teng-şeker, hâtem (2 beyit örneği aynı). Bu bapta 6 beyit örneği (B'de 7) verilmiştir.

Bâ b - 1 ç e h â r d e h ü m d e r - s ı f a t - 1 z e n a h d â n ¹³⁹

sîb, ayva, turunc, gabgab (tek beyit örneği farklı)

çâh, zindân, çâh-ı Bâbil, zekan (tek beyit örneği aynı)

âb-ı muallak, gûy-ı sîmîn ¹⁴⁰ (tek beyit örneği aynı, B'de 1. mısraı verilmiş)

îd-i vefâ, gûy, semender, zenah, çevgân, anberîn. ¹⁴¹ Bu bapta 6 beyit örneği verilmiştir. B'de bu sayı 8'dir.

¹³⁶ B: On ikinci bâb sıfat-ı dendân beyânındadır

¹³⁷ B: âşık-ı gam-hâra teşbîh itmişler...Ve dahi bâğ-bân-ı derd ü hasret olan divâneler dendân-ı yârı

¹³⁸ B: On üçüncü bâb sıfat-ı dehân beyânındadır

¹³⁹ B: On dördüncü bâb sıfat-ı zenahdân beyânındadır

¹⁴⁰ Bu grup B'de yoktur.

¹⁴¹ Bu grup sadece B'de olup bu gruba örnek olan beytin sadece ilk mısraı verilmiştir. Bu beyit M'de de vardır.

Bâb-1 pânzdehüm der-sıfat-ı gerdân¹⁴²

surâhî-i sîmîn (tek beyit örneği aynı)

*ser, ser-i firâz*¹⁴³ âlî olduğuyçün, *gümüş, şem'-i kâfûr* (tek beyit örneği aynı)

dıraht-ı kâfûr (tek beyit örneği aynı)

hatt-ı istivâ (tek beyit örneği; verilen örnek B'de yok)

şükûfe (örnek olarak aynı beytin M'de ilk mısraı, B'de beytin tümü verilmiş)

Bâb-1 şânzdehüm der-sıfat-ı sîne¹⁴⁴

*sîm, sîmîn, Ka'be, hurmen-i*¹⁴⁵ *gül* (tek beyit örneği aynı, B'de ikinci bir örnek verilmiş)

nesrîn, semen, yâsemen, yâsemîn ve her nesne ki beyâz olsa ve nâzûk olsa sîne-i dilbere itlâk olması câizdür¹⁴⁶ (tek beyit örneği aynı)

nûr-tâb, güneş (tek beyit örneği aynı)

*ay, âyîne-i billûr, âyîne*¹⁴⁷ (B'de 4 beyit örneği verilmiş). Bu bapta M'de 3, B'de 5'i farklı 8 beyit örneği verilmiştir.

Bâb-1 heftdehüm der-sıfat-ı engüş¹⁴⁸

gonça, zanbak,¹⁴⁹ *ney-şeker* (2 beyit örneği aynı)

nigâr, nigârîn, berg-i lâle (tek beyit örneği aynı)

hâme, hâme-i sîmîn (tek beyit örneği aynı)

muhannâ, pençe-i mercân (tek beyit örneği aynı)

celâle parmak ucuna fınduk dirler, nitekim *Leylî vü Mecnûnda* düşmüşdür. *Leylî'nün* hüznin beyân iderken¹⁵⁰ (tek beyit örneği aynı). Bu bapta 6 ortak beyit örneği verilmiştir.

¹⁴² B: On beşinci bâb sıfat-ı gerdân beyânındadır

¹⁴³ B: serv, serv-i firâz

¹⁴⁴ B: On altıncı bâb sıfat-ı sîne beyânındadır

¹⁴⁵ B: zemzem

¹⁴⁶ B: ve dahi her nesne ki beyâz ve nâzûk ola sîne-i dilbere itlâkı câizdür

¹⁴⁷ Sadece B'de var; dipnot 142'deki açıklama da burada verilmiştir.

¹⁴⁸ B: On yedinci bâb sıfat-ı engüş beyânındadır

¹⁴⁹ B: gonçe-i zanbak

¹⁵⁰ B'de sıfat "fınduk" diye verilmiştir. Muîdî'nin eseri *Leylî vü Mecnûn*'a işaret eden açıklama da alınmamış.

Bâb-1 heştdehüm der-sıfat-1 sâid¹⁵¹

sîm, sîmîn (tek beyit örneği aynı, B'de 2.bir örnek var)

hamâil, hamâil-i sîmîn (tek beyit örneği aynı)

nihâl-i yâsemen nitekim vâsıf-ı Leylî'de düşmüşdür¹⁵² (tek beyit örneği aynı). M'de 3, B'de 4 beyit örneği verilmiştir.

Bâb-1 nühdühüm der-sıfat-1 kâdd¹⁵³

Kâmet (verilen 3 beyit örneğinin birisi B'de yok)

Bâlâ,¹⁵⁴ *ömr-i dirâz* (tek beyit örneği aynı)

serv-i nihâl, nihâl-i tâze, sehî,¹⁵⁵ *sanevber, ar'ar, tûbâ, sidre-i müntehâ, elif* (tek beyit örneği aynı; B'de 3 ayrı beyit daha verilmiş)

şâh, nârven, gülbün, şimşâd, çenâr ve her nesne ki bülemler ola kadd-i yâra teşbîh iderler,¹⁵⁶ *ney-şeker, ney, nahl* (tek beyit örneği aynı). Bu bapta M'de 6, B'de 8 beyit örneği verilmiştir.

Bâb-1 bistüm der-sıfat-1 miyân¹⁵⁷

*hayâl, mûy*¹⁵⁸ (tek beyit örneği aynı)

bârîk (tek beyit örneği aynı)

adem (tek beyit örneği aynı)

râz, râz-ı nihân, râz-ı cihân,¹⁵⁹ *bî-nişân* nitekim *Işk-efzâda* düşmüşdür Leylî anasına cevap virdüğü yirde ki kasem yâd iderdi¹⁶⁰ (tek beyit örneği aynı). Bu bapta M'de 4, B'de 5 beyit örneği verilmiştir.

¹⁵¹ B: On sekinci bâb sıfat-ı sâid beyânındadır

¹⁵² B'de muhtemelen Mu'îdî'nin eseri *Leylî vü Mecnûn*'a işaret ettiğinden bu açıklama alınmamıştır. 144. dipnotta da durum aynıdır.

¹⁵³ B: On tokuzuncu bâb sıfat-ı kâdd beyânındadır

¹⁵⁴ B: kâmet-i bâlâ

¹⁵⁵ B: serv-i sehî

¹⁵⁶ B'de bu açıklama beyit örneklerinin sonunda verilmiştir: Ve dahi her nesne ki...

¹⁵⁷ B: Yirminci bâb sıfat-ı miyân beyânındadır

¹⁵⁸ B'de ayrıca "mû-miyân" sıfatıyla bir beyit örneği vardır.

¹⁵⁹ B: "râz-ı cân"

¹⁶⁰ Bu açıklama B'de yoktur; muhtemelen Mu'îdî'nin eseri *Işk-efzâya* işaret ettiğinden alınmamış olmalıdır.

Bâb-1 bist ü yeküm der-sıfat-ı sâk¹⁶¹

Evvelâ bilmek gerekdür ki sâk iki kısımdur, biri sepîd ve biri sürh ya'nî kızıla mâyil.¹⁶² Arabda *sâk-ı sürhî* müstahsendür ammâ Acemde ve Rûmda matlûb olan *sâk-ı sepîddür* ale'l-husûs ki müdevver ola âb-ı revân gibi tab'-ı pâkı sâf olup¹⁶³ bâzâr-ı fesâhat-i nazm içinde sarrâf olanlar mahbûbun sâkın¹⁶⁴ *şem'-i kâfûra* ve *gümüşe* ve *nûra*¹⁶⁵ teşbîh itmişlerdür; ba'zılar *sütûn-ı billûra* benzetmişlerdür. Bu bapta 2 ortak beyit örneği verilmiştir.¹⁶⁶

H â t i m e

Bu tarz-ı şî're ve uslûb-ı nazma sülûk iden¹⁶⁷ yârâna evlâ ve enseb belki lâzım u vâcib olan oldur ki¹⁶⁸ mezkûr elkâbı ki cânânun¹⁶⁹ ba'zı a'zâlarına¹⁷⁰ itlâk iderler eyle gerekdür ki ol elkâbun biribirine¹⁷¹ münâsebeti ola tâ kim nazm rengîn düşe; veger ni sâde bir nazm olur.¹⁷² Meselâ her beytde ki dehân-ı yârı *dürc-i cân-pervere* teşbîh ideler lâzımdur ki¹⁷³ leb-i güher-bârını *la'le* veyâ *gevhère* benzedeler ve her yerde ki gamze-i yârı *tîre* benzedeler ebrû-yı dil-sitânına *kemân* itlâk itmek gerekdür nitekim bu beytde düşmüşdür, beyt:

Tîr-i gamzen toğrıdur kanum halâl olsun ana¹⁷⁴
Ol kemân-ebrûya kurbân eyleyen sensin beni

¹⁶¹ B: Yirmi birinci bâb sıfat-ı sâk beyânındadır

¹⁶² B: ya'nî kızıla mâildür

¹⁶³ B: tab'ı sâf u pâk olup

¹⁶⁴ B: sâk-ı mahbûbı

¹⁶⁵ B: ve sütûn-ı billûra

¹⁶⁶ İlk beyit 2. mısra M: Virür bakana rûz-ı haşre dek nûr, B: Virür nâzırlara tâ haşre dek nûr

¹⁶⁷ B: sâlik olan

¹⁶⁸ B: evlâ ve enseb olan oldur ki

¹⁶⁹ B: dilberün

¹⁷⁰ B: a'zâsına

¹⁷¹ B: biribirlerine

¹⁷² Bu cümlecik B'de yoktur.

¹⁷³ B: gerekdür ki

¹⁷⁴ B: sana

Ve her yerde kim hatt-ı siyeh-kârı *Hızıra* benzedeler la'l-i gevher-feşânı *âb-ı hayvâna* teşbîh itmek gerekdür; nitekim işbu beytde düşmüşdür,¹⁷⁵ beyt:

La'lün üstinde hatun Hızır oldı çok bîmâra kim
Âb-ı hayvânile dolmuş câm-ı İskender sunar

Ve her kaçan kim zülf-i perîşânı *su'bâna* teşbîh iderler beyt:

Kâkülünün okınun nîşini def eylemege
Hokkasından lebünün zerre tiryâk yeter

Ve gayrisin dahi bunlara¹⁷⁶ kıyâs itmek gerekdür.

Hamdü-lillah bu şâhid-i dil-keş
Arz-ı dîdâr olum¹⁷⁷ tamâm oldı

Dürr-i nükteyle benzeyüp sade fe
Hatt-ı reyhân-ı müşk-fâm oldı

Türkî dilde nazîresi yokdur¹⁷⁸
Gayri defterlere imâm oldı

Burc-ı fikretde bir meh-i nev iken
Bir iki haftada tamâm oldı¹⁷⁹

Hatâ vü sehvile çün vakt-i tahrîr
Galatlar kim düşe nevk-i kalemden

Benân-ı lutfile ıslâh kılmak
Baîd olmaya ashâb-ı keremden¹⁸⁰

¹⁷⁵ B: teşbîh itmek gerekdür ki nitekim bu beytde olduğu gibi

¹⁷⁶ B: buna

¹⁷⁷ B: Arz-ı dîdâr olup tamâm oldı

¹⁷⁸ B: Türkî dilde nazîri yokdur kim

¹⁷⁹ B: İki üç gicede tamâm oldı

¹⁸⁰ Bu son iki beyit sadece B'de bulunmaktadır.

Genel Değerlendirme

Yukarıdaki mukayeselerden Bavyera Devlet Kütüphanesi'nde bulunan, mahbuba ait sıfatların anlatıldığı risale ile *Miftâhü't-teşbih* arasında kuvvetli ihtimalle intihal veya tadile dayanan bir ilişki bulunduğu, böyle olmakla beraber bu risalenin eskiden katip veya müstensihlerin kendi defterlerine sıkça kaydettikleri fevâid türü kayıtlardan birisi de olabileceği düşünülebilmektedir. O tarihlerde, kıyıda köşede kalmış *Miftâhü't-teşbih* gibi bir eserin bu duruma düşmesi yadırganmayabilir. Bu eser Belgradî'nin eline nasıl geçmiş ve neden böyle bir şey yapmıştır? *Netâyicü'l-fünûn*'u istinsah eden bir müstensih bunu neden istinsah gibi değil de, zımnem telif gibi göstermek istemiştir? Bir eksikliğini mi görmüştür de başını, sonunu ve yazarına işaret eden şeyleri atmış ya da değiştirmiştir? Bu risale incelendiğinde çok da büyük değişiklikler yapılmadığı, sadece lafızlarla oynandığı görülmektedir. Risale incelendiğinde edinilen ilk intiba, orijinal bir eser olmadığı, yazarının telif eser meydana getirmiş gibi davranmaya çalıştığı, fakat yine de ihtiyatlı davranarak adını gizlediğidir. Belgradî böyle bir nüshayı kimsenin bilip fark etmeyeceğini düşünmüş ve Muîdî'ye ait emareleri gizleyerek yazmış olmalıdır. Bu konuda en önemli delil *Miftâhü't-teşbih*'te mukaddime, hatime ve metin kısımlarında müellif ve eser isimleri yer aldığı halde Belgradî'nin eserinde bunların atılmış olmasıdır. Burada akla acaba *Miftâhü't-teşbih* bir tadil veya intihal olamaz mı? sorusu gelebilir, ancak bu durumda Muîdî, kendisinin ve eserinin adını verirken neden Belgradî'nin risalesinde bu isimler kaldırılmıştır, suali sorulacaktır. Ya da ortada belli bir metin varken bu metni Muîdî'nin baş ve sonuna eklemeler yaparak kendine mâl ettiği, risale yazarınsa böyle yapmayıp ismini vermeden sadece birinci şahıs olarak anlatım yaptığı söylenebilir, ancak bir metnin isim ve yazarının da olacağı gerçeği bu ihtimali de eritmektedir. Yazar ve eser adı geçmeyen bu risaleye mukabil *Miftâhü't-teşbih*'te eser ve müellifin adıyla daha başka bilgiler bulunduğuna göre bir oynama ve değiştirmenin risale yazarınca yapıldığı açıkça görülmektedir. Risalenin yer aldığı mecmuadaki ayrıntılar da Belgradî'nin eserini *Miftâhü't-teşbih*'ten hazırlandığına işaret etmektedir. Ancak bunun bir tadil mi, yoksa intihal mi olduğu konusunda ortadaki malzemeyi iyi değerlendirmek gerekmektedir. Zira şu duruma bakılarak rahatlıkla bu bir intihaldir denilebileceği gibi, biraz zorlama ve iyimserlikle Belgradî'nin yaptığını bir tadil, tasarruf veya fevâid türü kayıtlardan birisi olarak değerlendirmek de mümkündür. He-

men belirtelim ki, tadil belli bir eserin ekleme ve çıkartmalarla daha mükemmelinin ortaya konulması için yapılır, eserin ismi de müellifi de açıkça belirtilir. Dolayısıyla tadil ihtimali daha başta zayıflamaktadır. Şimdi bu durumlarla ilgili ihtimalleri maddeler halinde açıklayalım:

A. İntihal

1. Risalenin kuvvetli ihtimalle yazarı olarak gözüken Hüsam bin Mustafa el-Belgradî'nin yaptığı işin bir intihal olarak düşünülmesine yol açan en önemli sebep, *Miftâhü't-teşbih* üzerinde uyguladığı ekleme veya çıkartmalardır. Mukayeselerde de görüldüğü üzere bazı değişiklikler sırf farklı görünmek için yapılmış olmakla beraber, mukaddimedeki değişikliğin böyle olmadığı, ilk olarak bir intihali akla getirdiği görünmektedir. Şu cümledeki değişikliğe bir bakalım:

M: (mukaddimenin devamı) "...Ve bu risâleyi yigirmi bir bâbla mukaddime ve bir hâtime üzerine tertîb itmegi tevcîh idüp tamâm oldukdan sonra nâm-ı şerîfin *Miftâhü't-teşbih* kodum. Recâ-i vâsık ve ümîd-i sâdik oldur ki bu deftere nazar idenler bir hayr duâ ile yâd idüp ben günehkâr âsînün revânını ol duâ ile şâd ideler, âmîn yâ Rabbe'l-âlemîn."

B: (giriş kısmı tamamen atılmıştır) "Ma'lûm ola ki bu risâleyi bir mukaddime ve yigirmi bir bâb ve bir hâtime üzerine müretteb kıldum ve başdan ayağa mahbûbun a'zâsına ıtlâk olınan elfâzı beyân eyledüm. Ba'zı evsâfda ki nev'-i hafâ ola bir beyt-i hoş-edâ-yı meşâhîr-i şuarâ ile iştihâr eyleyüp ayân kıldum."

Görüldüğü üzere müellifin ve eserin adının geçtiği giriş kısmı atılınca müstakil bir eser görüntüsü oluşmuştur. Belgradî'nin risalesinde bu cümleden önce geçen ve içinde Muîdî'nin isminin yer aldığı kısım da tamamen atılmıştır. Ancak, böylesine kapsamlı ve emek mahsulü bir risalenin belli bir ad taşımayıp sadece "mahbûbun a'zâsına ıtlâk olınan elfâzı beyân ider." şeklinde bir başlık altında yazılması en başta şüpheyi üzerine çekmektedir.

Metin üzerinde oynama sadece bununla sınırlı değildir. Muîdî'nin baplarda sıfatları anlatırken verdiği örnekler arasında kendi eserlerine yaptığı atıflar da ya atılmış ya da değiştirilmiştir:

“*Sehm*: Nitekim *Işk-efzâda* düşüştür Leylî teşrîh olunduğı yirde.” Muîdî’nin eserine işaret eden bu açıklama atılmıştır.

“*Bî-nişân*: Nitekim *Işk-efzâda* düşüştür Leylî anasına cevap virdüğü yirde ki kasem yâd iderdi.” Bu açıklama atılmıştır.

“*Nihâl-i yâsemen*: Nitekim vasf-ı Leylîde düşüştür.” Bu açıklama atılmıştır.

“*Celâle*: Parmak ucına fınduk dirlere, nitekim *Leylî vü Mecnûnda* düşüştür Leylî’nün hüznin beyân iderken.” Muîdî’nin eserine işaret ettiğinden bu açıklama da atılmıştır.

“*Dâne-i nâr*: Nitekim *Leylî-i Mecnûnda* düşüştür; mâder-i Leylî, Leylîye nasîhat itdüğü yirde hicâb itdüğün beyân iderken.” Bu açıklama risalede beyit örneğinin kenarına “nitekim” edatı atılarak ve birisinin kendi eserine atıf yaptığı intibayı da verilmeyerek “Bu beyt *Leylâ ile Mecnûnda* düşüştür; mâder-i Leylâ, Leylâyâ nasîhat itdüğü yirde îrâd olındı gâyet-i hicâbından” şeklinde yazılmıştır.

2. İntihalle ilgili en önemli ikinci delil Muîdî’ye ait bir beyit örneğinde Muîdî kelimesinin çıkarılıp yerine “Gel ey dil” ifadesinin konulmuş olmasıdır. Muîdî bu beytin kendi divanından olduğunu haber vermektedir:

M: **Muîdî** yâra arz itmek dilersen mû-be-mû hâlün
Yapış dâmân-ı zülfiyle kemend-i âh u efgâna

B: **Gel ey dil** yâra arz itmek dilersen mû-be-mû hâlün
Yapış dâmân-ı zülfiyle kemende âh u efgâna

Burada beytin aslında Belgradî’ye de ait olabileceği ileri sürülebilir; ancak, beytin Muîdî’nin divanında bulunması; Muîdî’nin kendi ismini vermişken Belgradî’nin bunu yapmaması, ya da yapamaması bu ihtimali iyice azaltmaktadır. Ayrıca risale yazarı sadece burada değil, eserin hiçbir yerinde ismini vermemiştir. Üstelik Muîdî’yi işaret edecek her şeyi kaldırmış, ama kendisinininkini de koymamıştır. Muîdî’ye ait şeyleri yazdığında bunun bir istinsah olacak olması, yaptığı değişiklikleri ve tadil denilebilecek orijinal eklemeleri yapmasına sebep olmuştur. Yani farklı bir yola girip istinsahtan telife uzanmak istemiştir. Belgradî’nin Muîdî’ye ait her şeyi çıkarmakla beraber kendi adını yazmaması çekindiği bir durum

olduğunu göstermekte, aynı zamanda ve mekânda yaşadığı Muîdî'nin bu durumdan habersiz olduğuna işaret etmektedir.

3. Böylesine kapsamlı bir risalenin, Nev'î'nin *Netâyicü'l-fünûn*'unun kaydedildiği bir nüshanın arta kalan boş sayfalarına 2-3 gece gibi çok kısa bir sürede yazıldığıнын belirtilmesi bir eserden faydalanılarak hazırlandığını belli etmektedir. Muîdî de *Miftâhü't-teşbih*'i 1-2 hafta gibi kısa bir sürede yazdığını hatimede belirtmiştir. Ama 15-20 günlük süre böyle bir risale için makul bir süre iken 2-3 gece pek de inandırıcı gelmemektedir. Anlaşıldığına göre, 1-2 haftada yazılmış olan bir risale ele alınarak 2-3 gecede bir taklidi veya kopyası ortaya konulmuştur. Dolayısıyla bu, eserin telif değil kopye edildiğinin göstergesidir. Ancak, eser ve müellif adının bilinçli şekilde gizlenmesi bunun bir intihal teşebbüsü olduğuna da işaret etmektedir. Ayrıca, risale yazarının yazdığı süreyi açıkça belirtmesine rağmen kendi ismini vermemesi bir çekinme içinde bulunduğunu göstermektedir.

4. Kitabın iç kapağında risalenin isminin verilmesiyle ilgili tereddütler yaşanmış olması çok şey anlatmaktadır. Bu kayıtlar, risalenin kaleme alındığı tarihe yakın bir zamanda atılmış olmalıdır ve atıldığında da geçmişe daha kapsamlı bakıldığından kitabı teşhis oranı da daha yüksek olacaktır. Buna rağmen kitaptaki bu risale doğru teşhis edilememiş, ciddi tereddütler yaşanmıştır. Kayıt ve düzeltmeler farklı zamanlarda yapıldığından o tarihlerde *Miftâhü't-teşbih*'in ve onun taklidi olan risalenin hiç bilinmediğini göstermektedir. Eğer *Miftâhü't-teşbih* bilinseydi bu risalenin de onun taklidi olduğu anlaşılıp ona göre kayıt yapılacaktı. Bu kaydı yapan ve düzelterler hiç şüphesiz ki kitaptan ve eserden iyi anlamayan kişiler değildirlir. İç kapaktaki temlik kaydının çevresinde görülen silinti ve düzeltmelerin ilkinde “iki kıt'a kitabdur biri Netâyic-i Fünûndur” yazmakta olup ikinci eserin yazılı olduğu kısmın üzeri karalanmıştır. Karalama işlemi büyük ihtimalle risalenin adının yanlış olduğu düşünülerek yapılmıştır. Daha alttaki diğer kayıta ise “Kitâb-ı Netâyic-i Fünûn maa Hüsn ü Dil-i Âhî bâ-hatt-ı ta'lik” diye yazılmıştır. Bu durumda önceki karalamayı yapan şahıs, ikinci eser olan risaleyi teşhis edemediğinden yerine bir şey yazmamış, daha sonra bu karalamayı gören bir başkası da risalenin teşhis edilemediğini görünce “bu risale olsa olsa Âhî'nin *Hüsn ü Dil*'idir” diyerek bu kaydı yapmıştır. Ancak, yaptığımız incelemede bir aşk hikayesi olan Ahî'nin *Hüsn ü Dil*'i ile bu risâle arasında hiçbir ilgi ve benzerlik bulunmadığını tespit ettik. Dolayısıyla bu risale kitap kurtları-

nın dahi tanıyamayacağı kadar kıyıda köşede kalıp adı sanı unutulmuş bir eser olarak gözükmektedir. Kimsenin bilmediği bu risaleyi Belgradî nereden, nasıl bulup yazmıştır? Bu durum da onun Muîdî ile yakınlığına işaret etmektedir. Böyle bir işe Muîdî razı olur mu? Eğer olsaydı Belgradî bunu belirtirdi, ya da en azından kendi ismini ya da onun ismini verirdi. Vermediğine göre Muîdî buna razı olmayacaktır. Kaldı ki nazire ve istinsah diye bir şey vardır ki Belgradî en azından bunu yapabilirdi. Ama, bu risale kitapta arta kalan boş sayfalara doldurulmuş fevaid türü bir kayıt görüntüsü de verdiğinden ve asıl istinsah edilen eser *Netâyic-i Fünûn* olduğundan istinsah veya nazire gibi müstakil bir iş yapılmaya çalışılmamıştır. Risalenin nasıl ve neden yazıldığına dair hiçbir bilginin verilmemesi de bunu doğrulamaktadır.

5. Risale yazarının hem kendisinin, hem de Muîdî'nin adını vermemesi bir çekinme içinde olduğunu göstermekle beraber eklediği, çıkardığı veya uyguladığı birtakım tasarruflar da kendisini Muîdî ile denk gördüğüne yorulabilecek bir ayrıntıdır. Muhtemelen bu risalenin tek nüshası Muîdî'dedir ve Belgradî'nin de böyle bir risale yazmış olması Muîdî ile yakınlığına işaret eder. Zaten iki eserin telif tarihi de (*Miftâhü't-teşbih* yaklaşık 1590, risale 1601) buna işaret ediyor. Daha önce yazılan Muîdî'ninki olduğuna göre Belgradî'ninki ondan yazılmış demektir. İki sinin memleketleri olan Belgrad ve Kalkandelen coğrafi yakınlık arzeder. Muîdî, bu eserini yaşamının son dönemini geçirdiği Mısır'da yazmış olmalıdır. İstanbul'da yazsaydı tezkire yazarlarınca biliniyor olması gerekirdi. Belgradî, Muîdî gibi kâtip olduğundan Mısır'da karşılaşmış olabilirler, ya da eseri Mısır'dan bir şekilde elde etmiş olabilir. Muîdî'nin ölümünden sonra da kopye etmeye karar vermiş olabilir. Kaynaklarda bu konuda hiçbir bilgi yoktur. Belgradî eğer çekinilecek bir iş yapmamış olsaydı kendisinin veya Muîdî'nin ismini anar ve Muîdî'nin eserlerinin geçtiği yerleri de eserden atmazdı. Sonuçta Muîdî'nin eserinin istinsah edilmeyip yayılmamasından dolayı, bir intihal teşebbüsünün söz konusu olduğu kuvvetle muhtemeldir.

6. Muîdî “Ve her beyt ki getürdüm kendü dîvânumdandır” ve “emîr-i nazm Ahmed Paşa hazretlerinün dîvânında vardır” diyerek verdiği beyit örneklerinin kaynağını açıkça belirtmişken bu iki cümle de bu risaleden atılmıştır. Bu tür ifadelerin adeta cımbızla seçilip çıkarılmış olması çekinilen bir durum olduğunu göstermektedir.

7. Belgradî eğer bu risaleyi eksik gördüğünden bu işi yapmışsa, yaptığının bir tadilat veya ikmal olduğunu söylemek için çok az sebep bulunmaktadır. Her ne kadar *Miftâhü't-teşbih*'te birtakım eksikliklerin bulunduğu ve risale yazarının bunları tamamlayıp giderdiği görülmekteyse de risalede kendi adını anmaması, yaptığı düzeltmelerin çoğunun sırf farklı olmak için yapılmış görünmesi bu ihtimali azaltmaktadır. Şu değişikliklere bir bakalım:

M	B
Dilber	Cânân
ikisinde bile	ikisinde de
Rûm şairlerinin fâzılları kabûl eyleyüp eş'ârında yazmışlardır	Rûm şuarâlarının hâlisleri kabûl idüp şi'rlerinde yazmışlardır
zûlf evsâfında	evsâf-ı zülfde
ruhsâr-ı cânân	ruhsâr-ı dilber
suçın	cürmin
Aşk meyhânesinin mestâneleri	Mest-i meyhâne-i aşk olanlar
i'tibâr ile	bi-hasebi'l-i'tibâr
vech-i şebek rengin olmasıdır	vech-i şebek rengin olduğudur
leşker, ol sebebden ki ceng için saflar bağlamışdır	leşker ıtlâkı ol sebebdendir ki ... ceng için saf bağlamışdır

Yukarıdaki mukayeselerde de görüldüğü üzere Belgradî'nin yaptığı değişikliklerin çoğu bu biçimdedir ve bunlar da bu risalenin bir intihal olma ihtimalini artırmaktadır. Değiştirmelerin çoğunun ilk bakışta fark edilecek ve nüsha farkına yorulabilecek kadar basit biçimde yapıldığını da burada belirtelim.

B. Tadil, nazire

Bavyera Devlet Kütüphanesi'nde bulunan risalenin güçlü ihtimalle *Miftâhü't-teşbih*'ten bir intihal teşebbüsü olabileceğini yukarıda delilleriyle ortaya koymaya çalıştık. Bu bahiste de zayıf bir ihtimal olarak gözüken tadil ve nazire ihtimali ele alınacaktır. Tadil, bir şeyi değişikliklerle düzenleyip daha güncel ve kullanılabilir hale getirmektir. Ancak, tadilde üzerinde çalışılan eser ve müellifi belirtilir ve gizleme amacıyla atma veya çıkartma olmaz. Nazire ise, bir şiirin veya eserin aynı vezin ve kafiye veya aynı şekil ve muh-

tevada benzerini yazmaktadır. Belgradî'nin risalesinde hatimede böyle bir ifade olduğundan bu ihtimali de değerlendireceğiz. Şimdi risaleyi bir tadil olarak gösterebilecek durumları açıklamaya çalışalım.

1. Bu risalede toplam beyit sayısının daha fazla olması, beyit farklılıkları ve risale yazarının eklediği beyitler bir düzenleme olarak gözükmektedir. *Miftâhü't-teşbih*'te 230 beyit örneği bulunurken bu sayı risalede 276'dır. *Miftâhü't-teşbih*'te bulunmayan 46 beyit örneğinin eklenmiş olması, hatta birinci bölümde "li-muharririhî" notu altında yazarın bizzat kendi yazdığı iki beyit bulunması (bk. dipnot 39) sadece tadile değil, Belgradî'nin şairliğine, dolayısıyla böylesine bir risaleyi tadil, hatta telifi tadil şeklinde yazabileceğine işaret etmektedir. Ayrıca, *Miftâhü't-teşbih*'te eksik veya yanlış bulunan bazı beyitler kelime ve edatları değiştirilerek tamamlanmış, farklı mısralar bir araya getirilerek birkaç yeni beyit oluşturulmuştur. Beyit örnekleri arasında bir tür kritik yapılp eksik veya yanlış bir beytin atılıp yerine daha uygun bir beytin konulmuş olması da bu risalenin bir tadil olarak görülmesine sebep olabilir. Mesela müje babında risalede beyit örneğinin ilk mısraı *Miftâhü't-teşbih*'ten farklı ve sığata daha uygun gözükmektedir. Yine aynı bapta bir başka beyit örneğinin ikinci mısraı *Miftâhü't-teşbih*'e göre vezince daha doğru yazılmıştır.

2. Bir ikmal olarak *Miftâhü't-teşbih*'te bulunmayan kelime ve tamlamaların eklenmesi, bulunanların da atılması veya değiştirilmesi. Mesela *Miftâhü't-teşbih*'te birinci bapta mahbubun saçının anlatıldığı cümleye eklenen "kâkül" sıfatı bu konuda çok önemlidir.

Miftâhü't-teşbih: "Evvelâ bilmek gerekdür ki müy dört kısımdur; şol müy ki sehâb mâh-1 tâbânı örter gibi ruhsâr-1 cânân üzre karâr ide ana zülf dirler. Ve şol müy ki âşık-1 miskînlerün suçın dileyüp hûn-rîz dilberlerün boynına salına ana gîsû dirler. Ve şol müy ki kemer-vâr miyân-1 ma'sûkî kenâr eyleye ana müy dirler. Müy mecmûna itlâk olunduğınlayın husûsıyla bu ma'nâya dahi itlâk olunur ve bu aksâmın her biri mecâzen âhara itlâk olınsa câizdür"

Yukarıdaki açıklamada mahbubun saçının dört kısım olduğu söylenmesine rağmen dördüncüsü söylenmemiş ve bunu gören risale yazarı da "...ana müy dirler" den sonra "bir kısmına dahi kâkül dirler" cümlesini eklemiştir. Yukarıdaki mukayeselerde de görüldüğü üzere risalede bu şekilde eklenmiş 10-15 sıfat vardır. Bu bir düzenleme ve tadil olarak gözükmektedir.

3. Risalede *Miftâhü't-teşbih*'ten farklı biçimde, yeri değişmiş sıfat, beyit ve açıklama notları bulunmakta olup bunların görüntüsü bir tadil olarak ele alınabilir. Bilhassa saç, hat ve leb baplarının sıfat ve beyit örneklerinin birbirinin içine karıştırılmış olması bu üç uzvun birbiriyle ilişkili görülüp ele alındığına yorulabilir. Bunun bir sehiv olduğu da düşünülebilirse de bu üç uzvun birbiriyle ilgili oluşu, saç-hat ve hat-leb arasındaki ilişki bunun bilinçli yapıldığına da işaret etmektedir.

4. *Miftâhü't-teşbih*'in giriş ve mukadime kısımlarının tamamen atılıp bu eserde müellife ve eserlerine ait ne varsa, hatta Muîdî'nin sıfat ve beyit örnekleri için kaynak seçtiği Ahmet Paşa'nın isminin geçtiği kısmın da yazılmaması, eserin iskeleti ele alınarak yeni bir eser yazılmak istendiğine yorulabilir. Ancak bu durumda da neyin tadil edildiği belli olmadığından bu ihtimal azalmaktadır. Böyle olmakla beraber, asıl esere işaret eden bazı emarelerin de giderilmemesi ve risale yazarının kendi ismini özellikle vermemesi müstakil bir eser yazmadığına, dolayısıyla önüne alıp yararlandığı bir eserin bulunduğu, bunun da bir tadil olduğuna işaret sayılabilir.

5. Başlıklardaki değişiklikler de bir düzenleme olarak gözükmekte, sanki Farsça bilmeyenler düşünülerek Türkçeleştirilmiş gözükmektedir. Yukarıdaki mukayeselerde de görüldüğü üzere *Miftâhü't-teşbih*'te “Bâb-ı evvel, düvüm, sivüm, çehârüm der-sıfat-ı” şeklinde Farsça yazılmış başlıklar risalede “Evvelki, ikinci, üçüncü bâb sıfat-ı beyânındadır” şeklinde Türkçe yazılmıştır. Bu değişikliklerin yazma eserlerde daha çok, nüsha farklılıklarında görüldüğünü belirtelim.

6. Nazire: Risalenin küçük bir ihtimalle de olsa, hatime kısmında nazire olabileceğine işaret eden bir ifade bulunmaktadır. Muîdî'de hatimede geçen:

Türkî dilde nazîresi yokdur
Gayri defterlere imâm oldı

beyti, Belgradî'de:

Türkî dilde nazîri yokdur kim
Gayri defterlere imâm oldı

şeklinde değiştirilmiştir. Bu durumda, *Miftâhü't-teşbih*'in Türkî dilde naziresinin olmadığı yönündeki ifadenin reddedilerek bir naziresinin ortaya konulmak istendiği düşünülebilir. Dolayısıyla Belgradî bu değiştirmeye risalesinin bir nazire olduğunu belirtmeye çalışmış gibi gözükmektedir.

Ancak, sadece bir örnek yetmemekte, diğer ihtimallerle birlikte düşünüldüğünde bu ihtimal çok zayıf kalmaktadır. Her şeyden önce eseri ve müellifini bilerek gizlemesi bu ihtimali dikkate bile aldırılmamaktadır.

C. Fevâid türü bir kayıt

Fevâid, Arapça fâide kelimesinin çoğulu olup faydalı şeyler ve bilgiler demektir. Eskiden kitapların genellikle sonlarında arta kalan boş sayfalara okuyucuya faydalı olmak amacıyla çeşitli konularda birçok bilgi ve not yazılır ve bunlara fevâid denilirdi. Bu risalenin fevâid türü bir kayıt olduğunu düşünderecek işaretler de vardır. Bunları da şöyle sıralayabiliriz:

1. En en önemli işaret, risalenin bulunduğu kitapta bu şekilde kaydedilmiş birçok bilgi notunun bulunması ve bu risalenin de onların arasında kaydedilmiş bulunmasıdır. Görüldüğü kadarıyla müstensih Belgradî şiirden anlayan birisi olup bu, “Li-muharririhî” diye eklediği ve kitabın muhtelif yerlerine yazdığı beyitlerden bellidir. Bu kabiliyetiyle, eline nasıl geçtiği merak konusu olan *Miftâhü’l-teşbih* üzerinde istediği gibi bir tasarruf uygulamıştır. En önemlisi, Mu’ddî’nin değiştirilmiş bu risaleyi gördüğünde en azından kendi adının kaldırılıp yerine başka bir adın konmadığını ve bunun bir intihal olmayıp kişisel bir fevaid kaydı olduğunu düşünmesine sebep olabilecek uygulamadır. Kitabın 74-92. yapraklarında bulunan bu risaleden başka, ilk 68 yaprakta *Netâyicü’l-fünûn*’un bulunması ve 92-100. yapraklarda da *Netâyicü’l-fünûn*’dan ve çeşitli kaynaklardan birçok bilgi ve not aktarılması bir müstensih sıkça yaptığı sayfa doldurma türünden bir uygulamadır. Öyleyse bu risaleyi müstensih kendi merakıyla ve şahsi defterine kaydedilmiş bilgi notları olarak görmek de mümkündür.

2. Ortada tenakuz gibi duran ve fevâid türü bir kayda yorulabilecek bir husus ta, hatime bölümü *Miftâhü’l-teşbih*’te feilâtün mefâilün fe’ilün vezniyle 4 beyitken, risalede mefâilün mefâilün feülün vezniyle ve kafiye düzeni farklı iki beytin daha eklenmiş olması (bk. hatime bölümü) ve bu beyitlerin adeta durumun anlaşılmasına hizmet ediyor bulunmasıdır. Bu iki beyit, mukaddimeden atılan “hata ve yanlışlar için okuyucudan af dileme” kısmının yerine konulmuş gibi de gözükmektedir. Sonradan eklediği çok açık olan bu beyitleri, bir şeyleri gizlemeye çalışan bir kalem ehlinin asla yapmayacağı açıktır. Öyleyse risale yazarı yaptığı işi çok da gizlemeye çalışmamış, en azından bir müstensih olarak böyle bir tasarrufunun bulunduğu inanarak bu risaleyi yazmış olmaktadır. Neden böyle

intihalî bir iş yaptığı yolundaki bir suçlamaya karşılık, eserle müellifin ve de kendisinin adını vermeyip, hatimede de durumu zimnen ortaya koyup böyle fevâid türü bir kalem mahsulü ortaya koyduğunu ileri sürebilecektir.

3. Bavyera Devlet Kütüphanesi'nde genellikle tarihi ve edebi değeri yüksek yazma eserler bulunmaktadır. *Netâyicü'l-finûn* da değerli ve orijinal bir eser olması sebebiyle nüshası bu kütüphanede yer almış olmalıdır. Risalenin içinde bulunduğu kitapta asıl eser bu eser olup, risale ikinci bir eser olarak görülmesine rağmen adı kitabın iç kapağında yanlış yazılmıştır. Yani risalenin belli bir adı olmadığından önemi ve dönemi bilinmemektedir. Kataloğu henüz çıkmamış yazmaların arasında bulunan bir kitaptaki bu risalenin mahiyeti katalogda verilmediği gibi, verilse bile kitabın iç kapağındaki bilgiden dolayı yanlış verilecektir. Dolayısıyla Belgradî'nin asıl yaptığı iş *Netâyicü'l-finûn*'u istinsah etmek olmuş, kitapta bu eserden arta kalan boş sayfalara da bu risaleyi kaydetmiştir. Harcadığı zaman da 2-3 gece olup bu sürede böylesine kapsamlı telif bir eserin yazılması çok zordur. Yani bu risale kitapta boş yer kalmaması için yazılmış fevâid türü bir kayıt olarak gözükmektedir. Ayrıca, 100 yapraklık kitap 18 yaprak tutan bu risaleyle de dolmamış, diğer boş sayfalara da hususiyat, hikayat vb. bilgi notları yazılmıştır. Bununla birlikte, fevâid türü bir kayıt ta olsa asıl eserin ve müellifinin adının gizlenip birtakım intihalî yollara başvurulması bu risaleyle ilgili fevâid ihtimalinin de erimesine sebep olmuştur.

TABLolar

İntihal ve tadile işaret eden hususlar aşağıdaki tablolarda mukayeseli biçimde gösterilmiştir.

A. İntihal ihtimalini öne çıkaran farklar (ekleme, çıkarma, değiştirme)

Belgradî, *Miftâhü't-teşbih*'in esere ve müellifine müteallik ifadelerin de yer aldığı giriş kısmını tamamen atıp son kısmını da değiştirmiştir. Biz, farkları ve ayrıntılarını dipnotlarda göstermiş olduğumuzdan aşağıdaki tabloda sadece bir intihal teşebbüsünün açık delili olabilecek farkları gösteriyoruz. Tadil, nazire, kopya veya fevâid ile ilgili ayrıntılar ise değerlendirmede verilmiştir.

M	B
<p>...Çeşmi tolu âb u gönli âteş, ya'nî Muîdî-yi belâ-keş el-muhtâc ilâ-rahmetillahi'l-Meliki'l-Mennân revvahallahu rûhahu bi-nûri'l-mağfi-reti ve'r-rıdvân çün bir müddet ışk-ı mecâzî âleminde iken gice vü gündüz harâbatı olup nûs-ı câm eyledi. Mestlik sahrâsında dirdüğü lâleleri cem' idüp divânını tamâm eyledi ve Işk-efzâ adlu kitâbını tamâm idüp ellerde âm eyledi. Diledi ki Enîsü'l-uşşâk uslûbınca evrâk-ı rengini mektûb ide, tâ ki bizden ehl-i niyâza ve ashâb-ı sûz u güdâza yâdigâr ola ve bu kitâbı tenkîh ü tehzîb itdüm bir nice bâb üzerine tertîb itdüm başdan ayağa mahbûbun a'zâsına itlâk olunan elfâzı beyân itdüm; ba'zı evsâfda ki nev'â hafâ ola istişhâd için bir beyt getirüp ayân kıldum; ve her beyt ki getürdüm kendü divânumdandır. Gazel-serây olanlar tarîk-i istiğnâyı koyup gayri yola gitmez ve fesâhat ve belâgat bâzârında ticâret iden hâcegiler dellâlligi irtikâb itmez. Ve bu risâleyi yigirmi bir bâbla mukaddime ve bir hâtîme üzerine tertîb itmegi tevcîh idüp tamâm olduktan sonra nâm-ı şerîfin <i>Miftâhü't-teşbîh</i> kodum</p>	<p>Müellife ve eserlerine dair bilgiler bulunan giriş kısmı tamamen atılmış; sadece “ma'lûm ola ki bu risâleyi bir mukaddime ve yigirmi bir bâb ve bir hâtîme üzerine müretteb kıldum ve başdan ayağa mahbûbun a'zâsına itlâk olunan elfâzı beyân eyledüm; ba'zı evsâfda ki nev'-i hafâ ola bir beyt-i hoş-edâ-yı meşâhîr-i şuarâ ile iştihâr eyleyüp ayân kıldum” kısmı alınmış ve kısa bir mukaddimededen sonra baplara geçilmiş.</p>
<p>Belki ekser sultân-ı şuarâ kıdve-i bülegâ Arabun Sehbânı Acemün Selmânı, beyt: “Fesâhat mülkinün sâhib-kırânı-Belâgat kûhınun bebr-i beyânı” emîr-i nazm Ahmed Paşa hazretlerinün divânında vardır; ve bu risâle yigirmi bir bâb üzerine mürettebdür.</p>	<p>Bu cümle tamamen atılmıştır.</p>

<p>1. bapta <i>dâmân-ı zülf</i> sıfatının beyit örneği:</p> <p>Muîdî yâra arz itmek dilersen mû-be-mû hâlün Yapış dâmân-ı zülfiyle kemend-i âh u efgâna</p>	<p>Gel ey dil yâra arz itmek dilersen mû-be-mû hâlün Yapış dâmân-ı zülfiyle kemende âh u efgâna</p>
<p>7. bap: <i>sehm</i> nitekim <i>Işk-efzâda</i> düşüştür Leylî teşrîh olunduğı yirde</p>	<p>Muîdî'nin eserine işaret ettiğinden bu cümle atılmış.</p>
<p>7. bap: <i>dâne-i nâr</i> nitekim Leylî-i Mecnûnda düşüştür; mâder-i Leylî, Leylîye nasîhat itdüğü yirde hicâb itdüğün beyân iderken (Leylî-i Mecnûn Muîdî'nin eseri)</p>	<p><i>dâne-i nâr</i> sıfatının geçtiğı beyit örneğinin kenarına: bu beyt Leylâ ile Mecnûnda düşüştür; mâder-i Leylâ, Leylâyâ nasîhat itdüğü yirde îrâd olındı gâyet-i hicâbından</p>
<p>17. babın 11. ve son sıfatı: <i>celâle</i>, parmak ucına <i>finduk</i> dirler, nitekim Leylî vü Mecnûnda düşüştür Leylî'nün hüznin beyân iderken şeklidir.</p>	<p>11. sıfat <i>finduk</i> diye verilmiş. Muîdî'nin eseri <i>Leylî vü Mecnûn</i>'a işaret eden açıklama da atılmış.</p>
<p>18. bap: <i>nihâl-i yâsemen</i> nitekim vasf-ı Leylîde düşüştür</p>	<p>Sadece <i>nihâl-i yâsemen</i> alınıp, vasf-ı Leylî kısmı atılmış (Muîdî'nin eseri <i>Leylî vü Mecnûn</i>'a işaret ettiğinden olmalı).</p>
<p>20. bap: ...<i>bî-nişân</i> nitekim <i>Işk-efzâda</i> düşüştür Leylî anasına cevab virdüğü yirde ki kasem yâd iderdi</p>	<p>Sadece <i>bî-nişân</i> alınıp açıklama atılmış (Muîdî'nin eseri <i>Işk-efzâyâ</i> işaret ettiğinden olmalı).</p>

B. Tadil veya kopya ihtimalini düşündüren farklar

Belgradî, *Miftâhü't-teşbîh* üzerinde tadile işaret edecek epeyce tasarruf kullanmıştır. Muîdî'de bulunmayan kelime, ibare, tamlama ve beyitler kullandığı gibi, kendisinin yazdığı birkaç beyiti de eklemiş, hatime kısmında da nazireye işaret edebilecek bir değişiklik yapmıştır. Tadile işaret eden en önemli tasarruflar aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

M	B
<p>Evvelâ bilmek gerekdür ki mûy dört kısmdur; şol mûy ki sehâb mâh-ı tâbânı örter gibi ruhsâr-ı cânân üzre karâr ide ana zülf dirler, ve şol mûy ki âşık-ı miskînlerün suçın dileyüp hûn-rîz dilberlerün boynına salına ana gîsû dirler, ve şol mûy ki kemer-vâr miyân-ı ma'şûkı kenâr eyleye ana mûy dirler.</p>	<p>Evvelâ bilmek gerekdür ki mûy dört kısmdur; şol mûy ki sehâb mâh-ı tâbânı örter gibi ruhsâr-ı dilber üzre karâr ide ana zülf dirler. Ve şol mûy ki âşık-ı miskînlerün cürmin dileyüp hûn-rîz dilberlerün boynına salına ana gîsû dirler, ve şol mûy ki kemer-vâr miyân-ı ma'şûkı der-kenâr eyleye ana mû dirler, bir kısmına dahi kâkül dirler.</p>
<p>İlk sayfadaki haşiyede Ahmed Paşa'ya ait iki beyit örneği var.</p>	<p>“Li-muharririhî: Sünbül üftâdesidür turra-i ham-ber-haminun Bin tarakda bezi var ol güzelün perçeminün Tarz-ı diger: Tağıtma aklını âzâdegân-ı kayd-ı gamun Dögüp dögüp ruhunla kâkül-i perîşânı</p>
<p>Saç babı, sıfat ve beyitleriyle muntazam şekilde.</p>	<p>Sıfatların bir kısmı <i>leb</i> babının sonunda verilmiş.</p>
<p>Saç babında <i>tomâr</i> sıfatının beyit örneği:</p>	<p>Bu beyit örneği, başka bir sıfat için verilmiş.</p>
<p>1. bapta <i>anberîn</i> sıfatının beyit örneği ikinci mısra: İster yüz ura rûdaki sultâna dostum</p>	<p>İster yüz üzre turduğı sultâna dostuma</p>
<p>cevşen, benefşe, çevgân, saclevân, duhân, dükkân-ı cîn</p>	<p>cevşen, benefşe, çevgân, savlecân, duhân, dükkân-ı cîn, şeb-bû</p>
<p>1. bapta <i>tâb tâb, dü-tâ, şâm, kara</i> sıfat grubu beyit örneği</p>	<p>farklı bir beyit örneği verilmiş.</p>
<p>2. bap, <i>sadef</i> sıfatının beyit örneği, ikinci mısra: Gûşunda olsa tanlama nazm-ı güherlerün</p>	<p>Gûşunda olsa tan mı yâ nazm-ı Güherleri</p>

<p>3. bap: Meydân-ı fesâhatda ser-âmed olan sühan-ârâlar ma'sûkun alnını <i>mâha</i> ve <i>Süheyl</i>'e teşbîh eylemişlerdür dırahşânlık cihetinden, ba'zı saâdetmendler <i>Zühreye</i> mânend dutmuşlardır, bu teşbîh hod rüşendür. <i>Nûr-ı mahz</i>, <i>müşteri</i>, <i>tâk sarây-ı cemâlde</i> bülend-pâye olduğıyçün, <i>çerâğ</i>, <i>meydân</i></p>	<p>Meydân-ı fesâhatda ser-âmed olan sühan-ârâlar ma'sûkun alnını <i>mâha</i> ve <i>Süheyl-i Yemânî</i>'e teşbîh eylemişlerdür dırahşânlığı cihetinden; ba'zılar <i>Zühreye</i> ba'zılar <i>nûr-ı mahza</i> ba'zılar <i>Müşteriye</i> ba'zılar <i>tâka</i> ve <i>çerâğa</i> ve <i>şem</i>'e ve <i>meydâna</i> teşbîh eylemişlerdür</p>
<p>3. bapta 6 beyit örneği verilmiş</p>	<p>7. örnek olarak: Hâle-dâr olmuş mehi mihri dutılmış zann ider Seyr iden semmûr kalpakla o rûmî dilberi</p>
<p>4. bapta <i>gurre</i>, <i>hilâl</i>, <i>râ</i>, <i>fettân</i></p>	<p><i>gurre</i>, <i>hilâl</i>, <i>râ</i>, <i>fettân</i>, <i>yâ</i> (ayrıca fazladan bir beyit örneği var)</p>
<p>5. bap: <i>aşk meyhânesinin mestâneleri</i></p>	<p><i>mest-i meyhâne-i aşk olanlar</i></p>
<p>5. bapta <i>hindû-yı âyîne-dâr</i> sıfatına, beytin ilk mısraı örnek olarak verilmiş.</p>	<p>Beyit verilmiş; ancak, ikinci mısraı Muîdî'de bir başka beytin ikinci mısraı olmuş.</p>
<p>5. bapta beyit: Ol hışm-ı çeşmüni nâz u itâb u kahrını mihr ü vefâ bilür</p>	<p>Ayn-ı inâyet ol hışmnâk çeşmüne Nâz u itâb u kahrını ol bî-vefâ bilür</p>
<p>6. bap <i>saff-der</i> sıfatı beyit örneği: Gözlerün dünyâyı teshîr itmege câdû gibi Ey nice kanlar ola ger dokına birbirine</p>	<p>Gamzeler kim iki saf bağladı <i>saff-derler</i> gibi Ey nice kâil ola ki tokına birbirine</p>
<p>6. bapta 26 sıfat verilmiş.</p>	<p><i>siyeh-dil</i>, <i>Zü'l-fekâr</i> sıfatları eklenip sıfat sayısı 28'e çıkmış.</p>
<p>8. bapta 29 beyit örneği var.</p>	<p>34 beyit örneği var, ayrıca <i>bezm-i nukl</i> sıfatı eklenmiş.</p>
<p>9. bapta 12 beyit örneği var.</p>	<p>5 farklı beyit ve ilaveten <i>fitne</i>, <i>zerrât-ı şems</i> sıfatları var.</p>

14. bapta 10 sıfat var. Beyit örneği 6'dır.	<i>id-i vefâ, gûy, semender, zenah, çevgân, anberîn</i> ile 16 olmuş. Beyit örneği 8'dir.
16. bap: 3 beyit örneği var.	Bu üç beyite 5 beyit daha eklenmiş; ayrıca Muîdî'de olmayan <i>ay, âyîne-i billûr, âyîne</i> sıfatları var.
Hatime: Türki dilde nazîresi yokdur Gayri defterlere imâm oldı	Türki dilde nazîri yokdur kim Gayri defterlere imâm oldı
Burc-ı fikretde bir meh-i nev iken Bir iki haftada tamâm oldı	Burc-ı fikretde bir meh-i nev iken İki üç gicede tamâm oldı

S o n u ç

Yukarıdaki kritiklerde Bavyera Devlet Kütüphanesi'nde bulunan risalenin *Miftâhü't-teşbih*'ten güçlü ihtimalle bir intihal olduğu anlaşılmış olmaktadır. Bunun en önemli sebebi, bir yandan özel bir çabayla *Miftâhü't-teşbih*'e ve müellifine ait tüm emarelerin atılması, diğer yandan da kendi müellifinin ve risalenin belli bir adının verilmemiş olmasıdır. Bu, bir yönden intihal, diğer yönden tadil, nazire veya fevâid türü bir kayıt gibi gözükse de ağırlığı intihal yönünde olmaktadır. Çünkü, bu atma ve isim belirtmeler bir çekinmenin tezahürü olup, bunun karşılığında günümüzde intihal işaret edilmektedir. O tarihlerde, kıyıda köşede kalıp kimsenin bilmediği *Miftâhü't-teşbih* gibi bir eser bu duruma düşebilmiştir. Fakat risale yazarı ihtiyatlı davranıp kendi ismini açıklamamış ve hatimede de zımnen yaptığı işin tadil, nazire ve fevâid türü bir kayda yorulmasına sebep olabilecek bir tavır sergilemiştir. Risale yazarı bir ikilem yaşamış olup bir yandan, kimsenin bilmediği bir risalenin adını ve müellifine ait bilgileri kimsenin anlamayacağını düşünerek atmış, diğer yandan da Muîdî'yle aynı zamanda yaşadığının farkında olarak kendi ismini ve risalenin belli bir adını risaleye yazmamıştır.

TÜRK KÜLTÜRÜ İNCELEMELERİ DERGİSİ BİBLİYOGRAFYASI (XI-XX)

*Recep AHİSHALİ**

1999 yılında yayın hayatına başlayan *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, XXI. sayısı ile 10. yılına ulaşmış bulunmaktadır. İlk sayısından itibaren bağlı kaldığı akademik prensipler ile kalitesini geliştirerek sürdürmektedir. Bu nedenle VI. sayısında “MLA International Bibliography” ve “Turkologischer Anzeiger” isimli uluslar arası akademik indeks ve bibliyografya taramaları kapsamına girmiş; XII. sayısından itibaren de Ulusal Akademik Ağ ve Bilgi Merkezi’nin (ULAKBİM) veritabanına dahil olmuştur. ULAKBİM’de XIII. Sayıdan itibaren çıkan makaleler yer almaktadır.

İlk 10 sayı içerisinde tarih, edebiyat, eğitim, sosyoloji vs. gibi sosyal bilimler alanlarında çeşitli makaleler yer almaktaydı. Son 10 sayı içerisinde sosyal alanlardan sadece Türk Tarihi, Türk Edebiyatı ve bu alanlarla ilgili tercüme ve kitap tanıtımlarına yer veren makaleler neşredilmiştir. Ayrıca makale sayılarında da bir düzenlemeye gidilmiştir. XI. Sayıdan itibaren 4 tarih, 4 edebiyat makalesi, tercüme ve kitap tanıtımı şeklinde bir sınırlamanın olduğu görülmektedir. Bu durum Derginin Türk Tarih ve Edebiyatı alanında ihtisaslaşan bir yayın politikasına sahip olmaya çalışıldığını göstermektedir.

Dergi, kitap tanıtım ve tenkitlerindeki yapıcı yayın politikasını sürdürmektedir. Hemen hemen her sayıda seviyeli, tanıtım ve tenkid konulu

* Yard. Doç. Dr., Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü / ahishali@marmara.edu.tr

bir makaleye yer vermeye devam etmektedir. Bu tür makalelerin akademik disiplin ve ahlaka olan katkılarının önemi açıktır.

Her on sayıda bir verilmesi düşünülen bibliyografyanın ilk kısmı Derginin X. sayısında neşredilmişti. Son çıkan XX. sayı ile birlikte ikinci on sayıya ulaşılmıştır. Hazırlanan bu bibliyografya son on sayıyı ihtiva etmektedir. Tekrar olmaması açısından ilk on sayı bu kısma dahil edilmiştir.

Önceki kısımda olduğu gibi XI-XX. Sayıların bibliyografyası da 2 kısım halinde hazırlanmıştır. Makaleler Derginin tasnifine göre, Tarih, Edebiyat, Tercüme, Kitabiyat, Tanıtım şeklinde başlıklandırılmış ve yazar adlarına göre sıralandırılmıştır. Bibliyografik künyede takip edilen sıra: “Yazar SOYADI, Adı, Makale Adı [İngilizce Makale Adı], sayı, sayfa numaraları” şeklindedir. İkinci kısımda Türkçe ve İngilizce anahtar kelimelerin ayrı ayrı indeksi verilmiştir. Anahtar kelimelerin indeksi verilirken “kelime, Yazar Adının Baş Harfi, SOYADI, sayı, sayfa numaraları” şeklinde bir sıra takip edilmiştir.

Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi
Bibliyografyası

TARİH

- ADALIOĞLU, Hasan Hüseyin, “Kaşgarlı Mahmud’un Dîvânü Lûgati’t-Türk Adlı eserindeki Türk Dünyası Haritası Üzerine Düşünceler ve Yorumlar” [“Thoughts on the Kaşgarlı Mahmud’s *Dîvânü Lûgâti’t-Türk* And The Map of Turkic World in It”], XVII, 1-28.
- AKYILDIZ, Ali, “Türkiye’de Muhtarlık Teşkilâtının Kuruluşu ve Gelişimine Genel Bir Bakış” [“Establishment and Progress of Local Administration (Muhtarlık) in Turkey: A General Approach”], XIV, 11-30.
- AL, Hüseyin – AKAR, “Şevket Kamil, Osmanlı Maliyesinde Kısır Döngü ve 1861 Ticarî Krizi” [“The Vicious Circle in the Ottoman Public Finance and the Commercial Crisis in 1861”], XVIII, 51-86.
- ATA, Feridun, “I. Dünya Savaşı İçinde Bozkır’a Yapılan Sürgünler” [“Exile to the City of Bozkır During World War I”], XVII, 51-64.
- AYDIN, Mustafa, “Batı Kafkaslarda Stratejik Bir Madde: Tuz (1800-1857)” [“A Strategic Mineral in The West Caucasus: Salt (1800-1857)”], XIII, 49-60.
- , Mustafa, “Mısır Meselesinde İlk Rus Hamlesi: Muravyev ve Raporu” [“The First Russian Attempt in the Egyptian Question: Muravyev and his Report”], XII, 51-76.
- BAYRAK (FERLİBAŞ), Meral, “Sofya’da XVI. Yüzyıla Ait Bir Vakıf Örneği: Sofu Mehmed Paşa Külliyesi ve Camiden Kiliseye Çevrilmiş Bir Mabedin Hikâyesi” [“A XVIth Century Foundation in Sophia and The Complex of Sofu Mehmed Pasha: The Story of a Re-construction of a Mosque as a Church”], XIX, 1-42.
- BEYOĞLU, “Süleyman, Ermeni Propagandasının Gölgelediği Gerçek: Tehcir Kanunu ve I. Dünya Savaşı’nda Arap Tehciri” [“The

- Truth Shaded by the Armenian Propoganda: Deportation Law And Situation of Arabs During World War I”], XI, 31-52.
- CENGİZ, Hayrullah, “Avdetîlikten İhtidâ Eden Selanikli Bir Kızın Evliliği” [“Marriage a Girl of Thessaloniki, Converted to Islam from Avdetî”], XVIII, 87-108.
- COŞAN, “Leyla, Almanya’da Hristiyanlaştırılan Türk Savaş Esirleri ve Bunların Vaftiz Törenleri (16-18. Yüzyıllar)” [“The Christianized Turkish Prisoners of War in Germany and Their Christening Ceremonies (16-18. Centuries)”], XIX, 43-60.
- ÇELİK, Şenol, “1659-1660 (H. 1070-1071) Tarihli Avarız Defterine Göre XVII. Yüzyıl Ortalarında Turgutlu Kazası” [“The Town of Turgutlu in the 17th Century According to Avariz Defters (1070-1071/1659-1660)”], XVI, 33-66.
- ÇELİK, Yüksel, “Asâkir-i Mansûre Ordusu’nda Talim Sisteminin Değişmesi ve Avrupalı Uzmanların Rolü (1826-1839)” [“Changing Drill System of the Victorious Soldiers of Mouhammad and Role of Western Experts (1826-1839)”], XIX, 87-118.
- , Yüksel, “Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa’nın Bâbîâlî’ye Karşı Tutumu ve 1836’da Kendisi İçin Hazırlanan Suikast Planı” [“The Behavior of Mehmet Ali Pasha, the Governor of Egypt, Towards the Capital/Babıali and Assasination Plan for Him”], XX, 69-100.
- , Yüksel, “Tanzimat Devrinde Rüşvet-Hediye İkilemi ve Bu Alandaki Yolsuzlukları Önleme Çabaları” [“The Dilemma of Bribery and Gift-Giving in the Tanzimat Period and Efforts for Prevention of Corruptions”], XVI, 25-64.
- DOĞAN, Muzaffer, “Osmanlı Merkez Bürokrasisinde Genel Maaş Sistemine Geçiş Çalışmaları” [“The Transition to The General Salary System in The Ottoman Central Bureaucracy”], XX, 33-68.
- DURŞUN, A. Halûk, “Osmanlı Devleti’nde Turizmin Gelişimine Dair Bazı Gözlemler” [“Observations on the Development of Tourism in the Ottoman Empire”], XVI, 67-78.
- EKİN, Ümit, “1822 Halep-Antakya Depremi ve Bölgeye Etkileri” [“The 1822 Halep-Antakya Earthquake and its Effects in The Region”], XVII, 29-50.

- ELİBOL, Numan, “XVI-XVII. Yüzyıllarda Avusturya'nın Doğu Ticareti” [“Austrian Oriental Trade in the XVI-XVIIth Centuries”], XII, 23-50.
- ERDOĞAN, “Meryem Kaçan, Rusçuk'ta Bektaşî Tekkeleri: Tay Hızır Ali Baba ve Horasanî Ali Baba Tekkeleri” [“The Dervish Lodges of the Bektashi Order in Ruse: The Lodges of Tay Hızır Ali Baba and Ali Baba of Khorasan”], XIX, 61-86.
- ERTAŞ, M. Yaşar, “İstanbul-Şam Hac Güzergâhındaki Menzil Külliyele-
rinin Bakım ve Onarımı (1729-1732)” [“Restoration and
Maintenance of Some Buildings in the Complexis (Kulliye) on
the Pilgrimage Route Istanbul-Damascus (1729-1732)”], XV, 1-
24.
- ERTUĞ, Nejdet, “18. Asır İstanbul Şer'iyeye Sicillerinde, Miras ve Satış
Hüccetlerindeki Sosyal Nitelikli Verilerin Değerlendirilmesi”
[“A Statistical Analysis on the Inheritance and Sale Cases in
Istanbul Court Records in the 18th Century”], XI, 1-30.
- GÖGER, Veysel – SARIKAYA, Hüseyin, “Mora'nın İstirdâdına Dair Bir
Kaynak Değerlendirmesi ve Nâdir'in Vâkı'ât-ı Gazavât'ı” [“An
Evaluation of A Source About the Reconquest of Morea and
Nâdir's Vâkı'ât-ı Gazavât”], XX, 1-32.
- GÖKA, Erol, “Kadın-Erkek İlişkileri Örneğinde ‘Türk Grup Davranışı’”
[“‘Turkish Group Behavior’ Sampling in Men-Women
Relations”], XI, 73-86.
- HUT, Davut, “Veliahd Murad-Yeni Osmanlılar İlişkisinde Fikirtepe V.
Murad Köşkü” [“The Fikirtepe Kiosk of Murad V in Relations
With Murad the Veliahd and The Young Ottomans”], XX, 101-
142.
- KIRANLAR, Safiye, “Uluslar Arası Saatin Kabul Edilmesi ve İleri Saat
Uygulaması Kapsamında Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Zaman
Kavramının Şekillendirilmesi (1919-1946)” [“Acceptance of
International Time and Formation of Time Concept From
Ottoman to Republic Within the Context of Day Light Time
Saving”], XV, 65-96.
- KUCUR, Sadi S., “Vekîl-i Hâsslık ve Selçuklu Saraylarında Üstâdü'd-
dârlik” [“The Post of ‘*wakîl-ı khâss*’ and ‘*ustâd Al-dâr*’ in the
Seljuq Courts”], XIV, 1-10.

- KUZUCU, Kemalettin, “Széhenyi Paşa ve Osmanlı İtfaiyesinin Modernleştirilmesi (1874-1922)” [“Széchenyi Pasha and Modernisation of Ottoman Fire Brigade (1874-1922)”], XIV, 31-52.
- NURDOĞAN, Arzu M., “Türkiye’de Öğretmenlik Mesleğinde Sosyal Dayanışma Fikrinin Doğuşu: Muallim Cemiyetleri (1908-1914)” [“Teachers’ Associations: Start of the Social Solidarity Idea in Teaching Profession in Turkey (1908-1914)”], XVII, 65-82.
- ÖZCAN, Azmi, “Osmanlı Devletinin Son Döneminde Araplar Arasında Hilafet Karşısı Faaliyetler (1877-1909)” [“Activities Against the Ottoman Caliphate Among the Arabs (1877-1909)”], XII, 77-100.
- ÖZCAN, Koray, “Orta Asya Türk Kent Model/ler/i Üzerine Bir Araştırma (VIII. Yüzyıldan XIII. Yüzyıla Kadar)” [“A Study on the Turkish Urban Model/s in Central Asia (From VIIIth to XIIIth Century)”], XII, 1-22.
- ÖZTÜRK, Temel, “Trabzon Valisi Vezir Abdurrahman Paşa’nın Muhallefatı (1728-1730)” [“Muhallefat of Vezir Abdurrahman Paşa, Governor of Trabzon”], XVIII, 9-50.
- POLAT, M. Said, “Dede Korkut Hikâyelerinde Geçen “Boy boyladı soy soyladı” Sözü’nün İfşa Ettiği ‘Geçmiş’” [“The Past Covered By the Saying “Boy Boylad. Soy Soylad” in Dede Korkut Tales”], XIII, 1-18.
- SANCAKTAR, Fatih M., “Mütareke Döneminde Bir İngiliz Taraftarı: Said Molla” [“Activities Against the Ottoman Caliphate Among the Arabs (1877-1909)”], XIII, 61-86.
- SEZGİN, İbrahim, “Sultan II. Selim’in Edirne ve Av Gezileri” [“Edirne Tours and Hunt Outings of Sultan Selim II”], XVI, 1-32.
- URAL, Selçuk, “Arşiv Belgelerine Göre Binbaşı Noel’in Faaliyetleri” [“The Activities of Commander Noel According to the Archive Documents”], XI, 53-72.
- , Selçuk, “Mütareke Döneminde Gayrimüslim Muhacirlerin İskânı” [“The Problems Confronted During The Settlement of Non-Muslim Immigrants”], XIV, 53-76.
- ÜSTÜN, İsmail Safa, “19. Yüzyılda Hindistan’dan Atebat’a Gönderilen Teberrular: “Vesika-yı Hindiyeye Hayır İçin mi Siyaset İçin mi?”” [“Financial Aids Sent to Atebat From India in the 19th

Century: Was it (“Pûl-i Hindî” or “Indian Money”) for Help or Politics?”], XVI, 79-120.

YURDAKUL, İlhami, “XIX. Yüzyılda Osmanlı-Açe İlişkileri Osmanlı Hilâfetinin Güney Asya’da Dinî-Siyasî Nüfuzu” [“Ottoman-Aceh Relations in the XIXth Century-Ottoman Caliph’s Religio-Political Influence in the Southeast Asia”], XIII, 19-48.

EDEBİYAT

ALICI, Lütfi, “Klasik Türk Şiirinde Muhabbet Kanunları” [“The Rules of Affection in Classical Turkish Poetry”], XIX, 119-142

ASLAN, Pelin, “Abdülhak Şinasi Hisar’ın Fahim Bey ve Biz Adlı Romanındaki Anlatım Tekniği ve bu Tekniğin İşlevi” [“Narrative Style in Abdülhak Şinasi Hisar’s Novel *Fahim Bey ve Biz* And Its Function”], XVII, 105-122.

ASLAN, Üzeyir, “XVIII. Yüzyıl Mutasavvıf Şairlerinden Fahrî Ahmed ve Elif-Name Şerhi” [“A 18th Century Soufi Poet Fakhri Ahmad and His Commentary on an Alif-nama”], XIX, 157-192.

ASLAN, Üzeyir, “XVIII. Yüzyılda Yazılmış Hülle Konulu Bir Mesnevî: Vâsık-zâde Re’fet Efendi ve Hülle-nâme’si” [“A Matnavi (Masnawi) Written in the 18th Century on Interim Marriage: Vâsık-Zada Re’fet Efendi and His *Hulla-Nama*”], XV, 121-148.

BİLGİ, Levent, “Ahmet Yorulmaz’ın Romanlarında Öteki Olarak Türk-Rum İlişkileri” [“Relationship Between The Turks and The Greeks As ‘Other’ in The Novels By Ahmet Yorulmaz”], XVII, 123-144.

COŞAN, Leyla, “Viyana Kuşatmalarını Anlatan İki Alman Halk Şarkısı Örneğinde Türk İmajı” [“The Image of Turks Reflected in two German Folk Songs Depicting the Vienna Siege”], XIV, 159-184.

COŞKUN, Menderes, “Divan Şairlerinin Birbirleriyle İlgili Manzum Değerlendirmeleri” [“Ottoman Turkish Poets’ Assessments of Each Other in Verse”], XIII, 87-128.

COŞKUN, Sezai, “Tarık Buğra’nın Eserlerinde Aydın-Tipler, Meseleler-” [“The Typology of ‘Intellectual’ in Tarık Buğra’s Works”], XIII, 195-224.

- ÇAPAN, Pervin, “Şeyh Gâlib'de Ateş İmajına Dâir” [“On Şeyh Gâlib's Image of Fire”], XII, 137-166.
- ÇOLAK, Faruk, “Gök Keçinin Püsküllü Oğlağı Olmak” Deyiminin Mitolojik Değerlendirmesi” [“A Mythological Analyses of a Saying ‘Being Bangs Kid of Celastial Goat’”], XIX, 193-204.
- DEMİREL, Mustafa, “Fenarîzade Muhyiddin Çelebi ve Divanı” [“Fenarizade Muhyiddin Çelebi and his Divan”], XIII, 167-194.
- DENİZ, Sebahat, “Dübeyt (Dübeytî) Hakkında” [“About the *Dübeyt* (Double)”], XIV, 77-100.
- DENİZ, Sebahat, “Klâsik Türk Şiirinde ‘Yetim’” [“The Orphanage in the Classical Turkish Poetry”], XI, 87-111.
- DUMAN, Halûk Harun, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Erzurum’da Edebiyat” [“Literature in Erzurum from Tanzimat to Republic”], XV, 201-226.
- EMEKSİZ, Abdulkadir – OKTAY, Sezin, “Taş Bebek Efsane ve Ninnileri Arasında Tematik İlişkiler” [“Thematic Relationships Between Stone Doll Legends and Lullabies”], XI, 149-166.
- ERDAL, Kelime, “Halide Edib Adivar’ın Romanlarında Evlilik Meselesi” [“Marriage Issue in Halide Edip Adivar’s Novels”], XVIII, 141-166.
- ERSOY, Ersen, “XVI. Yüzyıl Şâiri Firâkî ve Manzum Bir Mektubu” [“Firaki a Poet of XVIth Century and a Letter of H.M in Verse”], XVI, 121-134.
- GÖKALP, Halûk, “Divan Şiirinde Sıhhat-Nâmeler” [“Sıhhat-nâme Poems in Ottoman Poetry”], XIV, 101-130.
- GÖKALP, Halûk, “Tecride Gizlenen Anlatıcı ve Divan Şiiri Anlatıcı Tipolojisinde Yeni Tipler” [“Narrator Hiding to Insulation and New Types in Narrator Typology of the Ottoman Poetry”], XX, 165-186.
- GÜLEÇ, İsmail, “Hallâc’ın Bilinmeyen Bir Menkıbesi mi, Yahut Tarak-nâme mi?” [“One of Hallâc’s Unknown Epic or a Tarak-nâme?”], XVIII, 109-122.
- GÜLHAN, Abdülkerim, “Divan Şiirinde ‘Gurbet’ ve ‘Gariplik’ Üzerine” [“Foreign Land and Stangeness in Divan Poetry”], XIV, 131-158.

- İBRAGİM, Damira, “Âşık Paşa’nın Garib-nâmesi’nden Hareketle Anadolu Türk Kültürü ve Kazak Kültürünün Çocuk Konusunda Karşılaştırılması” [“Child in Ashik Pasha’s Garib-Nâme and The Kazakh Culture”], XVII, 145-162.
- KANTER, M. Fatih, “Tanzimat Şiirinde İdeal İnsan Tipi” [“Ideal Person in the Poems of Tanzimat Period”], XVI, 167-190.
- KAYA, Bayram Ali, “Klâsik Türk Şiirinde Gömlek” [“Shirt in Classical Turkish Poetry”], XV, 149-200.
- KEFELİ, Emel, “Evliliği Sorgularken: Levâyh-i Hayat” [“A Critical Approach the Marriage: *Levâyh-i Hayat*”], XII, 191-204.
- KILIÇ, Atabey, “Ahmed Hamdî’nin “Belâgat-ı Lisân-ı Osmânî”si” [“Ahmed Hamdî’s Book *Belâgat-ı Lisân-ı Osmânî* (The Belâgat of Ottoman Language)”], XVI, 161-166.
- ÖZTOPRAK, Nihat, “Fennî ve İzzet Efendinin Sahilnameleri ve Bu Sahilnamelerde Üsküdar” [“Üsküdar in the Sahilnames by Fennî and İzzet Efendi”], XI, 111-148.
- ÖZTOPRAK, Nihat, “Rûhî’nin Şiir Anlayışı” [“Understanding of Ruhi’s Poetry”], XII, 101-136.
- SABUNCU, Zeynep, “Âlî’nin Mihr ü Mâh’ı ile Feyzî’nin Şem ü Per-vâne’si Arasındaki Benzerlikler: İntihal mi Gelenek mi?” [“Similarities Between Mustafa Alî of Gallipoli’s *Mihr u Mah* And Fezyî Çelebi’s *Şem ü Pervane*: Plagiarism Or Tradition?”], XIII, 129-166.
- SINAR, Alev, “Edebî Eserlerin Sadeleştirilerek Yeniden Yayımlı Üzerine Uygulamalı Bir Örnek: Nesl-i Ahîr” [“Case Study of Republication After Word Simplification: Nesl-i Ahîr”], XVII, 83-104.
- ŞAKAR, Sezer Özyaşamış, “Anadolu Sahasında Yazılmış Bir Tarım Eseri: ‘Felâhat-nâme” [“A Work on Agriculture Written in the Anatolian Period”], XV, 97-120.
- TANRIBUYURDU, “Gülçin, Mevlânâ’nın Mesnevîsi’nde Melâmîlik, Kalenderîlik ve Rindlik ile İlgili Çağrışımlar” [“Associations Relevant to Melamism, Kalenderism, and Rindism in Mesnevi of Mevlânâ”], XX, 143-164
- TAŞ, Hakan, “Klasik Türk Şiirinde Türçe Sözcüklerde Med” [“Turkish ‘Med’ Words in Classical Turkish Literature”], XIX, 143-156.

- TAŞ, Hakan, “Mevlânâ Kabûlî [1438-1478] ve Dîvân’ındaki Türkçe Şiirleri” [“Mawlana Qabulî and Turkish Poems in His Dîvan”], XVI, 135-160.
- TÖRE, Enver, “Dede Korkut Hikâyelerinden Yapılmış Piyesler” [“Dramas Derived From the Stories Dede Qorqud”], XX, 187-230.
- ÜNER, Ayşe Melda, “Peyami Safa’nın Türk Dili ile İlgili Görüşlerinin Matmazel Noraliya’nın Koltuğu Romanının Anlatımına Etkisi” [“The Influence of Peyami Safa’s Views Concerning Turkish Language on the Narration of the Novel *Matmazel Noraliya’nın Koltuğu*”], XX, 231-246.
- YILMAZ, Ayşe, “*Mecmua-i Edebiyye* Dergisi’nin Özellikleri” [“Features of the Journal of *Mecmua-i Edebiyye*”], XI, 167-192.
- YÜREK, Hasan, “Mehmet Eroğlu’nun Romanlarında Aforizmalar” [“Aphorism in Mehmet Eroğlu’s Novels”], XVIII, 167-202.
- ZÜLFE, Ömer, ““Üsküf” Üzerine” [“On the Title *Üsküf*”], XII, 167-190.
- ZÜLFE, Ömer, “Deli Birader Gazâlî’nin Cerr-nâme’si” [“Cerr-name of Gazâlî, Brother the Mad”], XVIII, 123-140.

T E R C Ü M E

- EBERHARD, Wolfram, (Çev. Osman G. ÖZGÜDENLİ), “Orta Asya Göçebe Kavimlerinde Devlet Kurma Süreci” [“The Establishment of Nomadic States in Central Asia”], XVIII, 1-8.
- FLEMING Barbara, (Çev. Çengiz TOMAR), “Memlûk Saray ve Garnizonlarında Edebî Faaliyetler”, XII, 209-220.
- HAUSSIG, Hans-Wilhelm, (Çev. Ergin AYAN), “Hun ve Avar Adlarının Anlamı Hakkında” [“An Essay on About the Meaning of the Names of Hun and Awar”], XIII, 225-236.
- KUDARA, Kôgi, (Çev. Murat ELMALI), “Eski Uygurların Budist Kültürü”, XX, 247-262.
- TEKİN, Talat, (Çev. Ceval KAYA), “Kök Türkçe *büntegi* Üzerine”, XII, 205-208.

KİTABIYÂT

- BEYDİLLİ, Kemal, “Sekbanbaşı Risalesi’nin Müellifi Hakkında”, XII, 221-224.
- ÇAKIR, Müjgân, “Peşтели Hisâlî Dîvânı” Üzerine Bir Değerlendirme”, XIX, 205-227.
- GEMİCİ, Nureddin, Dini, Felsefi ve Edebi Eserlerin Çevrim Yazılarında Sıkça Rastlanan Hata ve Eksikliklerin Ahmed Midhat Efendi’nin “Ben Neyim” İsimli Eseri Çerçevesinde İncelenmesi, XX, 263-285.
- KARAKOÇ, Ercan, “Ermeni Soykırım İddiaları Ne Kadar Gerçekçi?”, XIV, 193-197.
- KARAKOÇ, Ercan, “İkinci Dalga Ermeni Terörü: Asala”, XVI, 191-198.
- KARAVELİOĞLU, Murat Ali, “Prizren’de Bir Facia Yahut Şairin Başına Gelenler”, XVI, 199-221.
- KILIÇ, Atabey, “Bursalı Mehmed Tahir bin Rifat, Aydın Vilâyetine Mensûb Meşâyih, Ulemâ, Şuarâ, Müverrihîn ve Etıbbânın Terâcim-i Ahvâli, Hazırlayan: M. Akif Erdoğan”, XIV, 185-192.
- KURŞUN, Zekeriya, “Musul’u da Kaybettik”, XI, 193-218.
- KÜPELİ, Özer, “Fuzuli Şagilin Falannamesi”, XVIII, 203-217.
- ÖĞÜN, Tuncay, “Soykırım Reddiyesinde Ne Kadar Başarılıyız?”, XV, 227-242.
- SARICIK, Murat, “Sayın Hasan Yüksel’in “Osmanlı İmparatorluğu’nda Nakibu’l-Eşraflık Müessesesi” Kitabı Hakkındaki Yazısı Üzerine”, XII, 225-237.
- YÜKSEL, Hasan, “Murat Sarıcık, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Nakîbü’l-Eşraflık Müessesesi*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 2003”, XI, 219-230.

TANITIM

- BUZPINAR, Ş. Tufan, “Şam’da Tarihi bir Kongre: Osmanlı Devrinde Bilad-ı Şam, Uluslar Arası Kongre, 26-30 Eylül 2005”, XIII, 237-243.

Anahtar Kelime İndeksi

13. Kolordu, S. URAL, XI, 53-72.
 16-18. yüzyıl, L. COŞAN, XIX, 43-60.
 Abaza, M. AYDIN, XIII, 49-60.
 Abdülhak Hamit Tarhan, M. F. KANTER, XVI, 167-190.
 Abdülhamid II, A. ÖZCAN, XII, 77-100; A. H. DURSUN, XVI, 67-78; H. CENGİZ, XVIII, 87-108; D. HUT, XX, 101-142.
 Açe Sultanlığı, İ. YURDAKUL, XIII, 19-48.
 Aforizma, H. YÜREK, 167-202.
 Ahmed Hamdî, A. KILIÇ, XVI, 161-166.
 aile, K. ERDAL, XVIII, 141-166.
 Ali Kuşçu, S. Ö. ŞAKAR, XV, 97-120.
 Alman edebiyatı, L. COŞAN, XIV, 159-184.
 Almanya, L. COŞAN, XIX, 43-60.
 Amerikan Mandası, F. M. SANKARTAR, XIII, 61-86.
 Anadolu edebiyatı, H. H. DUMAN, XV, 201-226.
 Anadolu kültürü, D. İBRAGİM, XVII, 145-162.
 Anadolu, S. URAL, XI, 53-72.
 Anapa Kalesi, M. AYDIN, XIII, 49-60.
 anlatıcı tipolojisi, H. GÖKALP, XX, 165-186.
 anlatıcı, P. ASLAN, XVII, 105-122; H. GÖKALP, XX, 165-186.
 Antakya, Ü. EKİN, XVII, 29-50.
 Araplar, S. BEYOĞLU, XI, 31-52; A. ÖZCAN, XII, 77-100.
 aruz ölçüsü, H. TAŞ, XIX, 143-156.
 Asakir-i Mansure, Y. ÇELİK, XIX, 87-118.
 askerlik, Y. ÇELİK, XIX, 87-118.
 Âşık Paşa, D. İBRAGİM, XVII, 145-162.
 âşık, L. ALICI, XIX, 119-142.
 âşıklığın adap ve erkânı, L. ALICI, XIX, 119-142.
 aşk, L. ALICI, XIX, 119-142.
 Atebat, İ. S. ÜSTÜN, XVI, 79-120.
 âteş, P. ÇAPAN, XII, 137-166.
 av, İ. SEZGİN, XVI, 1-32.
 avaid, Y. ÇELİK, XV, 25-64.
 Avar, H.W. HAUSSIG (Çev. E. AYAN), XIII, 225-236.
 Avârız Defterleri, Ş. ÇELİK, XVI, 33-66.
 Avdetiler (Dönmeler), H. CENGİZ, XVIII, 87-108. 87-108.
 Avrupalı uzmanlar, Y. ÇELİK, XIX, 87-118.
 Avusturya, N. ELİBOL, XII, 23-50; İ. SEZGİN, XVI, 1-32.
 Ayasofya, A. H. DURSUN, XVI, 67-78.
 aydın, S. COŞKUN, XIII, 195-224.
 ayrıcalıklı insan, F. ÇOLAK, XIX, 193-204.
 Ayvalık, L. BİLGİ, XVII, 123-144.
 Bağdat eyaleti, İ. S. ÜSTÜN, XVI, 79-120.
 Bağdatlı Rûhî, N. ÖZTOPRAK, XII, 101-136.
 basın-yayın, H. H. DUMAN, XV, 201-226.
 başlık, Ö. ZÜLFE, XII, 167-190.
 Batı Kafkasya, M. AYDIN, XIII, 49-60.
 Bedirhaniler, S. URAL, XI, 53-72.
 Bektaşî, M. K. ERDOĞAN, XIX, 61-86.
 belâgat, A. KILIÇ, XVI, 161-166.
 Belâgat-ı Lisân-ı Osmânî, A. KILIÇ, XVI, 161-166.
 benzetmeler, S. DENİZ, XI, 87-110.

- Binbaşı Noel, S. URAL, XI, 53-72.
- birinci dünya savaşı, S. KIRANLAR, XV, 65-96.
- birlik, A. M. NURDOĞAN, XVII, 65-82.
- Boğaziçi, N. ÖZTOPRAK, XI, 111-148.
- Bohça Baha, Y. ÇELİK, XV, 25-64.
- Bosnalı Mehmed Paşa, M. BAYRAK (FERLIBAŞ), XIX, 1-42.
- boy, M. S. POLAT, XIII, 1-18.
- Bozkır, F. ATA, XVII, 51-64.
- bulaşıcılık, H. AL-Ş. K. AKAR, XVIII, 51-86.
- burnu kır oğlak, F. ÇOLAK, XIX, 193-204.
- bürokrasi, M. DOĞAN, XX, 33-68.
- câize, Y. ÇELİK, XV, 25-64.
- Celvetiyye, Ü. ASLAN, XIX, 157-192.
- cemiyet, A. M. NURDOĞAN, XVII, 65-82.
- cerr, Ö. ZÜLFE, XVIII, 123-140.
- Ceza Kanunnâmeleri, Y. ÇELİK, XV, 25-64.
- Çar. I. Nikola, M. AYDIN, XII, 51-76.
- Çerkez, M. AYDIN, XIII, 49-60.
- çocuk, D. İBRAGİM, XVII, 145-162.
- çocuksuzluk, A. EMEKSİZ-S. OKTAY, XI, 149-166.
- dava, N. ERTUĞ, XI, 1-30
- dayanışma, A. M. NURDOĞAN, XVII, 65-82.
- Dede Korkut Hikâyeleri, E. TÖRE, XX, 187-230.
- Dede Korkut hikâyelerinden yapılmış piyesler, E. TÖRE, XX, 187-230.
- Dede Korkut Kitabı, M. S. POLAT, XIII, 1-18.
- değerlendirme, M. COŞKUN, XIII, 87-128.
- deprem, Ü. EKİN, XVII, 29-50.
- Derviş Paşa, H. CENGİZ, XVIII, 87-108.
- devlet yapısı, W. EBERHARD, (Çev. O. G. Özgüdenli), XVIII, 1-8.
- deyim, F. ÇOLAK, XIX, 193-204.
- dil incelemesi, S. Ö. ŞAKAR, XV, 97-120.
- divan şiiri, N. ÖZTOPRAK, XII, 101-136; A. GÜLHAN, XIV, 131-158; H. GÖKALP, XIV, 101-130; H. GÖKALP, XX, 165-186.
- divan, M. COŞKUN, XIII, 87-128; M. DEMİREL, XIII, 167-194; H. TAŞ, XVI, 135-160.
- Dîvânü Lûgati't-Türk, H. H. ADALIOĞLU, XVII, 1-28.
- dua, A. EMEKSİZ-S. OKTAY, XI, 149-166.
- duraklama, P. ASLAN, XVII, 105-122.
- dübeyt, S. DENİZ, XIV, 77-100.
- dünya haritası, H. H. ADALIOĞLU, XVII, 1-28.
- Dürri, H. GÖKALP, XX, 165-186.
- edebî çevreler, H. H. DUMAN, XV, 201-226.
- edebî eser, A. SINAR, XVII, 83-104.
- Edirne, İ. SEZGİN, XVI, 1-32.
- edisyon, A. SINAR, XVII, 83-104.
- edisyonda kriterler, A. SINAR, XVII, 83-104.
- efsane, A. EMEKSİZ-S. OKTAY, XI, 149-166.
- eğitim, Y. ÇELİK, XIX, 87-118.
- ekonomik entegrasyon, H. AL-Ş. K. AKAR, XVIII, 51-86.
- eleştirisi, M. COŞKUN, XIII, 87-128.
- Elif-name, Ü. ASLAN, XIX, 157-192.
- Enderunlu Vâsıf, H. GÖKALP, XX, 165-186.
- Endonezya, İ. YURDAKUL, XIII, 19-48.
- Ermeniler, S. BEYOĞLU, XI, 31-52; S. URAL, XIV, 53-76.
- Erşed Efendi, Ü. ASLAN, XV, 121-148.
- Erzurum, H. H. DUMAN, XV, 201-226.
- esir, F. ATA, XVII, 51-64.
- eş seçme, K. ERDAL, XVIII, 141-166.
- evlenme yaşı, K. ERDAL, XVIII, 141-166.

- evlilik, E. KEFELİ, XII, 191-204; K. ERDAL, XVIII, 141-166.
- Fahrî, Ü. ASLAN, XIX, 157-192.
- Fars edebiyatı, S. DENİZ, XIV, 77-100.
- Fasîhî, H. GÖKALP, XX, 165-186.
- Felâhat-nâme, S. Ö. ŞAKAR, XV, 97-120.
- Feyzî Çelebi, Z. SABUNCU, XIII, 129-166.
- fihrist, A. YILMAZ, XI, 167-192.
- Fikirtepe V. D. HUT, XX, 101-142.
- Firakî, E. ERSOY, XVI, 121-134.
- Garib-name, D. İBRAGİM, XVII, 145-162.
- garip, A. GÜLHAN, XIV, 131-158.
- gazel, Ö. ZÜLFE, XII, 167-190; M. DEMİREL, XIII, 167-194.
- Geçici Sevk ve İskân Kanunu, S. URAL, XIV, 53-76.
- Gelibolulu Mustafa Âlî, Z. SABUNCU, XIII, 129-166.
- Genç Türkler, A. ÖZCAN, XII, 77-100.
- genel özellikler, S. DENİZ, XI, 87-110.
- genelleme, P. ASLAN, XVII, 105-122.
- Girit, L. BİLGİ, XVII, 123-144.
- giyim kuşam, B. A. KAYA, XV, 149-200.
- göç, L. BİLGİ, XVII, 123-144.
- göçebeler, M. S. POLAT, XIII, 1-18; W. EBERHARD, (Çev. O. G. Özgüdenli), XVIII, 1-8.
- göçmenler, S. BEYOĞLU, XI, 31-52.
- gök keçi, F. ÇOLAK, XIX, 193-204.
- gök kulaklı oğlak, F. ÇOLAK, XIX, 193-204.
- Gök Tanrı, F. ÇOLAK, XIX, 193-204.
- gök teke, F. ÇOLAK, XIX, 193-204.
- gömlek, B. A. KAYA, XV, 149-200.
- grup davranışı, E. GÖKA, XI, 73-86.
- gurbet, A. GÜLHAN, XIV, 131-158.
- Gülнар, F. ÇOLAK, XIX, 193-204.
- Hac yolu, M. Y. ERTAŞ, XV, 1-24.
- Hacı Feyzullah Efendi, H. CENGİZ, XVIII, 87-108.
- Halep, Ü. EKİN, XVII, 29-50.
- Halil Paşa, M. AYDIN, XII, 51-76.
- halk şarkıları, L. COŞAN, XIV, 159-184.
- Hallâc-ı Mansur, İ. GÜLEÇ, XVIII, 109-122.
- hamam, Ö. ZÜLFE, XVIII, 123-140.
- Haralambos, L. BİLGİ, XVII, 123-144.
- Harbiye, Y. ÇELİK, XIX, 87-118.
- hariç ez-defter, Ş. ÇELİK, XVI, 33-66.
- Hasan Paşa, M. AYDIN, XIII, 49-60.
- Hasan, L. BİLGİ, XVII, 123-144.
- hastalık, H. GÖKALP, XIV, 101-130.
- hazîne, M. DOĞAN, XX, 33-68.
- Hediye, Y. ÇELİK, XV, 25-64.
- Hidiv Abbas, A. ÖZCAN, XII, 77-100.
- Hilâfet, A. ÖZCAN, XII, 77-100.
- Hindistan, İ. S. ÜSTÜN, XVI, 79-120.
- Hollanda, İ. YURDAKUL, XIII, 19-48.
- Horasanî Ali Baba, M. K. ERDOĞAN, XIX, 61-86.
- Hun, H.W. HAUSSIG (Çev. E. AYAN), XIII, 225-236.
- hülle, Ü. ASLAN, XV, 121-148.
- hülleci, Ü. ASLAN, XV, 121-148.
- Hülle-nâme, Ü. ASLAN, XV, 121-148.
- I. Dünya Savaşı, S. BEYOĞLU, XI, 31-52; F. ATA, XVII, 51-64.
- ışıkların maskelenmesi/karartma, S. KIRANLAR, XV, 65-96.
- iaşe, İ. SEZGİN, XVI, 1-32.
- İbrahim Paşa, Y. ÇELİK, XX, 69-100.
- iç hikâye, P. ASLAN, XVII, 105-122.
- İdeal insan, M. F. KANTER, XVI, 167-190.
- ikinci dünya savaşı, S. KIRANLAR, XV, 65-96.
- ileri saat, S. KIRANLAR, XV, 65-96.
- iltizam, M. DOĞAN, XX, 33-68.
- imaj, P. ÇAPAN, XII, 137-166.
- İmaret Camii, M. BAYRAK (FERLİBAŞ), XIX, 1-42.
- inceleme, A. YILMAZ, XI, 167-192.

- İngiliz Himayesi, F. M. SANCAKTAR, XIII, 61-86.
- İngilizler, A. ÖZCAN, XII, 77-100; İ. S. ÜSTÜN, XVI, 79-120.
- İngiltere, S. ÜRAL, XI, 53-72.
- intihal, Z. SABUNCU, XIII, 129-166.
- İran, İ. SEZGIN, XVI, 1-32.
- irtikâb, Y. ÇELİK, XV, 25-64.
- irtişâ, Y. ÇELİK, XV, 25-64.
- İstanbul, N. ÖZTOPRAK, XI, 111-148; K. KUZUCU, XIV, 31-52; Y. ÇELİK, XX, 69-100.
- itfaiye, K. KUZUCU, XIV, 31-52.
- İzzet Efendi, N. ÖZTOPRAK, XI, 111-148.
- kadın, E. KEFELİ, XII, 191-204.
- Kâhya, A. AKYILDIZ, XIV, 11-30.
- Kalenderilik, G. TANRIBUYURDU, XX, 143-164.
- Kara Camii, M. BAYRAK (FERLİBAŞ), XIX, 1-42.
- kartografi, H. H. ADALIOĞLU, XVII, 1-28.
- kaside, M. DEMİREL, XIII, 167-194.
- Kaşgarî, H. H. ADALIOĞLU, XVII, 1-28.
- Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Y. ÇELİK, XX, 69-100.
- Kaymakam Reşid Bey, Y. ÇELİK, XX, 69-100.
- Kazak kültürü, D. İBRAGİM, XVII, 145-162.
- Kazak soy kütüğü, D. İBRAGİM, XVII, 145-162.
- kent model/ler/i, K. ÖZCAN, XII, 1-22.
- kentleşme sorunları, K. KUZUCU, XIV, 31-52.
- kervansaray, M. Y. ERTAŞ, XV, 1-24.
- kiş saati, S. KIRANLAR, XV, 65-96.
- klâsik belâgat, A. KILIÇ, XVI, 161-166.
- Klâsik Türk şiiri, S. DENİZ, XI, 87-110; N. ÖZTOPRAK, XII, 101-136; P. ÇAPAN, XII, 137-166; L. ALICI, XIX, 119-142; B. A. KAYA, XV, 149-200.
- Kocabaşı, A. AKYILDIZ, XIV, 11-30.
- Konya, Y. ÇELİK, XX, 69-100.
- kömür, S. KIRANLAR, XV, 65-96.
- köy/mahalle idaresi, A. AKYILDIZ, XIV, 11-30.
- kuma, A. EMEKSİZ-S. OKTAY, XI, 149-166.
- Kurbagalidere Çiftliği, D. HUT, XX, 101-142.
- Kuskan, F. ÇOLAK, XIX, 193-204.
- kuş başlığı, Ö. ZÜLFE, XII, 167-190.
- küpeli oğlak, F. ÇOLAK, XIX, 193-204.
- Kütahya, Y. ÇELİK, XX, 69-100.
- maaş, M. DOĞAN, XX, 33-68.
- maddî kültür, B. A. KAYA, XV, 149-200.
- Madrûb-zâde ailesi, Ü. ASLAN, XV, 121-148.
- Mahmud II., M. AYDIN, XII, 51-76; Y. ÇELİK, XIX, 87-118; Y. ÇELİK, XX, 69-100.
- Maniakh, H.W. HAUSSIG (Çev. E. AYAN), XIII, 225-236.
- Manisa, Ş. ÇELİK, XVI, 33-66.
- manzum mektup, E. ERSOY, XVI, 121-134.
- Marigo, L. BİLGİ, XVII, 123-144.
- Matmazel Noraliya'nın Koltuğu romanının anlatımı, A. M. ÜNER, XX, 231-246.
- Matmazel Noraliya'nın Koltuğu, A. M. ÜNER, XX, 231-246.
- mecmualar, A. YILMAZ, XI, 167-192.
- med, H. TAŞ, XIX, 143-156.
- Medine, S. BEYOĞLU, XI, 31-52.
- Mehmed Ali Paşa, M. AYDIN, XII, 51-76.
- Mehmed Han II. Dönemi, H. TAŞ, XVI, 135-160.
- Mehmet Eroğlu, H. YÜREK, 167-202.
- mekânsal evrim, K. ÖZCAN, XII, 1-22.
- mektup, E. ERSOY, XVI, 121-134.

- Melâmîlik, G. TANRIBUYURDU, XX, 143-164.
- menzil külliyesi, M. Y. ERTAŞ, XV, 1-24.
- menzil, İ. SEZGİN, XVI, 1-32.
- Mersin, F. ÇOLAK, XIX, 193-204.
- mesai, S. KIRANLAR, XV, 65-96.
- mesnevî, Z. SABUNCU, XIII, 129-166; Ü. ASLAN, XV, 121-148.
- Mesnevî, İ. GÜLEÇ, XVIII, 109-122; G. TANRIBUYURDU, XX, 143-164.
- Meşrutiyet, D. HUT, XX, 101-142.
- Mevlânâ Kabûlî, H. TAŞ, XVI, 135-160.
- Mevlânâ, G. TANRIBUYURDU, XX, 143-164.
- Mısır çevresi, M. AYDIN, XII, 51-76.
- Mısır Sorunu, Y. ÇELİK, XX, 69-100.
- Mihr ü Mah, Z. SABUNCU, XIII, 129-166.
- Mimar Sinan, M. BAYRAK (FERLİBAŞ), XIX, 1-42.
- miras, N. ERTUĞ, XI, 1-30
- Mirés borçlanması 1860, H. AL-Ş. K. AKAR, XVIII, 51-86.
- mitoloji, F. ÇOLAK, XIX, 193-204.
- modernleşme, K. KUZUCU, XIV, 31-52.
- Moğollar, W. EBERHARD, (Çev. O. G. Özgüdenli), XVIII, 1-8.
- Mondros Mütarekesi, F. M. SANCAKTAR, XIII, 61-86; S. URAL, XIV, 53-76.
- Mora, V. GÖGER-H. SARIKAYA, XX, 1-32.
- Muallim Naci, M. F. KANTER, XVI, 167-190.
- muallim, A. M. NURDOĞAN, XVII, 65-82.
- muhabbet kanunları, L. ALICI, XIX, 119-142.
- muhallefat, T. ÖZTÜRK, XVIII, 9-50.
- muhtar, A. AKYILDIZ, XIV, 11-30.
- muhtarlık, A. AKYILDIZ, XIV, 11-30.
- Muhyiddin Çelebi, M. DEMİREL, XIII, 167-194.
- mukataa, M. DOĞAN, XX, 33-68.
- Murad Köşkü, D. HUT, XX, 101-142.
- Murad V., D. HUT, XX, 101-142.
- Mustafa Fennî, N. ÖZTOPRAK, XI, 111-148.
- Mustafa Kemal, L. BİLGİ, XVII, 123-144.
- mübadele, L. BİLGİ, XVII, 123-144.
- mürûr tezkiresi, A. AKYILDIZ, XIV, 11-30.
- müsadere, T. ÖZTÜRK, XVIII, 9-50; M. K. ERDOĞAN, XIX, 61-86.
- N. N. Muravyev, M. AYDIN, XII, 51-76.
- Nâbî, H. GÖKALP, XX, 165-186.
- Nâdir, V. GÖGER-H. SARIKAYA, XX, 1-32.
- Namık Kemal, M. F. KANTER, XVI, 167-190; D. HUT, XX, 101-142.
- nazım şekli, S. DENİZ, XIV, 77-100.
- nazım türleri, H. GÖKALP, XIV, 101-130.
- nazire, Ö. ZÜLFE, XII, 167-190; Z. SABUNCU, XIII, 129-166.
- Nesib, Ü. ASLAN, XIX, 157-192.
- Nesl-i Ahîr, A. SINAR, XVII, 83-104.
- ninni, A. EMEKSİZ-S. OKTAY, XI, 149-166.
- Nizâmülmülk, S. KUCUR, XIV, 1-10.
- odaklanma, P. ASLAN, XVII, 105-122.
- okur, P. ASLAN, XVII, 105-122.
- onarım, M. Y. ERTAŞ, XV, 1-24.
- Orta Asya tarihi, W. EBERHARD, (Çev. O. G. Özgüdenli), XVIII, 1-8.
- Orta Asya Türk kenti, K. ÖZCAN, XII, 1-22.
- ortakçı, Ş. ÇELİK, XVI, 33-66.
- Osmanlı Devleti, S. BEYOĞLU, XI, 31-52; İ. YURDAKUL, XIII, 19-48.; K. KUZUCU, XIV, 31-52; S. URAL, XIV, 53-76; F. ATA, XVII, 51-64.

- Osmanlı dış borçlanması, H. AL-Ş. K. AKAR, XVIII, 51-86.
- Osmanlı evi, N. ERTUĞ, XI, 1-30.
- Osmanlı günlük hayatı, Ö. ZÜLFE, XVIII, 123-140.
- Osmanlı hilâfeti, İ. YURDAKUL, XIII, 19-48.
- Osmanlı İmparatorluğu, A. M. NURDOĞAN, XVII, 65-82; Ü. EKİN, XVII, 29-50.
- Osmanlı sosyal yapısı, N. ERTUĞ, XI, 1-30.
- Osmanlı sultanları, H. GÖKALP, XIV, 101-130.
- Osmanlı Şer'iyye Sicilleri, N. ERTUĞ, XI, 1-30
- Osmanlı ticareti, N. ELİBOL, XII, 23-50.
- Osmanlı Türk şairleri, M. COŞKUN, XIII, 87-128.
- Osmanlı/lar, A. ÖZCAN, XII, 77-100; N. ELİBOL, XII, 23-50.; L. BİLGİ, XVII, 123-144; M. Y. ERTAŞ, XV, 1-24.
- Osmanlı-Açe ilişkileri, İ. YURDAKUL, XIII, 19-48.
- Osmanlı-Rus Mücadelesi, M. AYDIN, XIII, 49-60.
- öksüz, S. DENİZ, XI, 87-110.
- övgü, M. COŞKUN, XIII, 87-128.
- Peyami Safa'nın Türk dili ile ilgili görüşlerinin Matmazel Noraliya'nın Koltuğu romanının anlatımına etkisi, A. M. ÜNER, XX, 231-246.
- pîrâhen, B. A. KAYA, XV, 149-200.
- pişkeş, Y. ÇELİK, XV, 25-64.
- poetika, N. ÖZTOPRAK, XII, 101-136.
- püsküllü oğlak, F. ÇOLAK, XIX, 193-204.
- Rabia Hanım, Ali Rıza Efendi, H. CENGİZ, XVIII, 87-108.
- Rafael Scassi, M. AYDIN, XIII, 49-60.
- Râşid, V. GÖGER-H. SARIKAYA, XX, 1-32.
- Recaizade Mahmut Ekrem, M. F. KANTER, XVI, 167-190.
- reform, Y. ÇELİK, XIX, 87-118.
- rindlik, G. TANRIBUYURDU, XX, 143-164.
- roman, H. YÜREK, 167-202.
- rubâî, S. DENİZ, XIV, 77-100.
- Rum ticaret evlerinin iflâsı, H. AL-Ş. K. AKAR, XVIII, 51-86.
- Rum/lar, S. URAL, XIV, 53-76; L. BİLGİ, XVII, 123-144.
- Ruşuk, M. K. ERDOĞAN, XIX, 61-86.
- rüşvet, Y. ÇELİK, XV, 25-64.
- rüya, A. EMEKSİZ-S. OKTAY, XI, 149-166.
- saat, S. KIRANLAR, XV, 65-96.
- sadeleştirme, A. SINAR, XVII, 83-104.
- sahilname, N. ÖZTOPRAK, XI, 111-148.
- sahne, P. ASLAN, XVII, 105-122.
- Said Molla, F. M. SANCAKTAR, XIII, 61-86.
- satış, N. ERTUĞ, XI, 1-30
- Selanik, H. CENGİZ, XVIII, 87-108.
- Selçuklu sarayı, S. KUCUR, XIV, 1-10.
- Selim II., İ. SEZGİN, XVI, 1-32.
- ses, P. ASLAN, XVII, 105-122.
- Seyid Ahmed Paşa, M. AYDIN, XIII, 49-60.
- sıhhat, H. GÖKALP, XIV, 101-130.
- Sıhhat-nâme, H. GÖKALP, XIV, 101-130.
- Siyâset-nâme, S. KUCUR, XIV, 1-10.
- Sofu Mehmed Paşa Vakfı, M. BAYRAK (FERLİBAŞ), XIX, 1-42.
- Sofya, M. BAYRAK (FERLİBAŞ), XIX, 1-42.
- Son Kuşak, A. SINAR, XVII, 83-104.
- soy, M. S. POLAT, XIII, 1-18.
- sömürgecilik, İ. YURDAKUL, XIII, 19-48.
- sözlük, S. Ö. ŞAKAR, XV, 97-120.

- subay, Y. ÇELİK, XIX, 87-118.
 suikast, Y. ÇELİK, XX, 69-100.
 Sultan Abdülaziz, D. HUT, XX, 101-142.
 Sultanahmet, A. H. DURSUN, XVI, 67-78.
 Suriye, S. BEYOĞLU, XI, 31-52.
 sürgün, F. ATA, XVII, 51-64.
 Sveti Sedmoçislenitsi Kilisesi, M. BAYRAK (FERLİBAŞ), XIX, 1-42.
 Széchenyi Paşa, K. KUZUCU, XIV, 31-52.
 şair, N. ÖZTOPRAK, XII, 101-136.
 Şarköy, Ü. ASLAN, XIX, 157-192.
 şehir edebiyatı, H. H. DUMAN, XV, 201-226.
 şehir kültürü, H. H. DUMAN, XV, 201-226.
 Şehremaneti, A. H. DURSUN, XVI, 67-78.
 Şem ü Pervane, Z. SABUNCU, XIII, 129-166.
 şerh, Ü. ASLAN, XIX, 157-192.
 Şerif Hüseyin, A. ÖZCAN, XII, 77-100.
 Şeyh Gâlib, P. ÇAPAN, XII, 137-166.
 şeyhülislâmlık, H. CENGİZ, XVIII, 87-108.
 Şia, İ. S. ÜSTÜN, XVI, 79-120.
 şifahi anlatı, M. S. POLAT, XIII, 1-18.
 şiir, A. YILMAZ, XI, 167-192; N. ÖZTOPRAK, XII, 101-136.
 Şinasi, M. F. KANTER, XVI, 167-190.
 Tahrir Defterleri, Ş. ÇELİK, XVI, 33-66.
 tahsisat, M. DOĞAN, XX, 33-68.
 taklit, Z. SABUNCU, XIII, 129-166.
 talim, Y. ÇELİK, XIX, 87-118.
 Tanrısal insan, F. ÇOLAK, XIX, 193-204.
 Tanzimat, E. KEFELİ, XII, 191-204; Y. ÇELİK, XV, 25-64; M. F. KANTER, XVI, 167-190.
 tarak, İ. GÜLEÇ, XVIII, 109-122.
 Tardu, H.W. HAUSSIG (Çev. E. AYAN), XIII, 225-236.
 Tarık Buğra, S. COŞKUN, XIII, 195-224.
 tarım, S. Ö. ŞAKAR, XV, 97-120.
 tarih yazımı, N. ERTUĞ, XI, 1-30
 tarihsel psikoloji, E. GÖKA, XI, 73-86.
 tasarruf, S. KIRANLAR, XV, 65-96.
 taş bebek, A. EMEKSİZ-S. OKTAY, XI, 149-166.
 taşın canlanması, A. EMEKSİZ-S. OKTAY, XI, 149-166.
 Tay Hızır Ali Baba, M. K. ERDOĞAN, XIX, 61-86.
 tebaiyet-egemenliğini tanıma, İ. YURDAKUL, XIII, 19-48.
 Tecellî, Osman Nevres, S. DENİZ, XIV, 77-100.
 tecrit, H. GÖKALP, XX, 165-186.
 tehcir, S. BEYOĞLU, XI, 31-52.
 tekke, M. K. ERDOĞAN, XIX, 61-86.
 tercüme, A. YILMAZ, XI, 167-192.
 Theophylakt, H.W. HAUSSIG (Çev. E. Ayan), XIII, 225-236.
 Ticaret, N. ELİBOL, XII, 23-50.
 ticarî kriz, H. AL-Ş. K. AKAR, XVIII, 51-86.
 tip, H. GÖKALP, XX, 165-186.
 Topkapı Sarayı, A. H. DURSUN, XVI, 67-78.
 Trabzon, M. AYDIN, XIII, 49-60; T. ÖZTÜRK, XVIII, 9-50.
 Tuna, N. ELİBOL, XII, 23-50.
 Turgutlu, Ş. ÇELİK, XVI, 33-66.
 turizm, A. H. DURSUN, XVI, 67-78.
 Tuz, M. AYDIN, XIII, 49-60.
 tüccar, N. ELİBOL, XII, 23-50.
 Türk aydını, S. COŞKUN, XIII, 195-224.
 Türk Dil haritası, H. H. ADALIOĞLU, XVII, 1-28.
 Türk edebiyatı, S. DENİZ, XIV, 77-100.

- Türk grup davranışı, E. GÖKA, XI, 73-86.
- Türk imajı, L. COŞAN, XIV, 159-184.
- Türk romanı ve Türk aydını, S. COŞKUN, XIII, 195-224.
- Türk savaş esirleri, L. COŞAN, XIX, 43-60
- Türk/ler, L. BİLGİ, XVII, 123-144; W. EBERHARD, (Çev. O. G. Özgüdenli), XVIII, 1-8.
- Türkçe Şiirler, H. TAŞ, XVI, 135-160.
- Türkçe'nin meseleleri, A. M. ÜNER, XX, 231-246.
- Türkçe'nin özellikleri, A. M. ÜNER, XX, 231-246.
- Türklerde toplumsal cinsiyet rolleri, E. GÖKA, XI, 73-86.
- Türk-Şad, H.W. HAUSSİG (Çev. E. AYAN), XIII, 225-236.
- uzun ünlüler, H. TAŞ, XIX, 143-156.
- Üsküdar, N. ÖZTOPRAK, XI, 111-148.
- üsküf, Ö. ZÜLFE, XII, 167-190.
- üstâd-ı saray, S. KUCUR, XIV, 1-10.
- üstâdü'd-dâr, S. KUCUR, XIV, 1-10.
- vaftiz törenleri, L. COŞAN, XIX, 43-60
- Vahid Mahtûmî, V. GÖGER-H. SARIKAYA, XX, 1-32.
- Vâkı'ât-ı Gazavât, V. GÖGER-H. SARIKAYA, XX, 1-32.
- Vali Vezir Abdurrahman Paşa, T. ÖZTÜRK, XVIII, 9-50.
- Var-Hun, H.W. HAUSSİG (Çev. E. AYAN), XIII, 225-236.
- Vâsık Efendi, Ü. ASLAN, XV, 121-148.
- Vâsık-zâde Re'fet, Ü. ASLAN, XV, 121-148.
- vasiyet akçası, İ. S. ÜSTÜN, XVI, 79-120.
- vekil-i hâss, S. KUCUR, XIV, 1-10.
- Venizelos, L. BİLGİ, XVII, 123-144.
- vergi, M. DOĞAN, XX, 33-68.
- Viyana kuşatmaları, L. COŞAN, XIV, 159-184.
- Yaik, H.W. HAUSSİG (Çev. E. AYAN), XIII, 225-236.
- yangın, K. KUZUCU, XIV, 31-52.
- yaz saati, S. KIRANLAR, XV, 65-96.
- Yeni Osmanlılar, D. HUT, XX, 101-142.
- yeniçeriler, Y. ÇELİK, XIX, 87-118.
- Yerebatan Sarayı, A. H. DURSUN, XVI, 67-78.
- yetim, S. DENİZ, XI, 87-110.
- yolsuzluk, Y. ÇELİK, XV, 25-64.
- Zaptiye Nezareti, A. H. DURSUN, XVI, 67-78.
- Ziya Paşa, M. F. KANTER, XVI, 167-190.

Keywords

- 13th Army Corps, S. URAL, XI, 53-72.
 16.-18. century, L. COŞAN, XIX, 43-60
 Abdulhamid II, A. ÖZCAN, XII, 77-100; A. H. DURSUN, XVI, 67-78; D. HUT, XX, 101-142.
 Abhazia, M. AYDIN, XIII, 49-60.
 Aceh sultanete, İ. YURDAKUL, XIII, 19-48.
 agriculture, S. Ö. ŞAKAR, XV, 97-120.
 Ahmed Hamdi, A. KILIÇ, XVI, 161-166.
 Ali Baba of Khorasan, M. K. ERDOĞAN, XIX, 61-86.
 Ali Kushchu, S. Ö. ŞAKAR, XV, 97-120.
 Ali Riza Efendi, H. CENGİZ, XVIII, 87-108.
 alif-nâma, Ü. ASLAN, XIX, 157-192.
 allocate, M. DOĞAN, XX, 33-68.
 American Mandate, F. M. SANCAKTAR, XIII, 61-86.
 an ideal person, M. F. KANTER, XVI, 167-190.
 Anapa fortress, M. AYDIN, XIII, 49-60.
 Anatolia literature, H. H. DUMAN, XV, 201-226.
 Anatolia, S. URAL, XI, 53-72.
 Anatolian culture, D. İBRAGİM, XVII, 145-162.
 Antakya, Ü. EKİN, XVII, 29-50.
 Aphorism, H. YÜREK, 167-202.
 Arabs, S. BEYOĞLU, XI, 31-52; A. ÖZCAN, XII, 77-100.
 Armanians, S. BEYOĞLU, XI, 31-52; S. URAL, XIV, 53-76.
 aruz meter, H. TAŞ, XIX, 143-156.
 Asakir-i Mansura, Y. ÇELİK, XIX, 87-118.
 Ashik Pasha, D. İBRAGİM, XVII, 145-162.
 assassination, Y. ÇELİK, XX, 69-100.
 assessment, M. COŞKUN, XIII, 87-128.
 Atabats, İ. S. ÜSTÜN, XVI, 79-120.
 Austria, N. ELİBOL, XII, 23-50; İ. SEZGİN, XVI, 1-32.
 avarız-hane records, Ş. ÇELİK, XVI, 33-66.
 Awar, H.W. HAUSSIG (Çev. E. AYAN), XIII, 225-236.
 Ayasofya, A. H. DURSUN, XVI, 67-78.
 Ayvalık, L. BİLGİ, XVII, 123-144.
 Baghdad province, İ. S. ÜSTÜN, XVI, 79-120.
 bangs kid of a goat, F. ÇOLAK, XIX, 193-204.
 Bektashi dervish lodges, M. K. ERDOĞAN, XIX, 61-86.
 Bektashi order, M. K. ERDOĞAN, XIX, 61-86.
 belâgat, A. KILIÇ, XVI, 161-166.
 Belâgat-ı Lisân-ı Osmâni, A. KILIÇ, XVI, 161-166.
 bequest, İ. S. ÜSTÜN, XVI, 79-120.
 bird headgear, Ö. ZÜLFE, XII, 167-190.
 Bosphorous, N. ÖZTOPRAK, XI, 111-148.
 boy, M. S. POLAT, XIII, 1-18.
 Bozkır, F. ATA, XVII, 51-64.
 bribery, Y. ÇELİK, XV, 25-64.
 British People, A. ÖZCAN, XII, 77-100.
 British Protection, F. M. SANCAKTAR, XIII, 61-86.
 British, İ. S. ÜSTÜN, XVI, 79-120.
 bureaucracy, M. DOĞAN, XX, 33-68.
 caize, Y. ÇELİK, XV, 25-64.

- Caliphate, A. ÖZCAN, XII, 77-100; İ. YURDAKUL, XIII, 19-48.
- caravansaray, M. Y. ERTAŞ, XV, 1-24.
- Cartography, H. H. ADALIOĞLU, XVII, 1-28.
- celestial goat, F. ÇOLAK, XIX, 193-204.
- celestial male goat, F. ÇOLAK, XIX, 193-204.
- Central Asia Turkish Town, K. ÖZCAN, XII, 1-22.
- cerr, Ö. ZÜLFE, XVIII, 123-140.
- characteristics of Turkish language, A. M. ÜNER, XX, 231-246.
- child, D. İBRAGİM, XVII, 145-162.
- childless, A. EMEKSİZ-S. OKTAY, XI, 149-166.
- choosing mate, K. ERDAL, XVIII, 141-166.
- christening ceremony, L. COŞAN, XIX, 43-60
- Circassian, M. AYDIN, XIII, 49-60.
- circle of literature, H. H. DUMAN, XV, 201-226.
- classical belâgat, A. KILIÇ, XVI, 161-166.
- classical Turkish poetry, S. DENİZ, XI, 87-110. N. ÖZTOPRAK, XII, 101-136; P. ÇAPAN, XII, 137-166; B. A. KAYA, XV, 149-200; L. ALICI, XIX, 119-142.
- coal, S. KIRANLAR, XV, 65-96.
- colonialism, İ. YURDAKUL, XIII, 19-48.
- Commander Noel, S. URAL, XI, 53-72.
- commentary (=sharh), Ü. ASLAN, XIX, 157-192.
- commerce, N. ELİBOL, XII, 23-50.
- commercial crisis, H. AL-Ş. K. AKAR, XVIII, 51-86.
- confiscation, T. ÖZTÜRK, XVIII, 9-50; M. K. ERDOĞAN, XIX, 61-86.
- constitution, D. HUT, XX, 101-142.
- contagion, H. AL-Ş. K. AKAR, XVIII, 51-86.
- corruption, Y. ÇELİK, XV, 25-64.
- criteria in edition, A. SINAR, XVII, 83-104.
- criticism, M. COŞKUN, XIII, 87-128.
- city literature, H. H. DUMAN, XV, 201-226.
- Danube, N. ELİBOL, XII, 23-50.
- darkening of lights, S. KIRANLAR, XV, 65-96.
- day light time saving, S. KIRANLAR, XV, 65-96.
- Dede Qorqut stories, E. TÖRE, XX, 187-230.
- Deportation, S. BEYOĞLU, XI, 31-52.
- Dervish Pasha, H. CENGİZ, XVIII, 87-108.
- Dervish Nesib, Ü. ASLAN, XIX, 157-192.
- dictionary, S. Ö. ŞAKAR, XV, 97-120.
- divan poetry, N. ÖZTOPRAK, XII, 101-136; A. GÜLHAN, XIV, 131-158.
- divan, M. COŞKUN, XIII, 87-128; XIII, 167-194.
- Dîvânü Lûgati't-Türk, H. H. ADALIOĞLU, XVII, 1-28.
- divinen God, F. ÇOLAK, XIX, 193-204.
- doll, A. EMEKSİZ-S. OKTAY, XI, 149-166.
- Donmeh, H. CENGİZ, XVIII, 87-108.
- dramas of the Dede Qorqud stories, E. TÖRE, XX, 187-230.
- dream, A. EMEKSİZ-S. OKTAY, XI, 149-166.
- dress, B. A. KAYA, XV, 149-200.
- dübeýt, S. DENİZ, XIV, 77-100.
- Dürri, H. GÖKALP, XX, 165-186.
- earringed kid of a goat, F. ÇOLAK, XIX, 193-204.
- earthquake, Ü. EKİN, XVII, 29-50.
- economic integration, H. AL-Ş. K. AKAR, XVIII, 51-86.

- Edirne, İ. SEZGİN, XVI, 1-32.
 edition, A. SINAR, XVII, 83-104.
 education, Y. ÇELİK, XIX, 87-118.
 Egyptian Crisis, M. AYDIN, XII, 51-76.
 Egyptian question, Y. ÇELİK, XX, 69-100.
 Enderunlu Vâsıf, H. GÖKALP, XX, 165-186.
 Ershed Efendi, Ü. ASLAN, XV, 121-148.
 Erzurum, H. H. DUMAN, XV, 201-226.
 eulogy, M. COŞKAN, XIII, 87-128.
 European experts, Y. ÇELİK, XIX, 87-118.
 exchange, L. BİLGİ, XVII, 123-144.
 exile, F. ATA, XVII, 51-64.
 fable, A. EMEKSİZ-S. OKTAY, XI, 149-166.
 failure of Greek houses, H. AL-Ş. K. AKAR, XVIII, 51-86.
 Fakhri Ahmad, Ü. ASLAN, XIX, 157-192.
 family of Madrûb-zada, Ü. ASLAN, XV, 121-148.
 family, K. ERDAL, XVIII, 141-166.
 Fasihi, H. GÖKALP, XX, 165-186.
 Felâhat-nâme-i Dîger, S. Ö. ŞAKAR, XV, 97-120.
 fellow wife, A. EMEKSİZ-S. OKTAY, XI, 149-166.
 Fenarizade Muhyiddin Çelebi, M. DEMİREL, XIII, 167-194.
 Feyzi Çelebi, Z. SABUNCU, XIII, 129-166.
 Fikirtepe the Kiosk of Murad V, D. HUT, XX, 101-142.
 Firâki, E. ERSOY, XVI, 121-134.
 fire brigade, K. KUZUCU, XIV, 31-52.
 fire, P. ÇAPAN, XII, 137-166.
 focalization, P. ASLAN, XVII, 105-122.
 folkloric songs, L. COŞKAN, XIV, 159-184.
 foreign land, A. GÜLHAN, XIV, 131-158.
 Garib-nâme, D. İBRAGİM, XVII, 145-162.
 Gazâli, Ö. ZÜLFE, XVIII, 123-140.
 gender role for the Turks, E. GÖKA, XI, 73-86.
 geneological tree, D. İBRAGİM, XVII, 145-162.
 general features, S. DENİZ, XI, 87-110.
 German literature, L. COŞKAN, XIV, 159-184.
 Germany, L. COŞKAN, XIX, 43-60.
 ghazel, Ö. ZÜLFE, XII, 167-190; M. DEMİREL, XIII, 167-194.
 gift, Y. ÇELİK, XV, 25-64.
 Girit, L. BİLGİ, XVII, 123-144.
 god human, F. ÇOLAK, XIX, 193-204.
 Governor Vizier Abdurrahman Pasha, T. ÖZTÜRK, XVIII, 9-50.
 Great Britain, S. URAL, XI, 53-72.
 Greek/s, S. URAL, XIV, 53-76; L. BİLGİ, XVII, 123-144.
 group behavior, E. GÖKA, XI, 73-86.
 Gülnar, F. ÇOLAK, XIX, 193-204.
 Halep, Ü. EKİN, XVII, 29-50.
 Halil Pasha, M. AYDIN, XII, 51-76.
 Hallâc-ı Mansur, İ. GÜLEÇ, XVIII, 109-122.
 halting place, İ. SEZGİN, XVI, 1-32.
 hamam (Turkish bath), Ö. ZÜLFE, XVIII, 123-140.
 Haralambos, L. BİLGİ, XVII, 123-144.
 hariç ez-defter, Ş. ÇELİK, XVI, 33-66.
 Hasan Pahsa, M. AYDIN, XIII, 49-60.
 Hasanaki, L. BİLGİ, XVII, 123-144.
 health, H. GÖKALP, XIV, 101-130.
 Hidiv Abbas, A. ÖZCAN, XII, 77-100.
 historical psychology, E. GÖKA, XI, 73-86.
 history narrative, N. ERTUĞ, XI, 1-30.
 History of Central Asia, W. EBERHARD, (Çev. O. G. Özgüdenli), XVIII, 1-8.
 Holland, İ. YURDAKUL, XIII, 19-48.
 hulla, Ü. ASLAN, XV, 121-148.

- hullaci, Ü. ASLAN, XV, 121-148.
 Hulla-nama, Ü. ASLAN, XV, 121-148.
 Hun, H.W. HAUSSIG (Çev. E. AYAN), XIII, 225-236.
 hunting, İ. SEZGİN, XVI, 1-32.
 İbrahim Pasha, Y. ÇELİK, XX, 69-100.
 Immigrants, S. BEYOĞLU, XI, 31-52.
 Immigration Law, S. URAL, XIV, 53-76.
 India, İ. S. ÜSTÜN, XVI, 79-120.
 Indian Money, İ. S. ÜSTÜN, XVI, 79-120.
 Istanbul, conflagration, K. KUZUCU, XIV, 31-52.
 Istanbul, N. ÖZTOPRAK, XI, 111-148; Y. ÇELİK, XX, 69-100
 ideal, M. F. KANTER, XVI, 167-190.
 idiom, F. ÇOLAK, XIX, 193-204.
 iltizam, M. DOĞAN, XX, 33-68.
 image, P. ÇAPAN, XII, 137-166.
 İmaret Mosque, M. BAYRAK (FERLİBAŞ), XIX, 1-42.
 imitatio, Z. SABUNCU, XIII, 129-166.
 inheritance, N. ERTUĞ, XI, 1-30
 insulation, H. GÖKALP, XX, 165-186.
 intellectual, S. COŞKUN, XIII, 195-224.
 iterative, P. ASLAN, XVII, 105-122.
 İzzet Efendi, N. ÖZTOPRAK, XI, 111-148.
 Jalwatiya order, Ü. ASLAN, XIX, 157-192.
 janissaries, Y. ÇELİK, XIX, 87-118.
 Kalenderism, G. TANRIBUYURDU, XX, 143-164.
 Kara Camii, M. BAYRAK (FERLİBAŞ), XIX, 1-42.
 kasida, M. DEMİREL, XIII, 167-194.
 Kavalalı Mehmed Ali Pasha, Y. ÇELİK, XX, 69-100.
 Kaymakam Reşid Bey, Y. ÇELİK, XX, 69-100.
 Kazakh culture, D. İBRAGİM, XVII, 145-162.
 Konya, Y. ÇELİK, XX, 69-100.
 Kuskan, F. ÇOLAK, XIX, 193-204.
 külliye, M. Y. ERTAŞ, XV, 1-24.
 Kütahya, Y. ÇELİK, XX, 69-100.
 Lady Rabia, H. CENGİZ, XVIII, 87-108.
 Land surveying records (tahrir), Ş. ÇELİK, XVI, 33-66.
 language, S. Ö. ŞAKAR, XV, 97-120.
 letter in verse, E. ERSOY, XVI, 121-134.
 letter, E. ERSOY, XVI, 121-134.
 literary work, A. SINAR, XVII, 83-104.
 living stone, A. EMEKSİZ-S. OKTAY, XI, 149-166.
 long vowels, H. TAŞ, XIX, 143-156.
 love, L. ALICI, XIX, 119-142.
 lover, L. ALICI, XIX, 119-142.
 lullaby, A. EMEKSİZ-S. OKTAY, XI, 149-166.
 Mahmud II, M. AYDIN, XII, 51-76; Y. ÇELİK, XIX, 87-118; Y. ÇELİK, XX, 69-100
 Mahmud of Kashgar, H. H. ADALIOĞLU, XVII, 1-28.
 majordomo, A. AKYILDIZ, XIV, 11-30.
 Maniakh, H.W. HAUSSIG (Çev. E. AYAN), XIII, 225-236.
 Manisa, Ş. ÇELİK, XVI, 33-66.
 Marigo, L. BİLGİ, XVII, 123-144.
 marriage, E. KEFELİ, XII, 191-204; K. ERDAL, XVIII, 141-166.
 marrying age, K. ERDAL, XVIII, 141-166.
 material culture, B. A. KAYA, XV, 149-200.
 Mathnawi, İ. GÜLEÇ, XVIII, 109-122; G. TANRIBUYURDU, XX, 143-164
 mathnawi, Z. SABUNCU, XIII, 129-166; Ü. ASLAN, XV, 121-148
 Matmazel Noraliya'nın Koltuğu, A. M. ÜNER, XX, 231-246.

- Mawlana Qabuli, H. TAŞ, XVI, 135-160.
- Mecmua-i Edebiyye, A. YILMAZ, XI, 167-192.
- med, H. TAŞ, XIX, 143-156.
- Medina, S. BEYOĞLU, XI, 31-52.
- Mehmed Pasha of Bosnia, M. BAYRAK (FERLİBAŞ), XIX, 1-42.
- Mehmet Ali Pasha, M. AYDIN, XII, 51-76.
- Mehmet Eroğlu, H. YÜREK, 167-202.
- Melâmîsm, G. TANRIBUYURDU, XX, 143-164.
- merchant, N. ELİBOL, XII, 23-50.
- Mersin, F. ÇOLAK, XIX, 193-204.
- metadiegetic narrative, P. ASLAN, XVII, 105-122.
- Mevlâna, G. TANRIBUYURDU, XX, 143-164.
- migration, L. BİLGİ, XVII, 123-144.
- Mihr ü Mah, Z. SABUNCU, XIII, 129-166.
- Military Academy, Y. ÇELİK, XIX, 87-118.
- military officer, Y. ÇELİK, XIX, 87-118.
- military service, Y. ÇELİK, XIX, 87-118.
- military training, Y. ÇELİK, XIX, 87-118.
- Mimar Sinan, M. BAYRAK (FERLİBAŞ), XIX, 1-42.
- modernisation, K. KUZUCU, XIV, 31-52.
- Mondros Armistice, F. M. SANCAKTAR, XIII, 61-86; S. URAL, XIV, 53-76.
- Mongols, W. EBERHARD, (Çev. O. G. Özgüdenli), XVIII, 1-8.
- mukataa, M. DOĞAN, XX, 33-68.
- mukhalifat (the list of the dead's belongings), T. ÖZTÜRK, XVIII, 9-50.
- Murad V, D. HUT, XX, 101-142.
- Mustafa Ali of Gallipoli, Z. SABUNCU, XIII, 129-166.
- Mustafa Fennî, N. ÖZTOPRAK, XI, 111-148.
- Mustafa Kemal, L. BİLGİ, XVII, 123-144.
- mythology, F. ÇOLAK, XIX, 193-204.
- N. N. Murayev, M. AYDIN, XII, 51-76.
- Nâbî, H. GÖKALP, XX, 165-186.
- Nâdir, V. GÖGER-H. SARIKAYA, XX, 1-32.
- names of trees and fruits, S. Ö. ŞAKAR, XV, 97-120.
- Namık Kemal, D. HUT, XX, 101-142.
- narrate, P. ASLAN, XVII, 105-122.
- narration of Matmazel Noraliya'nın Koltuğu, A. M. ÜNER, XX, 231-246.
- narrator typology, H. GÖKALP, XX, 165-186.
- narrator, P. ASLAN, XVII, 105-122; H. GÖKALP, XX, 165-186.
- nazire, Ö. ZÜLFE, XII, 167-190; Z. SABUNCU, XIII, 129-166.
- Nes-i Ahîr, A. SINAR, XVII, 83-104.
- Nicola I, M. AYDIN, XII, 51-76.
- Nizâm al-Mulk, S. KUCUR, XIV, 1-10.
- nomads, M. S. POLAT, XIII, 1-18; W. EBERHARD, (Çev. O. G. Özgüdenli), XVIII, 1-8.
- novel, H. YÜREK, 167-202.
- oral tradition, M. S. POLAT, XIII, 1-18.
- organization, A. M. NURDOĞAN, XVII, 65-82.
- orphanage, S. DENİZ, XI, 87-110.
- Osman Nevres, S. DENİZ, XIV, 77-100.
- Ottoman Court Records, N. ERTUĞ, XI, 1-30.
- Ottoman daily life, Ö. ZÜLFE, XVIII, 123-140.
- Ottoman Empire, S. BEYOĞLU, XI, 31-52; K. KUZUCU, XIV, 31-52; S.

- URAL, XIV, 53-76; Ü. EKİN, XVII, 29-50.
- Ottoman foreign debts, H. AL-Ş. K. AKAR, XVIII, 51-86.
- Ottoman house, N. ERTUĞ, XI, 1-30
- Ottoman Penalty Law, Y. ÇELİK, XV, 25-64.
- Ottoman poetry, H. GÖKALP, XIV, 101-130.
- Ottoman Russian Rivalry, M. AYDIN, XIII, 49-60.
- Ottoman social structure, N. ERTUĞ, XI, 1-30
- Ottoman State, İ. YURDAKUL, XIII, 19-48.
- Ottoman sultans, H. GÖKALP, XIV, 101-130.
- Ottoman Trade, N. ELİBOL, XII, 23-50.
- Ottoman Turkish poetry, Ü. ASLAN, XIX, 157-192.
- Ottoman Turkish Poets, M. COŞKUN, XIII, 87-128.
- Ottoman/s, A. ÖZCAN, XII, 77-100; N. ELİBOL, XII, 23-50; M. Y. ERTAŞ, XV, 1-24; L. BİLGİ, XVII, 123-144.
- overtime work, S. KIRANLAR, XV, 65-96.
- pause, P. ASLAN, XVII, 105-122.
- Persia, İ. SEZGİN, XVI, 1-32.
- Persian Literature, S. DENİZ, XIV, 77-100.
- phishkesh, Y. ÇELİK, XV, 25-64.
- Pilgrimage Route, M. Y. ERTAŞ, XV, 1-24.
- pīrāhan, B. A. KAYA, XV, 149-200.
- plagiarism, Z. SABUNCU, XIII, 129-166.
- poem kinds, H. GÖKALP, XIV, 101-130.
- poem, N. ÖZTOPRAK, XII, 101-136; M. F. KANTER, XVI, 167-190.
- poet, N. ÖZTOPRAK, XII, 101-136.
- poetry, N. ÖZTOPRAK, XII, 101-136.
- prayer, A. EMEKSİZ-S. OKTAY, XI, 149-166.
- press and journalism, H. H. DUMAN, XV, 201-226.
- prison of war, F. ATA, XVII, 51-64.
- privileged human, F. ÇOLAK, XIX, 193-204.
- pûl-i hindî, İ. S. ÜSTÜN, XVI, 79-120.
- Rafael Scassi, M. AYDIN, XIII, 49-60.
- Râşid, V. GÖGER-H. SARIKAYA, XX, 1-32.
- Reform, Y. ÇELİK, XIX, 87-118.
- restoration, M. Y. ERTAŞ, XV, 1-24.
- revenue, M. DOĞAN, XX, 33-68.
- Rindism, G. TANRIBUYURDU, XX, 143-164.
- rubâî, S. DENİZ, XIV, 77-100.
- Ruhi of Baghdad, N. ÖZTOPRAK, XII, 101-136.
- rules of affection, L. ALICI, XIX, 119-142.
- rules of love, L. ALICI, XIX, 119-142.
- Ruse, M. K. ERDOĞAN, XIX, 61-86.
- sahilname, N. ÖZTOPRAK, XI, 111-148.
- Said Mullah, F. M. SANCAKTAR, XIII, 61-86.
- salary, M. DOĞAN, XX, 33-68.
- sale, N. ERTUĞ, XI, 1-30
- salt, M. AYDIN, XIII, 49-60.
- Sarkoy, Ü. ASLAN, XIX, 157-192.
- savings, S. KIRANLAR, XV, 65-96.
- scene, P. ASLAN, XVII, 105-122.
- Selim II., İ. SEZGİN, XVI, 1-32.
- Seljuq court, S. KUCUR, XIV, 1-10.
- Seyyid Ahmet Pasha, M. AYDIN, XIII, 49-60.
- Shaikh al-Islam, H. CENGİZ, XVIII, 87-108.
- sharecropping, Ş. ÇELİK, XVI, 33-66.
- Shia, İ. S. ÜSTÜN, XVI, 79-120.
- shirt, B. A. KAYA, XV, 149-200.
- Sihhat-nama, H. GÖKALP, XIV, 101-130.

- sickness, H. GÖKALP, XIV, 101-130.
- simplification, A. SINAR, XVII, 83-104.
- Siyâsat-nâma, S. KUCUR, XIV, 1-10.
- solidarity, A. M. NURDOĞAN, XVII, 65-82.
- Son Kuşak, A. SINAR, XVII, 83-104.
- soy, M. S. POLAT, XIII, 1-18.
- Spatial Evolution, K. ÖZCAN, XII, 1-22.
- State concept, W. EBERHARD, (Çev. O. G. Özgüdenli), XVIII, 1-8.
- strangeness, A. GÜLHAN, XIV, 131-158.
- Sultan Abdulhamid II, H. CENGİZ, XVIII, 87-108.
- Sultanahmet, A. H. DURSUN, XVI, 67-78.
- Sveti Sedmoçislenitsi Church, Sophia, M. BAYRAK (FERLİBAŞ), XIX, 1-42.
- Syria, S. BEYOĞLU, XI, 31-52.
- Széchenyi Pasha, K. KUZUCU, XIV, 31-52.
- Şehremaneti, A. H. DURSUN, XVI, 67-78.
- Şem ü Pervane, Z. SABUNCU, XIII, 129-166.
- Şerif Hüseyin, A. ÖZCAN, XII, 77-100.
- Şeyh Gâlib, P. ÇAPAN, XII, 137-166.
- Tanzimat, E. KEFELİ, XII, 191-204; Y. ÇELİK, XV, 25-64.
- Tardu, H.W. Haussig (Çev. E. AYAN), XIII, 225-236.
- Tarık Buğra, S. COŞKUN, XIII, 195-224.
- tax, M. DOĞAN, XX, 33-68.
- Tay Hızır Ali Baba, M. K. ERDOĞAN, XIX, 61-86.
- teacher, A. M. NURDOĞAN, XVII, 65-82.
- Tecellî, S. DENİZ, XIV, 77-100.
- The Bedirhanis, S. URAL, XI, 53-72.
- The Book of Dede Korkut, M. S. POLAT, XIII, 1-18.
- the book of comb, İ. GÜLEÇ, XVIII, 109-122.
- the Farm of Kurbağalıdere, D. HUT, XX, 101-142.
- The First World War, S. KIRANLAR, XV, 65-96.
- The foundation of Sofu Mehmed Pasha, M. BAYRAK (FERLİBAŞ), XIX, 1-42.
- the influence of Peyami Safa's views concerning Turkish language on the narration of the novel Matmazel Noraliya'nın Koltuğu, A. M. ÜNER, XX, 231-246.
- the issues of Turkish language, A. M. ÜNER, XX, 231-246.
- the Mirés loan of 1860, H. AL-Ş. K. AKAR, XVIII, 51-86.
- the Morea, V. GÖGER-H. SARIKAYA, XX, 1-32.
- the New Ottomans, D. HUT, XX, 101-142.
- The office of muhtar, A. AKYILDIZ, XIV, 11-30.
- the Otoman poetry, H. GÖKALP, XX, 165-186.
- The Ottoman Reformation, M. F. KANTER, XVI, 167-190.
- The Ottoman State, A. M. NURDOĞAN, XVII, 65-82; F. ATA, XVII, 51-64.
- the period of Mehmed the Conqueror, H. TAŞ, XVI, 135-160.
- The Second World War, S. KIRANLAR, XV, 65-96.
- the Sultan Abdülaziz, D. HUT, XX, 101-142.
- Theophylakt, H.W. HAUSSIG (Çev. E. AYAN), XIII, 225-236.
- Thessaloniki, H. CENGİZ, XVIII, 87-108.
- time, S. KIRANLAR, XV, 65-96.
- title, Ö. ZÜLFE, XII, 167-190.

- Topkapı Sarayı, A. H. DURSUN, XVI, 67-78.
- tourism, A. H. DURSUN, XVI, 67-78.
- Trabzon, M. AYDIN, XIII, 49-60; T. ÖZTÜRK, XVIII, 9-50.
- translation from French literature, A. YILMAZ, XI, 167-192.
- travel document, A. AKYILDIZ, XIV, 11-30.
- treasure, M. DOĞAN, XX, 33-68.
- trial, N. Ertuğ, XI, 1-30
- Turgutlu, Ş. ÇELİK, XVI, 33-66.
- Turk/s, W. EBERHARD, (Çev. O. G. Özgüdenli), XVIII, 1-8; L. BİLGİ, XVII, 123-144.
- Turkic World Map, H. H. ADALIOĞLU, XVII, 1-28.
- Turkish Literature, S. DENİZ, XIV, 77-100.
- Turkish group behavior, E. GÖKA, XI, 73-86.
- Turkish image, L. COŞAN, XIV, 159-184.
- Turkish Map of Language, H. H. ADALIOĞLU, XVII, 1-28.
- Turkish novel and Turkish intellectual, S. COŞKUN, XIII, 195-224.
- Turkish novel, S. COŞKUN, XIII, 195-224.
- Turkish poems, H. TAŞ, XVI, 135-160.
- Turkish prisoners of war, L. COŞAN, XIX, 43-60
- Turk-Shad, H.W. Haussig (Çev. E. AYAN), XIII, 225-236.
- type, H. GÖKALP, XX, 165-186.
- unity, A. M. NURDOĞAN, XVII, 65-82.
- Urban Model/s, K. ÖZCAN, XII, 1-22.
- urbanisation issues, K. KUZUCU, XIV, 31-52.
- ustâd al-dâr, S. KUCUR, XIV, 1-10.
- ustâd-ı sarây, S. KUCUR, XIV, 1-10.
- Üsküdar, N. ÖZTOPRAK, XI, 111-148.
- Üsküf, Ö. ZÜLFE, XII, 167-190.
- Vahid Mahtûmî, V. GÖGER-H. SARIKAYA, XX, 1-32.
- Vâkı'ât-ı Gazavât, V. GÖGER-H. SARIKAYA, XX, 1-32.
- Vâsik Efendi, Ü. ASLAN, XV, 121-148.
- Vasik-zada Re'fet, Ü. ASLAN, XV, 121-148.
- Venizelos, L. BİLGİ, XVII, 123-144.
- Vienna surroundings, L. COŞAN, XIV, 159-184.
- village and district administration, A. AKYILDIZ, XIV, 11-30.
- voice, P. ASLAN, XVII, 105-122.
- wakîl-i khâss, S. KUCUR, XIV, 1-10.
- Warchonit, H.W. HAUSSIG (Çev. E. AYAN), XIII, 225-236.
- West Caucasus, M. AYDIN, XIII, 49-60.
- white nose goat, F. ÇOLAK, XIX, 193-204.
- Women in the Ottoman society, E. KEFELİ, XII, 191-204.
- World War I, S. BEYOĞLU, XI, 31-52; F. ATA, XVII, 51-64.
- Yaik, H.W. HAUSSIG (Çev. E. AYAN), XIII, 225-236.
- Yerebatan Sarayı, A. H. DURSUN, XVI, 67-78.
- Young Turks, A. ÖZCAN, XII, 77-100.
- Zaptiye Nezareti, A. H. DURSUN, XVI, 67-78.

TÜRK KÜLTÜRÜ İNCELEMELERİ DERGİSİ'NİN YAYIN İLKELERİ

1. Derginin dili Türkçedir. Ancak ana dili Türkçe olmayan araştırmacıların gönderdiği yazılar, İngilizce olmak ve her sayıda bir makaleyi geçmemek şartıyla yayımlanabilir. Yayımlanacak her yazının başında Türkçe, sonunda İngilizce özet ve bunların yanısıra Türkçe ve İngilizce anahtar kelimeler verilir. Özetler 100 ile 150'şer kelime arasında, anahtar kelimeler ise en fazla 8'er kelime olmalıdır.

2. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* Güz ve Bahar döneminde olmak üzere yılda iki kez yayımlanır.

3. Dergide ilmî makale, tercüme ve kitap eleştirileri yayımlanacaktır. Makaleler daha önce herhangi bir yerde yayımlanmamış, akademik standartlara uygun ve orijinal olmalıdır. İstisnaî durumlar hariç sayfa sayısı 20'yi aşmamalıdır.

4. Dergi, hakemli bir yayındır. Gönderilen yazılar önce konu, sunuş tarzı ve teknik bakımdan Yayın Kurulunca incelenir. Yayımlanmaya uygun bulunanlar konunun uzmanı iki hakeme gönderilir. Hakem raporlarının olumlu olması hâlinde yayımlanır. Raporlardan birinin olumlu diğerinin olumsuz olması hâlinde ise makale üçüncü bir hakeme gönderilir ve onun kararına göre hareket edilir. Hakemler raporlarında bazı hususların düzeltilmesini istemişlerse düzeltmelerin yapılması için makaleler yazara geri gönderilir. Yazar, hakem kararlarına katılmıyor ise sebebini açıklamalıdır.

5. Yazılarda Türk Dil Kurumunun imlâ kılavuzuna uyulması tavsiye edilir. Ancak, netice olarak yazılardaki imlâdan yazarlar sorumludur.

6. Yazılar, basılı üç kopya hâlinde ve disketleriyle gönderilmelidir.

7. Yazılar Macintosh veya IBM uyumlu bilgisayarda MS Word adlı programla, normal metin için *Times* ya da *Times New Roman* fontu, transkripsiyon için *Times*'e dayalı herhangi bir fontla yazılmış olmalıdır. Transkripsiyonda kullanılan font diskete ilâve edilmelidir.

8. Dipnotlarda takip edilecek usuller:

Kitaplarda: Yazar Adı Soyadı, *Kitap Adı*, Basıldığı yer yıl, sayfa.

Örnek: Âmil Çelebioğlu, *Ali Nihad Tarlan*, Ankara 1989, s. 25.

Birden çok cildi olan eserlerde: Yazar Adı Soyadı, *Kitap Adı*, Basıldığı yer yıl, cilt, sayfa.

Örnek: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları*, Ankara 1984, II, 154.

Makalelerde: Yazar Adı Soyadı, "Makale adı", *Dergi Adı* (veya kısaltması), cildi/sayısı, Baskı yılı ve sayısı, sayfası.

Örnek: M. Orhan Okay, “Duanın Şiiri”, *Türk Dili*, LI/420, Ankara 1986, 504-511.

Dipnotlarda atıf yapılan eserin ilk geçtiği yerde tam künyesi verilmeli, daha sonraki yerlerde “a.g.e.,” şeklinde; eğer atıf yapılan makale ise “a.g.m.,” olarak kısaltılmalıdır. Yazar ismi iptal edilmemeli en azından baş harfi yazılmalıdır. Kaynaklar dipnotlarda gösterildiği için ayrıca “Kaynakça”ya gerek yoktur. Eğer vermek zorunlu ise, yazar soyadı başa alınır, kitaplarda baskı yerinden önce yayınevi ismi konarak yukarıda belirtilen sistem uygulanır.

Arşiv malzemelerinin kullanımında defter isimleri *italik*, belge tasnifleri ise normal karakter ile dizilmelidir.

9. Yazıların her türlü sorumluluğu yazarlarına aittir.

10. Yazarlar, ad ve soyadları ile birlikte akademik ünvanlarını ve görev yaptıkları kurum adlarını tam olarak belirtmelidirler. Ayrıca, kendileriyle irtibat kurulabilmesi için sürekli adreslerini, telefon numaralarını, varsa belgegeçer numarasını ve elektronik posta adreslerini vermelidirler.

11. Makale, tercüme veya eleştirisi yayımlananlara 25 adet ayrı basım ile bir adet dergi verilir.

12. Basılmayan yazılar iade edilmez.